

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

МАНДРИК Марія Вікторівна

УДК 94:323.1(477.8),,192/194”

**ПІВНІЧНА БУКОВИНА, БЕССАРАБІЯ ТА ЗАКАРПАТТЯ У
КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО ГЕОПОЛІТИЧНОГО ЧИННИКА
(кінець 1920-х – середина 1940-х рр.)**

07.00.01 – історія України

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант
Коцур Анатолій Петрович,
доктор історичних наук, професор

Київ – 2011

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4	
ВСТУП.....	9	
РОЗДІЛ 1		
ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ		
ДОСЛІДЖЕННЯ.....	18	
1.1. Історіографія проблеми	18	
1.2. Класифікація та характеристика джерельного комплексу.....	60	
1.3. Методологія дослідження	90	
РОЗДІЛ 2		
УКРАЇНЦІ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ ТА БЕССАРАБІЇ В ПРОЦЕСАХ		
ДЕНАЦІОНАЛІЗАЦІЇ: ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ЕТНОПОЛІТИКИ В		
РУМУНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ (1928–1940, 1941–1944 рр.).....		126
2.1. Політика румунізації стосовно національних меншин та її		
законодавче регулювання протягом 1928–1938 рр.....	126	
2.2. Українці Північної Буковини та Бессарабії в інтеграційних		
та уніфікаційних заходах тоталітарного режиму (1938–1940 рр.).		
Українська проблема і Фронт національного відродження.....	148	
2.3. „Українське питання” в умовах реокупаційного режиму		
маршала І. Антонеску (1941–1944 рр.).....	163	
2.4. Політичний статус Північної Буковини і Бессарабії в планах		
румунського націоналістичного підпілля.....	213	
РОЗДІЛ 3		
КАРПАТСЬКИЙ ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ЧИННИК У МІЖНАРОДНІЙ		
ПОЛІТИЦІ (середина 1930-х – середина 1940-х рр.).....		228

3.1. Чинники зростання міжнародного інтересу до розв’язання проблеми політичного статусу Підкарпатської Русі у 1930-х роках.....	228
3.2. Становлення державності Карпатської України. Причини поразки та прорахунки українського політикуму.....	252

РОЗДІЛ 4

РОЛЬ ЕМІГРАЦІЇ В АКТУАЛІЗАЦІЇ „УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ” ТА ПОШУКУ ШЛЯХІВ ЙОГО ВИРІШЕННЯ (кінець 1920-х – 1945 рр.)

4.1. Позиція заокеанської еміграції щодо практичної реалізації ідеї української державності	303
4.2. Ідея самостійної соборної України як платформа об’єднання зусиль еміграційних центрів у європейських країнах	326

ВИСНОВКИ.....	382
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	391

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

б. д. – без дати (архівне)

БУСА – Буковинська українська самооборонна армія

БУК – Братство українських католиків

ВББ – відділ по боротьбі з бандитизмом

ВВ – внутрішні війська

ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)

ВКР – відділ контррозвідки

ВУНПО – Всеукраїнське національно-політичне об'єднання

ДБ – державна безпека

ГГ – Генерал-губернаторство

ген. – генерал

Гестапо – (Gestapo, скороч. варіант від Geheime Staatspolizei – *нім. мовою*), таємна державна поліція Третього Рейху.

Гітлерюнг – (GDJB – Großdeutsche Jugendbewegung) – Великий німецький рух молоді

ГЛ – Гвардія людова, польський прорадянський партизанський рух

ГУДМ – Група української державницької молоді

ГУНМ – Група української національної молоді

ГУКР – Головне управління контррозвідки

ГУР – Головна українська рада

ДАЧО – Державний архів Чернівецької області

ДВУ – Державне видавництво України

ДОПС – Ділове об'єднання поступового студентства

ЄОУО – Європейське об'єднання українських організацій на чужині

ЗахОВО – Західний особливий військовий округ

ЗНТШ – Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка

ЗОУНР – Західна область Української Народної Республіки
ЗСАУ – Запомоговий союз американських українців
ЗУНР – Західно-Українська Народна Республіка
КДБ – Комітет державної безпеки
КДП ОУН – Комісія державного планування ОУН
КЗНР (рос. мовою – КОНР) – Комітет звільнення народів Росії
КІУС – Канадський інститут українських студій
КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України
КУК – Комітет українців Канади
КУН – Конгрес українських націоналістів
ЛАУ – Ліга американських українців
ЛВО – Львівський військовий округ
ЛНВ – Літературно-науковий вісник
ЛУН – Легія українських націоналістів
МДБ – Міністерство державної безпеки
МОР – Міжнародний робітничий орден
МУН – Молоді українські націоналісти
НАН України – Національна академія наук України
НАСУС – Національний союз українських студентів у Бельгії
НКЗС – Народний комісаріат закордонних справ
НДП – („ендеки”) Націонал-демократична партія у Польщі
НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ
НСДАП – (NSDAP – National-sozialistische deutschen arbeitenpartei – *нім. мовою*)
– Націонал-соціалістична німецька робітничка партія НСДАП
ОДВУ – Організація державного відродження України
ОКВ – Верховне командування вермахту
оп. – опис
ОУК – Організація українок Канади
ОУН – Організація українських націоналістів
ОУН(з) – ОУН закордонна (двійкарі)

ОУН(м) – ОУН під керівництвом А. Мельника

ОУН(р) – ОУН революційна (під керівництвом С. Бандери)

ОУНСД – Організація українських націоналістів самостійників-державників

ОУОА – Об’єднання українських організацій в Америці

ПА ОБСЄ – Парламентська Асамблея Організації з безпеки та співробітництва в Європі (Parliamentarian Assembly of the Organization for Security and Cooperation in Europe, OSCE – *англ. мовою*)

полк. – полковник

ПС – Поліська січ

ПУН – Провід українських націоналістів

РККА – Рабоче-крестьянская Красная Армия (РСЧА – *укр. мовою*)

РОА – Русская освободительная армия

РСХА – Головне управління імперської безпеки (з 27 вересня 1939 р.)

САК – Слов’яно-американський конгрес

СБ – Служба безпеки

СБ – Служба безпеки (SD – Sicherheitdienst – *нім. мовою*) репресивно-каральне відомство нацистської Німеччини

СВ – секретний відділ

СГД – Союз гетьманців-державників

СМЕРШ – „Смерть шпигунам”, (за іншою версією „Спеціальні заходи по розкриттю шпигунства”), військова контррозвідка РСЧА

СОВ – секретно-оперативний відділ

СОУ – секретно-оперативне управління

СОУН – Союз організацій українських націоналістів

СС – штурмовий ешелон (SS – Sturmstaffel – *нім. мовою*), збройні загони Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини

СТОС – (STOS – *чес. мовою*) формування чехословацьких прикордонників

СУЕО в ЧСР – Союз українських емігрантських організацій у ЧСР

СУЕО у Франції – Союз українських емігрантських організацій у Франції

СУНМ – Союз української націоналістичної молоді

СУНН – Союз українських націоналістів у Німеччині
СУНПО – Союз українських національно-політичних організацій
СУС – Союз українських самостійників
СУС – Союз українських старшин
СУСОНД – Спілка українських студентів у Німеччині
СУСОП – Союз українських студентських організацій у Польщі
СУСОР – Союз українських студентських організацій у Румунії
ТУН – Товариство українських націоналістів
УВАН – Українська вільна академія наук
УВО – Українська військова організація
УАГ – Українська академічна громада
УВО – Українська військова організація
УВС – Український військовий союз
УВУ – Український вільний університет
УГА – Українська галицька армія
УГА в Подєбрадах – Українська господарська академія в Подєбрадах
УГВР – Українська головна визвольна рада
УГТІ – Український господарсько-технічний інститут
УККА – Український конгресовий комітет українців Канади
УКР – управління контррозвідки
УНДО – Українське національно-демократичне об'єднання
УНДП – Українська народно-демократична партія
УНІ – Український науковий інститут
УНК – Український національний комітет
УНО – Українське національне об'єднання
УНР – Українська народна республіка
УНРА – Українська народна революційна армія
УНС – Українська народна самооборона
УНС – Український народний союз
УПА – Українська повстанська армія

УПА-ПС – Українська повстанська армія „Поліська січ” Тараса Бульби-Боровця

УСГ – Українська стрілецька громада

УСНО – Українська студентська націоналістична організація

УСС – Український студентський союз

УССД – Українська самостійна соборна держава

УРЕ – Українська радянська енциклопедія

УРК – Український репрезентативний комітет

УРСР – Українська радянська соціалістична республіка

УТКЗЗ – Українське товариство культурного зв’язку з закордоном

УЦК – Український центральний комітет

УШПР – Український штаб партизанського руху

ЦВК – Центральний Виконавчий Комітет

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ЦЕСУС – Центральний еміграційний союз українських студентів

ЦК – Центральний комітет

ЦШПР – Центральний штаб партизанського руху

ЧОП – частини особливого призначення

GDF – Garda de Fer – Залізна Гвардія

LAM – Legiunea Arhanhelul Mihail și Gavriil – Ліга Архангелів Михаїла та Гавриїла

LANC – Liga Apărării National-Creștine – Ліга Націонал-Християнського Захисту

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. „Українське питання” у вузькому розумінні – це питання про місце і роль українського чинника у внутрішньому житті держав, до складу яких входили українські землі, у широкому – це питання про умови і механізм возз’єднання українських земель та створення власної української держави. Сплетіння територіальних проблем, породжених системою врегулювання після завершення Першої світової війни, передбачало актуалізацію експансійних планів окремих європейських країн та необхідність перегляду встановлених кордонів. Принцип етнічного підходу до визначення кордонів новоутворених країн де-факто ігнорувався. Найбільш болючими виявилися результати домовленостей у Версалі для віукраїнських теренів. Недосконалість цієї системи посилювали територіальні зазіхання з боку керівництва ЧСР, Польщі та Румунії. Внаслідок мирних домовленостей українські землі опинилися у складі низки країн. Північна Буковина і Бессарабія були інтегровані Румунською державою. Протягом 1920–1930 рр. ці українські терени зазнали наслідків політики жорсткої денаціоналізації населення. Десятиліття відносної лібералізації 1928–1938 рр. змінилося на авторитарний та фашистський режими з ігноруванням будь-яких прав національних меншин. Закарпатські українці, згідно з рішенням Ліги Націй, увійшли до складу ЧСР. Такий стан речей актуалізував „українське питання” в світі та координацію зусиль усієї еміграції у боротьбі за втілення ідеї незалежності та соборності України. „Українське питання” поступово перетворювалося на предмет різних політичних спекуляцій у руках лідерів кількох європейських країн. „Чехословацька криза” сприяла зіткненню інтересів країн, які мали спільний кордон з українською Підкарпатською Руссю. Окупація угорськими військами Карпатської України зняла „українське питання” з порядку денного аж до періоду загострення німецько-польських

відносин. Воно не втратило своєї актуальності в німецько-радянських відносинах і після розгрому Польщі.

Історичне осмислення подій на Закарпатті у другій половині 1930-х – 1945 рр., їх місця у міждержавних відносинах надають можливість знайти важливі підходи до вивчення минулого краю та України взагалі. Важливим з огляду на сучасні політичні реалії є дослідження історичного досвіду впливу подій в окремому українському регіоні на загальноукраїнські процеси, на суспільно-політичну ситуацію на інших українських землях. Українсько-румунські відносини завжди носили суперечливий характер, що спричинило тривале перебування теренів Північної Буковини та Бессарабії у складі Румунії, наслідки окупації, які позначилися на національному складі, ментальності, етнокультурних процесах у цьому регіоні. Повчальний досвід минулого, здавалося б, розставив важливі акценти у відносинах із сусідами, однак принцип провокування етнонаціональних конфліктів та прикриття втручання у внутрішні справи країни ширмою захисту інтересів національної меншини залишається дієвим. Ці проблеми не відійшли у минуле, навпаки, деякі з них активно підживлюються. При цьому румунська сторона не бере до уваги проблеми міжетнічного характеру, які супроводжували період румунського панування на українських землях у 1918–1940 рр. та 1941–1944 рр. Сучасні проблеми з нашими сусідами є відлунням шовіністичної політики щодо українців часів міжвоєнної доби та періоду Другої світової війни.

Отже, окреслене коло проблем свідчить про актуальність цього дослідження, необхідність історичного та історіографічного переосмислення ролі й місця політичної долі українських земель у внутрішній і зовнішній політиці низки країн протягом кінця 1920-х – 1945 рр. Свій відбиток на ментальності українського народу, а отже, на сприйнятті цієї проблематики залишив радянський тоталітаризм. Це перешкоджає українському суспільству, пересякнутому різними світоглядними та ідеологічними тенденціями, зайняти єдину або принаймні близьку позицію щодо окремих важливих сторінок нашого минулого. Важливість цього дослідження викликана не лише науковою,

але й суспільно-політичною необхідністю. Зміна розстановки сил у світі, боротьба за сфери впливу, перестановки на міжнародній „шахівниці” спричинюють нові геополітичні проблеми – спроби посягання на територіальну цілісність України, намагання перегляду конституційних засад щодо адміністративно-територіального устрою, штучне стимулювання сепаратистських тенденцій. Усе це змушує вивчати практичний та теоретичний досвід соборнізації українських земель.

Зв’язок роботи з науковими планами, програмами, темами.

Дисертаційне дослідження виконане в рамках науково-дослідної теми „Історія української державності нової та новітньої доби”, затвердженої вченою радою історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (державний реєстраційний номер 06БФ046–01). Тему дисертації затверджено вченою радою історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 3 від 22 листопада 2007 р.).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є наукове з’ясування основних чинників, шляхів та наслідків вирішення „українського питання” на теренах Північної Буковини, Бессарабії та Закарпаття, аналіз причин зростання міжнародного інтересу до політичної долі цих земель та до ідеї побудови Української соборної самостійної держави з боку низки країн, визначення ролі еміграції в актуалізації „українського питання” перед міжнародною спільнотою.

Досягнення окресленої мети передбачає виконання таких конкретних науково-пошукових завдань:

- дослідити стан та рівень наукової розробки проблеми, розкрити проблемно-тематичні пріоритети та концептуальні підвалини сучасної вітчизняної і зарубіжної історіографії, запропонувати та реалізувати методологічні підходи до вивчення проблеми вирішення долі українських земель Північної Буковини, Бессарабії та Закарпаття в контексті спроб вирішення „українського питання” протягом кінця 1920-х – 1945 рр.;

- простежити динаміку зміни офіційного курсу Румунії в галузі національної політики до остаточного згорання політики „толерування” національних меншин періоду відносної лібералізації карлістського режиму (1928–1938 рр.); проаналізувати законодавче регулювання румунізаційних процесів;
- розкрити шляхи інтеграції українців у румунські політичні структури як спробу вирішення „українського питання” в складі Румунії (1938–1940 рр.); розглянути проблему інтеграції українців до складу Фронту національного відродження Румунії як наслідок відсутності альтернативного шляху політичної діяльності у 1930-х – 1945 рр., еволюцію законодавства та механізму його реалізації в напрямку авторитаризму як шляху денационалізації населення Північної Буковини та Бессарабії;
- проаналізувати місце українських теренів у політиці режиму маршала М. Антонеску; охарактеризувати роль українського геополітичного чинника в зовнішньополітичних інтересах Румунії (1941–1944 рр.);
- розкрити зміст позиції румунського націоналістичного підпілля щодо статусу Північної Буковини та Бессарабії ;
- проаналізувати вплив проблеми надання Закарпаттю автономних прав, територіальної цілісності краю, його державної приналежності в цілому та окремих територій в умовах кризи на формування концептуальних напрямів зовнішньої політики європейських країн;
- розглянути становлення і динаміку зміни політики Німеччини щодо Закарпаття; визначити її етапи, акцентуючи увагу на залежності цієї політики від планів подальших агресивних домагань Німеччини;
- розглянути роль української еміграції в актуалізації „українського питання” та пошуку шляхів єднання навколо ідеї боротьби за самостійну соборну Україну.

Об’єктом дослідження є український геополітичний чинник у системі міжнародних відносин у ХХ столітті.

Предметом дослідження є денационалізаційна політика окупаційних режимів щодо української національної меншини на теренах Північної

Буковини, Бессарабії та Закарпаття, що опинилися у складі кількох країн, місце цих теренів у контексті зростання міжнародного інтересу до українського геополітичного чинника наприкінці 1920-х – 1945 рр., а також діяльність політичної еміграції, спрямована на актуалізацію „українського питання” перед міжнародною спільнотою та пошук шляхів єднання навколо ідеї незалежності України.

Методологічною основою дисертаційного дослідження є принципи історизму, комплексності та наукової об’єктивності, які вимагають розгляду подій у зв’язку з конкретно-історичними умовами їх існування, надають можливість неупереджено підійти до вивчення суспільних процесів, фактів. Автор розглядає дії різних політичних організацій, урядових інститутів і окремих діячів, зважаючи на умови їх діяльності, детермінуючі фактори конкретних історичних ситуацій.

Методи дослідження. Застосовано порівняльно-історичний, історико-генетичний, системний, ретроспективний, аналітичний методи дослідження, методи кількісного та якісного аналізу. При виконанні поставлених завдань використано загальнонаукові та спеціальні методи дослідження: історіографічного аналізу та синтезу, хронологічний, ретроспективний, типологізації та періодизації, що дозволило синтезувати загальне й виділити особливе у досліджуваному процесі, показати його сутність, динаміку кількісних і якісних змін.

Хронологічні рамки дисертації мають конкретно-історичний вимір і охоплюють кінець 1920-х – 1945 рр., тобто період, коли український геополітичний чинник набув найбільшої актуальності, зважаючи на зміни в міжнародних відносинах, що відбулися після формування Версальської системи мирного врегулювання та поглиблення її кризи. Нижня межа відповідає чіткішому окресленню офіційного курсу етнополітики щодо інтегрованих до Румунії українських теренів, початку формування організованого національного спротиву процесам румунізації та актуалізації питання про соборність українських земель. До 1927 р. усі сліди колишньої автономності

Буковини було стерто, а сам край уже розглядали румунською провінцією. Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. відбулася організаційна та ідейна структуризація українського політичного зарубіжжя і оформилася націоналістична течія, навколо якої еміграція намагалася об'єднати зусилля на платформі ідеї боротьби за соборну незалежну Українську державу. Хронологічні рамки дозволяють критично проаналізувати закарпатські події крізь призму міжнародних відносин протягом усієї чехословацької кризи. Для цього відходимо від традиційного початку аналізу історичних подій з вересня-жовтня 1938, що є недоречним при аналізі їх міжнародного аспекту. Дослідження охоплює період травень 1938 р. – перше центральноєвропейське загострення на судетонімецькому ґрунті – березень 1939 р., окупація Карпатської України Угорщиною. Верхня межа обумовлюється кінцем правління режиму маршала І. Антонеску та звільненням українських територій з-під влади Румунії, переходом військових дій на терени Румунії; укладенням договору про утворення Закарпатської області в червні 1945 р.

Географічні межі дисертації охоплюють землі Північної Буковини та Бессарабії, що після Першої світової війни ввійшли до складу Румунської держави, а влітку 1941 р. були реокуповані режимом румунського маршала І. Антонеску, а також територію Закарпаття, яка входила до складу Чехословаччини у період між двома світовими війнами та згодом були розділені між Угорщиною та федеративною Чехо-Словаччиною рішеннями Першого Віденського арбітражу. До вирішення долі цих українських територій мали пряме чи опосередковане відношення низка країн. Так, протягом 1930-х рр. визначилися три групи країн, зацікавлених у вирішенні „українського питання”. Перша група – СРСР, Польща, Румунія, ЧСР – країни, до складу яких входили українські землі. Вони прагнули втримати ці терени і розширити свої сфери впливу. Друга група – країни, що сформували Версальсько-Вашингтонську систему, і які своїм втручанням у розв’язання української проблеми чи нейтралітетом задовольняли свої геополітичні інтереси. Третя група – Німеччина з її експансійними намірами та Угорщина, яку не

задовольнили умови Трансільванського мирного договору 1920 р. і домагалася повернення українського Закарпаття.

Наукова новизна дисертаційної роботи зумовлена сукупністю поставлених завдань і полягає у постановці та розробці актуальної проблеми, яка не отримала всебічного й об'єктивного висвітлення в історичній науці. Вперше узагальнено і проаналізовано історіографічну базу дослідження, виділено періоди, етапи в осмисленні проблеми, наголошено на ключових проблемах у дослідженні місця українського геополітичного чинника в системі міжнародних відносин у кінці 1920-х – 1945 рр. Уперше комплексно відстежено еволюцію висвітлення „українського питання” в українській та зарубіжній літературі. Найціннішим є використання архівних документів, більшість яких уведено до обігу вперше. Особливу цінність становлять іноземні архівні джерела – матеріали Дипломатичних архівів Міністерства закордонних справ Румунії, фонди перших осіб держави карлістського режиму, міністрів закордонних справ, очільників державних департаментів, королівської родини, дипломатичних місій, королівських легатів у різних країнах світу, де Румунія мала свої представництва, офіційна та таємна дипломатична кореспонденція, донесення румунських спецслужб – розвідувальних та контррозвідувальних центрів, офіційні і конфіденційні донесення, звіти, які готувалися виключно для короля Кароля II. Особливе значення має введення в обіг документів з архівів МЗС, які стосуються періоду правління маршала І. Антонеску. Це дозволило пролити світло на низку суперечливих сторінок минулого, зокрема, щодо становища Карпатської України та планів відносно її статусу в 1938–1939 рр., історичного контексту реалізації політики інтеграції окупованих українських регіонів Румунії, денационалізації національних меншин, порушення міжнародних конвенцій щодо мовної, культурної та релігійної політики по відношенню до нацменшин. Доведено, що під політикою Румунії щодо українських теренів протягом 1928–1940, 1941–1944 рр. малися на увазі дипломатичні, військово-політичні, культурні заходи, які ідеологічно

відповідали доктрині „Великої Румунії” й принципам заперечення етнічних та національних прав українського населення. Підкреслено, що міжнародне зацікавлення „українським питанням” залежало від ролі, яку відігравав карпатський регіон у подальшому перегляді версальської системи на користь Німеччини, Угорщини, Румунії. Карпатоукраїнське питання вийшло на рівень міжнародного обговорення – як цілісна територія, територіальна приналежність Карпатської України в цілому та її окремих регіонів. Акцентовано увагу на тому, що проголошення незалежності Карпатської України 1939 р. не стало результатом певної планованої акції, а було лише вимушеним кроком та похідною, з одного боку, зміни політичної ситуації на теренах чехословацької федерації, з іншого – зміни центральноєвропейського міжнародного становища. Уперше синхронно показано й доведено, що діяльність осередків української політичної еміграції на американських теренах та в Європі була спрямована на актуалізацію „українського питання” перед міжнародними чинниками, на пошуки єдиного підґрунтя для об’єднання зусиль у визвольній справі та протидію радянській „п’ятій колонії”, активна робота якої ускладнювала процес консолідації еміграції навколо ідеї соборності та незалежності України. Наголошено, що діяльність прорадянськи налаштованої „п’ятої колонії” по популяризації зрушень у результаті радянізації українських земель та приписуванні найвищим радянським керівникам втілення багатовікових прагнень українців жити в єдиній державі лише перешкоджала адекватному сприйняттю міжнародною спільнотою серйозності „українського питання”. Підкреслено, що для українського зарубіжжя протягом кінця 1920-х – 1945 рр. актуальною залишалася справа єднання еміграційних сил навколо пошуку шляхів вирішення „українського питання”.

Науково-практичне значення одержаних результатів дослідження обумовлюється тим, що виявлені як здобутки, так і прорахунки в опрацюванні теми, обґрунтовані пропозиції та рекомендації, які орієнтують на подальшу розробку наукових проблем з визначення місця питання про долю українських земель у системі міжнародних відносин міжвоєнного та воєнного періодів.

Одержані результати можуть бути використані в процесі викладання історії та історіографії історії України, новітньої історії України, історії міжнародних відносин, архівознавства у вищих закладах освіти, а також при підготовці узагальнюючих та спеціальних праць з історії України.

Проблеми передбачають подальше переосмислення та відкриття малодосліджених сторінок політичної історії, що зумовлює потребу у створенні окремих спеціальних монографічних видань, які б були присвячені комплексному історіографічному та історичному осмисленню місця „українського питання” як долі кожної окремо взятої з усіх українських територій у системі міжнародних відносин 1920-х – 1940-х років.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні теоретично-методологічні положення й результати дослідження апробовано на міжнародній науковій конференції „Творча спадщина Івана Огієнка в контексті сучасного розвитку гуманітарних наук” (Київ, 2007), на першій та другій Міжвузівських наукових конференціях „Социально-политические и культурные проблемы современности” (Сімферополь, 2008, 2009), V Всекримській науковій конференції „Молодая наука – 2009” (Сімферополь, 2009), міжнародній науковій конференції, присвяченій 65-річчю перемоги у Великій Вітчизняній війні (Київ, 2010).

Публікації. Підсумки дослідження відображені в двох індивідуальних монографіях обсягом 38,54 друк. арк. і 31 друк. арк., 24 одноосібних та 1 у співавторстві наукових статтях, з яких 23 опубліковано у фахових виданнях ВАК України, 2 – у міжнародних наукових виданнях.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографія проблеми.

Історіографічне осмислення прагнень українського народу до творення власної державності у формі незалежної України, спроб вирішення політичної долі українських територій, що опинилися у складі кількох країн у розумінні соборності цих земель у єдину самостійну державу відбувалося майже синхронно з актуалізацією чи навпаки ігноруванням цієї проблемою в контексті розвитку міжнародних відносин кінця 1920-х – 1945 рр. У процесі висвітлення цієї проблематики в науковій, публіцистичній літературі виділяються два великі періоди – радянський (1917–1991 рр.) та сучасна українська історіографія (кінець 1991–2010 рр.). Окрему складову історіографії цих етапів становлять література української діаспори, а також праці зарубіжних істориків та публіцистів. Одним з перших і достатньо важливих етапів висвітлення місця „українського питання” в системі міжнародних відносин кінця 1920-х – 1945 рр. стає радянська історіографія. Трансформування історичної науки у зручне й ефективне знаряддя радянської пропаганди та впливу на формування громадської свідомості багато в чому ставить під сумнів сам рівень науковості праць, що з’являлися протягом 1917–1991 рр. Взагалі постає питання про науковість концепції історії радянської історичної науки. Проте не варто все так однозначно заперечувати і піддавати нищівній критиці. З наукової точки зору не витримувала критики усталена періодизація історії. Думки істориків розділилися – частина стверджувала, що радянська історична наука не була справжньою в прямому розумінні наукою або ж з самого початку свого існування перебувала в кризовому становищі, інші схильні визнавати певне зростання та еволюцію радянської історичної

науки навіть в умовах ідеологічного пресингу. Окремі досі намагаються переосмислити радянську спадщину, відкинувши всі штучні стереотипи, догми, у такий спосіб очищуючи від нанесеного той незначний доробок кількох поколінь істориків.

У процесі розвитку радянської історіографії (1917–1991 рр.) висвітлення спроб вирішення „українського питання” виділяються окремі підперіоди. За вихідні критерії слугують кілька важливих характеристик: по-перше, йдеться про еволюцію чи, точніше, деградацію умов існування, наповнення та окреслення соціальної ролі історичної науки; по-друге, виникнення нових, при запереченні „буржуазних” концептуальних засад викладу історії, як в цілому, так і її окремих фрагментів. Відповідно, виділяються кілька підетапів: 1) 1917 р. – початок 1930-х років; 2) 1931р. – середина 1950-х років; 3) середина 1950-х – 1987 рр.; 4) 1987 р. – початок 1991 рр.

Перший з підперіодів розпочинається 1917 роком, що пояснюється необхідністю обґрунтування тези про те, що основи офіційного ставлення радянської влади до національного, зокрема „українського питання”, почали закладатися вже після жовтневого перевороту та знайшли розвиток у численних статтях, виступах, записках В. Леніна, М. Троцького, Й. Сталіна та інших протягом 1920–1930 рр. Так, неабияку роль у подальшому тлумаченні „українського питання” відіграли матеріали 1917–1918 рр., що готувалися до VII партконференції та офіційні відозви від наркома у справах національностей Й. Сталіна, в яких розкривається зміст державної політики в 1920–1930 рр. у галузі національного питання [258, 260, 261]. Зокрема, йдеться про збірку доповідей, резолюцій, відозв Й. Сталіна „Статьи и речи об Украине”, де чітко і одночасно двозначно декларується право на самовизначення „пригніченим націям” колишньої Російської імперії, які маючи на це право, можуть тим правом не скористатися, називаючи його „доцільністю відокремлення”. Варто тут згадати також відому статтю Й. Сталіна „Національне питання і ленінізм”, опубліковану 18 березня 1929 р. у збірнику його праць. Вона стала підтвердженням подвійних стандартів до цієї політики – одночасного

декларування прав нації та поступової уніфікації національних відмінностей. У цій статті Й. Сталін вступає в полеміку з противниками „російської марксистської теорії нації як єдино правильної теорії” щодо змісту поняття „нація”. Вся праця зводиться до заперечення однієї з найголовніших передумов поступу нації – „наявності своєї власної відособленої національної держави”. Саме це положення стало визначальним принципом національної політики радянської влади. Будь-які спроби спростування цього розцінювалися як ворожі соціалістичному ладу, тому ставлення до них було відповідним – в дусі нещадної боротьби за ліквідацію „буржуазних націй”. Як відомо, не оминула цю участь і українська нація, політичний провід якої не вбачав інакшої форми існування в майбутньому як незалежне державне утворення.

У цей час відбулися радикальні зміни всіх умов існування історичної думки. Сформувався більш стійка і чіткіша структура державно-партійного керівництва та контролю. Марксизм-ленінізм перетворюється на ідейно-теоретичне підґрунтя офіційної історичної науки. Формуються нові центри історичної науки, нові галузі (історія ВКП (б) та історія Комінтерну), змінюється розстановка акцентів у пріоритетності тієї чи іншої проблематики. Поступово до кінця 1920-х років витісняються старі наукові центри, академічні установи втрачають старшу генерацію „незручних” для системи вчених. Переважаючою стає історія класової боротьби, революційна тематика, що вихолощувало виклад минулого.

Вже з 1924 р. ленінські оцінки історичних фактів, явищ та процесів починають перетворюватися на аксіоми. Під них підганялися висновки істориків. Все це відбувалося як складова процесу по формуванню культу особи В. Леніна. Все більше революціонується соціальна функція історичної науки. Вона трансформується в ефективне і досить результативне знаряддя ВКП(б) у класовій боротьбі, її виховна роль зводиться до формування класово-революційної свідомості, якою підмінюється система „застарілих” загальнолюдських вартостей. Започатковано тотальне заперечення позитивних досягнень спадщини „буржуазної” історичної науки. Всі дослідницькі

напрямки попередньої епохи відкидалися, що зрозуміло, вихолощувало і збіднювало пізнання історичного процесу.

Такий стан речей не міг не відобразитися на українській історичній науці, що протягом десятиріч створила цілий масив літератури, науковий зміст якої важко узагальнити, оскільки вона спрямовувалася на обслуговування ідеологічних потреб режиму. Такі псевдонаукові підходи створили штучну нішу у дослідженні одного з найскладніших періодів українського минулого, тим самим сформувавши в свідомості українця сфальсифіковане уявлення про боротьбу за творення української державності.

Односторонній підхід радянських істориків до висвітлення українознавчої проблематики, процесу формування націоналістичних організацій на українських територіях та в середовищі політичної еміграції, становлення його ідеологічних засад призвів до навмисного замовчування чи свідомого перекручення багатьох фактів й значимості історичних подій. Будь-які прагнення до творення української державності оцінювалися як прояви буржуазного націоналізму. Так, скажімо, протягом 1920-х рр. з'явився цілий ряд „викривальних” публікацій, в яких розвінчувалися прагнення актуалізації „українського питання” на міжнародній арені, привернення уваги Ліги Націй, урядів та парламентів зарубіжних країн до вирішення долі окупованих у міжвоєнну добу українських теренів.

Одними з перших були присвячені українській еміграції дві праці М. Любченка, опубліковані у 1923 р., у яких автор проаналізував процеси політичного розмежування і рееміграції, котрі бурхливо відбувалися у її надрах на початку 1920-х рр. Знову ж таки оформлення українського радикалізму в середовищі еміграції в кращому випадку залишилося поза увагою дослідника [567, 568]. У 1926 р. із рецензії на „Націоналізм” Д. Донцова радянська історіографія започаткувала нищівну критику прагнень українців до творення власної державності [744, с. 81]. Фактично те, що було написано в цій критичній замітці віддзеркалилося повністю на подальших працях В. Бобринського, С. Тудора, А. Крушельницького, В. Левитського, Р. Кузьми,

присвячених аналізові національно-визвольній боротьбі українського народу [630, с. 89–92]. Так, у 1929 р. у „Більшовику України” продовжуються напади на так званий „український фашизм”. Наукові підходи і методологія були підмінені цькуванням та пересмикуванням.

Завершенням цього етапу і вихідним моментом започаткування нового історіографічного підперіоду радянської доби став 1931 рік – поява листа Й. Сталіна в № 6 „Пролетарської революції” за 1931 р. та ціла кампанія по його проробці, згодом ліквідація РАНДСН, підготовка під наглядом Й. Сталіна перших томів „Истории гражданской войны в СССР”, зауваження Й. Сталіна, А. Жданова та С. Кірова з приводу підручника з історії, конкурс на підручник історії СРСР [678]. Поява „Зауважень” з підписами Й. Сталіна, С. Кірова та А. Жданова означала фактичну узурпацію Сталіним вивчення історії та її викладання в своїх руках, оскільки здійснені в Росії політичні реверанси потребували також перебудови історичної науки в потрібному ракурсі. Як зауважує один із тодішніх радянських ідеологів М. Мітін у статті „Об учебниках по диалектическому и историческому материализму”, опублікованій у журналі „Большевик” (№12 за 1937 р.), „товариш Сталін приділяє велике значення виданням ідеологічного фронту, його різним ділянкам, завданням ліквідації значних недоліків та постановці викладання суспільних дисциплін” [614, с. 29–40]. Стаття була знаковою, бо нею ніби узагальнювалися всі „досягнення” партії у реформуванні змісту викладання історії. Серпневі „Зауваження” 1934 р. Й. Сталіна з приводу підручників та сам факт появи постанови „Про викладання громадянської історії в школах СРСР” визнано подіями виключної ваги, які свідчать про те, яке велике значення партія надає історичній науці. Досить точно подано і саме значення такої уваги партії до історії: вимагається „створення підручників, насичених живим, конкретним змістом, які дають марксистське узагальнення історичних фактів та таких, що стоять на рівні справжньої науки, оскільки єдиним до кінця науковим поясненням історичних фактів є лише марксистське розуміння” [614, с. 29]. Як не дивно, але навіть після поразки з ідеєю створення зразкового підручника

згадані „Зауваження” визнано „предметним зразком матеріалістичного розуміння історії” [там само]. Не досягнення науковців дожовтневої епохи та найкращі зразки світової історичної науки мали стати стандартом у вивчення минулого. Примітивні „Зауваження” повинні були дати „цілу програму марксистсько-ленінської науково-дослідної роботи як по новій історії, так і по історії народів СРСР”. Історія з дисципліни, яка аналізувала факти, вибудовувала концепцію минулого, тепер мала перетворитися в роль сортувальниці подій на „прогресивні” і „реакційні”. Зникла колишня автономія наукових досліджень, історична наука перетворилася на придаток партійно-державної машини. Згаданий підперіод у радянській історіографії характеризується появою низки директив, записок, офіційних листів перших осіб держави, які безпосередньо стосувалися історичної науки.

Радянська історична наука поступово позбавлялася методологічної основи в чистому розумінні цього слова – теоретичного комплексу прийомів, методів і засобів, без яких неможливе дослідження і адекватне осмислення окремих сторінок минулого та його цілісне сприйняття. Партійна заангажованість, обов’язкові ідеологічні кальки, які не дозволяли науковцю висловлювати власну позицію, давати об’єктивні оцінки робили історичну науку лише зручним і ефективним засобом пропаганди та формування громадської свідомості. У 1930-ті роки історична наука потрапляє під жорсткий ідейно-політичний контроль партійних органів, у практику яких ввійшов метод безпосереднього аналізу та рецензування всієї історичної літератури. Розуміючи значення і ефективність впливу на маси радянських громадян та творення іміджу благополуччя радянського способу життя, спробуємо прослідкувати міру „зацікавлення” найвищим радянським керівництвом долею історичної науки та кроки по корегуванню її подальшого становлення. Паралельно відслідковуватиметься поява ідеологічних штампів, що перетворилися в шлях таврування явищ, подій.

Оскільки йдеться про стан відображення в радянській історіографії ставлення історичної науки до проблеми „українського питання” – спроби

вирішення політичної долі розчленованих між окупаційними режимами українських земель, то вони асоціювалися з будь-якими проявами сепаратизму. Відповідно останній ототожнювався зі словосполученням „український націоналізм”, що вживалося виключно в негативному контексті з обов’язковим додаванням епітету „буржуазний”. Згідно з офіційно прийнятими ідеологічними догмами, це поняття включало будь-які прояви національної свідомості, культури, ідеологічні чи політичні спрямування, які суперечили державній ідеології в галузі національного питання і певним чином сприяли сепаратистським прагненням. Під суто пропагандистським словосполученням „місцевий націоналізм” підпадали усі форми боротьби за соборнізацію етнічних земель, у даному випадку, українських. Внаслідок цього майже уся історія радянського панування супроводжувалася нищенням цих проявів та так званих „ухилів” націоналізму.

Вже з 1930-х рр. почали виходити у світ монографічні дослідження, в яких у дусі радянської ідеологічної термінології розвінчувалося прагнення українців до творення власної державності шляхом об’єднання всіх окупованих радянським, польським та румунським режимами українських територій. Йдеться про праці Є. Гірчака, М. Козоріса, А. Сенченка [423, 520, 713].

Не є крамолою твердження, що єдиною політичною силою, достатньо вагомим чинником у системі міжнародних відносин 1930-х – 1940-х років, який перебував виключно на позиціях незалежності і соборності українських земель був націоналістичний рух. Позиція його проводу різко відрізнялася від усіх інших течій – монархістів, оточення колишнього гетьмана П. Скоропадського, лідерів екзильного уряду УНР, тощо. Відповідно, спроби вирішення „українського питання” радикальним шляхом – об’єднання усіх етнічних земель у самостійну державу – небезпідставно асоціювалися з найбільш небезпечним для радянської системи явищем – націоналізмом. Недарма, 27 листопада 1933 р. С. Касіор у своїй доповіді, прочитаній у Харкові, яку він присвятив боротьбі з „ухилами”, наголосив на небезпеці, що йде з боку націоналістичного руху. У ній доповідач звинуватив керівні органи Компартії

України у несвоєчасному виявленні „пересякнення українськими націоналістичними елементами керівних органів, колгоспів, машинотракторних станцій, земельних і культурних установ, де вони робили шкідництво і контрреволюційний саботаж розпоряджень партії і радянської влади. Створилися гнізда контрреволюційних дворушників, що провадили свою працю в наркоматах, у наукових установах і навіть у партійних керівних органах”. С. Касіор акцентував увагу на тому, що „націоналістичні елементи, які пересякли партійний та державний апарат, зустрічали пряму підтримку від українських націонал-ухилівських верств (...), на чолі акції націоналістів став наркомпрос Скрипник (...). Їхня робота зводилася до намагання відірвання Радянської України від СРСР і співпраці з Галичиною... Українські націоналісти перебували у зв'язках з українською еміграцією і з Галичиною (...). Їх контрреволюційна й пропагандистська праця провадилася на кошти закордонних чинників” [447].

Однак помилковим є ставити знак тотожності між сепаратизмом та націоналізмом, що, до речі, й робила радянська історіографія, бо, скажімо, в середовищі різних осередків політичної еміграції в міжвоєнну добу визрівали різні підходи до вирішення питання з майбутнім України та її окремих регіонів. Красномовним доказом антинауковості є праці радянських дослідників, які мали на меті ідейну боротьбу проти українського буржуазного націоналізму. Так, досить відомий сьогодні історик Ю. Римаренко, автор цілої низки праць, написаних у такому дусі, наче висловив загальну думку радянських пропагандистів – „український націоналізм має, так би мовити, різні масті”, у „таборі української буржуазно-націоналістичної контрреволюції, якщо розглядати питання в історичному плані, – писав він, – діяли націонал-реакціонери, що відображали інтереси великих землевласників, великої буржуазії; націонал-ліберали, соціальною базою яких була велика й середня українська торговельна буржуазія та українські обуржуазнені поміщики і націонал-демократи, що відображали інтереси міської дрібної буржуазії, куркульства та дрібнобуржуазної інтелігенції” [695, с. 39].

Відправною точкою у розстановці нових акцентів в історичній науці стали 1945–1947 рр. Одним з перших „шедеврів” у тавруванні національно-визвольного руху, як запродавців та злочинців, які не можуть до кінця зрозуміти і усвідомити гарантії, що надані радянською конституцією націям і народам, котрі населяють СРСР, стала доповідь Д. Мануїльського, з якою він виступив перед учителями західних регіонів України 6 січня 1945 р. Виспівуються дифірамби партійному керівництву за вирішення „українського питання” шляхом приєднання Західної України до УРСР. Чітко заявив, що, аналізуючи досвід Другої світової війни, треба розуміти, що жодна держава не може існувати ні в якому відношенні самотійно, не „боронячи своєї національної незалежності в союзі з якоюсь іншою великою державою” [243, с. 9]. Як же при таких умовах могла б існувати та „самотійна” (виділено в тексті Д.М.) Україна, за яку ведуть брехливу пропаганду українсько-німецькі націоналісти? Чи не ясно, що для них гасло „самотійної” України – це тільки засіб, щоб розкласти Радянський Союз і віддати нашу батьківщину – Україну під панування німецько-фашистських хижаків? Весь міжнародний досвід учить, що така держава, як Україна, щоб захистити свою самотійність від зовнішнього нападу, має шукати союзу з сусідніми державами. Запереченням Польщі, Німеччини залишається лише „справжній і надійний могутній союзник українського народу – Радянський Союз (...), бо він є опорою демократії і незалежності” [243, с. 12].

У тому ж 1947 році журнал „Більшовик України” опублікував статтю М. Бажана „Проти націоналістичних перекирочень у сучасній науці про історію України” [349]. До цього підперіоду історіографії належить праця О. Полторацького, яка, як і решта тогочасних робіт, написана в дусі епохи, без належних наукових оцінок та наведення фактичної аргументації. М. Рубач також ігнорував науковими підходами у висвітленні оцінки визвольної боротьби [701]. Не вирізнялася об’єктивністю й узагальнююча праця С. Белоусова „Воз’єднання українського народу в єдиній українській радянській державі” [356].

Частково досліджувана проблема була відображена в тогочасній діаспорній літературі. Питанню геополітичного значення українських земель у міжнародних відносинах присвячена публікація колишнього секретаря Дипломатичної Місії УНР у Швейцарії, голови Українського комітету в Бельгії, референта ПУН Д. Андрієвського [337]. Автор зауважує, що Україна наприкінці 1920-х років володіла досить великими покладами корисних копалин та сировини. Справді, зауважує він, зарубіжним державам не байдуже, хто використовуватиме ці ресурси. У процесі протистояння між Заходом і Сходом, – продовжує публіцист, – європейські політичні сили прагнуть до виведення українських економічних джерел з-під контролю Росії. Проте, пише він, це не означає, що європейські чинники свої наміри на сході Європи ототожнюють з політичними прагненнями української нації. Швидше навпаки, – всупереч, заперечуючи саму ідею незалежності України. Д. Андрієвський аналізує міру зацікавленості європейськими країнами „українським питанням” та перешкоди, що стоять на заваді його вирішення. Серед них він називає двояку позицію Німеччини наприкінці 1920-х років, яка заграє з СРСР, позицію Франції, яка хоче себе убезпечити від німецьких зазіхань ціною зміцнення польського впливу, а отже й ціною українських інтересів, а також її підтримка ідеї „єдиной і неделімої” Росії. Автор схильний прогнозувати, що серед потенційних союзників українці можуть робити ставку на Англію та Італію.

Певну цінність становлять матеріали, наведені у праці С. Наріжного щодо діяльності українських емігрантських організацій, спілок, громад, що наприкінці 1920-х – 1930-х рр. чітко перебували на засадах ідеї побудови незалежної соборної України, а також налагодження контактів співпраці між ними в різних країнах, їх участі у спробах консолідації національних сил в еміграції [632]. Проблемі геополітичного значення України в системі міжнародних відносин протягом 1930-х років присвячено низку праць відомого українського політичного, громадського діяча, дипломата, талановитого публіциста, очільника української дипломатичної місії в Римі (1922 р.), професора Вищого Східного Інституту в Неаполі Є. Онацького [646]. Так, в

одній з них, аналізуючи міжнародну ситуацію наприкінці 1930-х років, Є. Онацький критикує принцип формування Ліги Націй [646, с. 72–73]. На його думку, по-перше, через включення до її статуту принципу рівності націй, що стало фатальним кроком на шляху до неминучої компрометації самої ідеї Ліги. По-друге, не було дано чіткого визначення поняттям „нація” і „держава”, ці терміни часто послуговували як „етикетки”. Чимало поліетнічних держав ховали від світу свої конституційні хиби, зауважує автор, і не подавали реальні статистичні дані, „затуляючи рота національним меншинам, намагаючись пройти в міжнародний синедріон як монолітна чи навіть тоталітарна держава” (Румунія, Польща). Реалії міжнародного життя свідчать, що з 74 великих і малих націй, зареєстрованих у Лізі Націй тільки 7 насправді керують справами світу. Решта націй лише використовують взаємне суперництво цих семи держав, щоб „пекти коло них при нагоді й свою печеню”. Є. Онацький хоче знайти відповідне місце українцям у цій ієрархії націй. Цим семи країнам право керувати світом дає їхня політична вага, що базується на збройній силі. Є. Онацький, аналізуючи головні геополітичні чинники, що визначають сухопутну та морську силу країни, цитує відомого італійського економіста У. Нанні та його працю „Світовий бій”: 1) кількісний національний склад країни; 2) середній рівень культурного розвитку населення; 3) рівень технічного розвитку; 4) ступінь національної, етнічної та релігійної консолідованості; 5) сила експансивності; 6) поклади корисних копалин, сировини. Для досягнення українцям гідного місця серед інших націй, він вважає, що необхідні перші чотири чинники, а два останні – бажані [646, с. 74]. Для тих націй, які не мають якогось з цих елементів, він вводить термін „автаркія”, що означає пошук національної самодостатності.

Протягом 1930-х – середини 1950-х рр. нішу певною мірою заповнили праці, опубліковані на Заході. Неабиякий інтерес викликала праця М. Троцького „Об украинском вопросе”, що вийшла вже під час його перебування в еміграції [737]. Як стверджував автор, нове загострення „українського питання” найтіснішим чином пов’язане з відродженням СРСР та

Комінтерну, успіхами фашизму та наближенням нової імперіалістичної війни. Розір'ята між чотирма країнами, Україна зайняла в долі Європи те становище, яке в минулому займала Польща, пише він, лише з тією різницею, що міжнародні відносини зараз набагато напруженіші і темпи розвитку прискорені. Як стверджує Л. Троцький, більшовицька партія не без складнощів лише поступово, під тиском Леніна, засвоїла собі правильне ставлення до „українського питання”. Право на самовизначення, тобто на відокремлення, Ленін відносив однаково як до поляків, так і до українців. Він говорить про розпорядження Леніна, з яких витікало прагнення піти як можна далі назустріч тим національностям, які пригнічувалися в минулому. Що стосується тих українських земель, що знаходилися поза межами УРСР, то Кремль, зазначає автор, ставився до них як до всіх пригнічених народів, як до розмінної монети в своїх міжнародних комбінаціях з імперіалістичними країнами. Західну Україну, пише він, готові були навіки віддати Польщі в обмін на дипломатичну угоду. Незважаючи на певну прогресивність його ідей, Л. Троцький залишався противником ідеї соборної незалежної Української держави, оскільки цього українці прагнуть домогтися, використовуючи сили імперіалістичних країн. Натомість він пропонує власний проект вирішення „українського питання” – „єдина вільна і незалежна робітничо-селянська Радянська Україна”. На його переконання, програма незалежності України в епоху імперіалізму нерозривно пов'язана з програмою пролетарської революції.

Окремі аспекти політики режиму Карла II стосовно національних меншин розглядалися румунськими істориками А. Іонашку, С. Кирчумареску, С. Морареску-Балдомір. Йдеться про роботи колишніх політичних діячів королівської Румунії – Г. Гафенку, Н. Петреску-Комнена та інших, в яких висвітлено позицію румунського уряду стосовно переділу території ЧСР, доводячи при цьому, обґрунтованість політики нейтралітету Румунії в цих подіях [795, 792, 786, 787, 790]. Колишній міністр закордонних справ Румунії Г. Гафенку опублікував низку праць, в яких проаналізовано дії Німеччини та румунського уряду в період чехословацької кризи. Цих питань також

торкається попередник Г. Гафенку на посаді очільника МЗС Н. Петреску-Комнен та колишній генеральний секретар МЗС Румунії А. Креціану [783, 784].

Отже, радянська історіографія протягом зазначених двох підперіодів досить поверхово торкалася „українського питання” як політичної долі окремих територій та прагнення до їх соборнизації. Окремі аспекти проблеми знайшли відображення в західних та діаспорних дослідженнях.

XX з'їзд КПРС започаткував процес звільнення усіх царин суспільно-політичного життя країни від непосильного тиску сталінського режиму, радикальні зміни умов функціонування радянської історичної науки, а отже з ним пов'язується інший *історіографічний підперіод – середина 1950-х – 1987 рр.* Яскравим доказом цього було проведення Всесоюзної наради радянських істориків у грудні 1962 р. [773, с. 8]. Знову відроджується та посилюється пізнавальна функція історичної науки. Активно розширюється проблематика досліджень, радикально змінюється характер і зміст історичної освіти, оновлюються періодичні видання історичного спрямування, повільно відкривається доступ до архівних фондів. Ідейно-теоретичною основою історичних досліджень стає нова інтерпретація марксизму-ленінізму. У результаті цього відбувається новий поштовх у розвитку історичної науки. Якщо брати до уваги кількість і якість наукових праць, що з'явилися протягом цього часу, то вони значно перевищують показники, що були отримані за попередні 1920-ті – 1950-ті роки. За невеликий проміжок часу розроблено нові концепції всесвітньої, вітчизняної та історії КПРС. Тогочасні праці не розв'язували проблему відсутності справжніх об'єктивних досліджень, побудованих на документальних джерелах, позбавлених упереджених, заполітизованих висновків. Оскільки окремі українські терени у міжвоєнну добу, а деякі і до кінця Другої світової війни, перебували у складі Румунії, ЧСР, Польщі та СРСР, то у даному випадку певний інтерес складала праця з історії зовнішньої політики цих країн істориків С. Левіта, А. Язькової, А. Шевякова [766, 767, 770]. Однак наприкінці 1960-х – на початку 1970-х років знову повернулися спроби переслідування науковців, які проявили вільнодумство.

Дослідники намагалися певним чином включитися в процес ресталінізації історії. Посилюється цензурний контроль за науково-дослідницькою діяльністю. Знову звучується історична тематика, дозволена для наукових пошуків. Питанням ставлення режиму маршала І. Антонеску до української національної меншини присвячена серія публікацій А. Шевякова [766]. Автор, попри традиційні для того часу ідеологічні кліше, проаналізував яким чином зовнішньополітичний курс Румунії перебував у тісному зв'язку з політикою західних країн. А. Шевяков прослідковує еволюцію зовнішньої політики сателіта Німеччини та Італії. Ці аспекти дуже важливі, якщо враховувати, що від них та тих зобов'язань, які окремі угоди накладали на Румунію, залежала її позиція у вирішенні „українського питання”. Як відомо, не підтримуючи повністю усі угорські вимоги, румунське керівництво не чинило спротиву щодо передачі Угорщині частини чехословацької території. Вірогідніше всього, пише історик, румунські політики боялися того, що окупація Словаччини та Закарпатської України, на які претендував Хорти, посилить Угорщину і уможливить перегляд Тріанонської угоди [766, с. 81].

До сорокарічного ювілею підписання мюнхенських угод вийшли монографії Н. Лебедева та Б. Колкера [556, 521]. Радянська історіографія цього часу традиційно звинувачувала уряд Карпатської України у співпраці з нацистами, виокремлюючи прагнення народу до об'єднання з УРСР у складі СРСР [399, 410]. Також протягом цих років з'явилися праці В. Євдокименка та Ю. Римаренка, присвячені діяльності української еміграції [476, 695, 696].

Історіографія цього періоду була спрямована на формування самосвідомості нової історичної спільноти – радянського народу, і тому розробка наукових проблем відбувалася у чітко регламентованому напрямку. Проблема виникнення, розміщення та диференціації українського зарубіжжя міжвоєнного та повоєнного періодів за океаном належала до найбільш табуйованих для дослідників. Для керівництва Радянського Союзу проблема політичної еміграції перетворилася у справжнє сплетіння проблем, пов'язаних з небажанням цієї великої кількості людей повернутися до СРСР, навіть при задіянні активної

політики рееміграції та стимулювання обіцянками на кшталт „прощення давніх гріхів” перед радянською владою, надання можливості відновлення в правах, посадах, регаліях. Ця тема залишалася достатньо болючою і для радянської влади, і для діаспори, тому в обох таборах дослідники намагалися її вивчити, адже для обох сторін вона безперечно становила цікавість. Проте кожна сторона мала свої методи дослідження цієї проблематики і результати наукових розробок використовувалися в ідеологічній війні двох антагоністичних таборів. Проблема реакції радянської історіографії на українську діаспору випала з кола зацікавлень сучасних науковців. Всі праці про українську діаспору торкаються фактичного і статистичного аспектів. Тому так важливо підняти питання про рівень осмислення радянською історіографією феномена української еміграції. Однак, протягом 1960-х рр. з’явилися перші роботи, присвячені історії та діяльності націоналістичного руху. Йдеться у першу чергу про дослідження В. Євдокименка [477]. Автор припустився багатьох неточностей, навіть антинаукових оцінок. В. Євдокименко ідентифікує організації, в програмі яких окреслилася виключно ідея незалежності, з федералістичними, автономістичними тенденціями в українському минулому. Такі погляди знайшли продовження в його дещо пізнішій праці „Націоналізм і нації”, в якій під категорію „націоналісти” дивним чином підпадають соціалісти, соціал-демократи, радикали, тобто всі прояви та форми сепаратизму. Сюди ж належать тогочасні праці Ю. Римаренка, в яких засуджувалося все те, що суперечило менталітетові радянської доби – сепаратизм, державність, національне самоусвідомлення, і подавалося як „антинародне”, „запроданство”, „людиноненависництво” тощо [696, 698].

Серед діаспорних видань найбільш цікавою з цієї проблематики, тобто щодо питання місця українського геополітичного чинника в міжнародній політиці 1930-х років проливає світло збірка Є. Онацького „Портрети в профіль”, опублікована у 1965 р. у США. Автор подає життєписи відомих італійських політиків, дипломатів, науковців, які мали певне відношення до актуалізації „українського питання” у 1930-х рр. [644, 647, 650]. Згадує

італійського дипломата, експерта з міжнародного права А. Джаніні. Як пише Є. Онацький, він завжди цікавився справою визволення України з-під СРСР, а останні роки свого життя був головою Італійсько-українського товариства у Римі. Є. Онацький мав нагоду познайомитися з ним ще в якості аташе Української дипломатичної місії в Італії. Також А. Джаніні очолював Пресове бюро МЗС у Римі. Він був ідейним натхненником створення окремої української секції в Інституті Східної Європи. Саме через почесного члена інституту Є. Онацького на шпальта італійських часописів потрапляла інформація про Україну. При інституті була створена бібліотека, яка поповнювалася і українськими виданнями [644, с. 228]. Є. Онацький описує структуру інституту, завдання, управління, до якого мали увійти представники національних секцій з дорадчим голосом у справах, що торкаються їхньої нації. Автор згадує про зв'язки з впливовими людьми Італії, наближеними до Б. Муссоліні, якими він завдячує А. Джаніні. Є. Онацький зауважував, що Джаніні був противником політики ОУН, оскільки вона підривала основи Польщі, а без Польщі, на його думку, не можна було створити потужний опір СРСР [644, с. 231].

Проблемам інтеграції Румунією новозахоплених територій, зокрема Буковини, присвячена робота німецького історика Е. Прокоповича. Насамперед, поліетнічність цих регіонів загрожувала екзистенції внутрішньополітичних структур Румунії, тому був створений розгалужений репресивний апарат, завданням якого була повна трансформація життя буковинців на румунський лад. Реакцією на процес денаціоналізації стала радикалізація національно-визвольного руху та зародження серед українців на початку 1920-х рр. націоналістичних тенденцій. У 1956 р. побачила світ фундаментальна узагальнююча праця істориків діаспори „Буковина, її минуле і сучасне” [374].

Протягом другої половини 1970-х рр. – середини 1980-х рр. розглядалися різні аспекти міжнародної ситуації, що склалася наприкінці 1930-х років, зовнішньополітичні питання, проблема формування та діяльності політичних

організацій в еміграції. Враховуючи певну тенденційність праць цього підперіоду, необхідно зазначити, що все-таки певним досягненням стало дослідження українських емігрантських угруповань, які раніше розглядалися лише в загальноросійському контексті. Йдеться про праці В. Чередниченка та В. Трощинського [738, 740, 741, 755]. Варто відзначити роботу М. Павленка, в якій розглянуто діяльність української політичної еміграції на основі широкого комплексу архівних матеріалів, доступних в УРСР [667]. Використання великого фактологічного масиву робить працю одним із найкращих радянських досліджень на цю тему. У 1981–1985 рр. вийшли в світ праці О. Поліщука, присвячені критиці понять „самостійність”, „соборність”, „незалежна держава”, „нація” [684–685]. Автор підтвердив упереджені оцінки своїх попередників 1930-х – 1970-х рр., доводячи „неспроможність” української національної ідеї та концепції державності. Не вирізнялися об’єктивністю і праці М. Варварцева, присвячені політичним аспектам життя української еміграції [378–380].

Отже, до середини 1980-х років радянська історична наука підійшла до межі вичерпаності, творення багатьох штучних ніш у вивченні минулого, особливо питань, пов’язаних з висвітленням державницьких прагнень українців, самостійницького руху, актуалізації „українського питання” в тогочасних міжнародних відносинах. Усі праці дослідників із СРСР, аж до останніх років існування Союзу, написані в руслі „єдино правильної концепції” історії, з обов’язковим використанням марксистсько-ленінської риторики. Цю ідеологічну заангажованість варто віднести до слабких сторін доробку радянських науковців. Адже після відбору даних за певною ідеологічною схемою праці у даному випадку є однобокими з точки зору використаного фактажу та висновків, що позначилося на якості, науковій цінності та об’єктивності. З іншого боку, характерними рисами праць радянських дослідників є ґрунтовна фактологічна база та системність підходу до проблеми.

1987-й рік став вихідним для започаткування останнього – *четвертого* – підперіоду радянської історіографії. Для історіографії середини 1980-х років був характерним у значній мірі високий рівень ідеологічної заданості в оцінці

історичного матеріалу. Багато дослідників відмітили фактор „зрощування” історичної науки з державно-політичними інститутами. Як констатує відомий російський вчений Ю. Афанасьєв, у тоталітарному суспільстві історична наука зазнала репресій. Але „будучи репресованою, вона і сама стала потужним засобом переслідувань. Фальсифікуючи історію, деформуючи свідомість, насаджуючи міфи...” [346, с. 9]. Проте прихильники більш поміркованого підходу в кожному окремому випадку пропонують, що в історичних дослідженнях було викривлено, а що відповідало і відповідає критеріям науковості. У методологічному сенсі єдиним прийнятним визнавався формаційний підхід. Радянську історіографічну ситуацію характеризувала ізольованість від зарубіжних наукових центрів. Становище почало змінюватися лише протягом 1985–1987 рр. Саме з доповіді М. Горбачова „Жовтень і перебудова: революція продовжується” починається складний процес переосмислення минулого радянської країни та народів, що входили до її складу. У квітні 1987 р. в Академії Наук СРСР відбулася нарада з проблем перебудови суспільствознавства. На ній було поставлено завдання створення нового підручника з історії КПРС, з урахуванням нових (чи оновлених) підходів та концепцій. Невдовзі в Інституті історії СРСР АН СРСР відбулася дискусія щодо підходів до періодизації радянського суспільства [347, 656]. У січні 1989 р. відбувся „круглий стіл” за участі радянських та американських істориків. Серед науковців були присутніми американські професори редактори журналу „Journal of Modern History” Ш. Фіцпатрік та М. Гутман, професор Техаського університету М. Гутмен, професор Корнельського університету С. Каплан. Радянську сторону представляли члени-кореспонденти Академії наук П. Волобуєв, член-кореспондент АН СРСР А. Іскандеров, доктори Ю. Афанасьєв, М. Барг, В. Данілов, В. Согрін та інші [540]. Ініціаторами цього обміну думками стала американська сторона. Науковцями обговорювалися питання щодо зростання інтересу до історичного минулого, кризи радянської історіографії та методології. П. Волобуєв накреслив головні напрямки реформування історичної науки: 1) удосконалення дослідницької

проблематики; 2) оновлення дослідницького арсеналу, висунення нових концептуальних ідей; 3) людиноцентричність історії [539, с. 98].

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-го років стали більш відчутними спроби окремих істориків „порушити мовчанку” з приводу різних аспектів історії України [519]. Так, на сторінках видань „Політика і час” (1989, №12), „Українського історичного журналу” та „Комуніст України” була опублікована республіканська програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення та пропаганди історії УРСР, розроблена істориком С. Кульчицьким [544]. Дослідник М. Джунусов спробував підняти завісу з найбільш заангажованих питань – національного. Ним було висловлено думку про те, що проголошення права націй на самовизначення – це, крім усього, засіб боротьби з націоналізмом, агітація та пропаганда проти національно-державних привілеїв [445]. Але право на самовизначення зовсім не рівносильне вимогам безумовного відокремлення, дроблення великої держави. У 1990 р. було зроблено перші спроби переглянути окремі положення радянської історіографії щодо подій 1938–1939 рр. у Карпатській Україні у праці О. Довганича, З. Пашкуя і М. Трояна [446].

Проте наприкінці 1980-х років автори багатьох видань залишалися на старих ідеологічних позиціях. Так, дослідники Г. Куманєв та А. Чайковський, характеризуючи прагнення українських націоналістів привернути увагу впливових міжнародних чинників до „українського питання” писали, що з початком війни вони почали активніше співробітничати з фашистським військовим командуванням, абвером, СД, гестапо, іншими підривними каральними органами окупантів [545]. Автори описують докладно яким чином радянська влада, застосовуючи потенціал внутрішніх і прикордонних військ, співробітників органів держбезпеки та внутрішніх справ, бійців винищувальних батальйонів, боролася з українським сепаратизмом [545, с. 5].

Ставлення режиму Кароля II до „українського питання”, тобто становища українців у Румунії, в першу чергу на теренах провінції Буковина, зрівняння їх у громадянських правах та свободах з румунами, а також до політичної долі

цього краю в контексті ідеї соборності українських земель було проігноровано історіографією цього періоду.

Наукове зацікавлення викликають праці румунських істориків, які вивчали період 1938–1940 рр. в історії Румунії та торкалися долі Буковини і Бессарабії у цьому контексті. Саме завдяки цим публікаціям, хоча не завжди об'єктивним, в історіографії проблеми вдалося частково заповнити багаторічну нішу. Йдеться про монографії М. Мушат, А. Саву, І. Скурту та ін. [797, 800, 801]. Треба згадати праці румунських істориків І. Арделяну, І. Александреску, П. Джеоржеску, М.-А. Керунту, І. Скурту, які розглянули окремі аспекти, пов'язані з періодом правління І. Антонеску, а також низку документальних збірок, опублікованих у Румунії, Великобританії, Франції.

Загальні тенденції заполітизованості та тенденційності були характерні і тогочасним вітчизняним дисертаційним дослідженням Г. Кулика, Я. Ляльки, Ю. Римаренка, А. Сабініна, А. Почапського, що опосередковано торкалися цієї проблематики [823, 825, 830, 841, 832].

Отже, незважаючи на значну кількість праць, що з'явилися протягом радянської доби, їхню наукову цінність можна піддати сумніву. Йдеться про більше матеріал пропагандистського характеру, який містив ідеологічне нагромадження, при цьому автори не висвітлювали належним чином потрібну тематику. Відповідно такий стан речей у радянській історіографії витворив серйозну нішу у дослідженнях зазначеної проблеми.

Сучасний період української історіографії співпав з процесами державотворення в Україні. Протягом дев'ятнадцяти років вченими зроблена титанічна праця – монографії, наукові статті, конференції, „круглі столи”, дисертації, багатотомні узагальнюючі видання. Протягом 1991–2010 рр. з'явилися перші ґрунтовні праці, які розглядали український геополітичний чинник не як політичну долю окремо взятого регіону України, а в цілому – усіх українських територій, що опинилися у міжвоєнний час у складі кількох держав. Серед них треба віддати належне працям О. Бойка, Д. Веденеєва, Л. Гайдукова, М. Гетьманчука, Я. Грицака, М. Ковалю, В. Кучера, О. Лисенка,

О. Марущенка, І. Муковського, Ю. Сливки, А. Трубайчука та ін. Частково ці питання піднімалася в публікаціях П. Чернеги, присвячених ролі і місцю України у Другій світовій війні [756–758].

Український історик Ю. Сливка подав періодизацію постановки „українського питання” протягом першої половини ХХ ст. Автор визначає два чинники, від яких завжди залежало його вирішення: 1) питання про наявність власних організованих і дійових політичних сил, здатних очолити рух за відновлення державної самостійності та соборності України; 2) готовність великих держав, насамперед тих, до складу яких входили українські землі, а також інших сусідніх країн сприяти її політичним силам або принаймні примиритися з перспективами утворення самостійної соборної Української держави [717]. Незважаючи на те, що праця присвячена конкретно взятому періоду Другої світової війни, історик зробив екскурс актуалізації української проблеми в минулому, починаючи з перших десятиліть ХХ ст., причини поразки цих спроб. Автор стверджує, що версальські принципи перерозподілу сфер впливу в післявоєнній Європі, згідно з якими західноукраїнські землі опинилися у складі різних іноземних держав, породили клубок гострих міждержавних суперечностей, а це в кінцевому результаті й призвело до Другої світової війни, яка відкривала нові можливості до вирішення „українського питання”. У 1920-х – 1930-х рр. „українське питання” ставало важливим фактом міжнародної політики, роль якого зростала в міру загострення кризи версальської системи договорів та наближення Другої світової війни. Як зауважує Ю. Сливка, у 1920-х – 1930-х жодна європейська держава не обстоювала права українського народу на створення незалежної і соборної держави – Україну розглядали як об’єкт територіальної чи геополітичної експансії [717, с. 7]. Німеччина як головний ініціатор перегляду версальської системи договорів була зацікавлена в тому, щоб залучити до цього процесу якнайбільше держав і народів, обділених тією системою і загалом невдоволених своїм міжнародно-правовим статусом. Саме цим пояснює історик, чому в цей час актуалізувалася доля України.

Українському геополітичному фактору в контексті системи міжнародних відносин протягом 1918–1945 рр. присвятив працю А. Трубайчук [743]. Автор проаналізував спроби територіального врегулювання та встановлення нових кордонів по завершенню Першої світової війни. На його думку, принцип етнічного підходу, проголошений державами-переможцями, насправді не дотримувався. Це, в свою чергу, і породило низку претензій та масштабних проблем, що врешті вилилися у новий переділ територій та сфер впливу. Цінним є те, що „українське питання” розглядається дослідником виключно в контексті процесів, що відбувалися в європейській дипломатії. Це дало змогу А. Трубайчуку відтворити цілісну картину – політичну долю усіх українських територій та ставлення до ідеї незалежності впливових міжнародних чинників. Ним окреслюються головні причини поразок досягти українцями бажаних результатів стосовно остаточного приєднання Бессарабії, Північної Буковини, Східної Галичини і Закарпаття до СРСР.

Як стверджує професор Л. Гайдуков, „українське питання” в європейському і світовому контексті перетворюється на пріоритетне й перспективне поле і об’єкт досліджень вітчизняної історіографії [414]. На його думку, у цій царині нагромадилася ціла низка проблем, які з відомих політико-ідеологічних міркувань або фальсифікувалися, або ж замовчувалися в Україні тривалий час. Це висуває перед сучасними науковцями завдання передусім з наукових позицій дослідити зміст, особливості, місце, роль і значення української проблеми в долі української державності, зокрема в роки Другої світової війни та на її завершальному етапі. Адже саме в той трагічний період новітньої вітчизняної історії українська проблема посіла важливе місце в міжнародних відносинах, їй належала значна роль у кардинальних змінах на політичній карті Центрально-Східної Європи.

Історіографічному осмисленню завершального періоду Другої світової війни, аналізу стану висвітлення „українського питання” в радянській та сучасній історіографії присвячена наукова розвідка О. Марущенка [607].

І. Муковський та О. Лисенко розглянули головні чинники, що формували реальне геополітичне становище України в системі політичних, економічних, соціокультурних координат у часи Другої світової війни [625]. Автори зауважують, що Україна протягом війни була одним з вирішальних і вагомих місць на картах військового командування країн, що стали одна проти одної в смертельному поєдинку. Його наслідки були для українців доленосними, позбавивши їх страхів нацистського режиму і створивши умови для соборнизації українських земель. На думку авторів, до справжнього національного суверенітету було далеко, оскільки радянський варіант вирішення „українського питання” не відповідав інтересам українців.

Відкриття доступу до багатьох архівних сховищ дало змогу підготувати значний комплекс праць, в яких розглядається суспільно-політичний аспект життя української еміграції. Беручи до уваги умови окупації іноземними режимами українських теренів, переслідування будь-яких проявів сепаратизму, еміграційне середовище стало місцем окреслення шляхів вирішення „українського питання”. Потрібно віддати належне працям І. Дробота, С. Віднянського, В. Трощинського, І. Срібняка, О. Ковальчук, в яких у тій чи іншій мірі розглядалася ця проблематика. До низки перших досліджень, присвячених міжвоєнній українській еміграції в Європі як історичному та соціально-політичному явищу належить праця В. Трощинського [739]. Ним розглянуто витоки та особливості виходу за кордон десятків тисяч українського громадянства внаслідок поразки національно-визвольної боротьби 1917–1921 рр., визначено головні центри і „периферійні” осередки української політичної еміграції у різних країнах. Особливу увагу приділено політичному сектору міжвоєнної еміграції в цілому і кожній з течій – діяльності Державного центру УНР в екзилі, політичним орієнтирам соціалістів, ідейно-політичним засадам монархістів та тенденціям розвитку націоналістичного руху у середовищі еміграції. Заслуговує поваги його прагнення і послідовні кроки по позбавленню від певних штамів і стереотипів, творчий пошук нових підходів у розумінні тенденцій розвитку політичних процесів серед еміграції.

Оформлення ідеї побудови самостійної та соборної Української держави у середовищі української еміграції стало предметом низки досліджень відомого історика І. Дробота [465–468]. Як вважає автор, поразку національно-визвольних змагань 1918–1921 рр. треба визнати головним чинником глибокої диференціації української політичної еміграції на партії, рухи, організації, які вдалися до опрацювання світоглядних засад з метою обґрунтування необхідності продовження боротьби за незалежність [467]. Питанню діяльності української політичної еміграції в зарубіжних країнах та національно-державницьких сил на західноукраїнських землях присвячене ще одне ґрунтовне монографічне видання І. Дробота, в якому відображені основні положення його докторської дисертації [467, 817]. Окремий розділ праці стосується питання становлення ідеї незалежності та соборності України в емігрантському середовищі. Проте, проблематика розглядається переважно на основі мемуарної літератури тенденційного характеру.

У ґрунтовному виданні С. Віднянського, присвяченому еміграції на теренах ЧСР, відтворено загальну мережу українських еміграційних центрів у Європі та їх приналежність до різних ідейних течій [407].

Опосередковане значення для досліджуваної проблематики мають праці І. Срібняка, присвячені процесам формування військової еміграції та творення нею різних організацій, спілок. Йдеться про книги „Обеззброєна, але нескорена. Інтернована Армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921–1924 рр.)” та „Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.)”, в яких відтворено військово-організаційні заходи Державного центру УНР в екзилі по реорганізації Армії УНР, загони якої і склали значну частину військової еміграції [723–726]. Розглянуто обставини формування осередків, особливості перебування та внутрішньої організації полонених та інтернованих українських військовиків у таборах Італії, Чехословаччини, Польщі. Особливу цінність для розуміння передумов та обставин зародження ідеї незалежності та її поширення у табірному середовищі становлять розділи третьої книги, що стосуються перебування інтернованих українців у Ліберцях та Йозефові [726].

У монографії В. Козлітіна розглянуто різні аспекти виникнення та перебування української політичної еміграції в окремому регіоні, зокрема в Югославії [518]. У ній досліджується доля понад 70 тис. біженців і емігрантів з Росії та України (що входила до складу Російської імперії), які в 1919–1923 рр. переселилися до Королівства сербів, хорватів і словенців. Незважаючи на свою безперечну наукову цінність, оскільки використано 12 українських та закордонних архівів, дослідження не позбавлене недоліків. Українці, як не дивно, взагалі згадуються побічно, лише в загальноросійському контексті. Вони розглядаються як невід’ємна складова російського еміграційного середовища. Відповідно автором недооцінюється роль української громади в Югославії, зокрема, націоналістичних осередків у консолідації національних сил за кордоном та підготовки визвольної акції на українських землях.

Певну цінність становлять невеликі за об’ємом публікації на сторінках українських наукових видань. У першу чергу потрібно відмітити працю С. Віднянського, що стосується аналізу ставлення європейських держав, зокрема Польщі, до українського питання у міжвоєнний період [408]. Цієї ж проблеми з геополітичної точки зору, торкаються автори колективного дослідження „Україна у зарубіжних доктринах та стратегіях ХХ століття” [636]. Щодо консолідації національних сил в еміграції навколо ідеї соборності та незалежності українських земель є актуальним спільне дослідження Т. Вронської та Т. Остапко, які намагалися узагальнити досвід вивчення українською зарубіжною історіографією питання участі українських еміграційних організацій у різних акціях протесту [411].

Починаючи з середини 1990-х рр. окреслилася тенденція вивчення окремих українських теренів та спроб їх визволення з-під окупаційної влади [365, 390, 426, 446]. Йдеться про низку праць М. Болдижара, М. Вегеша, С. Гакмана, І. Гранчака, І. Короля, І. Мищака, С. Піддубного. У 1994 р. вийшов збірник праць – „Ковнерівська справа” – присвячений підпільній діяльності молодих патріотів України, спрямованій на розгортання визвольного руху проти угорського окупаційного режиму 1939–1944 рр. на Закарпатті [489]. До

збірника ввійшли роботи М. Баботи, В. Ганчина, О. Довганича, В. Маркуся, М. Ороса, О. Росула, В. Худанича та ін. Протягом останніх десяти років побачили світ роботи „Вони боронили Карпатську Україну...”, присвячена міжнародному становищу Карпатської України напередодні Другої світової війни, „Український чин Закарпаття”, монографія С. Фігурного [391, 751]. Зокрема, у праці „Вони боронили Карпатську Україну...” зроблено окремий акцент на питанні становища Карпатської України в системі міжнародних відносин. Приділено увагу державотворчим процесам, які розпочалися зразу зі здобуттям автономії та завершуються угорською окупацією краю. Автори подають власне бачення причин поразки державотворчих зусиль проводу Карпатської України. Проаналізовано історіографічний аспект проблеми, висвітлення її в українській, радянській та зарубіжній літературі. Значна увага відводиться політичному проводу Карпатської України. Вперше публікуються біографії учасників національно-визвольної боротьби, тих, хто підпав під репресії окупаційної угорської влади та сталінського режиму. У видання „Український чин Закарпаття...” ввійшли як документальні матеріали, так і мемуаристика, публіцистичні твори [747]. Ще у 1994 р. побачила світ книга „За українське Закарпаття”, у якій уперше в українській історичній науці йде мова про підпільну боротьбу молоді під час угорської окупації Карпатської України в 1939–1944 рр. З часом книга потребувала доповнення документами і матеріалами, які з’являлися завдяки пошукам дослідників та розсекречуванню архівів. Відповідно видання 2004 р. було значно доповнене. Остання книга стала подальшим науковим дослідженням та осмисленням підпільної боротьби молоді Закарпаття під час угорської окупації в 1939–1944 рр.

Окремі аспекти процесів інкорпорації Північної Буковини та Бессарабії до складу Румунії та їх наслідки розглядаються в одноосібних та колективних працях буковинських істориків І. Буркута, С. Гакмана, М. Мандрик та І. Піддубного [415–419, 676–680, 574, 575, 579, 586, 588]. Зокрема, слід віддати належне окремим розділам до кількох колективних видань, підготовлених І. Піддубним, які присвячені румунському періоду в історії Буковини і

Бессарабії. Низка праць М. Мандрик висвітлює етапи інтеграції та реінтеграції українських теренів до Румунської держави протягом 1918–1944 рр., особливості процесів денаціоналізації, нівелювання політики толерантності стосовно національних меншин, специфіку законодавчого регулювання румунізаційної політики.

З кінця 2004 року започатковане поглиблене вивчення історії Другої світової війни, визначення місця українського геополітичного чинника у міжнародній політиці напередодні і в часи війни. Ґрунтовніше почали висвітлюватися історіографічні аспекти цієї проблеми. Вихідним пунктом до підвищення інтересу до цієї проблематики стала постанова президії НАНУ № 243 від 6 жовтня 2004 р. „Нерозв’язані проблеми історії Великої Вітчизняної та Другої світової воєн” [841]. У ній зазначається про якісно нові підходи до вивчення періоду 1939–1945 рр. У результаті опубліковано ґрунтовні праці з історії та історіографії Другої світової війни та місця українського геополітичного чинника в цьому періоді. Переосмислено окремі методологічні підходи до вивчення цієї проблематики. Протягом останніх років з’явилася низка публікацій В.І. Кучера, присвячених питанням національно-визвольної боротьби за соборнізації українських земель [547–553]. У 2005 р. побачила світ колективна праця Д. Веденєєва та В. Кучера, окремий розділ якої присвячений аналізу намірів III Рейху стосовно українських земель [398]. Історики В. Іваненко та В. Якунін підготували монографічне дослідження, присвячене історіографічному аналізу проблеми висвітлення історії ОУН та УПА в науковій літературі [495]. Проте, книга містить помітне нашарування радянської доби і нерідко ідеологеми. Маючи претензії на об’єктивність та першість у розробці цієї проблематики, автори нерідко перебувають у полоні суб’єктивних тверджень та оцінок. Одним з прикладів ґрунтовних досліджень стала поява праці І. Мищака [613]. У ній проаналізовано історіографічні джерела з історії західноукраїнських земель кінця 30-х – початку 50-х років ХХ ст., здійснено їх періодизацію та визначено особливості й тенденції розвитку історіографічного процесу на кожному етапі, окреслено коло найбільш

дискусійних у сучасних українській та зарубіжній історіографіях питань. Так, розкриваючи особливості бачення процесу приєднання Західної України до складу СРСР та УРСР, він відзначає, що нині дослідники щодо цього процесу послуговуються термінами „анексія”, „включення”, „возз'єднання”, „приєднання” тощо. При цьому, на думку І. Мищака, послідовніше відбиває події цих років термін „інкорпорація” (від лат. *incorporatio* – включення до складу), під яким дослідник пропонує об'єднати і розглядати не лише процес приєднання західноукраїнських земель до складу Радянського Союзу й Української РСР, а і весь комплекс ініційованих радянським керівництвом суспільних перетворень, спрямованих на уніфікацію усіх сфер життя за встановленим у СРСР зразком.

Окремі аспекти цієї проблематики розглядалися дотично і працях В. Газіна, О. Лисенка, Т. Кузьо, С. Тарана, К. Бондаренка та ін. Еволюції зовнішньої політики Німеччини з часів Веймарської республіки і до початку 1930-х років присвячена публікація українського історика В. Газіна [413]. Саме на Німеччину в 1930-х роках українські політичні кола робили ставку в планах побудови незалежної держави. Як зауважує дослідник, вже у веймарський період чітко намітився східний напрям експансії керівних кіл Німеччини, яка з приходом фашистів до влади вступила в стадію конкретної реалізації. Кінцевий результат „мирної” експансії, що почалася в роки Веймарської республіки в Центральну та Південно-Східну Європу, виявився в поневоленні та підпорядкуванні частини країн регіону ще до початку Другої світової війни.

Протягом останніх дев'ятнадцяти років ця проблематика частково знайшла відображення і в працях істориків діаспори. Йдеться про працю В. Косика „Україна і Німеччина у Другій світовій війні”, у якій проаналізовано таємні плани III Рейху щодо України. У збірці „У боротьбі за Українську Державу” була передрукована з американського україномовного журналу „Київ” стаття М. Прокопа [689]. У ній автор приділяє значну увагу історіографічному аналізу висвітлення німецької східної політики протягом Другої світової війни. Так, стверджує він, повоєнна західна історіографія досить широко охарактеризувала

цю проблему, з'ясувала причини провалу німецької політики щодо Сходу, зокрема, що стосується українських теренів та творення соборної самостійної держави. Однак український внесок у дослідження цієї проблематики недостатній. Це значний недолік, коли взяти до уваги, що всі дослідження німецької політики стосовно України, які були здійснені в радянську добу, зокрема в УРСР, тільки частково висвітлюють цю проблему і досить тенденційно. Проте навіть західні дослідники і мемуаристи, які, здавалося б, мали ширше поле для наукових пошуків через відсутність ідеологічного тиску, цензури та завдяки ширшому доступу до джерельної бази, пише автор, не дають повної картини об'єктивних прагнень українського народу та інших народів сходу Європи до національної незалежності. Саме сила цих прагнень спричинила появу в середовищі окремих німецьких кіл тих концепцій, які можна вважати спробами частково вирішити питання народів СРСР, зокрема, України на її користь. Увага західних істориків зосереджена насамперед на планах винищення народів, антисемітизмі, практиці нацизму, детально розкритих у документах процесу у Нюрнберзі. На цих моментах наголошують і радянські дослідники, які, як стверджує М. Прокоп, намагаються прикривати не менш злочинну практику більшовиків. Крім того, останні були зацікавлені не показувати інший бік німецької геополітики на Сході, бо це не суміщається з популярною в радянські часи тезою про те, що українцям та іншим народам СРСР не можна сподіватися на щось хороше з боку буржуазного Заходу. Але самі німці зацікавлені в тому, щоб показати якнайширше багатогранність інших планів східної політики, що існували в міжвоєнну добу та в переддень Другої світової війни. Натомість вороги української справи, у першу чергу прихильники ідеї „великої і неделімої” Росії та їхні союзники постійно замовчують, або ж показують у невідгладному світлі зусилля тих німецьких політичних та військових кіл, які перебували в опозиції до офіційного курсу А. Гітлера і не думали в унісон з планами відновлення російської імперії. Ці кола висували концепцію перебудови Сходу на базі окремих держав східноєвропейських народів, пов'язаних тим чи іншим чином з Німеччиною.

Деякі аспекти щодо діяльності української політичної еміграції за океаном розглядаються в роботі О. Субтельного „Ukrainian Political Refugees: An Historical Overview”. Еміграційній проблематиці, діяльності по приверненню уваги міжнародної громадськості до української справи присвячені збірки історика В. Вериги „Слово і чин” та „За межами Батьківщини” [400–404, 803].

У період незалежності пройшли численні конференції, присвячені періоду 1939-1945 рр. Так, Інститут історії України НАНУ ініціював та став співорганізатором міжнародних наукових конференцій з проблематики воєнної доби, зокрема таких: „Велика Вітчизняна війна: від поразок до перемог” (К., 2001), „Актуальні проблеми історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.” (Черкаси, 2001), „Україна – Росія: діалог історіографій” (Чернігів, 2002), „Українці і поляки в роки Другої світової війни” (Кривий Ріг, 2002) та „круглого столу” „Київ воєнної доби” (К., 2003). У 2005 р. до 60-річчя завершення Другої світової війни у Дніпропетровську пройшла Міжнародна конференція „Велика Вітчизняна війна 1941–1945 років: сучасні проблеми історичної освіти і науки”. Інститут історії України НАНУ провів міжнародну конференцію „Друга світова війна: український вимір” [672]. Актуальність тематики Другої світової війни у вітчизняній історичній науці, а також гострота її звучання в суспільстві зібрали на конференцію дослідників з усіх регіонів України, працівників архівних і музейних установ, членів громадських організацій. В. Смолій наголосив на винятковому значенні історичної пам’яті про цю війну в суспільно-політичному житті сучасної української громадськості. Характеризуючи основні етапи розвитку історіографії цієї проблематики, він окреслив перспективи наукового пошуку в цій галузі історичних наук. За його словами, продовжує залишатися актуальним визначення геополітичного місця України у передвоєнний та воєнний періоди, оцінка зовнішньополітичних наслідків війни. В. Смолій акцентував увагу на актуальності для сучасної науки пошуку та залучення до обігу нових джерел, насамперед з архівів Російської Федерації й Німеччини. Тільки на основі нової, всебічної джерельної бази можна переосмислити весь період Другої світової

війни, генеруючи при цьому нові методичні прийоми, авангардні концептуальні підходи. Тематика доповідей була спрямована на осмислення масштабних подій, пов'язаних із впливом Другої світової війни на історичну долю України та її внеском у перемогу над нацизмом [672].

Аналіз українського виміру Другої світової війни історик О. Лисенко почав з роздумів стосовно змісту таких дефініцій, як „український народ”, „українська нація”, „Україна” та їх використання в контексті подій Другої світової війни. На думку доповідача, є підстави говорити про існування в той час кількох цілком сформованих „українських проєктів”. З одного боку, сталінський проєкт за квазідержавною ширмою УРСР готував зросійщення, розпорошення й асиміляцію українців. Інший, національний „український проєкт” репрезентував політичні сили, які домагалися побудови Української соборної суверенної держави на етнічних українських землях. Науковці не можуть переконливо показати, сказав доповідач, яка частина населення України підтримувала той чи інший проєкт і була заангажована на рівні свідомості й активної життєвої позиції. Саме тому немає достатніх підстав говорити про наявність у період війни української нації, через те, що більш доречним буде поняття „український народ”. Очевидним є й інше, що на той час існувала значна частина населення, яка залишалася поза впливом державних і національно-патріотичних гасел. Самоорганізація цих верств українського суспільства базувалася не на більшовицькому чи українському національному патріотизмі, а на прагматичній стратегії виживання.

Активна полеміка розгорнулася навколо доповіді відомого вченого В. Гриневича, присвячена міфам і міфологізації подій Другої світової війни [672]. Він звернув увагу на світову історіографію війни, де концептуальні праці про Україну написані не українськими істориками, а іноземними авторами. Причина цього, на думку В. Гриневича, полягає у міфах, укорінених у суспільстві і в свідомості більшості громадян. Йдеться, до прикладу, про „монолітність радянського народу у боротьбі з ворогом”, „загальний патріотизм і жертвовність”, які досі не зазнали серйозної критики.

Проблему колективної пам'яті про війну в СРСР, етапів її творення і першим спробам інверсії традиційної перспективи цієї пам'яті для сучасного українського суспільства розглянула Г. Грінченко. Нею обґрунтовано думку про те, що „пам'ять про війну в тому вигляді, в якому вона сформувалася в рамках офіційного радянського дискурсу стала найважливішою ідеологічною складовою легітимації режиму „сталінської демократії”, а також усієї післявоєнної ідентичності радянського народу, перетворилася в опорний образ усієї національної самосвідомості сучасних росіян” [672].

Наприкінці 2006 р. з ініціативи Канадського інституту українських студій в Едмонтоні відбувся науковий семінар „Друга світова війна в Україна: колективна пам'ять у світлі історії”, поштовхом до якого стала низка публікацій відомого історика В. Гриневича. Вченими піднімалися проблеми формування національної пам'яті про Другу світову війну на зміну радянським стереотипам, обговорювалися питання історіографії війни. Протягом 1990-х – 2010 рр. окреслилася тенденція до спільного українсько-румунського вивчення етнополітичних процесів у часи, коли Північна Буковина і Бессарабія перебували у складі Румунії. Однією з перших „ластівок” переосмисленого бачення цих відносин стала збірка „Румунсько-українські відносини: історія і сучасність” (Сату Марє (Румунія), 1999 р.), до якого ввійшли матеріали міжнародної конференції, що пройшла у 1998 р.

Деякі аспекти вивчення ролі українського політичного чинника в системі міжнародних відносин кінця 1920-х – 1945 рр. вивчалися сучасними румунськими істориками. Йдеться про праці Г. Андрієску, Р.Ф. Бружі, Г. Бузату, В. Вератіка, Д. Гренчука, В.-Ф. Добрінеску, К. Драган, П. Мораріу, П. Чернога, З. Орня, Н. Тітулеску та ін. [778, 791, 781, 782, 805, 806, 807]. Окремі аспекти процесу інкорпорації українських територій до Румунії розглядаються в праці німецької дослідниці М. Хауслайтнер [789].

Про входження українців до Фронту національного відродження (далі – ФНВ) згадується в праці історика з Румунії В. Вератіка [807]. Так, стверджує він, спроби румунської влади відродити вплив на теренах Північної Буковини

часів австрійського панування наштовхувалися на почуття української громади, що, відповідно, реагувала через своїх лідерів В. Залозецького, В. Дутчака, А. Лукашевича шляхом різних меморандумів до Ліги Націй, співпраці з українськими емігрантськими організаціями, що діяли в Америці і Європі. 6 жовтня 1939 р. румунський прем'єр К. Арджетоюну в присутності С. Драгоміра, міністра меншин та С. Джуреску, міністра з питань організації ФНВ, уклали угоду з українськими політиками В. Залозецьким, І. Гаврилюком, Ю. Сербенюком та Михальським щодо входження українців до ФНВ. Українці просили МВС надати право створення „корпорації з культурними, економічними та соціальними завданнями” [807, р. 176]. МВС Румунії, представлене Н. Оттеску, прийняло прохання української громади, зазначає дослідник, про що свідчить документ: „Міністерство внутрішніх справ відповідно до укладеної угоди, повідомляє про те, що панам В. Залозецькому, Г. Алексієвичу та І. Гаврилюку надається право на творення організації як головного представника української громади в Румунії з культурними, економічними та соціальними завданнями” [807, р. 74].

У праці румунського історика З. Орня розглянуто один з найскладніших для Румунії періодів – 1930-х років у плані активізації не лише українського руху, але і антимонархічних тенденцій з боку румунських Легії Архангелів Михайла, Легії націонал-християнського захисту, Залізної гвардії [799]. Проаналізовано історію становлення цих організацій, причини зародження румунського націоналізму, ідейну еволюцію руху під впливом Б. Муссоліні та А. Гітлера, яким чином і що саме спричинило розмежування самого руху на так званих „кузистів” та „гардистів”. Ці матеріали дають змогу прослідкувати моменти спорідненості цього руху з українським націоналізмом, і навіть, деякі спроби налагодження між ними контактів.

Монографія румунського дослідника Д. Гренчука присвячена процесам інтеграції національних меншин Північної Буковини в єдину Румунську державу у 1918–1940 рр. [791]. Окремий розділ книги присвячений українцям, політичній діяльності в міжвоєнну добу, формуванню та поширенню

українського іредентизму. Зокрема, один з підрозділів видання так і називається „Ucrainenii din Bucovina : loialism sau iredentism?” (Українці Буковини : лоялізм чи іредентизм?). Так, стверджує автор, іредентистські тенденції серед українців Буковини поширювалися в два етапи: перший припадає на період українських визвольних змагань 1917–1921 рр., другий – на 1930-ті роки, коли поширилися ревізіоністські настрої та екстремістські рухи через деградацію демократичного клімату [791, р. 114]. Далі він аналізує, яким чином вплинуло заснування в середовищі української еміграції ОУН на поширення націоналізму на теренах Буковини. Д. Гренчук зазначає, що під час Віденського конгресу ОУН зафіксовано створення 10 країв, серед яких були Карпатська Україна, Буковина і Бессарабія. Він стверджує, що український ревізіонізм на Буковині фінансувався двома банківськими установами Чернівців – „Banca de Nord” та „Banca de Credit”. Аналізує діяльність різних буковинських товариств, що сповідували ідею незалежності та соборності України. Автор звернув увагу на спробу інтеграції національних меншин, у тому числі української до ФНВ Румунії. Однак він помилково стверджує, що цей факт, коли українці за існуючого законодавства, що забороняло існування будь-яких політичних партій, рухів, крім ФНВ, змушені були, прийняти умови влади, сприймався в середовищі еміграції схвально. Швидше навпаки, провід ОУН застерігав від такого кроку українців Буковини, вважаючи його черговою пасткою.

Р.Ф. Бружа опублікував працю „Carol al II-lea și partidul unic : Frontul renașterei naționale” (Iași, 2006), присвячену історії ФНВ у Румунії [778]. Так, автор виділяє два етапи у його формуванні: перший – грудень 1938 – вересень 1939 рр. – стабілізація режиму Кароля II, зміцнення влади завдяки різним заходам законодавчого характеру; другий – вересень 1939 – червень 1940 р. – спроби примирення політичних опонентів, включно і право екстремістів. Політична потреба мобілізації мас, їх єднання та міжнародний тиск, пише дослідник, призвів до трансформації ФНВ у партію. Однак міжнародні події літа 1940 р. призвели до перетворення ФНВ у тоталітарну партію.

У науковому альманаху, що видається Інститутом історії імені Георгіє Баріціу під егідою Академії наук Румунії, вийшла стаття С. Мендруц та О. Трашке, що стосується одіозної постаті німецького розвідника і науковця Фріца Валявеца, діяльність якого безпосередньо стосувалася українців Північної Буковини [794]. Німецька ейнзацкоманда 10 (б), яка була розташована в Чернівцях, та Ф. Валявец, відбуваючи свої численні відрядження до Бухаресту і Чернівців, надали значну підтримку українським націоналістам у контексті їхніх прагнень до творення власної держави за протекцією Німеччини. Автори зазначають, що Ейнзацкоманда 10 (б) у Чернівцях була головним партнером та протектором українців Північної Буковини. Після того, як Команда А. Перстера залишила Північну Буковину, лідери місцевих українських радикалів ввійшли в контакти з представниками німецької комендатури в Чернівцях. Так, на початку вересня 1941 р. провідників українських націоналістів запрошено Фріцом Валявцем до чернівецького Палацу культури, будучи зобов'язаними протягом 8 днів презентувати кожен по меморандуму, в якому б були відображені потужні чинники політичного, етнічного, культурного, соціального, адміністративного характеру, тобто всі утиски, яких зазнали протягом 22 років панування румунів, тобто все, що спонукає українців просити також управління [794, р. 28–29]. Історики наводять численні документальні докази того, що за підтримки та безпосередньої протекції Ф. Валявеца до німецького керівництва в Берліні були передані численні заяви, звернення та меморандуми українців щодо майбутнього Північної Буковини.

Треба згадати працю німецької дослідниці М. Хауслайтнер „Die Rumanisierung der Bukowina : Die Durchsetzung des nationalstaatlichen Anspruchs Grossrumaniens 1918–1944” (Munche: Oldenbourg, 2001), в якій окремі сторінки присвячено суспільно-політичному життю української меншини на Буковині в умовах румунського панування [789]. Зокрема, автор висвітлила зародження та поширення націоналістичних тенденцій (називає їх іредентизмом) на Буковині протягом 1938–1940 рр.

Вивчення ролі українського геополітичного чинника в системі міжнародних відносин 1920–1945 рр. знайшла частково відображення і в працях сучасних російських істориків. Слід віддати належне ґрунтовним дослідженням С. Случа, Н. Лебєдєва, В. Головушкіна, М. Семіряги, О. Гогуна, В. Журавля та ін. Дослідник С. Случ опублікував цілу низку праць, присвячених зовнішньополітичній проблематиці, зокрема вступу СРСР у Другу світову війну, історіографічним аспектам дослідження цієї тематики. Він піддає критиці спроби окремих російських вчених досі реабілітувати та виправдати порушення багатьох конвенцій та міжнародних домовленостей з боку СРСР, розвінчує міфи воєнної історії, коли політика Й. Сталіна розцінювалася як менш агресивна, ніж А. Гітлера. Вчений спростовує намагання заперечити спільність їхніх інтересів та реалізації при розподілі сфер впливу в Європі [718, 719]. Йдеться про його дослідження, присвячене радянсько-німецьким стосункам у вересні-грудні 1939 р., подіям 17 вересня в Польщі. На його думку, як дії Німеччини, так і дії СРСР були в однаковій мірі експансіоністськими при реалізації так званої польської кампанії. Однак для СРСР було не вигідним бажання офіційного Берліну подати події вересня 1939 р. як спільні з Червоною Армією, для Й. Сталіна було принциповим, щоб перетин польського кордону сприймався як початок звільнення українських та білоруських земель, захоплених Польщею у 1920 р. Автор належить до когорти небагатьох російських істориків, які відмовляються від традиційного тлумачення подій, критикуючи, зокрема, окремі спроби виправдати дії СРСР у Польщі як „повернення територій, які раніше належали царській Росії” [719, с. 48]. С. Случ звертає увагу на те, що такий суб’єктивізм підтримується і на офіційному рівні в Росії, коли, до прикладу, 17 вересня 1999 р. до чергової річниці подій у Польщі речник МЗС Росії спростував акт агресії СРСР проти Польщі у 1939 р. Посилаючись на норми тодішнього міжнародного права він стверджує, що припинення СРСР стану нейтралітету в німецько-польській війні та захоплення території Польщі є безумовним актом вступу в світову війну. Підтвердженням двозначностей у відносинах між керівництвом Вермахту та

Червоної армії автор, посилаючись на німецьку історіографію та джерела, вважає встановлення тісних контактів між двома арміями вже з 19 вересня, радянсько-німецькі перемовини у Москві 20–21 вересня та протокол про спільні дії, спрямовані проти польського опору, а також договір від 28 вересня 1939 р. про дружбу та кордони, який урівняв двох агресорів.

Як вважає історик, доля „українського питання” в розумінні західних земель України перебувала в прямій залежності від характеру радянсько-німецьких відносин восени 1939 р. С. Случ наводить докази цього: донесення, які отримували в Берліні дипломатичними та розвідувальними каналами вказували на готовність радянського керівництва, на випадок оголошення йому війни Великобританією, піти на тісніше співробітництво з Рейхом та спільну боротьбу проти західних країн [719, с. 55].

Міжнародну ситуацію, що склалася після укладення мюнхенських домовленостей, розглянув В. Журавель [480]. Йдеться про розвиток радянсько-німецьких відносин, від яких залежав подальший розвиток подій наприкінці 1930-х років. Так, на думку, автора, в основу покращення радянсько-німецьких торгівельно-економічних відносин лягли принципи терпимості у зовнішній політиці та прагматизму в економіці. У результаті цього, пише В. Журавель, стало можливим укладення договорів та конфіденційних домовленостей серпня–вересня 1939 р. СРСР мав намір використати зближення з Німеччиною для задоволення потреб своєї економіки у високотехнологічному оснащенні. Протягом 1939–1941 рр. передача німецьких технологій СРСР носила інтенсивний характер і відбувалася шляхом передачі документів, розробок, відряджень персоналу. Німецькі напрацювання використовувалися в оборонній промисловості, машинобудуванні та оптиці, хімії і металургії.

Російський історик В. Головушкін проаналізував розвиток міжнародної ситуації, починаючи з другої половини 1937 р. та завершуючи розподілом території ЧСР [424]. Ним розглянуто позицію Франції, Англії, Італії, США щодо питання про аншлюс Австрії та розвал ЧСР. Так звана операція „Отто”, як стверджує дослідник, стала яскравим прикладом використання відомого методу

– всебічна підтримка „п’ятої колони” – нелегальних фашистських організацій в Австрії, координація з боку німецької розвідки їхньою діяльністю. Далі було поступове проникнення в найвищі ешелони влади Австрії. У лютому 1938 р. А. Гітлер зосередив у своїх руках функції глави держави і верховного головнокомандувача, після чого перед австрійським канцлером було поставлено ультиматум, у результаті якого було встановлено німецький контроль над зовнішньою політикою Австрії, легалізовано діяльність націонал-соціалістів, призначено нацистів на ключові урядові посади, і врешті-решт 12 березня німецька окупація та ліквідація незалежності Австрії. Після цих подій доля ЧСР теж виявилася наперед визначеною. Автор подає цей розвиток подій як приклад експансійної зовнішньої політики III Рейху. Він зауважує, що не краща доля чекала на Україну, якій у планах Німеччина відводилася лише роль розмінної карти.

У Російській Федерації в 2005 р. захищена кандидатська дисертація відомим істориком О. Гогуні [816]. Автор розглядає питання українського колабораціонізму періоду Другої світової війни та радянсько-німецької війни, його співвідношення з українським націоналістичним опором – ОУН та УПА. Питання співробітництва українців з нацистами, зазначає автор, набуває актуальності у зв’язку зі стереотипом, вкоріненим серед певних наукових кіл, про те, що ОУН та УПА були суто колабораціоністськими структурами. Дослідник звертає увагу на визначення діяльності УПА, її в 1943–1949 рр. за створення незалежної соборної України прийнято характеризувати по-різному – радянська історіографія називала „політичним бандитизмом”, у сучасній українській історіографії – „національно-визвольна боротьба”, у російській історіографії – „сепаратизм”. Намагаючись бути максимально об’єктивним, історик схиляється більше до термінології „повстанці”, „український націоналістичний рух”.

Протягом 1991–2010 рр. в Україні захищено понад 100 кандидатських і докторських дисертацій, присвячених періоду Другої світової війни. Проте йдеться про праці, в яких український геополітичний чинник у період між

світовими війнами та в часи Другої світової війни згадується лише частково, поверхово. Серед них праці О. Богіва, І. Буковського, С. Віднянського, С. Гакмана, К. Іваценка, О. Колянчука, О. Новосьолова, О. Озимчук, І. Патриляка, М. Павленка, А. Русака, Н. Свідерської, М. Токара, В. Шайкан, І. Шишкіна та багатьох інших [815, 809, 811, 818, 824, 829, 833, 839]. О. Богів дослідив характер впливу карпатоукраїнського чинника на міжнародні відносини періоду чехословацької кризи 1938–1939 рр. [809]. Автором проаналізовано яким чином вплинула на формування концептуальних напрямів зовнішньої політики європейських країн проблема надання Закарпаттю автономних прав, територіальної цілісності краю, його державної приналежності в цілому та окремих його територій в умовах кризи. Ним розглянуто характер німецької політики щодо Закарпаття, визначено її етапи, при цьому акцентовано увагу на залежності цієї політики від подальших агресивних домагань нацистської Німеччини. Дисертація В. Шайкан присвячена проблемі колабораціонізму в роки Другої світової війни [839]. Автор розглянула цю проблему на території Рейхскомісаріату „Україна” та військової зони. Під кутом зору колаборації у праці охарактеризовано діяльність провідних кіл українського самостійницького руху і громадських інституцій національної орієнтації. На підставі осмислення складних суспільних процесів визначається, де проходить вододіл між виявами спонтанної чи організованої самодіяльності населення окупованих територій, свідомою, добровільною та примусовою співпрацею з окупантами; з’ясовано мотивацію різних моделей поведінки на індивідуальному та груповому рівнях. С. Гакманом зроблено одну з перших спроб проаналізувати комплекс проблем Бессарабії та Буковини у радянсько-румунських взаєминах у 1917–1940 рр. у контексті геополітичних інтересів великих держав, дипломатичного протиборства і розстановки політичних сил у Центральній та Південно-Східній Європі у міжвоєнний період і на початку Другої світової війни. Автором проаналізовані особливості дипломатичної боротьби за Буковину та Бессарабію на Паризькій мирній конференції, а також на міжнародних конференціях

міжвоєнного періоду, в умовах підписання радянсько-німецького договору про ненапад 1939 р. та не менш складній міжнародній ситуації літа 1940 р. Практично вперше в українській історіографії розглядаються військові аспекти приєднання Бессарабії та північної частини Буковини до СРСР [815].

Як зазначає Н. Свідерська, у міжвоєнний період невирішеність „українського питання” стала одним із важливих чинників загострення міжнародних відносин й, загалом, розхитування стабільності у Центральній Європі [833]. Це особливо рельєфно проявилось в кінці 1930-х років, коли під прапором перегляду версальської системи договорів „українське питання” швидко актуалізувалося і стало ефективним засобом стимуляції ревізії кордонів, зокрема ЧСР, насамперед головними ініціаторами розв’язання Другої світової війни. Зважаючи на хронологічну обмеженість дисертації передвоєнним періодом, дослідниця виділила кілька етапів актуалізації української проблеми на міжнародній арені. Перший – кінець 1938 – початок 1939 рр. – ініціатором цього стала Німеччина, яка використовувала „українське питання” як засіб розвалу ЧСР та шантажу щодо Угорщини, яка прагнула окупації Закарпаття, з метою залучити її до Антикомінтернівського пакту, а також щодо Польщі та Румунії – постійним залякуванням створити Велику Україну на українських землях, які входили до складу цих держав. Крім того, зазначає автор, для керівників Третього Рейху актуалізація української проблеми дала змогу прозондувати можливу поведінку держав Заходу та СРСР на випадок реалізації плану створення Великої України, як засобу уникнути у майбутній війні боротьби на два фронти. Другий – березень – квітень 1939 р., коли Німеччина чітко визначила Польщу як чергову жертву, не маючи повної ясності щодо поведінки СРСР на випадок польсько-німецької війни, А. Гітлер і його оточення розробляли план підготовки повстання у Східній Галичині та залякування Й. Сталіна створенням Української держави. Третій – травень – серпень 1939 р. – керівництво III Рейху перейшло від зондажу радянського уряду до активного залучення у справу спільного розчленування Польщі та поділу сфер впливу в Центральній і Східній Європі. У цьому контексті

„українське питання” відіграло значну роль у розв’язанні комплексу проблем, що були об’єктом інтенсивних радянсько-німецьких переговорів з другої половини травня і завершилися підписанням пакту Молотова–Ріббентропа. Крім Німеччини, на різних етапах українською проблемою цікавились Польща, Угорщина та Румунія, до складу яких входили землі України.

Захищено низку досліджень, що певним чином торкаються суспільно-політичного життя української еміграції. Йдеться про дисертації С. Віднянського, К. Іващенко, А. Криськова, В. Трощинського, В. Стремидло та ін. [814, 822, 837, 836]. Роботу К. Іващенко присвячено початку української політичної еміграції та характеристиці основних течій у ЧСР [818]. С. Віднянський ґрунтовно розглянув умови формування і еволюції політики ЧСР щодо України, зміст і форми чехословацько-українських державних відносин з часу створення ЧСР у 1918 р. до окупації Німеччиною та розділу ЧСР у 1939 р. Дисертація А. Криськова стосується політичної, культурної та науково-освітньої праці міжвоєнної еміграції в ЧСР, витоків та місць її зосередження в Європі. Дослідженню історії української військової еміграції в країнах Європи як основного середовища, в якому зародилися націоналістичні тенденції, присвячені праці І. Срібняка, О. Колянчука, М. Павленка [835, 821, 828]. У роботі О. Вагіної розглянуто життя студентства, яке після розформування таборів інтернованих студіювала в ЧСР і там, в академічних центрах, заснувала перші радикальні групи [812]. Історик підкреслює, що серед цих організацій на початку 1930-х рр. домінуючою стала ідея незалежності України, що і сприяло формуванню ними радикального крила еміграції.

Досліджуваній проблематиці присвячені окремі сторінки узагальнюючих праць. Зокрема, йдеться про працю „Буковина : історичний нарис” [373]. Слід віддати належну увагу ще одному колективному виданню, в якому показано місце Буковини та Бессарабії у міжнародних відносинах з 1919 р. по червень 1940 р. [375]. Проаналізовано міжнародні договори, що зафіксували входження краю до складу Румунії. Вміщено матеріал, який відображає становище українських земель у складі Румунії та розкриває місце Буковини й Хотинщини

в радянсько-румунських відносинах. Автори детально проаналізували радянсько-німецькі відносини щодо Буковини після початку Другої світової війни, розкрили радянські політико-дипломатичні та військово-пропагандистські заходи, які завершилися приєднанням краю до УРСР у складі СРСР. Проте досить поверхово охарактеризовано особливості другої окупації краю Румунією. Певне значення становить дослідження під редакцією О. Дергачова [746]. Йдеться про розділ, присвячений проблемі визначення місця України в румунських зовнішньополітичних концепціях. У виданні окреслені головні напрямки національної політики по відношенню до українців у період, коли українські землі перебували у складі Румунії.

Окремі сторінки діяльності ОУН та УПА в роки Другої світової війни висвітлені у книзі „Звитяга і жертвність: українці на фронтах Другої світової війни” [625]. Автори піднімають питання налагодження відносин між ОУН та німецькими політичними чинниками, підкреслюючи, що саме ставлення до III Рейху та його ролі у майбутньому українському державотворенні стала вододілом, який розколов ОУН на два відгалуження.

Деяку цінність становлять останній том із серії „Україна крізь віки” „Українці в світі” та 5-й том „Політичної історії України ХХ століття” [683, 742]. Якщо перша праця носить переважно загальний характер, оскільки в ній у комплексі розглядається формування українських еміграційних центрів, то 5-й том, під назвою „Українці за межами УРСР (1918–1940)”, присвячений дослідженню політичних процесів серед української еміграції в Європі. Неабияку цінність для висвітлення місця „українського питання” протягом кінця 1930-х – 1945 рр. у зовнішньополітичних доктринах, концепціях і політиці провідних зарубіжних держав становить 4-й том „Політичної історії України ХХ століття”, підготовлений під керівництвом В.І. Кучера [682].

У праці Ю. Недужка частково знайшли відображення питання діяльності українських еміграційних осередків, структура українських національно-державницьких об’єднань в еміграції, спроби сконсолідувати зусилля

українства за кордоном навколо ідеї незалежності України, діяльність Державного центру УНР в екзилі [635].

Отже, історіографічний аналіз стану вивчення „українського питання” в європейських і світових міжнародних відносинах свідчить про наявність цілого пласту різнопланової літератури, що з’являлася протягом останніх восьмидесяти років. Незважаючи на це, радянська історіографія наклала свій негативний відбиток на дослідження цієї тематики. Ідеологічний пресинг не дозволяв дослідникам об’єктивно оцінювати події, факти, відповідно зазначена проблематика в історії України залишалася не вивченою, крім праць переважно пропагандистського характеру. Виняток у зазначений період становили праці зарубіжних істориків та представників українського закордону. Ці роботи, на відміну від радянських історичних досліджень, не потребували звільнення від ідеологічних уявлень та стереотипів, але виключно певного часового дистанціювання від подій та явищ задля їх критичного осмислення. Дослідження ролі української еміграції у розробці концепцій майбутньої української держави, актуалізації питання про долю розділених українських земель перед міжнародною спільнотою, у намаганнях національних сил об’єднати зусилля навколо ідеї боротьби за незалежну соборну Україну тривалий час також перебувало під забороною, або ж висвітлювалося упереджено. Вивчення згаданої тематики в сучасній історіографії свідчить про прогресивні зміни, що почали відбуватися в розвитку української історіографії після розпаду СРСР. Окремі аспекти цієї проблематики представлені в монографіях, наукових публікаціях та інших виданнях, проте більшість праць торкаються цієї теми або побіжно, або ж висвітлюють лише окремі її аспекти. Отже, історіографічний аналіз показав, що вивчення цієї теми становить певну нішу, що і дало авторові визначити тему та структуру цього дослідження.

1.2. Класифікація та характеристика джерельного комплексу

Проблема визначення місця українського геополітичного чинника в системі міжнародних відносин, планах впливових країн світу наприкінці 1920-х –

1945 рр. містить у собі багато суперечливих моментів, „темних” сторінок, фальсифікацій з боку тих, хто частково торкався її в попередню епоху. Доступ науковців до вітчизняних та зарубіжних архівосховищ протягом останніх п’ятнадцяти – двадцяти років дозволив переосмислити і наново відкрити багато важливих аспектів цієї проблеми, накреслити нові напрями досліджень. Розставити всі акценти в цій проблематиці можна лише з часом, шляхом об’єктивного вивчення джерельної бази, до якої ввійшли: в якості історіографічних джерел наукові та публіцистичні праці відомих українських та зарубіжних філософів, соціологів, що дозволили виробити загальнотеоретичну та методологічну основу вивчення цієї теми; мемуаристика, опубліковані документи, що побачили світ у вигляді окремих збірок, резолюції та постанови конгресів, бюлетені, вісники, періодичні та інформаційні матеріали еміграції, які зберігаються в українських та зарубіжних архівних та бібліотечних установах. Джерельна база досить широка і різноманітна, тому потребувала вдумливих і виважених підходів у її використанні та комплексного аналізу всієї сукупності джерел з досліджуваної проблеми. Пошук, виявлення, аналіз, систематизація і використання джерел здійснювалися за певними принципами.

Спробуємо згрупувати джерельний комплекс з історіографії висвітлення питання політичної долі Північної Буковини, Бессарабії та Закарпаття у контексті актуалізації „українського питання” та спроб його вирішення протягом кінця 1920-х – 1945 рр. Першу групу в якості історіографічних джерел умовно творять наукові та публіцистичні праці відомих українських політичних, громадсько-політичних діячів, правників, філософів Д. Андрієвського, Ю. Вассіяна, О. Зибачинського, Д. Квітковського, Є. Онацького, В. Мартинця, М. Сціборського, в яких відображено еволюцію ідеї побудови самостійної соборної України як державотворчого чинника у міжвоєнну та воєнну добу; політико-філософські твори західних мислителів П. Альтера, Б. Андерсона, М. Барреса, Б. Віндельбранда, Х. Гадамера, Е. Гелнера, Й. Гердера, В. Дільтея, Г. Лебона, Л. Лоутона, Ш. Морраса, Х. Ортега-і-Гассета, Е. Сміта, Г. Ріккєрта, Й. Фіхте, К. Хаусхофера,

Ф. Шлейєрмахера [328, 329, 412, 422, 440, 558, 570, 641, 658, 659, 694, 752]. Ці праці дозволили проаналізувати філософське підґрунтя ідеї державної незалежності, її значення у житті та подальшому поступі нації, розглянути суть та місце національного питання крізь призму геополітики. Окремі роботи лягли в основу при розробці основних методологічних підходів вивчення ролі українського геополітичного чинника в міжнародній політиці кінця 1920-х – 1945 рр. Деякі твори українських публіцистів дали змогу вітворити розуміння „українського питання” представниками різних політичних течій в еміграції, з’ясувати яким чином планувалася організація управління в разі побудови соборної самостійної держави. У них частково відображене ставлення націоналістичного проводу до подій міжнародного плану, зовнішньополітичні принципи, яких притримувалася спочатку єдина ОУН, а потім розколота на два самостійні відгалуження [331–345, 352–355, 359–364, 384–386]. Потрібно приділити увагу історіософським працям відомого на Заході буковинського політичного філософа О. Зибачинського, творам публіциста й правознавця Д. Квітковського [492, 493, 504, 505]. О. Зибачинський кинув гасло й думку свободаризму для означення універсальної ідеї свободи людини та нації не тільки для української людини й нації, але й для всіх. У деякій мірі це зближує його ідейно з О. Бойдуником, автором ідеї національного солідаризму, який також іде по лінії свободи людини й нації „Україна – це баталія свободи, етапи якої: Київська Русь, Гетьманська Україна, Українська Народна Республіка, – можуть послідовно найти свій остаточний і повний вияв тільки в цілій новій культурі свободи”. О. Зибачинський вважає, що передумовою ідеї інтегральної свободи є свобода нації. Збірки праць Д. Квітковського вмістили аналітико-публіцистичні твори „міркування”, в яких розкривається життя українського зарубіжжя на теренах Північної Америки, перманентна проблема взаємовідносин між українськими землями та еміграцією. Д. Квітковський тлумачить радикальну течію еміграції як рух за здобуття повної національної свободи і свободи людини у вільній нації, а отже ОУН, на його думку, перейняла місію національно-визвольних змагань для їх остаточного

завершення шляхом вирішення „українського питання” у формі побудови соборної самостійної України.

Другу групу джерел склали матеріали українських та зарубіжних архівних установ, опубліковані документи, мемуаристика. Першорядне значення мали матеріали 40 фондів, 184 справ із чотирьох архівних установ України та трьох – зарубіжних. В архівних фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та правління України (далі – ЦДАВО України) виявлено документи, що дозволили відтворити події в Карпатській Україні, Північній Буковині, Бессарабії, суспільно-політичне життя української еміграції в різних країнах Європи та Америки, а також її діяльність по актуалізації „українського питання” (ф. 3572, ф. 3575, ф. 3866).

Першорядне значення для дослідження даної проблеми мали використані автором матеріали, що зберігаються в архівних установах України. Значний інтерес у контексті досліджуваної тематики становили опрацьовані відповідні фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), що були утворені на основі колекції документальних матеріалів Музею визвольної боротьби України. Ці матеріали збиралися українськими емігрантами протягом усього міжвоєнного періоду й частково в роки Другої світової війни. По завершенню війни переважна більшість документів цієї колекції була вивезена до СРСР. Для написання дисертації мали особливе значення різноманітні матеріали з фондів українських таборів у Польщі, Чехословаччині, фонди ОУН, УВО, емігрантських організацій та установ, редакцій українських націоналістичних газет та журналів, особисті фонди відомих політичних та громадських діячів.

З матеріалів фонду „Українське пресове бюро в Берліні” (1919–1943) (ф. 3575), використано бюлетені Українського пресового агентства в Лондоні, яке в 1935 р. опублікувало протест „Більшовицький терор”, звернений до всього культурного світу, виданого Президією Української парламентської репрезентації та УНДО у Львові проти більшовицького терору в Україні [2–21]. Також значний інтерес викликали використані Звідомлення

„Англійська петиція в українській справі до Союзу Народів” у справі української меншини в Польщі, Звідомлення „Польща не може самочинно зривати меншостевих договорів” „Москва занепокоєна переговорами в Лондоні” про реакцію Москви на недавні перемовини між французькими і британськими міністрами, які відбулися в Лондоні. В останньому зазначалося, що Москва боїться, що в разі зближення між Францією, Британією, Італією та Німеччиною Франція віддаляться від СРСР. Звідомлення про створення Англо-Українського комітету в Лондоні дало змогу відтворити причини зростання зацікавлення англійських політичних кіл „українським питанням”. Опрацьовано тексти меморандумів у справі українських земель, розділених між різними країнами, звіти з діяльності Комітету, засідання, резолюції, звернення Комітету до британського парламенту (22 травня 1935 р.), текст виступу в парламенті на тему „Українське питання і його значення для Великої Британії”, навколо якого розгорнулися широкі дебати. У цих архівних матеріалах згадуються різні британські посадовці, депутати, журналісти, науковці, дипломати, які прихильно ставилися до України. Використано звідомлення, які містили передруки англійських статей, що виходили у відомих британських виданнях, а також доповіді в палаті послів з приводу „українського питання”, інформація про англійських парламентаріїв, які сприяли цим слуханням. Так, викликає зацікавлення документ, який свідчить, що 26 березня 1938 р. у Палаті послів посол Д. Медер вніс інтерпеляцію в справі переслідувань україномовної преси в Румунії. Тоді ж був використаний приїзд румунського короля до Лондона, якому була звернута увага на порушення прав національних меншин. Також використано повідомлення про різні заходи у сприянні українським справам – до прикладу, звідомлення від 19 листопада 1935 р. про рішення Англо-Українського Комітету щодо заснування при одному з англійських університетів кафедри українознавства. Опрацьовано повідомлення про приїзди різних представників української еміграції. Окрема справа стосується проведення у Великобританії Конгресу національних меншин у липні 1937 р. Що цікаво, на ньому президентом конгресу обрали

представника від Румунії українського сенатора д-ра В. Залозецького. Подано стенограму засідань конгресу. В опрацьованих звідомленнях зацікавлення викликали огляди міжнародних подій до і після підписання мюнхенських домовленостей, реакція української громади в Британії на поділ Закарпаття, подальший розвиток подій у Карпатській Україні, аж до припинення її існування навесні 1939 р.

Використано бюлетені Української пресової служби в Берліні 1940–1941 рр., що увійшли до цього ж фонду у вигляді окремих справ, що висвітлюють події в Румунії – втрату українських територій на користь СРСР у червні 1940 р., причини та наслідки. Документи дали можливість проаналізувати історію легіонерського руху. Подається історія створення ФНВ як „старту усіх продажних елементів до державного жолоба”. Процес вступу національних меншин до цієї єдиної дозволеної Каролем II організації на засадах корпоративізму тлумачиться як зрада національним інтересам, як змова з політичними спекулянтами і банкрутами.

Використано матеріали справ цього ж фонду, які стосуються подій у Карпатській Україні – діяльності ОНОКС, її жіночих відділів, програми військово-фізичного та морально-етичного вишколу бійців, проведення з’їздів ОНОКС та їхніх резолюцій, виборів до першого українського Сейму, заснування Товариства боротьби з комунізмом у Хусті.

До фонду також увійшли матеріали Української пресової служби в Римі, які дозволили проаналізувати процеси державотворення в Карпатській Україні, діяльність Українського національного об’єднання. Також вміщено бюлетені Пресової служби Карпатської України за грудень 1938 – березень 1939 рр., з яких почерпнуто інформацію про заснування та діяльність іноземних дипломатичних представництв у Хусті.

Цінну інформацію, яка стосується життя політичної еміграції, оформлення її головних центрів, взаємовідносин між різними організаціями в Європі, Американському континенті, на Сході містить архівний фонд „Краєвий провід ОУН на західноукраїнських землях (1933–1947 рр.)” (ф. 3833) [22–28].

Матеріали, що знаходяться на зберіганні в цьому фонді повністю складаються з оригінальних документів ОУН, при чому різного рівня: від документів вищих провідників до звітів районних керівників і навіть окремих оунівських підпільників. Вони дали змогу відновити мережу зв'язків між українськими осередками в Європі, Америці, Далекому та Близькому Сході.

Фонд „Український історичний кабінет у Празі” (ф. 3866) дозволив пролити світло на діяльність українських військових організацій, що діяли в еміграції та їхню участь у спробах єднання зусиль українського зарубіжжя у справі вирішення „українського питання”. Використано відомості про організацію міністерств Карпатської України та листування з МЗС ЧСР і канцелярією уряду Карпатської України в Празі [29–30]. Також з'ясовано інформацію про формування українських книгозбірень, що сприяли популяризації української історії, привернення інтересу міжнародної громадськості до України. Так, при Українському науковому інституті виникла думка про заснування бюро розсилки українських книжок закордонним науковим установам. Його метою стало систематичне й планове творення українських відділів у книгозбірнях таких наукових установ у Західній Європі, які займаються безпосередньо чи посередньо вивченням України (славістичні семінари, інститути Східної Європи, національні бібліотеки, економічні наукові товариства). Ці документи дають уявлення про шляхи популяризації та актуалізації „українського питання” в середовищі міжнародної громадськості. Про підготовку серйозного пропагандистського підґрунття для поширення інформації стосовно України в світі свідчать документи щодо створення Центральної наукової бібліотеки з українознавства в Німеччині. Аналіз адрес, з яких надсилалися друковані видання про Україну свідчить, що був представлений дуже широкий спектр різних за політичними уподобаннями, країнами перебування еміграційних осередків – Вінніпег, Львів, Братислава, Нью-Йорк, Буенос-Айрес, Женева, Філадельфія, Відень, Берлін, Лондон, Харків, Прага тощо. Цікавими є статистичні відомості, що подаються стосовно поповнень фондів Українського історичного кабінету в Празі, згідно з якими понад 20 видань надходило з-за

океану, 21 – з ЧСР, 42 – з Галичини, 10 – з Буковини, 8 – з Підкарпатської Русі, по 5 – з Німеччини, Франції, Польщі.

З матеріалів фонду „Центральний Союз Українського Студентства в Празі” (ф. 3905) використано листування ЦЕСУС з Виконавчим комітетом українських емігрантських організацій у ЧСР у справі протестних акцій, підготовки спільних загальноеміграційних меморандумів, звернень, тексти меморандумів до Генерального Секретаріату Ліги Націй, листування з Союзом українських студентів „Основа” в Данцигу, Українським бюро в Лондоні тощо. Листування з урядом Диктатора ЗУНР у Відні, українськими студентськими організаціями, Українською господарською академією в Подебрадах про підготовку міжнародних з’їздів, конференцій. Також опрацьовано періодичні звіти про діяльність управи ЦЕСУС та його відділів у 1930-х роках. На підставі звітності вдалося відтворити палітру студентських організацій, що входили до ЦЕСУС – Союз українських студентських організацій у Канаді з осідком у Саскатуні, Українська студентська громада в Братиславі, Товариство українських ветеринарних медиків у Брно, „Зарево” (Берлін), „Молода Громада” (Перемишль), Організація українських студентів-католиків у Львові „Обнова”, Українське академічне козацтво „Чорноморе” в Чернівцях, Українська студентська громада (Загреб), Українська студентська громада (Нью-Йорк).

З матеріалів фонду „Підготовчий Конгресовий Комітет за кордоном для скликання Всеукраїнського Національного Конгресу” (ф. 4008) використано списки членів Ініціативної Комісії по скликанню Всеукраїнського національного конгресу, її комюніке, інформаційні повідомлення, листування, маніфести українських політичних партій та інші матеріали в справі скликання Всеукраїнського конгресу, що стосуються 1932–1937 рр. [45]. Йдеться про одну з головних акцій, що готувалася українською політичною еміграцією протягом 1930-х – підготовку конгресу, на якому мали б бути представлені всі українські землі, еміграція для загального обговорення політичного, економічного і культурного становища українського народу, розділеного між різними окупантами. Конгрес мав створити Всеукраїнську національну раду і Малу

раду, обрати Всеукраїнський національний провід, до якого мали ввійти колишні депутати до Центральної ради у Києві, депутати до Всеукраїнського трудового конгресу, колишні депутати Західноукраїнської національної ради, всі послы української національності обрані до Сейму і Сенату Речі Посполитої, послы української національності до Парламенту Королівства Румунського, послы до Парламенту ЧСР і від Канади – послы-українці до канадського парламенту та інші. До фонду ввійшли різні комюніке, меморандуми, звернення до урядів, президентів різних країн у справі долі українських земель. Окремі справи фонду містять листування з Виконавчим комітетом українських емігрантських організацій у ЧСР, Союзом українських студентів „Основа”, Українським бюро в Лондоні.

З матеріалів фонду „Український науковий інститут в Берліні” (ф. 4158) використано листування УНІ в Берліні з німецькою владою про створення та реєстрацію Спілки для сприяння українській науці, списки осіб, організацій, товариств, пов’язаних листуванням чи співпрацею з інститутом – В. Залозецьким, В. Сімовичем, О. Гузар, К.Г. Мейєром, В. Кучабським, О. Згорлякевичем, С. Іваницьким, С. Федаком, С. Томашівським, А. Шраамом, Е. Шнеевейсом, П. Дільсом, Й. Сліпим, В. Старосольським, С. Смаль-Стоцьким, В. Гренером, Г. Геруллісом, І. Вільде. Також опрацьовано переліки праць, які підготував УНІ в Берліні, що стосувалися українських земель – енциклопедичні видання, підручники, картографічні матеріали, монографії. Інтерес складає листування З. Кузелі, І. Мірчука з німецькими діячами, науковцями. Окремі справи містять інформацію про діяльність різних емігрантських організацій у 1936–1944 рр.

Цінними для відтворення історії участі еміграційних організацій, спілок, товариств та об’єднань у спробах гуртування національних сил навколо ідеї державної незалежності України стали матеріали фонду „Колекція окремих документальних матеріалів українських націоналістичних емігрантських установ, організацій та осіб” (ф. 4465) [72–94].

Колекція фонду „Союз українських студентів-емігрантів у Німеччині м. Берлін 1924–1944 рр.” (ф. 3572) дала змогу відтворити життя українського студентства у Німеччині, проблеми ідеологічного характеру в студентському середовищі, що дозволило пролити світло на процеси консолідації емігрантських організацій. Автором використано бюлетені Націоналістичної організації українських студентів у Берліні (НОУС).

Фонд „Українська військова Організація” (ф. 4331) містить оригінали рукописів статей з редакційними правками, що надсилалися до різних українських журналів за кордоном. Це дозволило прослідкувати певні розмежування, що існували між фундаторами націоналістичного руху, оскільки деякі статті редакція взагалі відмовлялася публікувати або ж вносила серйозні корективи. Серед справ є підшивки журналу „Сурма”, що відображав переважно військово-політичну проблематику. Фонд містить листування з Об’єднанням українських організацій в Америці, Українським союзом у Бразилії, ЦЕСУС, авторство цих листів також вдалося встановити.

Певний інтерес при вивченні діяльності українських еміграційних осередків у справі актуалізації „українського питання” перед міжнародною спільнотою та об’єднання національних сил навколо ідеї незалежності становлять матеріали фонду „Редакція часопису „Розбудова Нації” – органу проводу українських націоналістів у м. Празі” (ф. 4363). При написанні дисертації були використані чернетки статей та листування редакції з приводу їх публікації з емігрантськими осередками в різних кінцях світу, звітно-фінансова документація та адресні книги по розповсюдженню журналу. Особливу цінність становлять об’ємні підшивки тогочасних україномовних та іноземних газет, журналів, також бюлетенів, що отримувала редакція від українських бюро в Лондоні, Римі, Берліні, Брюсселі, які дали можливість проаналізувати рівень обізнаності світової спільноти станом речей на окупованих землях та значенням вирішення української справи для стабілізації міжнародної ситуації. На підставі вивчення цього фонду вдалося відтворити послідовність появи відділів ОУН та окреслити мережу сягання впливу ОУН на теренах Європи, в

країнах Північної та Південної Америки, Азії, Далекому Сході, т. зв. „Зеленому клині” та ін. Зокрема, серед них виявлені оригінали документів, що стосуються діяльності Контактного комітету українських організацій у ЧСР, Комітету українських емігрантських організацій у ЧСР, Української громади в ЧСР, різних товариств, повідомлення про зібрання української еміграції у справі вироблення єдиного підґрунтя для об’єднання.

Матеріали Центрального державного архіву громадських об’єднань України (ф.1) були використані при аналізі загальнотеоретичних засад дослідження, історіографічної проблематики. Йдеться про доповідні записки, виступи, звіти, матеріали засідань Колегії Міністерства освіти УРСР, резолюції, що стосувалися становища історичної науки в Україні, обмеження дослідницької проблематики в академічних установах УРСР, критики підходів щодо викладання української історії, зокрема історії визвольної боротьби тощо.

Значний інтерес для дослідження проблеми політичного становища української меншини в Північній Буковині в часи румунської окупації, спроб вирішення питання з приналежністю Північної Буковини і Бессарабії становлять фонди Державного архіву Чернівецької області (далі – Держархів Чернівецької області). Оскільки безпосередньо архіви буковинських товариств, організацій знищені наприкінці 1930-х рр. з конспіративних цілей, то 1930-ті роки найкраще простежуються по документам, котрі належали румунським органам управління, службі безпеки та її розгалуженій мережі відділів, судовим установам. Але вони велися виключно румунською мовою та, в переважній більшості, у рукописній формі. До того ж, вивчення цих матеріалів ускладнюється плутаниною, яку румунський уряд запроваджував частими нововведеннями в адміністративній структурі управління краєм, що супроводжувалося трансформуванням одних установ у інші, заміною назв і функцій, а нерідко і їх дублюванням. Певну проблему становили принципи формування фондів, у переважній більшості вони включали десятки тисяч справ. Для дослідження даної проблеми були опрацьовані рапорти і звіти міністерських секретаріатів, переважно під грифом „confidential”, матеріали

архівно-слідчих справ, до яких підшивалися донесення розгалуженої агентурної сітки, листування офіційних державних установ, приватних осіб, протоколи судових засідань, книги реєстрації вироків, винесених різними секціями чернівецького Трибуналу по політичним процесам.

Так, до фонду „Другий міністерський директорат м. Чернівці” (Ф. 13) ввійшли рапорти окружного інспекторату поліції і другого інспекторату жандармерії, які стосувалися діяльності українських політичних організацій, крім того, сюди потрапили донесення агентів інспекторату з приводу політичної ситуації в Галичині, особливо діяльності націоналістів на чолі з УВО [103–110]. Ці документи відобразили наростання антирумунських настроїв серед українців Буковини, які підтримували тісні зв’язки з галичанами та закордоном, а також боротьбу влади з цими тенденціями. Також під час досліджень опрацьовано матеріали Префектури Чернівецького повіту (ф. 15) та архів Королівського намісника округу Сучава в м. Чернівці (ф. 26), до яких належало таємне та офіційне листування МВС Румунії з місцевою адміністрацією, рапорти жандармського легіону, „досє” на підозрілих осіб, видавництва, організації, накази МВС щодо здійснення постійного нагляду за підозрілими [111–116]. З фонду Квестури (управління) поліції м. Чернівці (ф. 38) використано рапорти комісарів відділів поліції, донесення квестури чернівецького обласного інспекторату поліції, рапорти агентів квестури поліції, справи по стеженню за певними українськими товариствами, особами, задіяними в політичних акціях, інформаційні бюлетені, циркуляри і накази МВС, Квестури поліції, доповідні записки про діяльність окремих організацій, партій [121–150]. Використано фонд „Чернівецький повітовий трибунал м. Чернівці” (ф. 118), до якого ввійшли томи справ по обвинуваченню українців в антирумунській діяльності, протоколи допитів та ведення судових засідань [155–164]. Опрацьовано документи, що належали Особливому відділу Сигуранци (таємної поліції) м. Чернівці (ф. 119), зокрема звіти та рапорти Генерального інспекторату сигуранци міністру Буковини про діяльність органів

безпеки на Буковині [165–167], Головного директорату народної освіти (ф. 213) [168, 169].

Особливу цінність щодо періоду реокупації Румунією українських територій у 1941–1944 рр. становить фонд Губернаторства провінції Буковина м. Чернівці (ф. Р–307) [171–183], зокрема справи Військового кабінету, що діяв у складі губернаторства. Тривалий час дослідниками не бралися до уваги, або ж оцінювалися достатньо тенденційно іноземні, у даному випадку румунські джерела, які могли не лише пролити світло на воєнний період, але й показати деякі події в не зовсім вигідному для радянської системи світлі. Велика частина фондів МЗС та МВС Румунії залишалися під грифом „таємно”, що звісно закривало доступ до їх опрацювання. З огляду на вищесказане цінність використаних у цьому дослідженні джерел полягає в тому, що вони належали до категорії суворо секретної інформації для внутрішнього користування перших осіб держави, зовнішньополітичного відомства, найвищого військового командування, силових структур та спецслужб Румунії – країни-союзниці Німеччини.

Опрацьовано частково фонд 1 (нараховує 20267 справ) „Чернівецький Обком Комуністичної партії” Держархіву Чернівецької області: звіти, доповідні записки Управління НКВС у Чернівецькій області на ім'я секретаря обкому, секретаря КПУ, рапорти щодо виконання постанов про боротьбу з бандами ОУН-УПА тощо.

Особливу цінність становлять документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України). Йдеться про дуже об'ємний багатотомний фонд „Коллекция печатных изданий” (ф. 13), справу 376 „Сборник документов о структуре и характере антисоветской деятельности Организации украинских националистов – ОУН и Украинской Повстанческой Армии – УПА, о методах, приёмах агентурно-оперативной работы органов государственной безопасности Украины по ликвидации организованного подполья ОУН и вооружённых банд УПА на территории республики в период 1943-1954 гг.”, яка складається з 85 томів. У першу чергу було використано

документи 36 тому „Матеріали і документи ОУН про життя, діяльність і політичне становище української еміграції”, 3 тому „О национальном вопросе в СССР и на Украине”, 5 тому „Материалы, документы и издания УГВР”, 6–7 томів щодо основ політики, стратегії і тактики ОУН, 8–9 тому про розкол, ідеологічні та тактичні розходження між двома відгалуженнями ОУН, цікавими є матеріали 28–29 томів, які містять документи інструктивного характеру, накази, розпорядження проводів ОУН, 34 тому „Документы и материалы о польско-украинских отношениях”. Це численні брошури, розпорядження, постанови, резолюції, що стосуються діяльності ОУН та УПА, діяльності українського підпілля, його взаємин з українським. Окремо була використана персональна кримінальна справа президента Карпатської України Августина Волошина (71684 ФП), матеріали допитів, додатки до справи у вигляді меморандумів, відозв, офіційних листів президента до А. Гітлера. Міститься інформація про діяльність ОНОКС, колишніх урядовців Карпатської України тощо. Цінні матеріали містять кримінальні справи Олексія Синявського (45857 ФП), Максима Славинського (71178 ФП), та інші, які дають інформацію про багатьох діячів української еміграції, діяльність різних організацій.

Також використано матеріали Архіву Служби безпеки України в Чернівецькій області. Йдеться про кримінальні справи, що стосуються членів націоналістичного підпілля. По справам фігурують долі близько 120 буковинців, які належали до Проводу ОУН або ж були зв'язковими, рядовими членами ОУН та УПА. Через радянські фільтраційні комісії були пропущені ті, хто вже відсидів свої терміни в румунських концентраційних таборах та в'язницях на час приходу радянських військ на Буковину в березні 1944 р. Ці українці потрапили під чергову хвилю репресій, тепер вже радянську, і були притягнуті повторно до кримінальної відповідальності, ув'язнені, заслані до Сибіру на різні терміни з позбавленням у громадянських правах, конфіскацією майна, деякі з них померли у в'язницях НКВС, так і не діждавшись вироку. Йдеться про багатотомні справи на М. Андрюка, В. Вальчука, А. Галицьку, А. Гремалюк, О. Гузар, В. Гузара, Л. Гузара, А. Дяконюк, М. Зибачинської,

М. Кіряк, Д. Князько, Л. Кінзірської, М. Козуба, М. Колотила, Д. Курика, І. Курика, М. Мироняка та десятків інших.

Також використано матеріали фондів двох центральних архівів Румунії – Arhivele Diplomatice ale Ministerului Afacerilor Externe ale Romaniei та Archivele Naționale Istorice Centrale ale Romaniei. Використано фонд „Romînia”, що складається з кількох десятків томів та сотень тисяч документів. Зокрема, опрацьовані томи 2, 6, 7, 8, 9, 10, 42, 43, які містять звіти, інформативні ноти щодо подій 1938–1940 рр., розпорядження І. Антонеску щодо дипломатичних місій в усіх країнах світу, політики стосовно української меншини, зовнішньополітичного курсу Румунії протягом 1930-х – 1944 рр., відносин Румунії з Німеччиною, Італією, ЧСР, Угорщиною, СРСР тощо. До цих томів увійшло офіційне і таємне листування між дипломатичними місіями Румунії періодів правління режиму Кароля II та маршала І. Антонеску в Німеччині, Великобританії, США, Італії, Японії, СРСР, Франції та інших країнах, розпорядження, донесення та звіти розвідувальних служб тощо. Особиста колекція документів, листування міністра закордонних справ Румунії Арманда Калінеску, підбірки англомовної, німецькомовної та румуномовної преси, часописів 1936–1945 рр. Йдеться про документи Ставки Верховного головнокомандувача румунської армії, донесення військової розвідки, контррозвідки, органів Сигуранци, поліцейного управління, жандармерії, приватне листування найвищих посадовців, що складало тоді державну таємницю. Нерідко крім інструкцій, аналітичних звітів, розпоряджень, ці документи містили самокритичні висновки, зауваження. Це, з одного боку, може частково дати відповідь на запитання з приводу того, чому реокупація румунськими військами Північної Буковини і Бессарабії завершилася фіаско, а прорахунки румунської політики на цих українських теренах уможливили іншу реокупацію – вже радянського штабу. З іншого, такий підхід дозволяє оцінити події 1941–1944 рр. з точки зору союзників Німеччини, спростувати низку міфів, тим більше, що Румунія під час війни переслідувала власні геополітичні

інтереси стосовно українських земель, тобто мала власне бачення шляху вирішення „українського питання”.

На деякі аспекти цієї проблеми проливають світло опубліковані документи і матеріали в збірниках, виданих у радянську добу, період незалежності України, а також колекційні багатотомні видання та збірники, опубліковані за кордоном. Одним з перших слід згадати одне з найбільш фундаментальних і об’ємних, яке видавалося за часів карлістського режиму та періоду правління маршала І. Антонеску – колекція урядових законів, постанов, поправок і доповнень до законів, конституцій, що увійшли до багатотомної серії „Codul General al României” і виходили протягом 1930–1940-х років у Бухаресті як колекційне видання. Йдеться про численні законодавчі акти, що стосувалися організації управління в Румунії, на окупованих територіях, реформування судочинства в Північній Буковині, мовної політики, правил набуття і втрати громадянства, створення урядових органів, що відали справами національних меншин. Більшість документів носили відверто репресивний характер, які обмежували політичну діяльність українців, забороняли використання української мови в навчальних закладах тощо. Сюди ж увійшли тексти конституцій, що стали яскравим прикладом політики румунізації, остаточної асиміляції українського елементу та інтеграції українських теренів до Великої Румунії [266–280].

Збірники, що виходили в СРСР, незважаючи на свою певну тенденційність, бо укладалися ще в радянський час, все ж містять цікаві документи, що стосуються „українського питання”. Тривалий час радянська історіографія та офіційна пропаганда тлумачили події вересня 1939 р. тільки однозначно, по-своєму подаючи розуміння поняття соборності українських земель, як здійснення мрії багатьох поколінь трудящих західноукраїнських земель про возз’єднання в єдиній Українській державі на шляхах соціалістичного вибору, а прихід Червоної армії не інакше як „визвольний”, що мав на меті, як сказано у ноті радянського уряду, врученій польському послу в Москві 17 вересня 1939 р., „узяти під захист життя і майно населення Західної України і Західної Білорусі”. Цей текст увійшов до збірки документів „Внешняя политика СССР:

Сборник документов” [226]. Цікаві матеріали щодо участі СРСР у міжнародних конференціях у Тегерані, Ялті та Потсдамі, де певним чином піднімалися також питання щодо українських територій, містить збірник, що побачив світ у Москві в 1983 р. [262]. Певну цінність щодо передмюнхенського та постмюнхенського періодів становлять окремі документи зі збірника „СССР в борьбе за мир накануне Второй мировой войны. Сентябрь 1938 г. – август 1939 г.” [259, с. 231–233].

Грунтовною є підбірка документів, опублікованих у „Хрестоматии по отечественной истории” (1914–1945 гг.) [265]. Незважаючи на певну свою тенденційність, у збірці можна знайти окремі документи, що стосуються України, окремих діячів української еміграції, офіційного курсу радянської влади щодо національного питання, витяги з різних промов, протоколів.

Використано колекцію опублікованих видань, що вийшли в Україні вже в часи незалежності. Унікальним є видання збірника „Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів” за редакцією відомого науковця, публіциста, представника української діаспори в Канаді В. Вериги, що побачило світ у 2002 р., оскільки містить маловідомі документи і матеріали Комісії Державного Планування ОУН (далі – КДП), що існувала в 1939–1941 рр. [227]. До складу цієї комісії входили переважно вчені з середовища українських вищих навчальних закладів у Чехословаччині. Очолював Комісію заступник голови ПУН О.Ольжич. Готуючись до відновлення державного життя, в середині 1939 р. ПУН вирішив створити КДП. Оскільки ОУН була підпільною організацією, то Комісія діяла при УНО в Німеччині. Ця легальна громадська українська установа була створена ще в 1933 р., але залишилася малочисельною і малопомітною. У 1939 р. після розширення Німеччини за рахунок розчленування ЧСР, поділу Польщі між Німеччиною та СРСР до Рейху прибуло багато українців із тих земель. Комісія почала діяти з 1940 р. Її очолювали полк. Т. Омельченко, П. Герасименко, Л. Білецький, з боку ОУН за діяльність комісії відповідав керівник культурної референтури О. Ольжич. Комісія складалася з 15 підкомісій, до яких входили кращі представники

професорсько-викладацького складу колишніх українських вищих навчальних закладів в еміграції – УГА, УГТІ, УВІ ім. М. Драгоманова. Комісія підготувала низку документів про принципи і форми організації окремих ділянок життя в Європі після повалення комуністичного режиму. Військові питання, міжнародна проблематика не належали до компетенції КДП, ними займалися відповідні референтури ПУН. Серед діячів комісії були Б. Мартос, К. Мацієвич, В. Садовський, М. Сціборський, С. Сірополко.

Наукову вагу мають документи, упорядковані В. Косиком у збірнику „Розкол ОУН (1939–1940)” [256]. Сюди ввійшли матеріали, що публікувалися у виданнях обох відгалужень ОУН – під керівництвом С. Бандери та А. Мельника, а також документи Німецького Федерального Архіву, і безпосередньо відображають ідейні та тактичні проблеми всередині організації. Автор подає власні коментарі до публікованих документів, хоча дещо тенденційно захищає позиції окремих лідерів. Перші комюніке, постанови відобразили назрівання руйнівних процесів у ще номінально єдиній ОУН. Тут вміщені обіжники, протоколи II Великого Збору (1939 р.), а також листування. Документи також дають змогу прослідкувати у порівнянні з попереднім міжвоєнним періодом розвитку руху під проводом Є. Коновальця не лише організаційну еволюцію ОУН, а головні питання тактичного характеру, що стосувалися окреслення політичного ідеалу, до якого прагнула організація та шляхів привернення міжнародних чинників до проблеми визволення українських земель і творення самостійної держави.

I. Білас опублікував унікальні документальні свідчення злочинів радянської репресивної каральної системи [218]. Ці документи відтворюють процес насадження більшовицької державності – спочатку в Східній, а згодом і в Західній Україні, Північній Буковині, ким і яким чином створювалася й розгорталася мережа репресивно-каральних органів, якою була їхня роль у придушенні національно-визвольного руху, у ліквідації духовної опори західних українців – греко-католицької церкви, у процесі насильницьких депортацій населення.

До збірника „Україна в Другій світовій війні у документах...” ввійшли документи іноземних архівів – німецьких та особистого архіву С. Бандери (Лондон) [263]. Незважаючи на те, що збірник охоплює діяльність українських націоналістів вже після їхнього остаточного розмежування – 1941–1942 рр. – становить певну цінність для дослідження даної проблеми, оскільки відобразив наслідки нерозв’язаності „клубка” проблем як ідеологічного, так і організаційного характеру, що чітко проявлявся вже на початку 1930-х рр. Документи також дають можливість частково відтворити бачення ролі українського геополітичного чинника у міжнародній політиці з боку лідерів українських націоналістів, проаналізувати шляхи вирішення „українського питання”, які були накреслені радикальною течією.

Матеріали щодо ставлення радянської влади до еміграції, особливо до так званої наддніпрянської, серед якої під безпосереднім контролем НКЗС проводилася підривна робота з метою повернення на Україну лояльної до радянської влади частини еміграції містяться в збірці документів „Україна в ХХ столітті...” [264]. Крім того, деякі документи висвітлюють певні моменти з історії об’єднання націоналістичного крила еміграції.

Цікавою є серія збірників документів, упорядкованих відомим істориком В. Сергійчуком. У черговій книзі п’ятитомного видання документів про український національно-визвольний рух за відновлення й утвердження власної держави з початком Другої світової війни розповідається про пробудження національної свідомості українців Карпатського краю, котрі протягом століть були поневолені чужинцями [257].

У 2009 р. побачило світ фундаментальне зібрання документів, оригінали яких зберігаються в Галузевому державному архіві СБУ. Йдеться про об’ємне видання „Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр. Документи ГДА СБ України”, в якому розкривається діяльність радянських органів державної безпеки напередодні та в роки Другої світової війни. Документи демонструють механізм функціонування радянського тоталітаризму, що призводив до ганебних злочинів, здійснених за вказівкою

вождів і заохочуваних ними. Це своєрідна історична пам'ятка на честь тих, хто всіма силами прагнув відвести загрозу війни, сумлінно виконував свій військовий обов'язок, боровся з тоталітарною дійсністю [255].

Використано також ряд офіційних документів, що публікувалися протягом 1920–1930-х рр. на сторінках емігрантських видань „Державна Нація”, „Національна Думка” та „Розбудова Нації”. Зокрема відозви та „Звідомлення” на зразок „Від Генеральної Ради Легії Українських Націоналістів”, „Від Комітету Об'єднаних Українських національно-політичних організацій у ЧСР”, „Від Конгресу Українських Націоналістів” [223–225, 229–236, 240]. Вони відтворюють процеси консолідації зусиль української еміграції навколо єдиного репрезентативного органу з метою гідного представлення української справи на міжнародній арені. У 1930 р. була розроблена і опублікована програма діяльності, повноважень та функцій ідеологічної референтури ОУН, де в загальних рисах була окреслена платформа, на якій перебуває націоналістичне крило еміграції та ідеал самостійної соборної України. Були використані документи, що відобразили розкол ОУН, зокрема матеріали Великих Зборів – 1939, 1941, 1947 рр. Серед них політична програма і устрій ОУН, очолюваної А. Мельником, що були прийняті Великим Збором 1939 р., а також окреме видання документів ОУН під керівництвом С. Бандери „Причинки до суспільного мислення”. Зокрема, остання збірка включила в себе офіційні документи організації, починаючи з 1929 р., які відображають окреслення політичного ідеалу руху – соборна і незалежна Україна та шляхи її досягнення, подальшої розбудови державного життя за умови здобуття самостійності.

Певне значення для висвітлення еволюції ставлення радянської влади до національного, зокрема „українського питання” мають документи і матеріали 1917–1918 рр., що готувалися до VII партконференції та офіційні відозви від наркома у справах національностей, в яких розкривається зміст державної політики в 1920–1930 рр. у галузі нацменшин [258, 260, 261]. Зокрема, мається на увазі збірник доповідей, резолюцій, відозв Й. Сталіна „Статьи и речи об

Україне”, в якому чітко і одночасно двозначно декларується право на самовизначення „пригніченим націям” колишньої Російської імперії, які маючи на це право, можуть тим правом не скористатися, називаючи його „доцільністю відокремлення”. Використано статтю Й. Сталіна „Національне питання і ленінізм” (18 березня 1929 р.), яка стала підтвердженням двоякості цієї політики щодо поступової уніфікації національних відмінностей. У цій статті Й. Сталін вступає в полеміку з опонентами „російської марксистської теорії нації як єдино правильної теорії” щодо змісту поняття „нація”. Вся праця зводиться до заперечення однієї з найголовніших передумов поступу нації – „наявності своєї власної відособленої національної держави”. Це твердження стало визначальним принципом радянської національної політики. Будь-які спроби спростування цього розцінювалися як ворожі соціалістичному ладу, тому ставлення до них було відповідним – у дусі нещадної боротьби за ліквідацію „буржуазних націй”.

Досліджувана проблематика частково відтворена в мемуарах і спогадах політиків, державних та громадських діячів – О. Кандиби, О. Грицяя, М. Капустянського, С. Ленкавського, В. Мартинця, П. Боярського, Є. Онацького, П. Стерчо, В. Шандора, М. Суховерського, Ю. Химинця та ін.

П. Боярський розвінчує популярну тоді точку зору, що ідея визволення українських земель з-під окупаційних режимів та об’єднання їх у самостійну соборну державу сформувалася під впливом подій 1922 р. в Італії та гітлерівського перевороту в 1933 р. На його думку, саме половинчатість та так званий „реалізм політичних кроків, партикуляризм мислення катастрофічно відбилися на подальшій долі українських земель під окупаціями і стали вирішальними чинниками об’єднання радикального крила еміграції навколо ідеї соборності і незалежності України [292]. Перенесення атмосфери колабораціонізму в еміграційне середовище призвело до організаційного та ідеологічного відмежування націоналістів від інших українських осередків – гетьманців, державного центру УНР, середовища Є. Петрушевича та ін.

Потрібно згадати спомини В. Винниченка, написані ще в 1949 р., а опубліковані тільки на початку 1990-х рр. „Заповіт борцям за визволення”, які є осмисленням характеру та цілей української еміграції в історичному контексті [295]. Автор наголошує увагу переважно на „новій еміграції” – міжвоєнній, критикує уряд УНР в екзилі, його ізольованість від інших політичних груп, роз’єднаність еміграції через конкуренцію, політичні взаємні претензії на „урядування”, насправді, як зазначає автор, її роль може полягати лише у допомозі визвольній акції, підготовці кадрів. В. Винниченко задається питанням чи справді групи української еміграції, які чітко притримувалися ідеї незалежності і соборності майбутньої України, можна ідентифікувати з антидемократичними, фашистськими, чи справді націоналізм фашистського типу притаманний українському націоналізму. На його переконання, останній виник не під час української революції і не в опозиції до неї, а навпаки: з великої національної гіркоти, з пекучого гніву, обурення за те, що українська революція, на яку покладалися великі сподівання, не справдила своїх обіцянок.

Важливими є праці публіцистично-мемуарного характеру В. Мартинця – референта й особистого секретаря Є. Коновальця. У спогадах він аналізував процес об’єднання різних емігрантських організацій навколо ідеї боротьби за незалежну соборну Україну [311, 312]. У цьому ж контексті варто згадати про мемуаристику З. Книша [304, 305].

Після завершення війни українські емігранти, не зазнаючи ідеологічних переслідувань, змогли оприлюднити багато маловідомих сторінок з історії боротьби 1920–1940-х рр. Йдеться про вихід у світ низки фундаментальних збірників споминів, до яких увійшли раніше законспіровані аспекти діяльності ОУН у різних кінцях світу, заснування її середків, оцінки діяльності провідного кола діячів руху. Зокрема, у 1955 вийшла збірка „Організація Українських Націоналістів: 1929–1954”, де опубліковані спомини Д. Костика, О. Бойківа, Є. Мацяха, О. Бойдуника, І. Кривого, Б. Кентржинського про заснування радикально налаштованих осередків еміграції, налагодження контактів між різними регіонами, де існували організації, що перебували на платформі

соборності та самостійності України [287, 303, 307, 308, 313]. У цих споминах йдеться про діяльність українського зарубіжжя по актуалізації „українського питання” на теренах Америки, Франції, Італії, Югославії, Австрії, Бельгії, Люксембургу, тощо. Автори згадують про проблеми, на які настановувалися, засновуючи перші українські осередки, створюючи українські друковані видання та поширюючи їх в середовищі еміграції. У Бельгії, як зазначає Д. Костик, еміграція була більш згуртована завдяки багаторічній діяльності Д. Андрієвського [307, с. 360]. Дещо складнішою була ситуація в Німеччині, де тривалий час доводилося поборювати радянофільство. Описує в загальних рисах діяльність еміграції в Італії, Югославії, Австрії, Люксембургу, де існували малочисельні українські осередки. І. Кривий описує в спогадах період заснування перших радикально налаштованих середків в Аргентині, україномовних видань, молодіжних руханкових товариств, що сприяло поширенню на американському континенті об’єктивної інформації про реальний стан речей на окупованих українських землях. І. Кривий зауважує, що зміни в міжнародній ситуації протягом 1938–1939 рр. призвели до згорання діяльності і переходу на напівпідпільні умови життя – влада заборонила існування в Аргентині організацій, що підпорядковувалися організаціям за межами країни. Так, припинила свою діяльність Організація державного визволення України і замість неї виникло товариство „Відродження”. Також ним описується як змінювалося існування еміграції та її роль з початком Другої світової війни [308]. Є. Мацяк розглянув питання зародження в Німеччині українських емігрантських осередків та їхні контакти з організаціями в інших країнах перебування еміграції, участь у процесах єднання зусиль у визвольній боротьбі. Так, у 1930 р. виникла одна з найпотужніших – Українське національне об’єднання. Починаючи з 1938-1939 рр., зазначає автор, УНО чітко визнало своїм політичним ідеалом розв’язання „українського питання” виключно шляхом здобуття незалежності та соборності України. До УНО приєдналася Українська громада в ЧСР з усіма філіями і багато її діячів, опившись в Німеччині, пише Є. Мацяк, щиро взялися розбудовувати українське

життя по багатьох осередках УНО. Однак в середовище організації також потрапили і міжусобиці між представниками відгалужень ОУН [313].

До цього ж збірника увійшли статті, що безпосередньо стосуються проблеми актуалізації „українського питання” на міжнародній арені. Маємо на увазі в першу чергу працю Д. Андрієвського. Він описує заходи, які вживалися з боку Проводу ОУН на міжнародному рівні щодо привернення уваги до „українського питання”. Так, у грудні 1934 р. до урядів Англії, Франції та Італії надішли меморандуми, в яких було чітко окреслено погляди ОУН на розв’язання української проблеми: „Можна здогадуватися, що в основі німецько-польського зближення лежить між іншим власне такий заборчий план щодо України. Угода між двома державами могла відбутися лише коштом когось третього. Останні просунення Німеччини й уся політика Польщі дають до думання, що цим третім є Україна і що змагання німців та поляків не йдуть по лінії інтересів України..” [282, с. 150]. Автор розповідає про налагодження відносин між ОУН та Японією через японські амбасади в період творення антибільшовицького блоку. Так, стверджує він, у 1934 р. з приводу цього ПУН розробив письмовий текст записки „Україна як фактор розвалу Росії”, яку було надіслано до японського посольства у Варшаві. Провід намагався вплинути на німецьку зовнішню політику через її союзників – Японію та Італію. У ній зроблено такі пропозиції: 1) японці допоможуть акції ОУН на окупованих Росією землях та організації націоналістами антирадянських сил в Європі і в Америці; 2) японці підтримають українську справу політично на міжнародному рівні [282, с. 151]. Японці мали робити все, щоб послабити радянські потуги. Ще одним з кроків, який не дійшов до реалізації, був задум лідерів ОУН використати для української справи й ревізіоністський рух серед народів Європи. Військова акція мала розпочатися на Балканах, поширитися через Добруджу на Україну і спровокувати війну в СРСР. Д. Андрієвський аналізує роль ОУН у вирішенні долі Карпатської України та причини поразки державотворчих процесів. Розкривається роль ОУН у актуалізації та популяризації „українського питання” на міжнародному рівні. Йдеться про

роботу Українського інформаційного бюро в Брюсселі, Римі, Лондоні, Берліні [282, с. 154]. Характеризуються дипломатичні кроки ОУН протягом 1941 р. – 1942 р. – письмовий виклад позиції ОУН – незалежність та соборність України, накреслення майбутніх кордонів української держави, поставлено питання ставлення Німеччини до України та питання координації німецьких і українських сил. Текст був переданий німцям. Проаналізовано численні протести, меморандуми, в яких висловлювалася позиція ОУН щодо угорської окупації Карпатської України, передачі Одещини Румунії, а Галичини до Генерал-губернаторства.

Про події у Карпатській Україні восени 1938 – навесні 1939 рр. розповідається в праці П. Стерчо [322]. Значну увагу присвячено історії створення ОНОКС та її Військового штабу. Також ним побіжно згадуються кроки по відновленню карпатоукраїнської державності, які вживалися А. Волошиним та ОУН (м).

Частково місце „українського питання” в міжнародних відносинах, у планах Німеччини, зокрема розглядаються М. Капустянським. Згадується позиція стосовно майбутнього України, висловлена фон Ріббентропом у 1939 р.: „Я мусів би подбати про те, щоб український самостійницький рух полк. Мельника зробив революцію для винищення поляків і жидів. Але тоді вже треба було б рішуче запобігти поширенню цього руху на російську Україну і створенню там подібного великого українського руху” [301, с. 134]. Ним викладене власне бачення проблеми Карпатської України наприкінці 1930-х рр. [301, с. 130–133].

У Мюнхені в 1974 р. вийшов збірник „Євген Коновалець та його доба”, до якого ввійшли спогади О. Бойдуника, О. Бойківа, Є. Онацького, Д. Ребет, Ю. Артюшенка, О. Зінкевича, З. Книша, С. Ленкавського, С. Шаха та інших [288, 298, 299, 304, 309]. Вони стосуються історії зародження та оформлення націоналістичного руху, вироблення тактики боротьби за втілення плану побудови незалежної України.

У тому ж 1974 р. у Парижі видано ще одну фундаментальну збірку спогадів на пошану А. Мельника „Непогасний огонь віри”, що торкалася цілої низки

проблем, пов'язаних періодом актуалізації українського геополітичного чинника наприкінці 1920-х – середині 1940-х років [296]. У 1985 р. Колегією дослідів історії Українського націоналістичного руху в Канаді видано збірник спогадів та документів колишніх учасників ОУН „На зов Києва” [316]. Особливо цікаві матеріали про тих, хто загинув і не встиг залишити своїх мемуарів – М. Сціборського, Є. Коновальця, О. Ольжича, О. Сеніка-Грибівського. До збірника ввійшли також спогади М. Селешка, В. Вериги, М. Капустянського, О. Ждановича, Є. Скоцка та інших визначних українських діячів про діяльність споріднених з ОУН організацій напередодні та в часи Другої світової війни на теренах поза межами України – ОДВУ в США, УНО в Канаді, УНО в Німеччині, діяльність націоналістичних видань „Український Вісник”, спрямована на привернення уваги міжнародної спільноти до української проблеми. Також слід відмітити спомини автобіографічного характеру С. Бандери, що ним були написані в 1959 р. для американського консульства в Мюнхені з метою отримання візи до США і, чи не вперше, опубліковані у збірці матеріалів „Московські вбивці Бандери перед судом” [286]. Спомини цінні, оскільки висвітлюють біографічні відомості в контексті формування національної свідомості цілого покоління української молоді, що склало основу генерації 1930-х років, яка не лише перейняла досвід національно-визвольних змагань своїх попередників, але більш чітко окреслила політичні ідеали боротьби – побудова самостійної соборної України. У спогадах він аналізує період співпраці з Є. Коновальцем, особливо після 1932 р., коли на конференції у Празі, на якій відбулося остаточне злиття УВО та ОУН, він став крайовим провідником ОУН та крайовим комендантом УВО на ЗУЗ до ув'язнення в 1934 р. Розкриваються провідні напрямки діяльності ОУН на той час, прагнення перетворитися в об'єднавчий чинник для соборницької еміграції.

У 1990 р. зусиллями Світової ліги українських політичних в'язнів видано збірку спогадів „В боротьбі за українську державу”, в якій висвітлюються

проблеми вироблення тактики боротьби за визволення українських земель та заходи еміграційних організацій у популяризації української проблеми [294].

Власне бачення формувань ОНОКС, що діяли в Карпатській Україні виклав один з провідних діячів ОУН, поет, науковець О. Кандиба (Олег Ольжич) [300]. Описуючи плин подій 1938–1939 рр. у Підкарпатській Русі, він зазначає, що під час розгортання діяльності військових формувань під назвою „Карпатська Січ” у їхньому складі активно почала діяти і референтура жіночих січей. Він зазначає, що ОНОКС почала створюватися ще задовго до подій 15 березня 1939 р. – ще восени 1937 р. Є. Коновалець завбачливо створив штаб з осередком у Берліні, який мав займатися справами Закарпаття. Він спрямовував кадри на Закарпаття, які згодом створили найближче оточення А. Волошина. Саме їхніми заходами створено Воєнно-революційний Комітет, який у вересні 1938 р. видав відозву до населення з закликом до мобілізації. Як зазначає автор, жіноцтво масово горнулося до цих бойових формувань, оскільки, як пише він, вони відчували значення участі жінки у збройній боротьбі народу [300, с. 39].

Ю. Химинець у мемуарах подає власне бачення розвитку подій на Закарпатті протягом 1920–1930-х років. Він учасник і очевидець тих подій [325]. Дуже детальна ретроспектива всього, що відбувалося протягом осені 1938 – кінця березня 1939 рр. Він виконував обов’язки референта з питань конспірації, а отже йому було відомо багато підклимних домовленостей, ставлення ОУН до проблеми Карпатської України. Окрема увага подіям після мюнхенських домовленостей, що змінили подальшу долю цього краю. Автор значно глибше аналізує передумови та причини поразки процесів державотворення та угорської окупації. Автор намагається знайти відповіді на запитання щодо того, коли і чому Закарпаття опинилося в складі ЧСР, як проводилася там політика стосовно національних меншин. Чому ставлення чехів до українства завжди залежало від російсько-чеських відносин, він наводить докази чеського москвофільства в політиці Т. Масарика, колишнього лідера младочехів, а після проголошення незалежності ЧСР у листопаді 1918 р. – першого прем’єра та прихильник Білого руху і А. Денікіна. Ю. Химинець

проаналізував зміни у міжнародних відносинах та як від них у прямій залежності перебувала доля Закарпаття.

Активний учасник національно-визвольної боротьби ОУН у часи Другої світової війни Ю. Горбашевський у споминах розповідає про мешканців свого рідного села Борівці та своїх товаришів, що діяли в буковинському підпіллі, а згодом зазнали арештів, жорстоких катувань як з боку румунської, так і радянської влади. Він описує жахіття, що довелося пережити родинам підпільників, яких примусово переселяли до Омської області в Росії [297]. Ним розкриваються шляхи запровадження румунізації Північної Буковини і Бессарабії та її наслідки, історія утворення крайового проводу ОУН, діяльність націоналістичного підпілля в 1930–1940 рр. У цьому ж контексті потрібно згадати і спомини М. Суховерського – одного з провідних діячів ОУН, УНО, КУК, активного борця за українську національну справу. Розповідаючи про своє довге і змістовне життя, постійно пов'язане з ризиком, він описує життя своєї родини та поневіряння, яких їй довелося пережити [323]. У мемуарах відтворена атмосфера поширення ідея самостійності серед буковинської молоді та налагодження контактів з еміграційними осередками.

Окремої уваги потребує мемуарно-публіцистична спадщина П. Дужого – колишнього референта пропаганди Крайового Проводу ОУН на ЗУЗ, члена Проводу, головного редактора органу ОУН Самостійників Державників, а згодом ОУН – революційної „Ідея і Чин”, і просто відомого діяча, який був особисто знайомий з Д. Донцовим, М. Лебедем, Й. Сліпим, З. Коссаком. Його спомини мають опосередковане відношення до теми дисертації, оскільки більше стосуються історії націоналістичного руху, внутрішніх колізій, самого розколу ОУН. Проте важливими є думки про те, що підходи до шляхів вирішення проблеми політичної долі окупованих українських земель відіграли не останню роль у розмежуванні всередині організації та формуванні двох відгалужень руху. Автор піддає критиці постать Д. Донцова, який, на його думку, мав значний вплив на українських радикалів своїм пропагуванням засади орієнтації на інші сили в інтересах здобуття незалежності, елітаризм,

принцип вождизму та політичного догматизму [472]. Докладніше автор розглянув ці проблеми у збірці статей та спогадів „Українська справа: вчора і сьогодні” [475]. Особливо цінним є його фундаментальне дослідження в двох частинах, присвячене двом провідним політичним діячам С. Бандері та Р. Шухевичу [473–474]. Праця стосується діяльності ОУН, очолюваної С. Бандерою під час Другої світової війни, але незважаючи на це, окремі розділи проливають світло на події, пов’язані з так званим „архівом Сеника”, посилаючись на який польська поліція отримала підстави для проведення репресій щодо націоналістів та викрити цілу мережу організації за кордоном. Більше того, ця подія відіграла не останню роль у розмежуванні між еміграцією та „крайовиками” ОУН [474, с. 33]. До речі, ця позиція докладно була відображена у збірці творів С. Бандери „Перспективи української революції”.

Певну цінність становлять спогади Т. Антемійчука „Норильські табори” – своєрідний український варіант „Архіпелагу ГУЛАГ” О. Солженицина [283]. Автор за волею долі після звільнення з табору, уникаючи переслідувань з боку радянської влади, опинився в м. Забже (Польща), де у 1981 р. і з’явився рукопис цих споминів. Праця отримала низку високих відзнак академічних установ Польщі. Свого видання в Україні спогади чекали майже двадцять років. Незважаючи на те, що безпосередньо Т. Антемійчук не належав до ОУН, він разом з братами потрапив під пильне око органів НКВС. Невдовзі почалися арешти, в’язниці, норильські табори. Автор згадує про людей, з якими перетиналися життєві шляхи під час цих поневірянь. Серед було немало тих, хто підтримував ідею самостійності України і був безпосереднім учасником визвольної боротьби проти окупаційних режимів.

„Український історик” уперше опублікував спогади українського військового діяча, члена ПУН, референта військових справ ПУН М. Капустянського [302]. Аналізуючи події початку 1930-х років та розгортання діяльності ОУН і її осередків у різних куточках світу, він характеризує заходи щодо організації української військової сили, що повинна була захищати процеси державотворення в Карпатській Україні. До його

обов'язків входило створення Військової референтури (Штабу), який мав три осередки – у Відні на чолі з Р. Сушком, а в 1933 р. керівництво перебрав на себе В. Курманович, колишній очільник Штабу УГА; у Голландії на чолі з полк. В. Колосовським, колишнім військовим аташе УНР у Франції. Штаб-квартира, яка мала координувати діяльність осередків та виробляти плани військових дій розташувалася у Франції.

Важливим є двотомне видання „Споминів” Вікентія Шандора – представника уряду Карпатської України в Празі у 1938–1939 роках, який залишився нині єдиним живим закарпатським політиком того часу [326]. Якщо події першого тому „Споминів” завершуються окупацією Карпатської України, то у другому змальовано події 1939–1945 рр. Ці свідчення є цінними, бо нині бракує інформації про те, що діялося в ці роки у Братиславі і Празі, де перебувало чимало закарпатців, серед яких був і Вікентій Шандор. Книжка щедро пересипана фактами, документами, цитатами відомих діячів, що робить її справжнім літописом тієї доби. На думку істориків, „Спомини” В. Шандора є найкращими мемуарами про Карпатську Україну.

Джерельну базу помітно збагатили матеріали, що публікувалися на шпальтах радянських, українських та іноземних видань – „Times”, „Contemporary Reveu”, „Manchester Guardian”, „National”, „Contemporary Russia”, „Glasul Bucovinei”, „Голос України”, „Національна Думка”, „Державна Нація”, „Розбудова Наці”, „Сурма”, „Самостійна Думка”, „Самостійність”, „Чортополох”, „Будяк”, „Літературно-Науковий Вісник”, „Новий шлях”, „Свобода”, „Визвольний шлях”, „Сучасність”, „Грані”, що торкалися досліджуваної проблеми – актуалізації українського геополітичного чинника в системі європейських та світових міжнародних відносин. Тут публікувалися матеріали іноземних журналістів, українських публіцистів. Діаспорні видання містили багато інформації про поширення націоналізму на теренах Канади та Америки, про контакти між європейськими осередками та ОДВУ, УНО, УСГ, а також матеріали біографічного характеру, присвячені окремим визначним постатям міжвоєнної доби. Зважаючи на те, що тема даного дослідження

включає в себе деякі політологічні, філософські аспекти, то для їх розкриття використовувалися окремі публікації першоджерел – творів Ц. Ломброзо, Н. Макіавеллі, Г. Лебона, Г. Ортега–і–Гассета, Е. Гуссерля та інших авторів у російських виданнях „Русская мысль”, „Вопросы философии“ та ін. Крім того, використовувалися ряд публікацій в „Українському історичному журналі”, що в загальних рисах відобразили стан дослідження наукової проблеми в радянській та сучасній українській історіографії, статті в журналі „Політична думка”, „Політологічні читання”, ряд газетних публікацій в “Україні молодій”.

Таким чином, аналіз та групування використаних джерел при підготовці монографічного дослідження свідчить про їх різноплановість та різну наукову цінність. Окремим пластом виділено найцінніші – архівні документи, переважна більшість яких вводиться в обіг вперше. Особливу цінність становлять використані нещодавно розсекречені іноземні архівні джерела. Не меншу вагу становлять перекладені і вперше введені до наукового використання опубліковані джерела, офіційні документи, законодавство румунською мовою. Використання цілого спектру різноманітних джерел дозволило в достатній мірі комплексно підійти до вивчення проблеми, спростувати низку застарілих тверджень, пролити світло на раніше маловідомі сторінки минулого.

1.3 Методологія дослідження.

З початку формування національної історичної науки в 1990-х роках проявилася тенденція до переосмислення основних методологічних підходів та принципів, якими керувалися досі дослідники історії. Така потреба викликана необхідністю вироблення нової науково обґрунтованої основи вивчення історичного минулого України. Попереднє марксистсько-ленінське розуміння предмету і сутності методології історії, що ґрунтувалося виключно на принципі комуністичної партійності визнане не лише неспроможним, але антинауковим, таким, що штучно вихолощувало дослідницькі пошуки цілої генерації істориків. Отже, історична наука завдяки відмові від застарілих стереотипів

зазнала певного процесу перезавантаження, шукаючи виходів за межі ідеологічних перепон. Результатом цього, нерідко, досить болісного процесу стала відмова від заборон на певні напрямки досліджень, а отже почала формуватися власне національна історіографія, її вивчення почало набирати рис системного глибинного, фундаментального і цілісного процесу. Все це створило умови для переосмисленого сприйняття українського минулого не лише як самоцілі, але в контексті міжнародних відносин, загальної концепції всесвітньої історії, взагалі історичних процесів, що відбувалися в зарубіжних країнах. Адже без цього неможливе цілісне відтворення минулого України. Проте такі бурхливі наукові пошуки несли на собі не лише позитивні кардинальні зміни, але і нерідко створювали умови для поверхових, нерідко дилетантських висновків, зниження рівня відповідальності самого дослідника за написані або висловлені ним положення чи виклад фактів. Відходячи від партійної заідеологізованості, як це не парадоксально звучить, але історична наука складно відмовлялася від іншої кон'юнктурності – роздування певних тем, апологізації персоналій, вихолощення певних сторінок, не подаючи обидві сторони медалі – позитивну і негативну. На жаль, це не лише не призвело до очікуваних результатів. Так, справді були повернуті з забуття праці і постаті українських вчених, що змушені були писати в умовах еміграції і публікуватися підпільно, зазнати репресій і нерідко не дочекалися визнання за життя. Хвилеподібний дослідницький пошук вчених призвів до надмірного захоплення західними філософськими системами кінця XIX – першої половини XX ст., які нерідко або втратили свою актуальність і немає сенсу в їх модернізації або ж абсолютизувалася феноменальність та наукова цінність окремих з них. Це відбувалося з тієї причини, що багато з цих концепцій у радянські часи вимушено залишалися за межами дослідницьких інтересів через свій „буржуазний” характер. Критично, хоча досить точно цю ситуацію охарактеризував професор В. Якунін – автор низки досліджень з методології історичного пізнання. „Наша наукова історична думка йде тими самими колами

освоєння втраченого науково-історичного досвіду, що і суспільство, підтверджуючи концепцію наздоганяючої цивілізації” [744, с. 8].

Через апологетичне возвеличування однієї історіографії і різко негативне заперечення окремих позитивних набутоків радянської виник загальнотеоретичний і методологічний вакуум. Нерідко противники таких підходів критично ставляться до надмірної апологізації української історіографії, ставлячи під сумнів її існування на зламі ХІХ–ХХ ст.ст. Вимагають чіткого розмежування поняття „знання” та „наука”. Не можна ставити знак тотожності між історією науки та поняттям науки. Наука – це не просто система знань, але й процес їх отримання, поширення, впливу на всі царини суспільного життя. Це не емпіричне накопичення знань, а складний, нерідко, суперечливий процес творення нового знання через докорінну трансформацію та злам провідних або ж уже традиційних уявлень, шляхом зміни парадигм та концепцій. Цей процес нагадує рух проти загальноприйнятого і самозрозумілого плину речей. Наука стає лише тоді наукою, коли вона має свої базові теорію, підходи та концепції. Історична наука зі стану знання в стан науки трансформується в тому випадку, коли спирається на власні теоретичні положення, на цілісні концепції.

Наразі в історичній науці склалася ціла система принципів і методів, від яких залежить парадигма наукового знання, тобто модель постановки проблеми та шляхи її розв’язання. Визначаючи методологічні принципи, потрібно виходити з того, що це обов’язкові правила і критерії науковості. Найбільш універсальними при дослідженні питання про місце українського геополітичного чинника в системі міжнародних відносин, геополітичних схемах, доктринах, стратегіях і політиці провідних зарубіжних країн є принципи історизму та об’єктивності. Вони широко використовувалися в марксистській та немарксистській історіографії. Принцип історизму як фундаментальний в історичних дослідженнях передбачає ідею розвитку, розгляду подій та явищ з певної точки зору, проявляється по-різному – в залежності від менталітету дослідника, від предмету та завдань самого

науковця. Принцип історизму органічно пов'язаний з законами діалектики, тому він передбачає: 1) врахування конкретно-історичної обстановки та характеру історичного періоду; 2) розгляд історичних явищ у русі та розвитку, тобто бачення того, як те чи інше явище зародилося, які етапи в своєму розвитку пододало і чим сьогодні стало; 3) опора на історичний досвід, як вітчизняний так і світовий) та уроки історії. Наукові кола все більше диференціюються, частина вчених схиляються до позиції визнання визначальної ролі персоналій у плині історії народів, країн. Інші переконані у тому, що все відбувається по Божій волі, а отже все наперед визначено, людина лише може корегувати окремі моменти. Одні говорять про телеологію в історії, інші – про панування шляху прогресу, ще інші заперечують можливість прогресу в історії або ж оцінюють його виключно негативно: частина дослідників вважають, що людство єдине і в цілому рухається згідно з одними й тими самими законами, хоча з варіаціями, інші полемізують про несхожість та розмаїття розвитку різних культур та етносів.

На думку переважної частини західних істориків, світ змінюється виключно завдяки зусиллям окремих особистостей. Марксистсько-ленінські підходи до тлумачення історичних явищ і взагалі плину життя народів, держав бачили події минулого як щось закономірне, що піддається певним логічним схемам, принципам, законам. На противагу цьому знецінювалася роль особистості в історії. Зараз вчені все частіше приходять до думки, що життєтворення це – не автоматичний плин подій. Історія – це дещо більше і об'ємніше, ніж просто емпіричне життя, оскільки чітко прослідковується чітко фіксований розрив між персональними історіями та імперсональною історією. Одна справа, коли ми маємо справу з особистостями, персоналіями, інша справа, коли ми аналізуємо їхні приховані функції в життєісторичній творчості. Драматургія історії, переважаючи над питаннями окремої долі, навіть видатної постаті, актуалізує проблему долі людства, держав, націй. Історична онтологія говорить про певні протилежності „історія – історії”, „перипетії – долі”, „егоїстичне – функціональне”, „особистісне – державне”, які наводять на думку про

багатошаровість онтології історії, тобто за хаосом, повсякденною людською суєтою, за механізмом власних турбот розташоване дещо суттєвіше та змістовніше. Про що йдеться?

Життя, історична реальність є своєрідним ребусом, який дуже складно розгадати. Між усіма речами, подіями, явищами, людьми існує взаємний невидимий зв'язок. Щоб внести ясність у це поняття, необхідно відсепарувати персональне та соціальне, оскільки вони у творенні історичного не співпадають. Модель світового розуму відокремлює випадкове (з особистих мотивів) та необхідне (дія задля вищих цілей). У державницькій площині розставляються зовсім інші акценти – масштаби цілей, сенсу, намірів констатуються не здоровим глуздом, а розмахом, величиною, грандіозністю загальнозначущих практичних завдань. Вимагаючи виключності, історія не сприймає убоге, сіре, безлике, бездарне. Пам'ять віддає шану швидше видатному грішнику, аніж бездарному праведнику (можна згадати не один десяток позитивних постатей в українському минулому, особливо доби національно-визвольних змагань, періоду між двома світовими війнами та часів Другої світової війни, однак народна пам'ять віддає перевагу державним діячам „макіавеллівського” типу – ті, які діяли в інтересах своєї нації, навіть нерідко гребуючи етично-моральними принципами, при цьому їм прощаються окремі відверто негативні дії, вчинки, кроки). Характеристика „ніяке” в історії не проходить, немає йому місця, бо це є свідченням недолугості цих фігурантів минулого, що і знецінює їхні державницькі дії. Кожному – по його справах. Існує суттєва різниця між персональною і державницькою логікою, бо кожна з них диктує своє. З приводу цього досить дивними є заяви відомих російських політиків, які наполегливо радять українцям переглянути власну історію та, за словами одного з представників опозиційних кіл РФ В. Рижкова, ми, тобто українці, не тих собі постатей вибираємо у національні герої – І. Мазепа, Є. Коновалець, А. Мельник, Р. Шухевич, С. Петлюра, С. Бандера, зразу додаючи контекст, що вони причетні до антисемітизму, пропагування національної нетерпимості, расизму тощо. Мовляв таке ставлення до свого

минулого, не лише ускладнює російсько-українські стосунки, але й дезінтегрує українське суспільство. Звісно, але сам факт таких заяв свідчить про недостатній рівень обізнаності та заідеологізованість – в Росії дуже високо шанується імператриця Катерина II, цар Іван Грозний, цар Петро Перший, на руках яких смерть багатьох людей, однак все виправдовується тим, що це робилося в ім'я Великої та неподільної Росії. Такий підхід характерний для інших країн.

Саме з цього треба виходити при оцінці певних подій вчинків ролі особи в історії (як у Макіавеллі, якщо він робив на благо зміцнення своєї країни, навіть із застосуванням найжорстокіших методів, репресій, то він обов'язково залишиться в історичній пам'яті. З іншого боку, в ім'я блага своєї країни він може вживати таких заходів, що суперечать людському єству та моральним цінностям). Якщо він простий смертний, то його вчинки оцінюються за канонами людського життя, а якщо він політик – лише відповідно чи це були яскраві важливі вчинки державного масштабу. Втримання влади в руках нерідко диктує застосування сили та каральні акції. Це не можна звісно ототожнювати з тим, ніби ми схвалюємо злочинні кроки, мародерство. Однак причетність, доступ до величі (влада над людьми, багатство, вплив) дуже важко, або ж неможливо поєднувати з повагою до народу. Повертаючись до ребусу, підкреслимо, що роблячи розмежування між персональним і соціальним в історії, ми повинні додати також розмежування між великим, точніше, величним і ницим. Багато мислителів вказують на те, що людина – ніщо, ходом історії народів, країн править фатум. Політик може лише сповільнити чи спотворити цей наперед визначений плин часу, однак все це все одно збудеться незалежно від нього.

Для історії важливим є вчинок, чин, що здійснюється заради певного сенсу. Відсутність мети, вищих цілей знецінює діяльність політика і підписує вирок примарним фігурантам історії. Однак потрібно розрізняти поняття вчинку, чину і проступку. Не кожен вчинок підлягає виправданню. Постає питання: в якому часі утверджується політик як творець історії? Відповіді однозначної не існує.

Справа в тім, що потрібно фокусувати увагу на двох стратегіях соціотворення, які пов'язані з орієнтацією на „життя” та на „ідеал життя”. Якщо перша стратегія носить більше охоронний і конструктивний характер, то друга – руйнівний та деструктивний. Одна стверджує теперішнє, сучасне, культивує буття суще, інша спрямовує на засвоєння ідилій, заперечує теперішнє, культивує вигадане.

З метою конкретнішого розуміння принципу історизму включається поняття „підходу” до історичного дослідження. Найбільш відомими і широко застосовуваними є антропологічний чи антропо-психологічний, соціально-антропологічний, формаційний. В останній час поширення набув цивілізаційний підхід до пізнання минулого. Не займаючись розглядом сутності цих підходів, зауважимо, що в цьому дослідженні жоден з них не міг бути абсолютизований. Залежно від завдань та предмету дослідження можна використовувати різні підходи чи поєднувати їх, але при цьому один з них все-таки буде переважати, а решта підпорядковуються йому. Принцип історизму, що передбачає висвітлення минулого в його історичному контексті, спираючись на всю повноту фактів.

Серед принципів історичних досліджень досить важливе місце займає індивідуалізуючий принцип, започаткований ще в середині ХІХ ст. у працях німецьких мислителів Б. Віндельбранда та Г. Ріккєрта. Так, на думку Ріккєрта, „різко відмежувавши поняття історичних наук від понять природознавства, ми тим самим знайдемо головне протиріччя емпіричних наук, після чого нам неважко буде показати, що при дослідженні життя природи все-таки користуються переважно природничо-науковим, а при вивченні культури – головним чином історичним методом” [694, с. 50]. При цьому автор метод природничих наук називав „генералізуючим”, а метод історичних наук – „індивідуалізуючим”. Застосування індивідуалізуючого принципу дозволило проаналізувати минуле українських земель крізь призму ролі державних, політичних і громадських діячів у державотворчих процесах.

Принцип об'єктивності означає: 1) у кожному дослідженні спиратися на всю повноту історичних фактів; 2) брати до уваги всю повноту та глибину історичних джерел; 3) використовувати оптимальну кількість конкретних дослідницьких методів, тобто застосовувати міждисциплінарний підхід. Принцип об'єктивності вимагає виявлення всіх чинників та умов, що детермінують процеси, які мали місце на українських теренах та поза їх межами в напрямку актуалізації „українського питання”.

Цивілізаційний принцип, який першим висунув німецький філософ Г. Ріккерт у своєму творі „Підручник зі світової історії в органічному викладі” (1857), полягає в ідеї про існування в історії паралельних замкнутих культурних утворень, що мають цілу низку ознак: географічних, етнографічних, соціально-економічних, культурних. Сучасні прихильники цивілізаційного аналізу, прагнучи до цілісного сприйняття дійсності, вважають, що в центрі цивілізації перебуває людина і вивчати минуле потрібно в людському вимірі.

Серед окремих дослідників побутує думка про те, що ціннісний підхід повинен бути методологічним принципом. На думку В. Якуніна, це категорія аксіології і поряд з іншими підходами (формаційним, цивілізаційним) повинна розглядатися у філософії історії, а не в методології історії.

Принцип багатофакторності уможливив комплексне вивчення об'єктивних та суб'єктивних чинників історичного розвитку окремих українських регіонів.

Безперечно, підходи і принципи відіграють роль своєрідного фундаменту, основи, на чому будується вивчення історичного минулого. Однак не менш важливу роль відіграють методи історичного пізнання, оскільки науково-пізнавальний процес складається з трьох компонентів: об'єкта пізнання, тобто минулого, суб'єкта, який пізнає, тобто історика та самого метода пізнання. Шляхом використання методу вчений може пізнати досліджувану проблему, подію, епоху. Об'єм та глибина нових знань залежать у першу чергу від ефективності застосовуваних методів. Зрозуміло, що кожен метод може бути застосований правильно чи хибно – чи він себе не виправдовує по відношенню до цієї наукової проблеми, чи дослідник спотворив спосіб його практичного

застосування. Іншими словами, використання того чи іншого методу ще не є гарантією отримання нового знання, однак без нього неможливе взагалі жодне пізнання. Тому одним з найважливіших показників рівня розвитку історичної науки є самі методи дослідження, їх розмаїття та пізнавальна ефективність. Однак постає логічне питання: багато істориків творять, при цьому не задумуючись про методи дослідження та методологічні основи? Можливо надмірне теоретизування створює перешкоди для таких дослідників? Проте, дозволимо собі зауважити, що так, справді писати історичні праці можна і без використання такого великого методологічного багажу, однак тоді постане питання: чи справді ми матимемо справу з дослідженням, чи йтиметься про опус, художньо-публіцистичний твір, в якому події та явища будуть викладені в довільному стилі. Нечіткість методологічної бази може зіграти поганий жарт з істориком при використанні тієї чи іншої методики, чи продемонструвати її однобічність, тенденційність. Якщо йдеться про використання архівних документів, то інтерпретація документа потребує великої майстерності та „занурення” цього документа в контекст історії, так і всі інші факти історії повинні бути розглянуті дослідником у взаємозв'язку, в системі, поза залежністю від нього, подобається йому це чи ні, призводить це до бажаних для нього висновків чи ні. Світогляд, ментальність дослідника багато в чому диктує методологічну позицію і вибір методів, а точніше, функції тих чи інших методів. Оволодіння знаннями методів історичного дослідження та їх можливостей допоможе вченому усвідомити свою наукову позицію.

Вибір методів залежить від завдань та предмету дослідження. Принципи носять обов'язковий характер. Вони органічно пов'язані з конкретними дослідницькими методами, набір яких залежить від характеру дослідницької роботи. Основними методами, використаними в цьому дослідженні є: порівняльно-історичний, хронологічний, синхронний, метод періодизації, класифікації, типологізації, історико-генетичний, інтерпретації, тлумачення та пояснення, ретроспективний метод. За необхідності інколи використовувалися

методи інших наук – статистики, математики, соціальної психології, психології особистості, конкретних соціологічних досліджень.

Їх можна поділити на групи, як за можливістю застосування в різних науках, так і по мірі охоплення предмета дослідження. Загальнонаукові: логічний, історичний (як ідея розвитку), методи індукції та дедукції (у поєднанні з прийомами ідеалізації та тотожності), метод моделювання. Спеціально-історичні (історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний, діахроністичний чи структурно-діахроністичний, метод синхронізації). Кожен з них має властиві межі застосування: статичний та описовий використано для констатації історичного факту актуалізації українського геополітичного чинника в міжнародній політиці кінця 1920-х – 1945 рр., динамічний та історико-генетичний – для виявлення складових елементів „українського питання” та їх вивчення, при послідовному розкритті властивостей, функцій та змін історичних реалій, що вивчаються, в процесі їхнього історичного поступу. Метод періодизації – для виявлення основних періодів та підперіодів історіографічного осмислення українського геополітичного чинника в літературі. Методи класифікації і типологізації – для конструювання аналізу джерел, виокремлення груп, особливо під час формування структури дисертації. Використання історично-системного методу зумовлене поглибленням історичних пошуків, як з точки зору цілісного охоплення реальності, що вивчається, так і з точки зору розкриття внутрішніх механізмів функціонування суспільних систем. Основою застосування цього методу стала єдність у суспільно-історичному розвитку одиничного, особливого та спільного. Порівняльно-історичний метод використовувався при синхронному аналізі діяльності двох напрямків української еміграції в США та Канаді – „соборницької” та „прогресивної”, при виявленні спільних і відмінних рис протікання політичних процесів у кількох регіонах України протягом конкретного періоду. Ретроспективний метод застосовано при поетапному простеженні зростання міжнародного інтересу до долі окремих українських теренів. Крім того, у дослідженнях застосовано

нарративні методи, які передбачали роботу з історичними джерелами, та дискрептивні методи, які використовувалися при описі окремих історичних явищ, подій. Метод міждисциплінарного та полідисциплінарного синтезу слугував для розуміння і зображення суспільства та його розвитку. При опрацюванні змісту архівних джерел використано методи універсальної герменевтики – інтерпретації, тлумачення та пояснення. Для узагальнення минулого та визначення ризиків і передумов відтворення проблем територіального та міжетнічного характеру застосовано ретроспективний метод.

При дослідженні витоків певного явища необхідним стає історико-генетичний метод. Але ж ці витoki можуть бути різноманітними, як і причини побутування традиції. Йдеться про соціально-економічні, соціально-політичні, релігійно-філософські та інші причини. Все це дослідник повинен брати до уваги, а тому аналізувати явище не ізольовано, а у взаємозв'язку з різними явищами, які впливали на розвиток та зміцнення традиції, і тут незамінним є історико-системний метод.

Методи дослідження можна зарахувати до найбільш динамічного компоненту історичної науки, який рухає її вперед. Поява нових методів досить часто призводить до зміни співвідношення та ролі старих і нових методів, але не до втрати першими будь-якого значення. На відміну від конкретно-історичних фактів і концепції про такі, що піддаються швидкому оновленню, методи досліджень відрізняються найбільшою життєздатністю.

Визначальними рисами наукового методу, що використовується в історичних дослідженнях, є спостереження та сприйняття проблеми, творче прозріння та відсторонення від другорядних чинників, висування нової гіпотези, експериментальна чи документальна перевірка на сумісність з іншими вже відомими фактами, моделювання та впорядкування дослідження.

Завжди підбір необхідних методів здійснюється відповідно до особливостей об'єкта пізнання, тобто історичного минулого. Під „історією” в онтологічному сенсі розуміється те, що перебуває у стані зміни та розвитку, тобто в потік

історії неможливо ввійти двічі, а висновки історичної науки неможливо перевірити шляхом експерименту. Саме у цьому і полягає одна з найскладніших і специфічних особливостей історичного пізнання. Тому тут потрібно застосування спеціальних наукових методів. Вони, з одного боку, базуються на загальнофілософському методі, а з іншого – слугують основою для конкретно-історичних методів. Під методами історичного дослідження розуміються методи, що застосовуються для вивчення минулого. Іншими словами, методи, що відносяться до історичної науки в цілому, які застосовуються у всіх галузях історичних досліджень.

Історично-генетичний метод є одним з найбільш поширених в історичних дослідженнях. Його зміст полягає в послідовному розкритті властивостей, функцій та змін реальності, що вивчається, в процесі її історичного поступу. Цей метод дозволив в найбільшій мірі наблизитися до відтворення реальної історії об'єкта вивчення – розгляду українського геополітичного чинника у системі міжнародних відносин у ХХ ст. При цьому історичне явище відображається в найбільш конкретній формі. Пізнання відбувається послідовно від одинарного до особливого, а потім – до загального та всезагального. По своїй природі генетичний метод є аналітично-індуктивним, а по формі висловлення інформації – описовим. Генетичний метод дозволяє показати причинно-наслідкові зв'язки, закономірності історичного розвитку в їхній безпосередності, а історичні події та особистості охарактеризувати в їх індивідуальності та образності.

Історично-порівняльний метод, який вперше використав давньогрецький мислитель Плутарх, ґрунтується на порівняннях. Без порівняння не обходиться жодне наукове дослідження. Об'єктивною основою для порівняння є те, що минуле є внутрішньо обумовленим процесом, здатним до повторення. Багато явищ досить подібні за внутрішньою сутністю і відрізняються лише просторовою чи часовою варіацією форм. А одні й ті ж самі або ж досить подібні форми можуть виражати різний зміст. Відповідно, саме тому у процесі порівняння відкривається можливість для пояснення історичних фактів,

розкриття їх сутності. Історико-порівняльний метод був використаний при розгляді процесів, що відбувалися в середовищі заокеанської еміграції. Йдеться про діяльність двох ідеологічно відмінних один від одного напрямків еміграції – однієї, спрямованої на актуалізацію української проблеми, привернення міжнародного інтересу до важливості вирішення питання політичної долі українських земель та творення соборної незалежної держави, іншої – відверто симпатизуючої радянському способу життя, активно пропагуючої всі принади СРСР, який не лише декларує, але й практично втілює право націй на самовизначення та реалізує споконвічні соборницькі прагнення українського народу. Застосування цього методу дозволило виявити головні причини розмежування і нерідко протистояння між цими двома еміграційними течіями, визначити головні наслідки цих явищ.

Історично-типологічний метод, як і всі інші методи, має свою об'єктивну основу. Вона полягає в тому, що в суспільно-історичному процесі, з одного боку, розрізняються, з іншого, – тісно взаємопов'язані одиничне, особливе, загальне і всезагальне. Тому важливим завданням пізнання історичних явищ, розкриття їх сутності стає виявлення того єдиного, яке було властивим багатоманітності тих чи інших поєднань індивідуального (одиничного). Минуле в усіх його проявах – безперервний динамічний процес. Він не є простим послідовним плином подій, а зміною одних якісних станів іншими, має свої суттєво відмінні стадії, виокремлення цих стадій також є важливим завданням при вивченні історичного розвитку.

Історично-системний метод отримує все більше поширення в історичних дослідженнях. Це зумовлено поглибленням історичних пошуків, як з точки зору цілісного охоплення реальності, що вивчається, так і з точки зору розкриття внутрішніх механізмів функціонування суспільних систем. Основою застосування цього методу в історії є єдність у суспільно-історичному розвитку одиничного, особливого та спільного. Реально і конкретно ця єдність виступає в історичних системах різного рівня. Функціонування та розвиток суспільств

включає і синтезує ті головні складові компоненти, з яких складаються історичні реалії.

Крім того, у дослідженнях використовуються наративні та дискрептивні методи. Наративні або іншими словами описові передбачають роботу з історичними джерелами та історіографічними джерелами – публіцистикою, періодикою, архівними документами тощо. Вони передають історичні події у тому вигляді, як вони пропущені крізь призму авторського погляду. Відомості, які подаються в наративних джерелах, менш достовірні, ніж в актових матеріалах, статистичних даних чи законодавчих актах. У наративних джерелах та творах події нерідко викривлені або ж спотворені в передачі осіб, які не є сучасниками, або є сучасниками, але інтерпретовані ними події відбулися дуже давно, багато років до написання джерела. Однак головною особливістю наративних джерел та творів є те, що вони дають зв'язну розповідь, уявлення про історичні події.

Дискрептивні (від англ. *discrete*) методи використовуються при описі окремих історичних подій, явищ, об'єктів. В основі дискрептивних методів лежить уявлення про існування само замкнутих одиниць, на які розпадається історичний процес. Найбільш широке застосування ці методи отримали у прихильників цивілізаційного підходу до історії. При цьому цивілізація розглядається як велика соціокультурна система зі своїми закономірностями, які не зводяться до закономірностей функціонування держав, націй.

Відомий російський дослідник проблем методології історичних досліджень Е. Шаповал однією зі специфічних рис сучасної історичної науки виділяє інтеграцію гуманітарних та природничих дисциплін, тенденцію до міждисциплінарних досліджень. В умовах існування таких галузей як джерелознавство та архівознавство, метод міждисциплінарного та полідисциплінарного синтезу набуває особливої привабливості, оскільки ці науки давно і успішно корелюють одна з іншою. Розробка методів синтетичного підходу до розуміння і зображення суспільства та його розвитку неможлива без полідисциплінарності, вона вимагає від історика різкого

розширення кругозору, виходу за звичні межі відносної вузької спеціалізації. Сучасна історична наука мислить себе як антропологічно орієнтована історія, в центрі уваги якої знаходиться людина в усіх її проявах.

Об'єктом досліджень, що об'єднує ці науки, в світлі і поєднанні яких можна повноцінно і різнобічно вивчати історичну проблематику, потрібно розглядати таку категорію як інформація. Для її вивчення треба використовувати як методи природничих, так і соціально-гуманітарних наук. Разом з тим, сьогодні необхідне не стільки розширення арсеналу наукових методів, скільки пошук універсальної загальнонаукової платформи, яка б дозволила здійснювати міждисциплінарні дослідження. В якості загальнонаукової методології можна розглядати теорію інформації, яка в умовах сучасної інформатизації, комп'ютеризації та переходу на цифрові технології набуває першочергового значення. Однак окремі вчені ставлять під сумнів необхідність зарахування цього методу до конкретного дослідницького методу чи навіть принципу.

Якщо говорити про методи, які використовуються в цьому історичному дослідженні, то в першу чергу справжній науковець має справу з джерельною базою, на підставі ґрунтовного аналізу якої він робить узагальнення та висновки, які можуть навіть змінити загально прийняте уявлення про ті чи інші події, спростувати закріплені стереотипи. Отже, постає питання про рівень адекватності розуміння ним тексту, чи справді він правильно інтерпретує сенс джерела. Х. Гадамер, роблячи історичний екскурс у розвиток герменевтики, посилається на М. Лютера, який говорив, що інтерпретація тексту та всіх деталей тексту має робитися, виходячи з контексту та їх взаємозв'язку, а також єдиного сенсу, на який зорієнтований текст в цілому [412, с. 222].

Герменевтика не обмежується тільки пропедевтичною функцією (пропедевтика як вступ до будь-якої науки, скорочений систематичний виклад науки в елементарній формі, підготовчий курс, що передують більш глибокому вивченню предмета), тобто своєрідною підготовкою до розуміння тексту – в якості мистецтва правильного тлумачення писемних джерел, але ще й перекриває все поле діяльності самої історичної науки. „Оскільки, те, що

справедливо стосовно писемного джерела, те справедливо також відносно відомостей, які повідомляє це джерело”. Всесвітньо-історичний взаємозв’язок, в якому окремі предмети історичного дослідження, великі і малі, виявляють своє справжнє релятивне значення, є цілим, виходячи з якого вперше повністю розуміється сенс всього окремого і, навпаки, який вперше може бути зрозумілим тільки на основі цих ідентичностей: всесвітня історія – це щось на зразок великої темної книги, написаної мовами минулого сукупного твору людського духу, чий текст треба зрозуміти. Історичне дослідження усвідомлює себе, керуючись моделлю філології, тобто історик так само працює з текстом, мовою, як і філолог [412, с. 224].

Німецький мислитель ХУІІІ ст. Ф. Шлейєрмахер розробив положення універсальної герменевтики, тобто коли в силу того, що ми маємо справу не безпосередньо з самим автором, а з його твором, а отже потрібно припустити існування якоїсь міри неповного розуміння змісту задуму автора та певної міри відчуженості.

В. Дільтей запропонував ще два важливі методи історичних досліджень – розуміння і тлумачення (герменевтика як наука про тлумачення і пояснення), які вповні використані в цьому дослідженні. На основі переживання і розуміння самого себе, в їх постійній взаємодії один з одним формується розуміння проявів іншого життя й інших людей. Йдеться не про логічну конструкцію чи психологічне розчленування, а про аналіз у науково-теоретичному сенсі. Для історичного знання необхідно зафіксувати результати розуміння інших людей. Судження нагадує якийсь транспортний засіб, який, залишаючись незмінним, рухається з меж висловлення до меж розуміння. Це і визначає характер розуміння будь-якого логічно завершеного мислительного зв’язку.

Дещо іншим проявом життя є вчинки. Проте потрібно проводити риску між обумовленим обставинами станом душі, що передбачає вчинок і виражається у вчинку, і життєвим зв’язком, в якому коріниться цей стан. Часто історик, досліджуючи той чи інший період чи явище, переносить себе образно на місце історичної постаті, тобто використовує метод співпереживання. На основі

перенесення себе на місце іншого виникає найвищий рівень розуміння, де цілісність життя душі стає дією в розумінні – наслідування чи співпереживання. Розуміння – це операція сама по собі зворотна ходу дії. Повне співпереживання обумовлене тим, що розуміння рухається вперед разом з життям. Так розширюється процес перенесення себе на місце іншого, процес транспозиції. Співпереживання – це творчість, яка здійснюється по ходу події. Ми рухаємося вперед з історичним часом, переживаючи якусь подію, або те, що відбувалося в душах людей.

Істинний історик, співпереживаючи сам, змушує інших своїми працями співпереживати. Будь-яке життєве зображення середовища і зовнішньої ситуації пробуджує в нас співпереживання. Фантазія може посилити чи послабити акцент на тих способах поведінки, які пов'язані нашим життям, на почуттях, прагненнях, ідейному спрямуванню і тим самим досягти наслідування життя душі іншої людини. Людина завжди дізнається про досвід (як би він не тлумачив визначення свого положення чи форму набутого ним життєвого зв'язку), що коло нових перспектив у житті і внутрішніх змін особистості обмежене. Розуміння відкриває перед ним широкі можливості, які не існують у детермінації його реального життя.

Розуміння ґрунтується на особливій особистій геніальності. Але оскільки розуміння залишається складним і постійним завданням та основою історичної науки, то особиста геніальність стає технікою, і ця техніка вдосконалюється разом із розвитком історичної свідомості.

Герменевтика – мистецтво тлумачення слідів, тобто всього, що людина залишає за собою на землі. Нерозривно з тлумаченням, тобто герменевтикою йде критика. Опрацьовуючи історіографічні джерела, архівні матеріали, документи, епістолярну спадщину, ми нерідко наштовхуємося на труднощі при розшифруванні певних текстів, при очищенні текстів. Окремі документи викидаються, або ж тлумачаться суб'єктивно. Герменевтика і критика в ході історичного розвитку завжди надавали допоміжні засоби для вирішення своїх

завдань, щось на зразок того, як природничі дослідження завжди призводили до нового удосконалення експерименту.

Герменевтика завжди відстоювала достовірність розуміння на протигагу історичному скепсису та суб'єктивістському свавіллю. Розуміння не можна тлумачити просто як процедуру думки; транспозиція, наслідування, співпереживання – ці факти вказували на цілісність душевного життя, що проявляється в цьому процесі. Тут розуміння пов'язане з самим переживанням, а це і є інтеріоризація (фр. *interiorisation* – перехід ззовні всередину від лат. *interior* – внутрішній) формування внутрішніх структур людської психіки шляхом засвоєння зовнішньої соціальної діяльності, присвоєння життєвого досвіду, становлення психічних функцій та розвитку в цілому. Будь-яка складна дія, перш ніж стати здобутком розуму, повинна бути реалізована ззовні. Тим самим у будь-якому розумінні є щось ірраціональне, бо ж ірраціональним є саме життя. Розуміння не може бути ніколи репрезентоване формулами логічних операцій [440, с. 147].

Пояснення, зображення та репрезентація в дискурсивних процедурах разом творять метод, спрямований на схоплення та вичерпання переживання. Оскільки переживання неможливо зрозуміти і жодне мислення не може проникнути до нього, бо знання саме виникає лише в ньому, а усвідомлення переживання завжди поглиблюється самим переживанням, то виконання цього завдання виявляється безкінечним не лише в тому сенсі, що воно завжди передбачає наступні наукові процедури, а у тому сенсі, що воно не може бути виконане за своєю природою.

Розуміння стає інтелектуальним процесом найвищої напруги, який ніколи цілком не може бути реалізований. Коли життя минуло, не залишається нічого, крім спогадів, бо ці спогади також пов'язані з тривалістю життя індивідів, оскільки воно швидкоплинне. Осягнення цих слідів, які залишає людина в історії завжди є одним і тим самим – розумінням. Різним є лише тип розуміння. Спільним для всіх цих видів є перехід від осягнення невизначено-визначених

частин до спроби схопити сенс цілого, а потім вже до спроби, виходячи з цього сенсу, краще визначити ці частини.

Там, де виникли недостатнє розуміння та висловлена думка вражає своєю незрозумілістю, – лише там природне життя загальмовується. Тобто, неправильне тлумачення, недосказаність, подвійний зміст чи подвійні стандарти в тлумаченні можуть ускладнити розуміння та тлумачення проблеми. Якщо маємо справу з текстом, написаним іноземною мовою, текст стає предметом граматично-мовного тлумачення. Справжня проблема розуміння надламується там, де при спробі домогтися змістовного розуміння, виникає запитання: як він прийшов до своєї думки [412, с. 227]?

Б. Спіноза окреслив метод інтерпретації: висновок про сенс, який має на увазі автор тексту, потрібно робити на підставі історичних даних, оскільки в цих книгах йдеться про речі, які не виводяться з відомих природному розуму принципів. Розуміння твору для цього дослідження, в якому використано масу раніше неопублікованих та неопрацьованих архівних документів та історіографічних джерел залежить від нашої здатності розкрити авторський задум, виходячи з цілісності твору. Ми хочемо пізнати лише сенс висловленого (*sensus orationum*), а не його істинність. Для цього нам треба виключити будь-яку упередженість, навіть нашого власного розуму.

Представник епохи просвітництва І.М. Хладеніус висунув концепцію інтерпретації, що спирається на історичні установки. Герменевтика цього часу прагнула до відтворення історичного контексту, в якому повинен бути зрозумілим текст, що слугує способом усунення дистанції між автором і читачем. Інтерпретатор виступає в якості медіума, перекладача між різними культурами та епохами. Історія виступає як своєрідний дискретний ряд змін. Методологія герменевтики спрямована на осягнення своєрідності тексту, а його розуміння розглядалося як досягнення згоди між автором та реципієнтом. Останній, відтворюючи задум автора, не повинен повністю погоджуватися з автором і приймати його позицію, навіть може висловитися з цього приводу більш глибоко, ніж сам автор. На думку Хладеніуса, тлумачити означає

привносити ті поняття, які потрібні для повного розуміння певного фрагменту писемного джерела. Тлумачення не повинно виявляти справжній зміст фрагменту, його призначення у тому, щоб усувати темні місця в тексті, які заважають реципієнту досягти повноцінного розуміння. Розуміння та тлумачення як два методи пізнання для філософа не тотожні поняття. Потреба у тлумаченні окремих фрагментів є чимось особливим, текстовий фрагмент розуміють безпосередньо, коли пізнають предмет, який у ньому обговорюється – чи у результаті того, що текстовий фрагмент нагадує про предмет, чи в результаті того, що завдяки фрагменту досягається розуміння предмета. Тут не йдеться про історичний чи психолого-генетичний підхід. Хладеніус вважає, що перфектно розуміти автора це не те саме, що досконало розуміти мову чи текст. Нормою для розуміння книги в жодному разі не є думка автора, оскільки люди не можуть повністю передбачити, що їхні слова і думки можуть означати дещо, що вони навіть не мали на увазі. А звідси випливає, що у читача з приводу викладеного матеріалу може виникнути низка нових ідей і висновків, які навіть не припускав автор тексту. Хладеніус вводить в обіг поняття безпосереднього та опосередкованого розуміння: 1) увага до тексту, що інтерпретується, призводить до безпосереднього розуміння; 2) на основі останнього відбувається конкретизація тексту, яка відкриває можливість його опосередкованого розуміння, яке несе в собі й історичну обумовленість (об'єктивність), і точку зору читача (суб'єктивність).

Говорячи про Шлейєрмахера, Гадамер зауважує, що він вважає, що тлумачення та розуміння переплітаються дуже тісно, як зовнішнє і внутрішнє слово і всі проблеми тлумачення насправді є проблемами розуміння. Йдеться про *subtilitas intelligendi*, тобто мистецтво розуміння, не про *subtilitas explicandi* – мистецтво тлумачення. Шлейєрмахер дає точне визначення герменевтики – мистецтва уникання непорозуміння. Вона є самостійним методом, оскільки непорозуміння виникає саме по собі, а розуміння в кожному пункті треба хотіти і шукати. Герменевтика повинна зробити зрозумілим те, що мається на увазі в усному мовленні та тексті. Розумінню підлягає не лише дослівний текст

джерела та його об'єктивний сенс, але також індивідуальність того, хто його написав та історичний контекст.

При роботі з іншомовними текстами – історіографічними чи історичними джерелами, чітко фіксуються у свідомості граматичні правила і композиційна форма цих джерел, яких дотримувалися їхні автори чи укладачі, самі того не помічаючи, бо вони зжилися з цією мовою та художніми засобами. Однак автор в якості інтерпретатора не є найвищим авторитетом, він не має жодної принципової переваги над реципієнтом. Оскільки він сам себе осмислює, він виступає як власний читач. Думка, до якої він приходить в результаті осмислення, не є останньою інстанцією.

Критикуючи марксистську методологію історичних досліджень, відомий вчений А. Гуревич говорить про помилкове переконання радянських істориків у тому, що пізнання історії не складає певних труднощів, якщо слідувати псевдотеорії відображення, авторство якої приписують В. Леніну. Тобто було достатнім зробити зовнішню критичну характеристику джерел, якщо при цьому джерело збереглося в хорошому стані, то його можна було використовувати, висмикуючи з нього потрібні уривки. Однак головніше опускалося, а головнішим у цьому випадку повинен бути історичний контекст, у якому джерело з'явилося, вираження в цій писемній пам'ятці властивого авторові та його часу менталітету. А це, на превеликий жаль, радянські дослідники залишали поза увагою. Так само як ігнорувалися, як щось незначне, людські генерації з їхніми реальними потребами та інтересами, думками, емоціями. Потрібно було визнати банальні речі, що людина не живе згідно із законами виробництва чи політичної доцільності, а в залежності від картини світу, яка закладена культурою в їхню свідомість, від їхнього психічного стану, а релігійні, національні чи культурні традиції, стереотипи поведінки в більшій мірі є ірраціональними. Просто потрібно визнати „людський зміст історичного процесу”, зазначає А. Гуревич, розробити таку методологію наукового пошуку, яка б змусила історичні джерела дати нам інформацію, яку ми шукаємо про людей, які творять суспільство, спільноту [432, с. 25–26]. Джерело повідомляє

історичну лише ті відомості, про які він сам запитує. Матеріал історичної пам'ятки не підказує дослідникові розвиток сюжету. Пам'ятка німа і невиразна до того часу, поки дослідник не поставить низку питань. Першим і найважливішим етапом дослідження є формулювання проблеми. Проблема диктує своєрідний запитальник історика, з яким він постає перед джерелом. Поставивши запитання, історик у такий спосіб перетворює безмовну пам'ятку в джерело відомостей. Вчений скептично ставиться до спроб класифікації джерел, яка передбачає завчасно в яких текстах можна отримати ту чи іншу інформацію. Адже можливість її отримання залежить не стільки від характеру джерела, як від самого історика з його запитальником. Історичним фактом стає тоді, коли він включений істориком в якусь осмислену ним систему. Коли озброєний своїм запитальником історик заглиблюється в джерело, останнє, в свою чергу, починає постачати його тими відомостями, про які дослідник може навіть не здогадуватися. Між істориком та джерелом встановлюється плідна взаємодія – діалог між істориком та людьми минулого. Історична пам'ятка втілює їхні думки та наміри. Ставлячи питання до джерела, історик звертається до того, хто його створив та до людей, які розділяли з останнім його погляди на світ. Історик намагається їх розшифрувати та повернути їм життя. Відтворене істориком здатне повідомити йому дещо неочікуване.

А. Гуревич вводить поняття „історичний контекст” [432, с. 27]. Розгляд того чи іншого явища, його оцінка та тлумачення в значній мірі залежать від того, в якій системі зв'язків це явище розглядається. Неможливо зрозуміти багато явищ, подій, якщо відволіктися від обставин, причин їх виникнення. Розширивши контекст, автор як історик отримав можливість встановити нові зв'язки та запропонувати нове пояснення феноменам, що вивчаються. Звичні схеми пояснення, що пропонувалися марксистською історіографією, виявилися неспроможними включити в себе елементи історичного синтезу, який міг би поєднати ідеальне і матеріальне у взаємному переплетінні.

Представники „школи анналів” Февр і Блок говорили, що питання, з якими історики звертаються до джерел, диктує життя. На їхнє переконання,

приналежність історика до суспільства, його активна інтегрованість у сучасне життя і та картина світу, яку він розділяє зі своїми сучасниками, визначають характер питань, які ставляться ним перед людьми минулого. Йдеться не про служіння кон'юктурі та своєрідну підгонку історії під сучасність, а про глибинні проблеми культури, про те, що суспільство в своєму прагненні створити уявлення про самого себе звертається до минулого й історик служить посередником у цій культурній комунікації.

Архіви завжди були місцем зосередження величезного масиву історичних досліджень. Змінюється час, змінюються самі архіви, принципи їх формування, систематизації та умови їх зберігання. Сьогодні існування електронних документів та електронних архівів стало реальністю і необхідністю. Все це породжує перед історичною наукою нові проблеми. Розв'язання цих проблем необхідне для збереження архівами свого статусу і подальшої плідної науково-дослідницької роботи. Архівосховища та наукове осмислення джерел, які в них знаходяться, це не лише продовження, але і переосмислення попередніх результатів, вирішення більш складних завдань і в силу цього зміцнення теоретичного зв'язку з джерелознавством, засвоєння міждисциплінарних підходів, що отримали загальний розвиток у сучасній науці. При цьому архівознавство поглинає науковий матеріал з інших галузей науки. Архівознавча думка, ідея, отримавши певний поштовх такого типу, далі рухається, але вже переважно самостійно. Як результат, з'являються нові методи, удосконалюється понятійний апарат архівознавства. Відчутним стає вплив понять, сформульованих новими інформаційними дисциплінами. Їх освоєння супроводжується переосмисленням, в результаті якого виникають нові тлумачення та термінотворення. Раніше далекі поняття стають близькими і включаються до понятійного апарату архівознавства. Як не дивно, значні успіхи в сучасному українському архівознавстві, загальна його теорія не сформульована, не окреслена чітко, поставивши перед собою завдання, подолавши це обмеження в розвитку історичної науки.

Формуючи методологічну базу, історична наука орієнтується на пошук раціональних шляхів дослідження, відбір оптимальних методів пізнання протягом усього дослідження від етапу спостереження і до отримання кінцевого результату. Всі ці етапи дослідження в межах історичної науки об'єктивно відповідають загальним принципам теорії інформації та процедурам формалізації та систематизації масивів інформаційних даних. Початковий епізод осмислення можливостей формалізації історичних явищ для вдосконалення методики досліджень був пов'язаний з першим досвідом застосування кількісних та математичних методів. Йдеться про 1970–1980-ті роки, коли найбільш чітко почали проявлятися недоліки штучно звуженої спеціалізації історичних досліджень, яка раніше сприяла зростанню об'єму знань. Побудова наукового історичного дослідження на основі логічних, формальних методик розумілося вченими як усвідомлена дія, як застосування системи специфічних способів наукового пізнання, які дозволяють виміряти величину, сенс, важливість історичних даних. Такий підхід означав, що отримання певних наукових результатів досягається на основі концептуально обґрунтованого, логічно продуманого, координованого комплексу прийомів та процедур вимірювання кількості. Складність пізнавального процесу, розмаїття його форм обумовили розробку гносеологічної теорії. У ній інтелектуальна діяльність вивчається на чуттєвому та логічному рівнях, в історичній науці їм відповідають: емпіричний та теоретичний рівні пізнання. Кожний етап спирається на відповідний методологічний арсенал, іншими словами, концептуально обґрунтований комплекс прийомів та операцій. Особливістю теоретичного знання є його узагальненість та абстрактність. Теоретичні знання творять систему суджень, висновків та зміни цієї частини знання, що змінює систему в цілому. Теоретичні конструкції відображають сутність процесів та явищ, закономірності їхнього розвитку. Загальновідомими є теоретичні методи досліджень: сходження від абстрактного знання до конкретного, аналіз і синтез, дедукція, індукція. Емпіричні методи дослідження об'єднують такі види діяльності історика як спостереження, бесіди, експеримент, тобто це знання, що

формується практичним досвідом. Історична наука співвідносить процедури вимірювання та відповідні їм математичні методи дослідження до емпіричного рівня історичного пізнання. Вимірювання стає способом фіксації міри кількісних показників в історичному дослідженні. Вимірювання означає визначення певного еталону, критеріїв, методики, засобів обліку показників, перевірки точності вимірів. Історична наука, реагуючи на виклики часу, розвиває джерелознавство та модифікує наукову методологію стосовно доступу до історичного факту. На цьому ґрунті дискусійними виглядають роздуми про інформаційне джерелознавство. Вододілом у цій полеміці є питання про те, як далеко за межі так званого комп'ютерного джерелознавства поширюється сфера історичної інформатики.

Контент-аналіз як метод історичних досліджень є комплексом дослідницьких процедур, спрямованих на формування абстрактного об'єкта вивчення та формулювання його конкретних завдань, інтерпретації результатів та їх обробки. В історіографії контент-аналіз використовувався для виявлення тенденцій трансформації поглядів авторів у часовому аспекті, при порівнянні позицій різних авторів щодо одного й того самого питання.

Протягом 1990-х років російські та українські історики частіше всього використовували контент-аналіз у дослідженнях преси радянського періоду та зарубіжної періодики. Потрібно врахувати те, що у перші роки після розпаду СРСР історичні дослідження не могли не бути частково заангажованими. Тому ще на рівні формування категоріального апарату таких досліджень, у них, як правило, закладалася можливість фальсифікації результатів. На початковому етапі застосування цього методу формулюється так звана „емпірична теорія” дослідження. Іншими словами, в ході підготовчої роботи про впровадження самого методу контент-аналізу історик систематизує гіпотези, які існують у контексті цієї проблематики і відсіює ті, які не піддалися верифікації на підставі даних інформаційного масиву. На цьому етапі формулюється стрижень дослідження – філософські передумови, визначаються головні завдання дослідження, а також базові правила процедури, що впливають з них, крім

того виявляється логічна послідовність операцій по фальсифікації усього корпусу існуючих припущень. На цьому етапі актуалізується системне співвідношення мети, об'єкта та засобів дослідження, визначається їх оптимальна конфігурація в процесі роботи. На другому етапі створюється основа для верифікації дефініцій та термінів. Як правило, в цей момент в суцільному текстовому масиві виділяються відносно автономні частини – одиниці контексту, релевантні, тобто адекватні, як змістові всього текстового масиву, так і загальній сукупності сформульованих дефініцій та термінів. Лише на третьому етапі дослідження проводиться власне контент-аналіз. Іншими словами, здійснюється збір інформації, врахування індикаторів, першопочаткова обробка результатів, що включає в себе встановлення видів і змісту зв'язків між елементами, індикаторами контент-аналізу. При цьому, останнє стосується як зв'язків всередині сукупності даних, так і по відношенню до самої сукупності, як цілісної інформаційної системи. На цьому етапі принципової ваги набуває та обставина, що отримані дані повинні гарантувати тимчасову, інтерсуб'єкту та інструментальну стабільність дослідження, а також у повній мірі відповідати (знаходитися в контексті) його теоретичним посиланням. На четвертому етапі здійснюється інтерпретація кількісного матеріалу з метою його узагальнення, структуризація та групування отриманих даних для формування адекватних моделей у контексті завдань, поставлених на початковому етапі дослідження. Успішність застосування методу контент-аналізу залежить від вибору джерела, бо треба визначити чітко в якій мірі його зміст відповідає поставленому завданню. Необхідним є вивчення всіх існуючих джерел з даної проблеми і виявлення оптимального розміру репрезентативної випадкової вибірки. Як правило, виділяють три рівні стратегії дослідницького пошуку при обробці текстових масивів: формулятивний, описовий та експериментальний плани. В історичних дослідженнях частіше використовується описовий план, на меті якого є систематичний якісно-кількісний опис джерела. Описовий план завжди містить елементи експериментального. Збір інформації в контексті цього плану здійснюється на

основі тотального чи вибіркового обстеження. Описовий план передбачає чіткість інтерпретації понять і точність у реєстрації даних. Дослідження згідно описового плану зазвичай завершується класифікацією даних, які характеризують структуру об'єкта досліджень.

Важливу роль у цьому історичному дослідженні відіграє метод рефлексії. Е. Гуссерль, засновник феноменології, обґрунтував цей метод у праці „Логічні дослідження”. У параграфі „Вислів у комутативній функції” Е. Гуссерль говорить про те, що той, хто слухає повідомлення, сприймає це повідомлення у тому самому сенсі, в якому сприймає самого автора цього висловлювання – хоча психічні феномени, які роблять особистість особистістю, не можуть бути дані при спогляданні іншого як те, чим вони є насправді. На побутовому рівні ми говоримо про сприйняття психічних феноменів інших особистостей, ми бачимо їхній гнів, невдоволення, біль тощо. Цей спосіб мовлення досить коректний до того часу, поки сприйнятими вважаються зовнішні тілесні речі, поки сприйняття не обмежується адекватним сприйняттям, спогляданням. Слухач сприймає те, що той, хто говорить, виражає певні психічні переживання, однак він сам їх не переживає, бо інформацію про них він отримує шляхом лише зовнішнього, а не внутрішнього сприйняття. Це велика різниця між справжнім схопленням певного буття в адекватному спогляданні і приблизним його схопленням шляхом споглядального, але не адекватного уявлення. Значення вислову і все, що йому сутнісно належить, не може співпадати з його повідомляючою функцією.

Феномен наділеного сенсом вислову поділяється на фізичний феномен, в якому вислів конститується відповідно до свого фізичного боку, та на акти, які надають йому значення й іноді споглядальну повноту.

Що таке називання? Не завжди називання чогось чи когось – слава, честь, геройський вчинок, патріот – співпадає з істинним змістом цих слів. У зв'язку з цим виникають інші поняття – інтенції висловлення, тобто вислів сам повинен бути наділений сенсом звучання слова. Акти, які не такі суттєві для передачі змісту вислову, перебувають з ним у логічно фундаментальному зв'язку, а саме,

вони здійснюють повноту його інтенції значення в більшій чи меншій мірі співмірності. У зв'язку з цим виникає проблема з найбільш точним тлумаченням і розумінням тих чи інших дефініцій, що використовуються в цьому дослідженні. Йдеться про термін „іредентизм”, який помилково ототожнюють з націоналізмом, шовінізмом. Так, *іредентизмом* (з італ. *irredentismo* – звільнення земель, що перебувають від чужим пануванням, від *irredento* – букв. „незвільнений”, „поневолений”) вважається етнічний суспільно-політичний рух за приєднання всіх груп розділеного народу навколо єдиної національної державної основи, тобто возз'єднання, соборнізацію усіх етнічних земель народу. Вперше термін використовувався стосовно руху за приєднання до Італії територій з італійським населенням, що перебували в складі Австро-Угорщини та інших країн. Таким самим терміном послуговувалася румунська влада в період панування на теренах Північної Буковини та Бессарабії, виключно називаючи сепаратистські тенденції українців, поляків, німців іредентизмом. Офіційна румунська адміністрація ставилася до українських іредентистів як до „п'ятої” колони, яка підриває основи державності і готова перейти на бік противника в разі заворушень, війни. Іредента також характеризується компактністю проживання на територіях, що межують з їхньою історичною батьківщиною. Що стосується терміну *націоналізм*, то ще наприкінці 1918 р. М. Баррес писав з приводу Першої світової війни, що вона породжує дві ідеї: першу – ідею нації, другу – необхідність звеличити нації, які терпіли приниження та знедолення і винесли на собі усі національні зусилля. Національна ідея – це не лише ідентичність етнічної спільноти, але й право нації на здійснення політичної влади в межах своєї території. З одного боку, автор „політичних записок”, відомих як „Мої зошити”, завершує еволюцію французької консервативної думки, оскільки дає політичне значення поняттям „нація” та „націоналізм”, а з іншого боку, його теорія характеризується як синтез елементів, кожний з яких він запозичив у своїх попередників. М. Барресу доводилося враховувати зміни ХХ ст., при цьому залишаючись людиною ХІХ ст. У 1892 р. він уперше дав тлумачення

націоналізму як відносно пов'язаної системи ідей та почуттів, сфокусованих на захисті національної ідеї. Його концепція засвідчила еволюцію в розумінні націоналізму: від ототожнення „нації” та „свободи” в бік радикалізації поглядів на європейську політику та внутрішньополітичний устрій.

Терміном „*п'ята колона*” традиційно називають диверсантів, саботажників і внутрішніх ворогів. У вузькому сенсі – найменування агентури іспанського генерала Франко, що діяла в 1930-х роках. Термін належить іспанському генералу Е. Мола, який командував контрреволюційною армією. Ведучи наступ на Мадрид, він, у жовтні 1936 р. передав по радіо звернення, у якому заявив, що крім наявних у його розпорядженні чотирьох армійських колон, він має ще п'яту колону в самому Мадриді, яка у вирішальний момент вдарить з тилу. „П'ята колона” сіяла паніку, займалася саботажем, шпигунством і диверсіями. У роки Другої світової війни „п'ятою колоною” називали нацистську агентуру у різних країнах, яка допомагала захопленню цих країн військами нацистів. В українському контексті з „п'ятою колоною” асоціювався стереотип, створений радянською пропагандою, щодо колабораціонізму українських націоналістичних організацій наприкінці 1930-х – 1940-х рр. з нацистським режимом А. Гітлера та фашистським правлінням Б. Муссоліні.

З цими термінами пов'язані ще дві дефініції – *окупація* і *реокупація*. Окупація (від лат. *occupatio* – захоплення) – зайняття збройними силами держави території, що їй не належить, встановлення власної адміністрації, що не супроводжується набуттям права суверенітету над нею. Обов'язково вона здійснюється відповідно до норм міжнародного права. Частіше всього вона носить тимчасовий характер. Однак, якщо взяти історичний контекст румунського панування протягом двох періодів – 1918–1940 рр. і 1941–1944 рр., то окупація була досить тривалою і супроводжувалася значними негативними для українського населення змінами. До речі, саме другий період румунська історіографія та офіційні документи органів влади тлумачили виключно як *реокупацію* – тобто повторну окупацію або повернення раніше вже окупованих але втрачених територій. Окупацію треба відрізняти від анексії, акту

приєднання державою всієї чи частини чужої території в односторонньому порядку.

Важливими для розуміння системи міжнародних відносин є поняття „дипломатії” та „таємної дипломатії”. Дипломатією вважається офіційна діяльність голів держав, урядів, спеціальних органів зовнішніх зносин по здійсненню цілей та завдань зовнішньої політики держав, а також по захисту інтересів держав за кордоном. Прийнято тлумачити дипломатію як науку про зовнішні зносини, як мистецтво ведення переговорів. Термін походить від грецького „díplōma”, яким називали дві дерев’яні дощечки з нанесеним на них текстом, що видавалися посланцям в якості вірчих грамот і документів, які підтверджували їхні повноваження. До головних форм дипломатичної діяльності належать дипломатичні конгреси, листування через листи, заяви, меморандуми, підготовка та укладення міжнародних договорів і угод, повсякденне представництво країни за кордоном, яке здійснюється його посольствами та місіями, участь представників держави в діяльності міжнародних організацій. *Таємна дипломатія* або ж діяльність розвідувальних служб відносно недавно стала предметом зацікавлень дослідників. Помилковими є спроби окремих воєнних істориків та знавців історії міжнародних відносин чітко розмежувати поняття „благородної розвідки” та „нищого шпигунства”. Ближчими до істини є спроби встановлення умовного вододілу між розвідкою як способом отримання секретної політичної, військової та іншої інформації (а також контррозвідкою – боротьбою з ворожими агентами) та таємною війною, під якою маються на увазі різні види підричних дій, нерідко провокування заколотів та державних переворотів. Значну роль у цьому зазвичай відігравала таємна дипломатія, яку треба відрізнити від офіційної дипломатії, хоча і вона у певному сенсі була таємною, бо завжди залишаються моменти перемовин з зарубіжними країнами, які не піддаються розголошенню. Разом з тим офіційна дипломатія також брала участь у таємній війні поряд з установами і структурами, що існували під

різними назвами, однак саме їхнє існування або ж реальне призначення завжди заперечувалися владою, що їх створила.

Відомою є нерівноцінність обох складових частин актів (те, чим є вислів насправді, та тим, чим є інтенція значення цього вислову, тобто, слово і акт передачі змісту цього слова), в якому знаходить своє вираження асиметрія відношення між висловом та вираженням через значення предметом.

Інтенція значення є феноменологічною характеристикою вислову на протигагу пустому звучанню слова. Там, де панує не феноменологічний, але наївно-предметний інтерес, там ми живемо в інтенціональних актах замість того, щоб відносно них рефлексувати, і, відповідно, мова, якою ми будемо говорити, буде простою, ясною, чіткою. У цьому випадку говорять просто про вислів і висловлене, про ім'я та назване, про переведення уваги з одного на інше. Там, де визначальним є феноменологічний інтерес, там ми повинні справитися зі складнощами феноменологічних відносин, які хоча і багато разів переживаються, однак зазвичай не усвідомлюються предметно.

Е. Гуссерль стверджує, що кожному вислову належить співвідношення повідомлення, значення та предмету. У кожному вислові дещо повідомляється, в кожному – щось набуває значення чи називається або ж певним чином позначається. І коли все це називається висловом, то виникає еквівокація – логічна помилка, що можлива, коли не брати до уваги той факт, що вислів може мати кілька значень залежно від контексту. Він аналізує до чого може призвести еквівокація при помилковому використанні двох термінів „значення” і „сенса” як тотожних. Нерідко під сенсом чи значенням відповідного вислову розуміють в одному разі повідомлюючі акти, в іншому – ідеальний сенс, ще в іншому випадку – предметність.

Рефлексія – єдиний метод самообґрунтування, самоідентифікації та самореалізації феноменології, вона постає як зміщення акцентів з предмета на його переживання. Він часто використовується в цьому дослідженні. Акти рефлексії уявляються як особливий різновид переживань, коли загальний їх потік разом з усіма різноманітними подіями може бути охоплений і

проаналізований з очевидністю. Більш прийнятним є перший варіант, оскільки він пропонує орієнтацію на саме життя, на адекватне здійснення історії. Цей варіант пов'язаний з так званою філософією моменталізму, в основі якої повнота та глибина сприйняття, переживання миті.

Однак звідки досить популярна тенденція нав'язати омріяний ідеал життя, змусити повірити в нього та жити по цьому ідеалу? Швидше йдеться про ефект наслідування, що пов'язаний з прагненням виробити в іншому бажане. Не в собі, бо це надто складно, а в подібному до себе втілити досконале. Життя є тим явищем, яке неможливе звести до раціонального. Завдання мистецтва полягає в конструюванні реалій за ідеалом. Якщо спробувати втілення ідеалів у політиці, зростає ймовірність створення навмисних, штучних форм, привнесеного змісту, що може знищити політику. Креативізм у мистецтві рівноцінний прояву сутності творчого як універсально-цілісного, вільного. Креативізм у політиці рівноцінний прояву однобічності, залежності істоти некомпетентної, яка в житті мало що розуміє. Події не можуть сковувати мистецтво, однак можуть сковувати політику, вони визначають яким чином від ідей чи ідеалів переходити до подій. Мистецтво не потребує сприйняття своїх творінь як дійсності: елемент умовності, ілюзорності в них закладений. У політиці всі творіння дійсності реальні. Якщо мистецтво використовує можливості, то політика оперує дійсністю. Свободі, грі мистецтва протистоїть в політиці збалансованість обставин, зваженість. Засобами мистецтва є самовикриття, сповідь, виливання душі, а засобами політики є стриманість. Підґрунтям мистецтва є власний особистий досвід, переживання, а підґрунтям політики є колективний досвід. Механізм мистецтва – спонукання мрії, а механізм політики – цензура намірів і поривів. Вага людини в історії визначається її здібністю узгоджувати конкретний життєвий курс з універсальними гуманітарними параметрами життя – екзистенційними абсолютами. Більшість на цьому шляху не витримують висот відповідальності: впадають в анемію, волюнтаризм, честолюбство, демагогію. Остаточний вердикт про вплетіння відомого імені у вінок історії виносить колективний

розум, виходячи з ґрунтовного припрацювання сутності діяльності в тріаді „мета – засіб – результат”. Мета в історії виправдовує не засіб, а результат.

В. Дільтей окрему увагу приділив методам, що використовуються „науками про дух”, до яких він відносить також історію. Їх неможливо оминати увагою, бо ці методи актуальні для сучасної методології історії. У праці „Нариси до критики історичного розуму” В. Дільтей ставить перед собою завдання дати критику історичного розуму, що передбачало поруч з розкриттям зв’язків між переживанням, вираженням і розумінням джерела аналіз структури історичного знання основних понять історії та проблеми цінностей в історичному дослідженні [440]. Час сприймається як безупинний рух вперед, зазначає мислитель, в якому теперішнє стає минулим, а майбутнє – теперішнім. Теперішнє – це наповнена реальністю мить, воно реальне на противагу спогадам чи уявленню про майбутнє, що відображається в бажанні, очікуванні, надії, страху, прагненні. Ця наповненість реальністю чи теперішнім існує постійно, тоді коли зміст переживань постійно змінюється. Уявлення про минуле і майбутнє існує лише для тих, хто живе в теперішньому. Теперішнє дане завжди, і немає нічого крім того, що в ньому відкривається. „Корабель нашого життя ніби несе течія, а теперішнє завжди і всюди там, де ми пливемо в його хвилях” [440, с. 135]. Ми безупинно рухаємося, охоплені цим рухом, і в той момент, коли майбутнє стає теперішнім, теперішнє уже відходить у минуле. Позаду нас залишається лише низка упорядкованих по усвідомленості та емоційності спогадів, на зразок того, як, зменшуючись, зникає в далині ряд будинків чи дерев, так і ця послідовність спогадів різна за ступенем близькості до нас і зникає за горизонтом. Оглядаючись у минуле, ми пасивні: минуле незмінне, марно людина, сумує за ним. По відношенню до майбутнього ми активні, вільні. Ми відчуваємо себе людьми, які володіють безмежними можливостями. Це переживання часу визначає зміст життя у всіх напрямках.

Найменший інтервал часу, що від нас відсувається, уже містить у собі плин часу. Теперішнього ніколи не існує. Те, що ми переживаємо як теперішнє, насправді містить у собі спогади про те, що тільки що було в теперішньому.

Серед усіх інших моментів минуле продовжує чинити вплив на теперішнє в якості певної сили, значущості минулого для теперішнього, надаючи спогадам своєрідний характер присутності, завдяки чому спогади включені в теперішнє. Те, що у потоці часу утворює єдність у теперішньому, оскільки воно має єдиний сенс, творить переживання. Переживання це плин часу, в якому кожна наступна мить будується на попередній, і де кожна мить перетворюється в минуле. Потім ця мить з'являється в якості спогаду, який має властивість вільного розширення своєї сфери. Будь-яка мить життя, що є предметом спостереження, стає спогадом миті, а не потоком. Присутність минулого заміняє нам безпосереднє переживання.

Найкращим і найповнішим вираженням осмисленості дійсності є автобіографічні праці або ж мемуаристика. Роблячи ще в період перебудови виразний акцент на людиноцентричності та дослідженні ролі особи в історії, вчені мали на увазі висвітлення минулого крізь призму життя і діяльності персоналій. Саме окремі люди чи не найкраще відтворюють дійсність крізь призму власних спостережень. Сенс життя полягає у формуванні, розвитку, цим і визначається значення кожного моменту життя: його значення є одночасно і самоцінністю моменту, і його дієвою силою. Кожне життя має свій власний сенс. Людина, яка розуміє життєвий шлях, ідентична тому, хто створив цей шлях. З цього формується особлива інтимність розуміння.

Автобіографія як метод історичних досліджень – є осмисленням людиною свого життєвого шляху, що отримало літературну форму вираження [440, с. 139–140]. Сила і широта власного життя, енергія його осмислення творять основу історичного бачення. Лише воно робить можливим те, що безкровні тіні минулого отримують друге життя. Зв'язок цього самоосмислення з безмежною потребою віддаватися чужому буттю, навіть втрачаючи власне Я, – саме це і відрізняє великого історика.

Завдяки ретроспективному погляду у минуле, яке здійснюється у спогадах, ми усвідомлюємо зв'язок минулих ланок життя з допомогою категорії значущості спогадів. Ми розтлумачуємо життя як реалізацію певної вищої

мети, що підпорядковує собі всі решта як засоби реалізації вищого блага. Якщо життя розглядати з точки зору цінностей, то воно постане як безкінечне багатство позитивних і негативних цінностей буття. „Життя – це хаос гармонії та дисонансів. Кожен з них – це поєднання звуків, яке наповнює теперішнє”. Автобіографія здатна розгорнутися в історичну картинку; її межі і значення визначені тим, що вона взята з переживання, глибина якого робить зрозумілим моє Я і моє ставлення до світу. Роздуми людини про самого себе залишаються метою і основою.

Отже, методологічну основу наукового дослідження творять принципи історизму, комплексності та наукової об'єктивності, які вимагають розгляду подій у зв'язку з конкретно-історичними умовами їх існування, надають можливість неупереджено підійти до вивчення суспільних процесів, подій, фактів. У роботі застосовано порівняльно-історичний, історико-генетичний, рефлексії, системний, ретроспективний, аналітичний методи дослідження, методи кількісного та якісного аналізу. При розв'язанні поставлених завдань використані загальнонаукові та спеціальні методи дослідження: історіографічного аналізу та синтезу, хронологічний, ретроспективний, методи типологізації та періодизації та ін. Вони дали змогу синтезувати загальне й виділити особливе у досліджуваному процесі, показати його сутність, динаміку кількісних і якісних змін.

Таким чином, аналіз стану вивчення „українського питання” в європейських і світових міжнародних відносинах в українській та зарубіжній історіографії свідчить про наявність цілого пласту різнопланової літератури, що з'являлася протягом останніх восьмидесяти років. Незважаючи на це, радянська історіографія наклала свій негативний відбиток на дослідження цієї тематики. Ідеологічний пресинг не дозволяв дослідникам об'єктивно оцінювати події, факти, відповідно зазначена проблематика в історії України залишалася не вивченою, за винятком праць переважно пропагандистського характеру. Виняток у зазначений період становили праці зарубіжних істориків та представників українського закордону. Незважаючи на певну упередженість і

нерідко надмірну пафосність, завдяки діаспорній літературі здійснено спроби неупередженого осмислення процесів, що кардинальним чином позначилися на сприйнятті ролі і місця України у світі, і які з відомих причин найбільш вільно відбувалися в емігрантському середовищі. Характерною особливістю цієї літератури є те, що в більшості випадків звернення до цієї тематики в ній викликане не тільки пізнавальними потребами, оскільки серед її авторів є ряд відомих політичних постатей української історії, для кого ідея державної самостійності та соборності України становила сенс життя. Ці праці, на відміну від радянських історичних досліджень, не потребували звільнення від ідеологічних уявлень та стереотипів, але виключно певного часового дистанціювання від подій та явищ задля їх критичного осмислення. Дослідження ролі української еміграції у розробці концепцій майбутньої української держави, популяризації питання про долю розділених українських земель перед міжнародною спільнотою, у намаганнях національних сил об'єднати спільні зусилля навколо ідеї боротьби за незалежну соборну Україну тривалий час також перебувало під забороною, або ж висвітлювалося у спотвореному вигляді. Вивчення зазначеної тематики в сучасній історіографії свідчить про прогресивні зміни, що почали відбуватися в розвитку української історіографії після розпаду СРСР. Ця проблематика широко представлена в монографіях, наукових публікаціях, матеріалах конференцій, дисертаціях та узагальнюючих виданнях. Проте більшість праць торкаються цієї теми або побіжно, або ж висвітлюють лише окремі її аспекти. Випала з поля зору і радянських, і сучасних істориків проблема політичного становища українців у складі Румунської держави в 1930-х – 1944 рр. та спроби розв'язання питання щодо відокремлення українських теренів від Румунії.

РОЗДІЛ 2

УКРАЇНЦІ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ ТА БЕССАРАБІЇ В ПРОЦЕСАХ ДЕНАЦІОНАЛІЗАЦІЇ: ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ЕТНОПОЛІТИКИ В РУМУНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ (1928-1940, 1941-1944 рр.)

2.1 Політика румунізації стосовно національних меншин та її законодавче регулювання протягом 1928-1938 рр.

Країни, на теренах яких проживають багато етносів і щодо них відсутній чіткий механізм реалізації продуманої етнополітичної концепції дотримання прав національних меншин, нерідко перетворюються на поле міжнаціональних конфліктів. Ця політика повинна бути спрямована не лише на інтеграцію регіонів, населених іншими етносами, але й протидіяти сепаратистським та ревізіоністським тенденціям шляхом неухильного дотримання правових норм щодо повноцінної реалізації прав нацменшин у межах держави. Як відомо, в історії цей постулат, проголошений ще в ХІХ – на початку ХХ ст.ст., залишався актуальним протягом усього минулого століття і, як недивно, знову все частіше стає предметом політичних дискусій. Повчальний досвід минулого здавалося б, розставив важливі акценти у румунсько-українських відносинах, однак ще апробований у міжвоєнну добу і перевірений не раз у сучасній міжнародній політиці, принцип провокування етнонаціональних конфліктів та прикриття збройного чи іншого втручання у внутрішні справи країни ширмою захисту інтересів національної меншини залишається дієвим.

Значна частина українських земель після Першої світової війни опинилася у складі Румунської держави. Після розпаду двох імперій – Російської та Австро-Угорської, Румунія окупувала такі українські території – Ізмаїльський, Аккерманський і Хотинський повіти Бессарабії, Північну Буковину і частину Марморощини – Сигітщину на Закарпатті. Румунія міжвоєнного періоду була поліетнічною країною, в якій з 16 млн. населення 25% становили національні

меншини, тобто йдеться про угорців, німців і українців (875 тис. осіб, або майже 5% населення). Українці в Румунській державі за місцем проживання поділялися умовно на кілька груп. Зокрема більше 45 тис. проживали на придунайських землях Бессарабії, які з 1828 р. перебували у складі Російської імперії. СРСР вживав заходів під час конференцій у Лондоні та Відні у першій половині 1924 р., на яких розглядалися спірні питання між СРСР та Румунією, щодо повернення цих територій, однак ці кроки були безрезультатними. Наступна група українців – близько 30 тис. осіб проживали на Марморощині. Остання, третя, найбільш політично активна, проживала на теренах Північної Буковини. Австрійська толерантність по відношенню до національних меншин, у тому числі буковинських українців стала основою, на якій розбудовувалося суспільно-політичне та культурне життя українців краю. Статус автономної провінції, потужна парламентська репрезентація у Відні, вплив у Буковинському сеймі, сприяння розвитку шкільництва, кафедра української мови і літератури в Чернівецькому університеті тощо. Зважаючи на свою поліетнічність, Румунія взяла на себе низку зобов'язань згідно з договором про охорону національних меншин від 9 грудня 1919 р. Йдеться про надання українцям громадянських прав і свобод нарівні з румунами – право користуватися українською мовою в адміністрації й суді; право мати українську народну школу, право засновувати приватні українські школи (від народної школи до університету). Роль гаранта виконання цих зобов'язань повинна була стати Рада Ліги націй, а всі ці права мали увійти до румунської конституції. Проте Конституція 1923 р., проголосивши „рівність усіх громадян, незалежно від їх походження, мови та релігії”, відверто зігнорувала правами українців.

За своїм устроєм Румунія була монархією зі значними повноваженнями короля. Конституція 1923 р. демократизувала виборчу систему, надавши право голосу румунам – чоловікам з 21-річного віку умови наявності піврічного цензу осідності та передбачивши пряме таємне голосування на основі пропорційного представництва на виборах до парламенту. Сенат формувався таким чином: 50% сенаторів обирали члени торгівельних, промислових і

сільськогосподарських палат та професури університетів; решта 50% сенаторів призначав король. Конституція гарантувала окремі права і свободи, надаючи їх виключно повноправним громадянам, тобто румунам. За національними меншинами не закріплювалося жодних окремих прав – на користування рідною мовою, освіту, друковані видання.

Курс на ліквідацію ознак колишньої австрійської толерантності у перше десятиліття румунського панування обґрунтовувалася воєнним станом, запровадженим до 1928 р. Так, під цим приводом до 1927 р. усі українські народні та середні школи було закрито або румунізовано; кафедру української мови й літератури в Чернівецькому університеті ліквідовано; церковну самоуправу ліквідовано, а православну церкву перетворено в знаряддя румунізації (урядовців і священників української національності звільняли зі служби або переводили на румунську етнографічну територію, а на їхні місця присилали урядовців, священників-румунів, які здійснювали румунізацію українського населення): українську мову було заборонено, а українську пресу піддано жорсткій цензурі: заборонено перевезення літератури через кордон, щоб відрізати українців від спілкування з іншими українськими землями; колонізація (під виглядом „аграрної реформи”) також була засобом румунізації.

До 1927 р. усі сліди колишньої автономності Буковини було стерто, а сам край уже розглядали румунською провінцією. Для обґрунтування румунізації уряд створив особливу теорію (вперше викладена в законі про шкільництво від 26 липня 1924 р.), згідно з якою українське населення вважали „громадянами румунського походження, що забули рідну мову”. Уже в 1926–1927 навчальному році на Буковині не залишилося жодної української початкової школи – їх було зрумунізовано. Закон про народні школи вимагав, щоб громадяни „румунського походження”, що „забули” свою рідну мову, віддавали дітей у державні або приватні школи, де викладання ведеться румунською мовою. Українців змушували змінювати прізвища на румунські. На початку 1930-х років була заборонена навіть назва – „українці”.

Деякі ознаки послаблення режиму проявилися протягом 1928–1938 рр., що дало змогу частково відродити українське суспільно-політичне та культурне життя. Частина буковинських діячів схилилася до компромісу з владою. У 1927 р. вони створили Українську національну партію (до 1940 р. вона залишалася єдиною легальною українською партією в Румунії), що намагалася захищати права українців, зберігаючи лояльність до Румунії. У 1930 р. вона уклала виборчу угоду з правлячою націонал-цараністською партією, внаслідок якої українцям було надано декілька місць у парламенті, а в уряді створено спеціальне відомство у справах нацменшин. Національний рух у 30-х роках ХХ ст. жорстоко переслідувався і використовувався румунською владою для чергового наступу на всі прояви українського суспільно-політичного життя.

У лютому 1938 р. король Кароль II встановив у Румунії військову диктатуру. Законодавчо це було оформлено прийняттям нової Конституції, яка проголошувала принцип „єдності румунської нації” і надавала румунам привілеї (на противагу національним меншинам) у всіх сферах суспільно-політичного життя. Отже, режим, що встановила Румунія на окупованих українських землях, був ще жорстокішим, ніж у Західній Україні: територіальна, чисельна і культурна сили були значно менші, вони не могли протистояти румунській окупації. Румунський уряд займався винищуванням української національної культури, румунізацією української землі, позбавляв українське населення будь-яких прав, жорстоко переслідував.

Інтеграція окупованих земель регулювалася законом про адміністративну уніфікацію. Окупаційна влада переконувала, що „Бессарабія і Буковина – штучні утворення австрійського і російського походження. У Румунії вони не мають жодного права на існування”. Замість таких окремих адміністративних територій, як Бессарабія, Буковина, Валахія тощо, створено 10 провінцій.

Дискримінація українців особливо активізувалася із прискоренням процесу фашизації країни. На початку 1930-х років лідери націонал-цараністської партії висунули гасло „Румунія для румунів”. Шовіністична пропаганда поєднувалася з каральними заходами задля насадження всього румунського. Закон „Про

захист національної праці” (1938 р.) вимагав витіснення представників корінного населення румунським елементом.

Повна асиміляція корінного населення в румунському середовищі здійснювалася методами економічної, політичної, ідеологічної і культурно-освітньої дискримінації українців та інших національних меншин. Послідовно проводячи політику румунізації національних меншин, правлячі кола Румунії намагалися довести, що належність українських земель північної частини Буковини і південної Бессарабії до Румунії забезпечена.

Сен-Жерменська угода від 9 грудня 1919 р., підписана румунською стороною є головним міжнародним правовим документом, на підставі якого Буковина ввійшла до Румунського королівства. Вона містила пункти, що стосувалися національних меншин, згідно з якими громадяни Румунії, які належать до інших етносів, отримують при використанні рідної мови, приналежності до тієї чи іншої конфесії, здобутті освіти такі самі права і гарантії, як і всі румуни. Після сен-жерменських домовленостей національні меншини Румунії зіткнулися з цілою низкою проблем через необхідність їх адаптації до румунських політичних та адміністративних структур або ж остаточної асиміляції в руслі активного впровадження румунізаційних процесів з середини 1920-х років. Версальська мирна система теоретично визначила становище меншин всередині нових держав. Українці, яким румунська конституція 1923 р. декларативно гарантувала право на національний та культурний розвиток, частково могли вирішувати свої проблеми в межах румунської держави. Отже, незважаючи на повне й остаточне згортання австрійської політики „толерантності”, українці брали участь у політичному житті шляхом парламентських виборів, повітових та комунальних, як часткових, так і загальних, парламентських дебатів, а також при виконанні мандатів радників при місцевих та повітових адміністративних органах. Однак зміна ставлення офіційної влади до української меншини в 1930-х роках, особливо з початком правління короля Кароля II у 1938 р. – відверта

румунізація та культурна асиміляція – давали підстави українцям переусвідомити своє становище та політичні прагнення.

Розгортання націоналістичного руху, зміцнення контактів з еміграційними центрами української політичної еміграції та координація націоналістичного руху у першій половині 1930-х рр., зростання впливу нової генерації буковинської молоді, що отримавши освіту в Європі, не могла себе реалізувати на батьківщині – все це сприймалося румунською адміністрацією як наслідок неефективної політики щодо національних меншин. Особливо це стосувалося українців, які несли найбільшу небезпеку, оскільки прагнули відокремлення Буковини та включення її в майбутньому до соборної незалежної Української держави. Офіційний курс стосовно меншин різко почав набирати рис репресивного після подій березня–квітня 1937 р., пов'язаних з судовим процесом проти п'яти українських студентів з традиційним тоді формулюванням „за антирумунську діяльність”, а точніше за ігнорування національних символів та неповагу до королівської родини. На підставі винесеного вироку було заборонено також газету „Самостійність” як осередок націоналізму, припинено діяльність товариств „Залізник” та „Буковинський Кобзар”, а також низки інших через причетність до антирумунських акцій. Згодом репресії торкнулися всього націоналістичного підпілля.

Вже восени 1937 р. репресивний механізм почав набирати чітких рис. 25 листопада МВС видає указ № 13735 про виконання королівського гімну після кожної постановки в театрах та кінотеатрах. Вимагалось суворе дотримання закону і передбачалося покарання тих, хто посміє його порушити [140, арк. 2] .

Після зміни політичного режиму у лютому 1938 р. ймовірність міжетнічних конфліктів між румунами та рештою національностей Румунії значно зросла. До цього додалося посилення міжнародного тиску, який був спричинений агресивною політикою СРСР, що прагнула поширювати серед слов'янських меншин сусідніх держав комуністичні ідеї. Вже з 1936 р., після парламентських виборів у Німеччині, різко почав зростати вплив Німеччини у східній та північно-східній Європі.

Після встановлення в Румунії 10–11 лютого 1938 р. режиму короля Кароля II було вжито низку заходів з метою консолідації країни та скасування ознак парламентаризму. Однак протягом наступних десяти місяців Кароль II знищив задекларовані ним же ж конституційні засади демократичного режиму, унеможливаючи виникнення альтернативи владі. 11 лютого 1938 р. він запроваджує стан облоги на території всієї країни. Того ж дня бюро інформації 8-ї дивізії в Чернівцях за підписом полк. Когальнічану видає циркуляр, яким заборонялося публікувати на шпальтах преси інформацію про життя партій, конференції, політичні декларації, коментарі стосовно діяльності уряду, сенсаційні репортажі, карикатури на політичних діячів, маніфести, анонси про прийоми у Кароля II тощо [137, арк. 1]. Наступного дня скасовано засідання парламенту. 15 лютого очільник румунського МВС Т. Марінец видає розпорядження щодо обов'язкового виконання перед початком будь-яких зібрань і після їх завершення королівського гімну з вигуками „Хай живе королівський трон!” [139, арк. 1].

17 лютого 1938 р. у № 39 „Monitorul Oficial” (офіційний друкований орган влади, виходив у Бухаресті) опубліковано королівський указ „Про зміни закону щодо перешкоджання правопорушенням проти офіційних законів та розпоряджень”. Це фактично були нові статті, які доповнювали попередні закони № 144 та 31, прийняті в 1933–1934 рр. та стосувалися політичних партій і рухів. Саме вони стали наріжним каменем у подальших міжетнічних стосунках у Румунії. Зокрема, додавалася стаття 19, згідно з якою передбачалося переслідування з виправним ув'язненням терміном від 6 місяців до 1 року для тих, хто утворював групи, осередки підпільного характеру з метою поширення певної політичної ідеї. Також переслідувалася пропаганда в будь-якій формі, за що передбачалося покарання у вигляді ув'язнення терміном від 1 до 3 місяців. Згідно з новою статтею 27, заборонялися військові та політичні маніфестації на вулицях та площах. Порушники могли бути ув'язнені на термін від 1 до 6 місяців. Державним службовцям, духовенству, вчителям, викладачам вищої школи, які працювали в бюджетних установах

заборонялося брати участь у будь-яких акціях, належати до партій. Для тих, хто вже належав до якоїсь партії, передбачалося обов'язкове подання у 15-денний термін декларації, яка б засвідчила, що особа вийшла з її лав. Порушника чекало звільнення, позбавлення статусу з втратою заробітної плати [267]. Встановлювався контроль за усіма громадськими місцями – готелями, ресторанами, кафе, клубами. Вони могли припинити своє існування в разі виявлення там заходів, зустрічей політичного характеру або ж переховування небезпечних осіб (цікаво, що чіткого визначення, хто саме до них належить і яка діяльність кваліфікується як антидержавна не було).

Рівно через місяць МВС видає указ № 16634/38 про встановлення стеження за підозрілими особами та товариствами, які займаються підривною діяльністю. Йшлося про посилення контролю за видачею закордонних паспортів, митного контролю за багажем, кореспонденцією, щільного стеження за українськими іредентистами [139, арк. 6].

27 лютого 1938 р. конституція 1923 р. була замінена новою, яка ґрунтувалася на засадах корпоративізму та одноосібного королівського правління. Зокрема, король наділявся необмеженими повноваженнями і очолював виконавчу та законодавчу владу, лише він затверджував та обнародував закони, наділявся виключною законодавчою ініціативою в усіх важливих державних питаннях. Карлістський режим з часом все більше нагадував політичну систему держав диктаторського типу, а парламент мав формально засвідчити реставрацію парламентського ладу, що було вкрай необхідним з огляду на зносини з Англією та Францією. Роль двопалатного парламенту була зведена до номінальної – попередній розгляд та прийняття законів, подальшу долю яких вирішував монарх (розд. 3, статті 31–32) [266, р. 85–86]. Верхня палата (Сенат), на зразок Державної ради в Австро–Угорщині, формувалася з найвпливовіших осіб Румунії виключно за поданням короля [там само]. Однак у своєму зверненні до румунського народу від 24 лютого 1938 р. король заявив, що в конституції встановлюються й краще роз'яснені обов'язки та права громадян, забезпечується пряме представництво селян, робітників та

інтелектуалів у парламенті країни. Справді, конституція гарантувала свободу віросповідання, слова, друку, зібрань, звернень (розд. 2, статті 22–27) [266, р. 76–77]. Однак жодного натяку на національну політику в конституції немає, оскільки в країні живуть лише „румуні та натуралізовані румуні”. Відсутнє поняття „національна меншина”, за винятком вислову „етнічне походження”. Такий підхід можна розтлумачити дwoяко – або вочевидь влада не визнавала існування самих етнічних груп у межах Румунії, а відповідно і жодних прав на культурне самовизначення представників інших національностей у межах монархії, або у такий спосіб всіх громадян Румунії автоматично було зрівняно в правах. Проте до практичного втілення продекларованих принципів справа не дійшла. Незважаючи на рівний, згідно з конституцією, доступ до державних посад усіх громадян, станом на 28 червня 1940 р. із 424 чиновників, які працювали у примарії (мерії) м. Чернівців, українці склали лише 54 особи (12%), румуні – 272 (64,1%), німці – 68 (16%), євреї – 12 (2,8), поляки – 10 (2,3%) [179, арк. 2].

Розтлумачивши на власний розсуд параграфи конституції, Чернівецьке поліційне управління звернуло увагу на ще один важливий момент, що торкався безпосередньо поліетнічної Буковини – необхідність примусового впровадження в усі терени життя державної румунської мови. Тому 5 квітня 1938 р. опубліковано відповідний указ, згідно з яким державні службовці повинні були розмовляти між собою та з відвідувачами виключно румунською мовою. Людині, яка зверталася в державну установу зі своїми нагальними проблемами не дозволялося розмовляти інакше, як румунською. Навіть заяви громадян на ім'я чиновників повинні були подаватися лише румунською. Нововведення торкнулося і шкільництва, оскільки вчителям та школярам дозволялося спілкуватися іншою мовою – українською, польською, німецькою чи мовою їдиш лише на заняттях з іноземної мови. На перервах у приватних розмовах дозволялася лише румунська [137, арк. 2].

Протягом квітня Кароль II видав ще кілька указів, що фактично встановлювали авторитарну необмежену владу. Ними запроваджувалася

обов'язкова процедура цензурування всіх текстів п'єс, сценаріїв у Головній дирекції театрів та опер Румунії [139, арк. 9]. Окремим указом було заборонено пропаганду „антидержавних релігійних доктрин, що суперечать державним принципам або державним інструкціям” [137, арк. 5]. Фактично це можна розцінювати як порушення свободи віросповідання та толерування різних релігійних конфесій. Пункти закону формулювалися таким чином, що не вказувалися чітко критерії, за якими діяльність кваліфікувалася як антидержавна, що уможливило застосування указів на власний розсуд.

Відверте нехтування головною специфічною рисою Північної Буковини – проблемою поліетнічності відобразили законодавчі акти, що безпосередньо стосувалися напрямків національної політики королівської Румунії в 1938–1940 рр. Це меншою мірою виглядало невіглаством, особливо в регіонах компактного проживання українців, де кількісні показники не те, що дорівнювали, але і перевищували чисельність румунського населення. Це пояснює причини того, чому „українське питання” не лише не втрачало своєї актуальності, але й до кінця 1930-х років лише загострювалося, бо круті реверанси національної політики Кароля II – від відверто репресивних методів до певного потепління, а згодом і взагалі вжиття заходів ультимативного характеру у стосунках з українцями – лише стимулювала його. Для того, що тримати під власним контролем національну політику Кароль II 4 травня 1938 р., згідно зі своїм декретом-законом, запроваджує перехід Директорату меншин з-під юрисдикції Міністерству культів та мистецтва у пряме підпорядкування Президії Ради міністрів та надає йому нову назву Генеральний комісаріат у справах меншин [269, р. 639–640]. Функції та повноваження Комісаріату були окреслені досить розмито – нагляд за дотриманням законодавства щодо меншин, подання та розгляд запитів, пропозицій щодо вирішення різних аспектів цієї проблеми (§ 2); затвердження переліку необхідних заходів стосовно релігійних культів, освіти, закладів і взагалі заходів, що торкаються життя національних меншин (§ 4). У доповіді голови Ради міністрів перед урядом зазначалося, що головна мета такої трансформації

владного органу полягає не лише у вивченні проблем меншин та інформуванні влади стосовно ситуації етнічних меншин і конфесій у країні (§ 7). Комісаріат також міг подавати свої пропозиції щодо забезпечення „гармонійного співіснування в межах держави меншинних елементів з рештою населення” [269, р. 640]. Однак цього закону виявилось недостатньо і 4 серпня, було видано спеціальний „Regulament” (Положення) щодо діяльності Комісаріату. Раніше окреслена компетенція Комісаріату отримала свою конкретизацію: у п. 1 § 3 йшлося про те, що всі румуни (не румунські громадяни!) без різниці етнічного походження та конфесійної приналежності зобов’язані вважати батьківщину сенсом свого життя [277, р. 1325]. Вже в самому формулюванні містилося протиріччя щодо того чи насправді офіційна влада визнавала існування інших етносів у Румунії чи нівелювала їх, зараховуючи усіх, навіть українців, до румунів.

Так, у серпневому „Положенні про діяльність Генерального комісаріату у справах меншин” акцентувалася увага на вільному використанні представниками національних меншин рідної мови на освітньому, релігійному та мистецькому рівнях, а також у пресі (§ 3.3 (а)) [там само]. В одному з пунктів (§ 3.3 (в)) представники інших етносів у складі Румунії були поставлені в рівні !!! умови у питаннях заснування, керівництва та контролю за діяльністю установ, товариств, освітніх закладів, а також з правом користування рідною мовою. Цього собі не дозволили навіть автори березневої 1938 р. Конституції, проігнорувавши взагалі життя національних меншин. Більше того, за цим новим положенням, румунська влада гарантувала дітям представників нацменшин у місцевостях компактного проживання право на навчання рідною мовою в державних початкових школах. У додатку до цього документу, що містить ще 28 статей, які стосуються прав, зазначається, що жодної перешкоди для отримання чину держслужбовця немає, з огляду на його мову чи релігійну приналежність; представники меншини, які не оволоділи достатнім рівнем знання державної мови, отримували право звертатися до чиновників місцевої адміністрації рідною мовою [279, р. 1336–1338]. Більше того, у населених

пунктах компактного проживання нацменшини, державні службовці були зобов'язані знати мову цієї меншини [279, р. 1338]. У 28-ми статтях йдеться про право нацменшин створювати освітні заклади та установи з рідною мовою викладання, надання їм фінансової підтримки з боку уряду, надання права користуватися квотою з зібраних у селі податків 14:100 на утримання приватних шкіл етнічних груп. Лише батьки або опікуни, які були відповідальними за виховання дитини, мали право визначати її етнічну приналежність, вибрати куди вона повинна йти вчитися чи виховуватися. Для екзаменування учнів, які закінчили ліцей своєї нацменшини на рідній мові, для складання екзаменів на бакалаврат створюється комісія викладачів, які добре володіють мовою цієї нацменшини [279, р. 1337]. Заборонялися будь-які дискримінаційні заходи щодо релігійних конфесій, священнослужителів, які представляють нацменшини, органи влади не могли втручатися у внутрішньоцерковні справи. Як бачимо, ставлення до представників інших етносів, що проживали в Румунії протягом кількох місяців зазнавало і деяких позитивних змін, однак не було вироблено чіткого курсу на задоволення культурних та політичних потреб меншин, а окремі заходи декларативного характеру не вирішували широкого кола потреб.

Запровадження владою нових заходів, особливо розпуск політичних партій, остаточно призупинило політичне життя країни і, зокрема українців Буковини. Незважаючи на те, що провідні українські партії – Українська національна партія та Українська селянська партія – були розпущені, вони мали змогу продовжувати свою діяльність у підпіллі зі своїми керівними органами та осередками, а також за мовчазної згоди влади. Номінально продовжили існування українські товариства „Мироносиці”, „Руська бесіда”, „Українська школа”, „Мазепа”, „Жіноча громада”, „Руський народний дім” та ін., які тепер, щоб не потрапити до чорного списку поліцейського інспекторату та Сигуранци, повинні були чітко декларувати культурно-просвітницький, спортивно-гімнастичний або ж добродійний характер своєї діяльності. Також збереглась і

преса, що видавалася українською, щоправда мала існувати на особливих умовах, згідно із законодавством режиму.

Перед українськими лідерами Буковини постала проблема координації дій, вироблення тактики співіснування з владою з метою збереження або ж розширення політичних та культурних прав українців. Вже 6 лютого 1938 р. у приміщенні Українського народного дому в Чернівцях пройшов з'їзд Української національної партії, в роботі якого взяли участь 118 делегатів. Д-р. В. Залозецький, колишній сенатор, голова партії відкрив з'їзд, привітавши всіх присутніх. Він зачитав текст телеграми, що мала бути надіслана королю Каролю II. У ній зазначалося, що „з'їзд УНП засвідчує Вам (королю. – М. М.) свою вірність та безумовну лояльність”. На порядку денному стояло питання про реорганізацію виконкому УНП та внутрішньої політики партії. Головою з'їзду обрано З. Городиського. Узявши слово, В. Залозецький сказав, що вважає себе генералом, який зазнав поразки і просить не вибирати його головою партії. Звернув увагу на те, що ті особи, які одночасно належать до інших партій, не повинні брати участь у з'їзді. Жуковський зауважив, що партія прийняла рішення щодо останніх минулих виборів бути на боці уряду, але уряд не був задоволений роботою партію, бо дуже мало українського населення голосувало за проурядові партії. Малося на увазі, що партія недостатньо активно проводила передвиборчу агітацію [145, арк. 9]. Делегат Григорович заперечив Залозецькому, наголосивши на тому, що румунський уряд протягом 4 років відібрав усі права в українців і не дозволяв їм організовуватися. Тому не можна обвинувачувати В. Залозецького. Почалася тривала полеміка стосовно виборів голови партії. Врешті-решт на лідера партії висунуто В. Залозецького. Серед осіб, запропонованих до складу нового виконкому партії, були А. Завада, Ю. Сербенюк, І. Карбулицький, Я. Жуковський, Киселиця, Вітан та ін. Журналіст та видавець низки чернівецьких періодичних видань Ю. Сербенюк зразу відмовився, мотивуючи тим, що хотів би продовжувати працю на національно-культурному терені в селах, пробуджуючи самосвідомість українців, особливо молоді, розпорошеної по партіям [145, арк. 9 зв.].

При обговоренні політичного питання В. Залозецький зауважив, що в Румунії до влади прийшла націоналістична партія Кузи-Гоги і, що „українці є друзями націоналізму і ворогами комунізму” [145, арк. 10]. Він повідомив, що разом з Д. Майєр-Міхальським з Бухаресту вони відвідали прем'єр-міністра О. Гогу і передали меморандум, в якому йшлося про необхідність розвитку українського шкільництва, української церкви, мистецтва. З цього приводу вони запитали прем'єра про лозунг Націонал-християнської партії „Румунія для румунів” – чи стосується він українського населення? О. Гога на те відповів, що він не має нічого проти українців. Щодо цього В. Залозецький підкреслив, що українці розуміють значення об'єднаної і сильної Румунії, а це, резюмував він, дасть змогу подолати комунізм та створить передумови для формування незалежної Української держави. Також лідер УНП під час аудієнції зачепив питання щодо судового процесу проти українських студентів від 25 березня 1937 р. На його думку, причиною була певна їх дезорієнтація, а отже це не було достатньою підставою для ув'язнення. Дії студентів пояснювалися обмеженням прав і свобод українців у Румунії. На всі ці зауваження прем'єр-міністр пообіцяв дати пізніше відповідь. Стосовно становища української школи та церкви В. Залозецький також зустрічався з префектом (повітова влада) Робу, якому розповів про стан речей у партії і запитав про думку префекта щодо УНП. Префект відповів, що В. Залозецький не має достатнього авторитету в УНП. А якщо він хоче співробітничати з Націонал-християнською партією, то він його призначає головою української філії цієї партії. Залозецький відмовився від пропозиції.

Далі обговорювалося питання з ким саме буде блокуватися УНП на наступні вибори. Залозецький запропонував піти з аграрною партією Арджетоюну, яка вигідна українцям. На думку І. Григоряка, українці не мають втручатися в румунські політичні партії, а рішення повинен винести виконком. У будь-якому випадку, якщо буде створений політичний блок, щоб не співробітничали з ліворадикальними партіями. УНП повинна сама йти на вибори. Всі румунські партії „б'ють” українців, щоб знищити їх, особливо

виділяється Націонал-цараністська партія. Якщо б українці на попередніх виборах говорили стільки, скільки кандидати від цараністів, то послали б полк жандармів і усіх українців би розстріляли. Сербенюк сказав, що українці радіють, що до влади в Румунії прийшла партія, яка бореться з комунізмом і вимагає, щоб виконком провів перемовини з партією, яка не має нічого спільного з комунізмом. Залозецький звернувся до делегатів з'їзду з тим, чи має він право відправити телефонограму прем'єр-міністрові Гога щодо меморандуму. Дали згоду [145, арк. 10 зв.].

Певна настороженість серед української меншини почала наростати вже після 14–15 березня 1939 р. у зв'язку з трагічною долею Карпатської України та роллю німецького чинника у ній. У березні 1938 р. А. Гітлер об'єднав Австрію та Німеччину в єдину державу. Наступним кроком мала стати Судетська область ЧСР, де тоді проживали понад 2,5 млн. німців. Рейхсканцлер вирішив скористатися цією ситуацією, бо залишити її існування загрожувало відродженню „східного пакту”, запропонованого міністром закордонних справ Франції Л. Барту. Німеччина вирішила скористатися сепаратизмом судетських німців та українців Закарпаття. Карпатська Україна гіпотетично могла стати зав'язком майбутньої соборної України, згодом охопивши Буковину, Східну Галичину, УРСР.

Українська пропаганда на Буковині свідчила про певне потепління в українсько-румунських відносинах у краї та поширювала інформацію про те, що, симпатизуючи Румунії, український народ йде пліч-о-пліч з румунським на випадок війни [118, арк. 57 зв.]. З цього приводу В. Залозецький, як прихильник українсько-румунського політичного порозуміння щодо Північної Буковини, застерігав від ілюзій на рахунок реального зацікавлення А. Гітлера „українським питанням”. В. Залозецький був відомою персоною у політичних колах провідних європейських країн. Маючи можливість безперешкодно перетинати міжнародні кордони, в 1930-х рр. він став на зразок надійного і безпечного каналу, яким ОУН пересилала кошти, заборонену літературу, конфіденційне листування між осередками, провідниками на західних теренах

України та в еміграції, розвідувальними центрами. Однак цей бік своєї діяльності він намагався не афішувати, залишаючись прихильником дипломатичного шляху розв'язання питань. Наприкінці серпня 1938 р. він, як лідер українського національного руху на Буковині брав участь у конгресі меншин у Стокгольмі, де обговорювалася українська проблематика та були вироблені подальші кроки щодо її розв'язання [118, арк. 4 зв.]. З донесень румунської агентурної сітки за кордоном стало відомо, що у січні 1939 р. В. Залозецький, прибувши до Німеччини за дипломатичним паспортом, до речі, походження якого не змогли встановити навіть у поліційному управлінні м. Чернівці, де мав безпосередню зустріч з фюрером у Берліні щодо політичної долі Північної Буковини. Тоді він привіз до Чернівців досить суперечливу інформацію – українці запропонували А. Гітлеру, щоб він підтримав ідею відродження української держави, визнаючи зі свого боку суверенітет Німеччини протягом 25 років. Також Залозецькому після низки аудієнцій за кордоном стало відомо про те, що полякам було поставлено умову – протягом 6 місяців зважитися на відмову від території, на яку претендують українці. Румунія погоджувалася віддати новоствореній у майбутньому Україні Буковину до р. Прут – демаркаційна лінія мала проходити по населеним пунктам Заставна, Вижниця, Хотин та Кіцмань. Українців це не влаштовувало, тому вимагали до р. Серет [141, арк. 1, 8, 26]. Отож вкотре доля „українського питання” залишалася невизначеною, що насторожувало буковинців.

Ускладнення міжетнічного конфлікту на Закарпатті, угорська окупація та досить двозначне становище ОУН у цій трагедії змушувало буковинців корегувати свої плани. В. Залозецький висловлював обурення з приводу того, що Організація народної оборони „Карпатська Січ”, створена після домовленостей керівництва ОУН та шефа Абверу адмірала Канаріса, для боротьби з чехами фактично зазнала поразки. Нагадаємо, що спровокувавши міжетнічний конфлікт на Закарпатті, як підставу для виконання домовленостей у Мюнхені в 1939 р., німці з допомогою угорських диверсантів біля м. Хуст пролили кров близько 2 тис. українських юнаків. Позиція буковинського

політика викликала недвозначну реакцію в українських радикальних колах, які розцінювали її як зраду національним інтересам. Згодом, у період правління маршала І. Антонеску цю політику порозуміння пропагували представники мельниківського відгалуження ОУН на Буковині [183, арк. 102–103].

Невизначеними залишалися відносини з румунською владою, яка на практиці не піклувалася про інтереси українців. По завершенні перемовин з С. Драгоміром у жовтні 1939 р. щодо вступу української меншини до Фронту національного відродження В. Залозецький отримав листа від письменника Ю. Горкаріва-Гончаренка з Братислави, який давав детальні рекомендації стосовно тактики, якої повинні дотримуватися українці на Буковині, вказував на помилки, допущені у Підкарпатській Русі і які не можна повторювати на Буковині. Далі додавалося: „Надані українцям переваги не є щирими, а лише результатом зовнішньополітичного тиску, тому їх (переваги. – *М. М.*) треба використовувати для підготовки опору всього українського населення Буковини та Бессарабії, що має найвищою метою автономію. Буковина (...) має стати українською, щоб зміцнити національну самосвідомість і знайти фанатів для боротьби за українські ідеали” [118, арк. 58 зв.].

Як виявилось згодом, вище згадані прогнози здійснилися, а виборча кампанія та результати самих виборів, на які українці покладали надії, були повністю контрольовані та продиктовані найвищим керівництвом, принцип народного волевиявлення був зведений до формального голосування за маловідомих осіб. Ті надії, які покладали українці на вступ до ФНВ обернулися черговими розчаруваннями в 1940 р., коли організація взяла чіткий курс на тоталітаризм, трансформувавшись у Національну Партію.

Отже, причини загострення „українського питання” в складі Румунії наприкінці 1928–1938 рр. потрібно шукати, з одного боку, в міжнародних чинниках, а з іншого – у внутрішніх – політиці окупаційної влади в сфері міжетнічних відносин та ігноруванні політичних і культурних прав національних меншин. Приклад Північної Буковини є показовим, оскільки румунська влада намагалася вирішити національні проблеми українців шляхом

прийняття суворих законів, культурного та мовного пресингу, дискримінації щодо зайняття високих держав посад тощо. Такі нововведення карлістського режиму давали лише зворотню реакцію.

2.2 Українці Північної Буковини та Бессарабії в інтеграційних та уніфікаційних заходах тоталітарного режиму (1938–1940 рр.). Українська проблема і Фронт національного відродження.

Встановлення нового політичного режиму у лютому 1938 р. спричинило зростання міжетнічних проблем між румунами та рештою національностей Румунії. До цього додалося посилення міжнародного тиску, який був спровокований агресивною політикою СРСР, що мала на меті привернути увагу слов'янських меншин сусідніх держав до радянської політики. Також почав зростати вплив Німеччини у східній та північно-східній Європі. Авторитарний так званий „карлістський” режим 1938–1940 рр. у Румунії був створений шляхом спритно здійснених політичних інтриг короля Кароля II та його найближчих прибічників 10–11 лютого 1938 р. Після встановлення свого особистого режиму, король здійснив цілу низку заходів політичного, економічного, законодавчого характеру з метою консолідації країни та скасування ознак парламентського ладу. Однак, зауважимо, що Румунія була однією з держав, де авторитарний режим встановився у числі останніх у Європі. Це сталося з низки причин, до прикладу, через відсутність в електоральному середовищі симпатій до екстремістських рухів. У цьому зіграли не другорядну роль також і деякі національні меншини, які проживали в Румунії. Протягом десяти місяців Кароль II знищив конституційні засади демократичного режиму, унеможлививши виникнення альтернативи владі. 11 лютого 1938 р. він запровадив стан облоги на території всієї країни. Наступного дня скасовано засідання парламенту. 20 березня була замінена конституція 1923 р. іншою, яка базувалася на корпоративістських принципах та зосереджувала владу в руках короля. Однак у своєму зверненні до румунського народу від 24 лютого 1938 р.

король підкреслив, що він представляє нову конституцію, якою проголошує „рішуче зміцнення румунської нації, яка через жертвність та віру створила нашу (румунську. – *М.М.*) національну державу” [151, арк. 12–12 зв.]. Далі король заявив, що в конституції встановлюються та краще роз’яснені обов’язки та права громадян, забезпечується пряме представництво селян, робітників та інтелектуалів у парламенті країни. Але декларування цих принципів різко відрізнялося від практичного втілення у політичному житті Румунії. Незважаючи на те, що новий основний закон країни надавав громадянські права та свободи для всіх „без винятку етнічного походження”, конституція обмежувала права меншин, у тому числі й українців, а також затверджувала певну „невизначену перевагу румунів”. Наріжним каменем нового режиму став розпуск політичних партій, що остаточно призупинило політичне життя країни.

Незважаючи на те, що провідні політичні партії українців – Українська національна партія та Українська селянська партія – були розпущені, вони мали змогу продовжувати свою діяльність у підпіллі зі своїми керівними органами та осередками, а також за мовчазної згоди влади. Збереглись українські просвітницькі товариства, а також збереглась і преса, що видавалася рідною мовою, щоправда вони мали існувати на особливих умовах згідно із законодавством режиму.

Зросли протиріччя між румунами та українцями, особливо в провінціях біля кордону з СРСР. На існування цієї атмосфери вплинули щонайменше дві обставини. Значний відсоток українців був охоплений націоналістичною пропагандою, метою якої була консолідація зусиль українців у здобутті незалежності та створення соборної України. Існував значний конгломерат української політичної еміграції, переважно другої хвилі, що вбачала в існуванні за кордоном єдино можливі умови для об’єднання національних зусиль, використання міжнародних чинників у формі підтримки рядом європейських країн ідеї незалежності України. Не останнє місце посіли й зовнішньополітичні наміри Німеччини. Друга частина української меншини, також значна, перейшла до табору СРСР. Комуністична пропаганда, яка під

старою маскою панславізму, обіцяла українцям єдину владу та привілейований статус у межах радянської держави, привертала до себе багатьох українців, громадян Румунії. Додамо, що існував певний відсоток українців, підданих румунської держави, які вбачали один з найкращих шляхів виходу з становища у співпраці з румунською владою, усвідомлюючи реальну загрозу тоталітаризму, чи то правого, чи то лівого забарвлення. Вони інтегрувалися через діяльність товариств, надаючи перевагу демократичному режиму.

Декларуючи політичну підтримку та програму дій, які б імпонували населенню країни, король запроваджує нововведення. За порадою прем'єр-міністра Арманда Келінеску, король підготував заснування політичного формування з новою структурою та програмою. Таким чином, 15 грудня 1938 року, майже без будь-якої підготовчої пропагандистської роботи, був виданий декрет-закон про створення Фронту національного відродження (далі – ФНВ, *рум. мовою* – *Frontul Renașterii Naționale*) [274, р. 2647–2649]. Як йшлося у законі, прийнято рішення про створення єдиної політичної організації в Румунії, яка має на меті „мобілізацію національної самосвідомості як початок певної акції солідарності та єдності захисту і розвитку нашої вітчизни та консолідації держави” [274, р. 2647]. Дозвіл на діяльність ФНВ підписав міністр юстиції у відповідь на заяву, яку подали 25 осіб, з яких 20 – чинні та колишні міністри, а також державні секретарі. Королівські радники по праву також ставали членами ФНВ. До Фронту були запрошені записатися всі мешканці країни, без різниці національної чи конфесійної приналежності, яким виповнився 21 рік, і які не є діючими військовими або ж не служать у системі судочинства [280, р. 466]. § 6 цього ж закону чітко віддавав ФНВ прерогативу у висуненні кандидатів на парламентських виборах. Будь-яка інша політична діяльність за межами ФНВ визнавалася підпільною, а її організаторам загрожувало позбавлення усіх громадянських прав терміном від 2 до 5 років. Створений за фашистським зразком ФНВ мав чітку досить розгалужену організаційну мережу осередків у кожній адміністративній одиниці країни – на рівні країв, повітів, міст, волостей та комун. На кожному рівні структурної

одиниці існував секретаріат, створений з 3 членів, згідно з корпоративною системою. На найвищі ієрархічні посади особи призначалися виключно прем'єр-міністром після попередніх консультацій з королем, а на нижчому рівні вибиралися з місцевих мешканців.

15 січня 1939 р. відбулася зустріч членів ФНВ у м. Галац. Перед присутніми тоді виступив міністр закордонних справ Румунії Г. Гафенку. У своїй доповіді очільник закордонного відомства підкреслив тезу про роль ФНВ як консолідуючого фактора в житті країни [193, f. 15–21]. Зрозуміло, що заборона діяльності інших партій та організацій політичного спрямування та чіткий облік тих, хто вступав до ФНВ унеможлиблював проходження на виборах ворожих до існуючого режиму сил. Г. Гафенку, аналізуючи минулорічні вибори, назвав існування різних партій та боротьбу між ними марною тратою сил і часу. „Мені подобається слово „Фронт”, бо воно говорить все, що повинно сказати. Воно охоплює думку про небезпеку і спокійне та виважене рішення стати віч-на-віч з мужністю. Воно означає жертву, боротьбу, єдність” [193, f. 15–21]. Зрозуміло, що зовнішньополітичний фактор не міг не відіграти своєї ролі у створенні Фронту, оскільки потрібно було досягти консолідованості та інтегрованості всіх регіонів Румунської держави з огляду на стратегічні міркування та геополітичне значення гирла Дунаю.

З метою вивчення нагальних проблем та прийняття рішень державного значення було створено Надзвичайну Раду ФНВ, куди входили найвищі посадовці країни. Нерідко під час її звичайних і екстрених засідань обговорювалися проблеми зовнішньополітичного характеру, аналізувався хід перемовин з союзниками, зміст прийнятих домовленостей. Так, після трагічних подій 14–15 березня 1939 р. у Карпатській Україні та подальшого розвитку подій у ЧСР Фронт скликав у Бухаресті на 27 березня Надзвичайну Раду. Голова Ради міністрів А. Калінеску, який ще поєднував виконання обов'язків міністра внутрішніх справ та в. о. міністра національної оборони Румунії, звернув увагу на елітарність Фронту, оскільки він у собі об'єднав політичні вершки суспільства. Під час цього засідання обговорювалося питання оцінки

подій у Карпатській Україні, а також зміст нещодавно укладеного румунсько-німецького економічного договору [193, f. 187–194].

Навесні 1939 р. А. Калінеску почав форсувати події щодо прийняття нового виборчого законодавства у зв'язку з наближенням загальних виборів. У березні король звернувся до генерального секретаря ФНВ С. Драгоміра з приводу прискорення темпів по підготовці виборів. Опублікований 9 травня 1939 р. виборчий закон складав враження демократичного, водночас порушуючи виборче право громадян. Ним запроваджувався віковий ценз для виборців – вік 30 років та надання вперше виборчого права жінкам. Насправді це було продиктовано зростанням впливу в державі легіонерського руху з націоналістичною ідеологією, до якого належала значна частина молоді віком до 30 років. Отже, румунське керівництво намагалося не допустити в парламент праворадикальні ідеї, щоб не викликати невдоволення Парижу чи Лондона.

Запис до єдиної політичної організації було розпочато 1 січня 1939 р. Менш ніж за місяць зареєструвалися 3 мільйони прихильників. У своїх заявах румунські громадяни так зазначали мету вступу до ФНВ: „зادля внесення своєї частки у величне відродження національної та моральної консолідації нашої дорогої батьківщини” [119, арк. 1]. Записуватися можна було індивідуально або за списками установ, де майбутні члени працювали.

Для запису у члени ФНВ створено посаду генерального комісара у справах меншин і ним став Сілвіу Драгомір, який поєднав також повноваження генерального секретаря ФНВ. У листі королівського намісника до Прімарії в Чернівцях, датованого 9 лютим 1939 р., повідомлялося про те, що „Генеральний секретаріат для представників інтелектуальних професій скликає на 12 лютого за присутності С. Драгоміра зібрання представників для виборів та затвердження секретарів місцевих комітетів професійних спілок адвокатів, медиків, фармацевтів, вчителів, артистів та ін.” [153, арк. 1–3]. Маючи на меті консолідацію румунської нації та всіх політичних сил навколо корони на засадах корпоративізму та націоналізму, всього до співпраці було запрошено 15 організацій, але взяли участь 27. Генеральний секретар ФНВ провів перемовини

з представниками меншин щодо вступу у Фронт. Меншинам, зокрема українській, пропонувалося працювати у напрямку підтримки інтересів румунської держави, забезпечивши стосовно себе таким чином дотримання прав та свобод, які вони мали за колишніх урядів. Після переговорів С. Драгоміра з меншинами було вирішено, що меншини входять до Фронту в окремих осередках „з метою культурних, економічних та громадських дій”, заборонивши займатися іншою політикою, крім тієї, що здійснюється єдиною партією. Меншини відрядили своїх представників до керівних органів партії: до Директорату, виконавчої структури та до Вищої національної ради, законодавчої структури ФНВ [785, р. 117].

Наступного тижня, згідно зі статтею 36 регламенту до закону про створення ФНВ, було затверджено форму вітання між службовцями-членами ФНВ – шляхом піднімання правої руки вгору і вигуку: Сенетате! [152, арк. 2]. У листопаді МВС Румунії видало розпорядження згідно із згаданим законом про те, що всі найвищі службовці та начальники відділів повинні носити уніформу ФНВ у робочий час та на всіх офіційних заходах [154, арк. 2].

Дещо пізніше, а саме 23 червня 1939 р. було видано циркуляр примарії м. Чернівці за підписом Н. Флондора, згідно з яким у місті повинна була створюватися Національна Гвардія як додаток до ФНВ. До неї мали право записуватися лише чоловіки, які раніше були військовозобов'язаними. Нагадаємо, що у декреті про заснування ФНВ чітко заборонялося румунським офіцерам записуватися у лави цієї організації. Однак зміни в міжнародній ситуації змусили переглянути прийняті раніше положення. У грудні комендант Національної Гвардії генерал П. Джеорджеску надіслав із Бухаресту циркуляр до комендантів окружних національних гвардій про створення жіночих комітетів для збору коштів, одягу і звезення всього цього на центральне сховище армії в Бухаресті [154, арк. 96].

Попередні перемовини з представниками української меншини почались одразу після створення Фронту національного відродження через посередників – С. Драгоміра та українського лідера В. Залозецького. Починаючи з січня і

протягом 1939 року, українці записувались до ФНВ окремо або за списками установ, де вони працювали. На підставі цих списків реєстрації членів ФНВ В. Залозецький зміг узяти участь у парламентських перегонах у червні 1939 р., представляючи українську меншину по Сучавському округу. Незважаючи на те, що він отримав тільки 3128 голосів та посів 10 місце, він залишився у законодавчому органі ФНВ [216, f. 37].

Реальне ставлення українців до ФНВ та свого місця в його структурі конкретизувалося влітку–восени 1939 р. Після поразки державотворення в Карпатській Україні у березні 1939 р. українська інтелігенція Буковини відчула певне розчарування у так званому „німецькому протекціонізмі”, що призвів до окупації теренів Закарпаття. До того ж українське населення почало попрікати своїх лідерів, зокрема В. Залозецького у нерішучості щодо відстоювання прав, яких, на противагу українцям, домоглися інші національні меншини, зокрема німці та угорці, ввійшовши до румунського ФНВ. Останні отримували право створювати напіввійськові формування у місцях компактного проживання. Зважаючи на те, що у 4 пункті „Програми-маніфесту” ФНВ, опублікованій 17 жовтня 1939 р., зазначалося, що права національних меншин ідентичні з правами румун, що проживають за межами Румунії, українцям Буковини запропонували розпочати офіційні перемовини з очільниками ФНВ у справі їх вступу до Фронту [275]. Тоді ж, у жовтні 1939 р. українські представники разом із В. Залозецьким були запрошені до Бухаресту на перемовини до міністерства меншин з метою включення українців до ФНВ. Під час переговорів між українською делегацією та С. Драгоміром у Бухаресті перебував емісар Рейху українського походження, німецький підданий, журналіст Н. Залізник, який підтримував постійні контакти з відомим буковинським журналістом та політиком Ю. Сербенюком. Після щоденних зустрічей Залізник навіть особисто супроводжував Сербенюка до Чернівців. Для румунської влади Ю. Сербенюк становив певну небезпеку, оскільки завдяки наданій ним інформації Залізник публікував у німецькій пресі матеріали про справжній підтекст переговорів

української делегації та румунського уряду, а також не надто райдужні перспективи для буковинських українців [118, арк. 56].

На вимогу представників української меншини, подану на ім'я С. Драгоміра, та „з метою підтвердження принципу рівноправності стосовно всіх етнічних меншин Румунії”, керівники єдиної партії уклали з лідерами української меншини угоду, таку саму, як і з іншими етнічними меншинами країни. Беручи до уваги закон про створення Фронту національного відродження та декрети від 4 серпня 1938 року стосовно меншин, говорилося в тексті угоди, українці, румунські громадяни вступають до ФНВ у сільських та міських комунах зі змішаним населенням і створюють українські окремі осередки. Вони будуть представлені чотирма членами у Вищій національній раді. У службі секретаріатів мали призначатися відповідні українські службовці. Всі професійні організації українців країни повинні були зараховуватися до відповідних професійних організацій, передбачених теперішніми законами, забезпечивши їм представництво в усіх інстанціях. Окрім політичної діяльності, яка проводилася у рамках ФНВ, українці могли створити свої культурні, економічні та соціальні організації.

Румунські архівні джерела так визначали відсоток українців у Румунії: 3,2% (11% – у Бессарабії, 27,7% – на Буковині, 0,4% – у Банаті, 1,7% – Марморощині), але у статистиці по країні показаний і відсоток українців, які входили до ФНВ. У Сучавському окрузі українці склали: у Чернівецькому повіті – 44,5%, Сторожинецькому – 45,5%, Сучавському – 1,7%, Кимпулунгському – 6,7%, Радівецькому – 8,7% та Хотинському – 41,6%. В інших повітах країни також були зареєстровані українці як члени ФНВ. У відсотках вони розподілені наступним чином: по Дністровському округу – у Білгород-Дністровському повіті – 20,5%, Тигінському – 3%, Орґеєвському – 9%, Лопушнянському – 0,7%. По Прутському округу: 7,6% у Бельцькому повіті, 8,2% Сороцькому та 0,3% Ботошанському. Навіть у повітах Тимішського (на кордоні з Сербією) та Сомешського (на кордоні з Угорщиною) округів знаходимо українців у рядах ФНВ [209, f. 2–11]. На рівні сільських

комун також була присутня певна кількість членів Фронту українського походження. Наприклад, у волості Драгомирна станом на 26 червня 1939 р. з 16497 мешканців були записані до ФНВ тільки 63 українців, де загальна кількість членів складала 5307 осіб [216, f. 31]. Згідно з одним із поіменних списків по Радівецькому повіті, датованим жовтнем 1939 р., українське населення становило більшість у багатьох комунах, а переважна більшість прімарів були українцями, зокрема в Кимпулунгу на Черемоші, Дихтинці, Усть-Путилі, Яблунівці, Негостині, Плоскій, Сергіях, Шепоті [216]. В іншому рапорті зазначається, що у селах Чернівецького та Сторожинецького повітів 75% членів ФНВ були українцями та складалі окремі осередки [216, f. 59].

Переважна більшість українців, що проживали на півночі Румунії, прагнули побудови незалежної України або займалися прорадянською пропагандою. Українські націоналістичні організації мали свої розрахунки щодо експансіоністських планів Берліну. Керівник Ідеологічного Департаменту Альфред Розенберг підтримував ідею створення українського уряду в еміграції під керівництвом колишнього гетьмана України Павла Скоропадського. Інша націоналістична структура – ОУН мала на меті створення самостійної соборної України, до якої мали ввійти українські терени з компактним проживанням українців, які раніше відійшли до Румунії – Буковина, Бессарабія та північ Трансільванії [781, р. 39].

Зі створенням восени 1938 р. Карпатської України з'явилися надії, що підживлювали іредентизм у частини українців Румунії, які мріяли створити незалежну Україну. В одному з документів румунської жандармерії, що стосувався охорони територій, існував окремий розділ щодо іредентизму та таємних заходів українців. 17 січня 1939 р. Генеральний штаб румунської армії рапортував, що „на Буковині українські агенти-пропагандисти намагаються рекрутувати українську молодь, віддаючи перевагу військовозобов'язаним, яких переводять таємно на територію Карпатської України для того, щоб записати в Український легіон” та що „українська меншина досить уважно відстежує розвиток міжнародних подій, очікуючи від цього певних наслідків”

[781, р. 73]. Таким чином, була викрита одна з найнебезпечніших для румунської влади таємна організація „Українське Лицарство „Залізник” у Чернівцях”. Вона підтримувала тісні зв’язки з емігрантськими організаціями в Парижі та Варшаві, зокрема урядом УНР в екзилі, представниками монархічної течії, а найголовніше з ОУН, що до середини 1930-х рр. створила свої осередки в країнах Далекého та Близького Сходу, Азії, Америці, Європі. Вже на початку 1934 р. у Чернівцях існував відділ ОУН, до якого входили лідери, що водночас були членами „Залізника”. Молодіжна організація „Залізник”, яка найбільше непокоїла поліцію, утворилася в 1934 р. внаслідок виходу з двох товариств „Чорноморе” та „Запороже” найбільш радикальної частини молоді. У вересні 1934 р. комісаріат поліції Чернівців був повідомлений про існування товариства під назвою „Українське Лицарство „Залізник” у Чернівцях” та приналежність до нього 25 осіб: Л. Гузара, П. Григоровича, І. Григоровича, С. Никоровича, Г. Маника, О. Зибачинського, О. Турушанка, Б. Сірецького, В. Якубовича, Ю. Глібки, Т. Скакуна. Осередком товариства стала редакція „Самостійності”. Безперервні стеження агентів таємної поліції виявили, що „залізники” вкрили своєю мережею майже всю Північну Буковину і відповідно вжили усіх заходів для розпуску товариства [140, арк. 25–36].

Значна частина українців Румунії опинилася під впливом радянської пропаганди. СРСР, афішуючи захист української меншини, почав активну кампанію з метою привернення на свій бік українців північної частини Румунії. Після окупації Польщі діяльність комуністів цієї зони „набула форм української націоналістичної пропаганди” та закликала представників цієї меншини переходити під захист радянської влади [806]. Так завербували українців для агентурної сітки Київського радянського інформаційного центру. У жовтні 1938 р. завербували подружжя Василя та Єлизавети Федорків з Чернівців, які отримали спеціальну підготовку щодо роботи з радіопередавачем. У серпні-вересні 1939 р. вони передавали з Румунії інформацію військового характеру і це тривало до їхнього арешту [806, р. 332–333].

В одному зі звітів ФНВ, на основі рапорту з Сомешського округу, завважувалося, що „меншини не проявляють лояльності до румунської держави”. Однак відомості щодо записів до ФНВ та діяльності у цій політичній формації не завжди були переконливими і тому не можна будувати свої висновки на них [210, f. 223]. В одній з інформаційних нот керівництва Чернівецького повіту йшлося про наростання антирумунських настроїв серед українського населення: „в останній час українська іредента почала пропаганду серед румунів, за використання української мови навіть службовцями, священиками та вчителями в селах з українським населенням”. У ноті наводилися приклади священиків із Горошинців, Боянчен та Добринівки, які читали курси релігії українською мовою [216, f. 12]. У рапортах поліції вимагалось стеження за „гарячкуватим українським іредентистом Вуколом Копачуком” з Волинця, якого підозрювали у керівництві шпигунською мережею з допомогою одного австрійського громадянина [216, f. 2]. Українська іредентистська пропаганда особливо проявлялась у школах. У школі хутора Греблина-Дихтинець вчителька Ярослава Іванчук проводила уроки тільки українською мовою, а багато батьків погрожували, що не відпускать дітей до школи, якщо навчання буде вестися румунською мовою. Приклад Василя Савчука, „який відмовився купувати для дитини підручники, надруковані румунською мовою” [216, f. 34]. У селі Яблунівка вчителька Ганна Конятин-Стефюк вела інтенсивну українську пропаганду. Шкільний інспектор з Радівців погодився на викладання нею українською мовою, але місцеві румуни вимагали перевести її до зони з більшістю румунського населення [216, f. 65]. Окремі відомості досить суперечливі. Відомий випадок з примарем Черепківки М. Олійником, який вів церемонію змішаного шлюбу українською мовою, за що був звільнений з роботи [216, f. 7]. Інші джерела розповідають про його „лояльність до румунського елемента” [216, f. 11].

Але не всі українці вірили у зовнішньополітичні експансіоністські плани Німеччини та СРСР. Українська чернівецька газета „Час” співчувала долі українців із Закарпатської України після її окупації хортистською Угорщиною.

До речі, до Румунії прибули багато біженців із цієї зони. Чернівецьке товариство „Народний Дім” прийняло 1 вересня 1939 р. 16 молодих біженців, які симпатизували режимові Кароля II натомість були вороже налаштовані щодо режиму Хорті, який забороняв розмовляти рідною мовою [781]. У травні 1940 р. інші українці з радянської Галичини перейшли до Румунії, мотивуючи це тим, що в СРСР ризикували померти з голоду або потрапити до Сибіру [781, р. 281]. В одному зі звітів про стан населення говорилось чітко, що „українці переконані у тому, що співвітчизникам на окупованих територіях дуже важко і віриться, що вони проти комуністичного режиму, але не відмовляються від намірів створення незалежної держави” [216, ф. 117]. В іншому звіті підкреслювалось, що „після отриманих вістей з окупованих радянською владою територій симпатії українців до СРСР набагато зменшилися” [216, ф. 128].

Протягом 1939–1940 рр. керівники ФНВ обмежували свободу дій меншин під підозрою, що вони підривають авторитет держави. Низка рапортів лідерів ФНВ вимагали від місцевих структур стежити за українською, угорською та болгарською меншинами. Вимагалось відсторонення представників цих меншин від керівництва партією. У 1940 р. становище українців погіршилося коли, в умовах загострення відносин Румунії з Німеччиною та СРСР, повітові префектури заборонили етнічним громадам проводити зібрання та маніфестації без погодження з найвищими органами ФНВ. Українцям дозволялись лише цивільні заходи релігійного характеру, щоб не викликати в них обурення та провокацій з боку СРСР [216, арк. 13–14].

У 1930-х роках відбулися відчутні трансформації у зовнішній політиці Румунії. Приєднання до фашистського блоку розумілося румунським урядом як гарантія проти претензій хортистів на Трансільванію та закріплення за собою захоплених українських земель і загарбання нових територій. Так, у промові, виголошеній наприкінці листопада 1938 р., прем'єр-міністр Румунії М. Кристя недвозначно зазіхав на задністрівські землі, тобто на анексію Молдавської автономної радянської республіки, яка входила до складу УРСР.

Курс Румунії на зближення з фашистською Німеччиною загрожував безпеці південно-західних кордонів СРСР. Водночас Москва шукала можливості вирішення територіального питання. Радянсько-німецькі договори про ненапад від 23 серпня та про дружбу і кордон від 28 вересня 1939 року фактично ізолювали Румунію і розв'язали руки СРСР. Й. Сталін добре був поінформований про зміну з весни 1940 р. орієнтації зовнішньополітичного курсу Румунії. З розпадом Малої Антанти і поразкою Польщі ця придунайська країна, яка, за підсумками версальського мирного врегулювання в Європі, значно розширила свої кордони за рахунок Болгарії (Південна Добруджа), Угорщини (Банат і Трансільванія), Австрії (Буковина), Росії (Бессарабія) – опинилася в складному становищі. Незважаючи на надані їй гарантії, Англія і Франція були неспроможні їй допомогти. Територіальні претензії висувалися як з боку Німеччини, так і СРСР. Кароль II зробив вибір на користь Німеччини. 29 травня 1940 р. під тиском Берліну Румунія підписує з Німеччиною кабальну угоду про поставки до III рейху більшої частини видобутої нафти в обмін на постачання румунської армії сучасною бойовою технікою і зброєю. При цьому король у бесіді з німецькими дипломатами підкреслював, що у випадку російського наступу і втягування Румунії в сферу військових дій всі нафтовидобувні і переробні підприємства буде підірвано.

Не сподіваючись на такий стрімкий розвиток подій та швидкий розгром Франції, Сталін боявся запізнитися із захопленням ще однієї сфери впливу. До того ж він змушений був повідомляти Берлін про будь-яку зовнішньополітичну акцію, яка торкалася інтересів обох партнерів. Постійні консультації тривали і між Німеччиною та Румунією. Румунські дипломати попереджали своїх німецьких колег про те, що вихід більшовиків на Балкани становитиме загрозу для всієї Європи.

Влітку 1940 р. питання про приєднання до СРСР Бессарабії та Північної Буковини стало каменем спотикання у стосунках між двома диктаторськими режимами. Це остаточно зруйнувало радянсько-німецький альянс. 23 червня 1940 р. Молотов повідомив послу Шеленбергу про те, що радянський уряд

прийняв рішення з бессарабського питання. У телеграмі до Рібентропа німецький посол звернув увагу міністра на те, що на теренах Бессарабії та Буковини проживає достатньо чисельна німецька етнічна меншина і треба якимось чином вирішити і її долю. Рібентроп у відповіді висловився з обуренням, оскільки в минулому ці території належали до австро-угорської корони. Він попросив нагадати радянському керівництву, що Німеччина зацікавлена в деяких румунських територіях [743]. Врешті Шеленберг одержав розпорядження поступитися в питанні про Бессарабію, але категорично заперечувати проти анексії Буковини, яка в минулому до Росії ніколи не належала. Однак 26 червня Сталін почав вимагати від Румунії негайного вирішення питання про повернення Бессарабії Радянському Союзу і передачі тієї частини Буковини, населення якої в більшості своїй пов'язане з Україною культурою, мовою, історичним минулим. 27 червня 1940 р. на засіданні Королівської ради, на якому дебатовалася радянська нота від 26 червня, проти задоволення вимог виступив Кароль II та ще три особи, решта членів ради наполягли на прийнятті умов, що й було доведено до відома уряду СРСР. 28 червня радянські війська вступили на передану Румунією разом з Бессарабією північну частину Буковини.

Тоді наприкінці червня 1940 р. з боку СРСР лунали навіть погрози щодо можливості збройного вирішення питання про Бессарабію. Був поставлений ультиматум румунському уряду про виведення протягом чотирьох днів з Північної Буковини та Бессарабії румунських військ.

Ультиматум Молотова від 27 червня вимагав від Бухаресту не лише чіткої відповіді, але й негайної евакуації військ з території, що підлягала окупації. Наступного дня о 14.00 за московським часом румунські війська вже мали розпочати евакуацію з теренів Бессарабії та Північної Буковини. 28 червня частини південної групи військ під командуванням генерала армії Г. Жукова перейшли Дністер. До СРСР було приєднано територію загальною площею 51 тис кв. км з населенням 4 млн. 29 червня до Кишинева прибули М. Хрущов та маршал С. Тимошенко. 2 серпня 1940 р. за рішенням VII сесії Верховної Ради

СРСР було створено Молдавську РСР, до якої відійшла значна частина українських земель. Президія Верховної Ради СРСР встановила новий кордон між Україною і Молдовою.

В умовах світової війни розмежування румунських та українських земель не могло бути остаточним. Плани нової експансії в Бухаресті були вельми популярні і стимулювалися Берліном. За Віденським протоколом від 30 серпня 1940 р. Румунія віддала Угорщині частину Трансільванії, одночасно дістала від Гітлера недвозначні обіцянки компенсації за рахунок України.

Таким чином, як свідчить аналіз джерел, українці були лояльними до того, що не суперечило їхнім національним інтересам, але не до румунської держави. Інтеграція українців до Фронту національного відродження не була ефективною. Більшість записувались не тому, що сповідували ідеологію ФНВ, а в першу чергу через побоювання залишитися без роботи. Інші знайшли у цьому своєрідну можливість для продовження політичної кар'єри та реалізації своїх амбіцій, чи то пов'язаних з проектом самостійної соборної України, чи то політики Радянського Союзу. Румунська влада дала власну відповідь на ці ініціативи. У зонах зі значним впливом українців на румунське населення конфлікти між цими етносами загострилися. Взагалі міжвоєнна Румунія лише інспірувала пошук найоптимальніших засобів і шляхів зацікавлення українського населення в захисті румунських інтересів. Не можна забувати й про те, що в той період різні форми тоталітаризму були більш привабливими ніж демократична система, а відповідно українці, не маючи власної національної держави, змушені були орієнтуватися на них задля здійснення своїх самостійницьких прагнень. Врешті-решт авторитарні методи керівництва країною та примусова румунізація лише сприяли тому, що Румунія втратила інтегровані українські території на користь СРСР.

2.3 „Українське питання” в умовах реокупаційного режиму маршала І. Антонеску (1941–1944 рр.).

Встановлення військової диктатури І. Антонеску прискорило приєднання Румунії до держав „осі”. 23 листопада 1940 р. уряд Румунії підписав Троїстий пакт. До травня 1941 р. між А. Гітлером і І. Антонеску погоджено всі питання спільних дій проти СРСР. Румунії, в разі перемоги у війні, було обіцяно Бессарабію, Північну Буковину та південні райони України.

Ідеологічні підстави у розробці геополітичних концепцій правлячих кіл Румунії напередодні Другої світової війни були розроблені в працях І. Ністора „Румуни за Дністром”, „Трансністрианські румуни”, „Давність румунських поселень по той бік Дністра”. Вони готували громадську думку до загарбання цих земель. 10 липня 1942 р. І. Ністор виголосив доповідь „Геополітичні і культурні аспекти в Трансністрії”, сповнену захоплення від того, що „політичні події останнього часу, в тісному органічному зв'язку з воєнними діями, які відбуваються, створили нову ситуацію по той бік Дністра”, що між фашистською Німеччиною і королівською Румунією „досягнуто конкретного територіального розмежування і набуто підтримки для створення нової румунської провінції, названої Трансністрією”, а „адміністрація Трансністрії може спиратися на старі етнічні, політичні і культурні основи” цього краю.

Успіхи початкового етапу війни спричинили масштабніші домагання щодо українських земель. Газета „Уніря” вимагала встановити кордон „на Дніпрі або далі”. Коли ж німецькі й румунські війська дійшли до Волги, бухарестська газета „Курентул” писала, що кордон Румунії повинен проходити... по Уралу і таким чином забезпечити створення „румунської імперії до воріт Азії”. У хід були пущені різні псевдонаукові геополітичні і геоісторичні теорії. Г. Бретіану, наприклад, висунув тезу про так званий „простір безпеки” румунської держави, яка фактично повторювала ідеї німецького фашизму про „життєвий простір”. Румунія розраховувала на практичну підтримку Німеччини у захопленні чужих земель, в тому числі й українських. Військові поразки III Рейху не тільки

перекреслили румунські плани, а й призвели згодом до швидкого падіння фашистського режиму в Румунії.

Відповідно до наказу від 2 липня румунські війська розпочали наступ на терени Північної Буковини, 5 липня 1941 р. було зайнято м. Чернівці, а 7 липня вони вступили на землю Вижниччини з боку Берегомету. Буковинці досить прихильно сприйняли румунську реокупацію українських територій, однак насторожували переслідування єврейського населення, що здійснювалися зразу ж у перші дні перебування тут румунських військових. Негайно почалася ліквідація українських адміністративних структур, зривання українських вивісок і прапорів. Тимчасовому Українському Комітету Вижниччини була відведена роль номінального органу, допоміжної ланки між румунською владою і українським населенням. Не бажаючи компрометувати український визвольний рух, Комітет 11 липня 1941 р. вирішив саморозпуститися і перейшов у підпілля. Схожою була ситуація і в інших центрах Буковини після видання румунським урядом 10 липня прокламації про те, що Північна Буковина стає частиною Румунії і запровадження з наступного дня на її території румунської цивільної адміністрації.

Підґрунтям для таких жорстких кроків нової окупаційної влади на Буковині стали тверді гарантії Німеччини, які отримала Румунія на початку війни. Відкинувши пропозицію А.Розенберга, який ще в 1938 р. планував створити українську державу, яка включала б, крім власне України, ще й області Курська, Воронежа, Тамбова, Саратова, Гітлер зробив ставку на сателітні держави південно-східної Європи – Румунію та Угорщину. Роль України зводилася до розв'язання територіальних проблем її сусідів.

Суперечливість та складність цієї проблематики не дозволила історикам у радянський час ґрунтовно її вивчити. Пояснюється це як складністю доступу до архівних документів, які в 1944 р. були розпорошені радянською владою та частина їх була вивезена до Москви, так і тематикою, що тривалий час залишалася під забороною. Це спричинило творення певних міфів та низки ідеологічних стереотипів, крізь які оцінювався період 1941–1944 рр. на

окупованих українських теренах у контексті тодішньої міжнародної ситуації, відносин Румунії з Німеччиною та СРСР. Висвітлення окремих аспектів періоду Другої світової війни, навіть при наявності значної кількості різнопланових джерел, відбувається неоднозначно, наштотуючись на низку проблем, як ментального, так і дослідницького характеру. Вони пов'язані з традиційною прерогативою при вивченні цієї доби, що була закладена радянською історіографією, коли мірилом об'єктивності оцінки періоду 1941–1945 рр. залишалися, до прикладу, донесення радянських спецслужб, зведення штабів, рапорти найвищого командування армії, тощо [428, 521, 556, 557, 559, 622]. Радянська історіографія визнала своєрідним еталоном оцінки подій 1941–1943 рр. псевдоісторичну працю Й.В. Сталіна „О Великой Отечественной войне Советского Союза”, яка вийшла в світ невдовзі після Курської дуги і мала використовуватися як настільна книга партійними інструкторами для „ідейно-політичного виховання населення”. Так, скажімо, у протоколі засідання бюро Чернівецького обкому КП(б)У від 3 липня 1944 р. настійливо рекомендується організувати щоденне інформування всіх прошарків населення про події на фронтах війни, міжнародне і внутрішнє життя в СРСР шляхом читання преси, передруку і поширення зведень Радінформбюро, щомісячне прочитання політичних доповідей у кожному населеному пункті. Основним змістом таких виступів мало стати роз'яснення героїчних перемог Червоної армії, поточних військово-політичних подій і „перспектив війни радянського народу з німецько-фашистськими загарбниками та докорінних змін у міжнародному стані СРСР”. Треба було висвітлювати внутрішнє життя країни, показуючи при цьому „могутність радянського соціалістичного устрою, патріотичне піднесення радянського народу, всенародну допомогу фронту” [5, арк. 47–49].

Погодьмося, що викорінити те, що так ретельно продумувалося і системно впроваджувалося, проникаючи в людську підсвідомість як істина, що не потребувала доведення, вкорінюючись та формуючи непохитність віри у радянські завоювання, не так просто навіть зараз. Такі безальтернативні підходи не залишали місце об'єктивним оцінкам, коли керівники ідеологічних

відділів розробляли тематику лекцій на зразок: „Яку долю українському народу готували німці та їх вірні пси – українсько-німецькі націоналісти”, „Укріплення бойового союзу СРСР – США – Англії в спільній боротьбі проти гітлерівської Германії”, „Українсько-німецькі націоналісти на службі у Гітлера” тощо.

Тривалий час дослідниками не бралися до уваги, або ж оцінювалися достатньо тенденційно іноземні, у даному випадку румунські джерела, які могли не лише пролити світло на воєнний період, але й показати деякі події в не зовсім вигідному для радянської системи світлі. З огляду на вищесказане цінність використаних у цьому дослідженні джерел полягає в тому, що вони належали до категорії суворо секретної інформації для внутрішнього користування найвищого військового командування, силових структур та спецслужб Румунії – країни-союзниці Німеччини. Йдеться про документи Ставки Верховного головнокомандувача румунської армії, донесення військової розвідки, контррозвідки, органів Сигуранци, поліційного управління, жандармерії, приватне листування найвищих посадовців, що складала тоді державну таємницю. Нерідко крім інструкцій, аналітичних звітів, розпоряджень, ці документи містили самокритичні висновки, зауваження. Це, з одного боку, може частково дати відповідь на запитання з приводу того, чому реокупація румунськими військами Північної Буковини і Бессарабії завершилася фіаско, а прорахунки румунської політики на цих українських теренах уможливили іншу реокупацію – вже радянського штибу. З іншого, такий підхід дозволяє оцінити події 1941–1944 рр. з точки зору союзників Німеччини, спростувати низку міфів, тим більше, що Румунія під час війни переслідувала власні геополітичні інтереси стосовно українських земель, тобто мала власне бачення шляху вирішення „українського питання” стосовно Північної Буковини та Бессарабії.

За новим німецьким проектом, український етнополітичний простір було поділено на кілька частин. Шість генеральних округів площею у 339,2 тис. кв. км складала Рейхскомісаріат „Україна” з центром у м. Рівне. Чотири західні області – Львівська, Тернопільська, Станіславська і Дрогобицька (загальною

площею 48 тис. кв. км) – були приєднані як „дистрикт Галичина” до генерального губернаторства, утвореного на території Польщі. Чернігівська, Харківська, Сумська, Луганська, Донецька області включені німцями до „прифронтової зони”, яка цілком контролювалася німецьким військовим командуванням. Закарпаття ще в березні 1939 р. було передане Угорщині, в нагороду за знищення нею самостійної Карпатської України.

На початку Другої світової війни Угорщина, окрім Закарпаття, отримала з благословення Гітлера Трансільванію – до того часу румунську територію (Ардял). Як сатисфакцію за таке „обділення” Румунія очікувала від союзницької Німеччини передання їй Бессарабії і Буковини. Однак чутки про те, що німці мають намір створити Українську державу посилювали стурбованість румунів. Румунський посол у Німеччині 24 липня 1941 р. повідомив німецький уряд, що Румунія просить, щоб майбутня Українська держава не була надто велика, бо Україна з 40-мільйонним населенням тиснутиме на Румунію та інші європейські держави. Посол особливо просив, щоб Галичина не була приєднана до України, а стала частиною Німеччини, щоб можна було мати прямий зв'язок між Румунією та Німеччиною.

Начальник політичного департаменту МЗС Німеччини Верман відповів, що ще занадто рано говорити про освоєння територій „колишнього Радянського Союзу”. Посол Німеччини в Румунії повідомив наступного дня Берлін про застереження Румунії щодо України: „Вице-міністр, президент Антонеску цікавився питанням майбутнього устрою України і заявив, що не треба створювати великий слов'янський регіон на румунському кордоні” [524, с. 132]. Втім, хвилювання румунського уряду було зайвим – як нагороду за лояльність до Німеччини Румунія одержала українську Буковину, а також, згідно з угодою від 19 липня 1941 р., Одесу зі смугою української території площею 15 тис. кв. км, яку назвали „Великою Трансністрією”. Українська Буковина, окупована румунськими військами на початку бойових дій, 14 липня була оголошена румунською територією. Цікаво, що за наявними архівними даними, А.Гітлер влітку 1941 р. не змушував маршала І. Антонеску окупувати українські землі на

схід від Дністра. На основі лише опосередкованої пропозиції фюрера, висловленої у листі на адресу І. Антонеску в липні 1941 р., румунський диктатор фактично самостійно прийняв рішення брати участь у подальших військових операціях на українських теренах. Починаючи з серпня, 3-тя румунська армія разом з 1-ю німецькою наступала на схід, і невдовзі союзники досягли Південного Бугу. 4-та румунська армія самостійно вела бої за Одесу, оборона якої тривала більше двох місяців – аж до 16 жовтня 1941 р. Отже, план військових дій на території України на схід від Дністра був самостійним рішенням І. Антонеску, що обернулося для румунів дорогою ціною – втрачено майже 8 тис. солдатів та офіцерського складу вбитими, 63 тис. – пораненими, понад 11 тис. – зникли безвісти.

Добре відомими є наслідки репресивних заходів, які були вжиті режимом І. Антонеску з метою виконання особистого наказу диктатора захоплення Одеси за п'ять днів. Життя румунського чи німецького офіцера, який загинув під час вибуху румунсько-німецької комендатури у місті 22 жовтня 1941 р. оцінювалося в життя 200 мешканців міста, а за кожного солдата страчувалося 100 осіб. На середину весни 1942 р. через репресії, знищення та масове відправлення до таборів населення Одеси скоротилося на 400 тис. осіб.

Протягом другої половини липня 1941 р. і до кінця січня 1942 р. Рейхсканцелярія одержувала численні листи протесту проти „розчленування українського національного організму” від місцевих відділень Українського національного об'єднання і від українських біженців з Буковини і Бессарабії, які вимагали скасування попередніх рішень. На особливу увагу заслуговує документований меморандум, надісланий до німецького уряду з Лойбусу над Одрою професором Т. Бриндзаном, в якому наведено всі кривди, завдані українцям румунами та доводилася українськість Буковини. Акція була організована активістами ОУН під проводом полковника А. Мельника.

Румунські спецслужби вбачали в цій акції німецьку інтригу і небезпідставно вважали її інспіратором Фріца Валявеца. Цікаво, ким насправді була ця одіозна постать у системі тодішніх міжнародних відносин і яким чином він намагався

вплинути на політичну долю теренів Північної Буковини та Бессарабії. Протягом міжвоєнної доби ХХ ст. Німеччина проявляла особливе зацікавлення, у тому числі й наукове, новими державами, що виникли в Центральній та Південно-східній Європі. Були створені профілюючі кафедри в складі вищих освітніх закладів та окремі наукові центри, які посіли досить помітне місце в міждисциплінарних дослідженнях на основі міжнародної співпраці на геополітичному терені. Виділяються два етапи в еволюції присутності та впливу „германізму”: спочатку йдеться про поширення в межах територіального простору до 1935 р., а потім розповсюдження цієї ідеї до 1939 р. за допомогою інструментів пропаганди III Рейху. Протиріччя стає очевидним у концептуально-методологічному плані, коли поєднується аналіз ідеї „германізму” та поняття „нація-держава”, і воно спричинене двоякістю політичного та наукового компоненту. Досліджувана проблематика стосується в прямому сенсі історії Німеччини та етнічних меншин, розташованих поза її межами, при чому переважно на південно-східних теренах Європи.

Заснований у Мюнхені влітку 1933 р. науковий інститут мав займатися вивченням німців, що компактно проживали у Центральній та Південно-східній частині Європи. Південно-східний інститут (Südost-Institut) досяг значного престижу завдяки низці праць з сучасної новітньої історії, особливо країн балканського регіону. Після 1935 р. розпочався процес мобілізації та пропаганди німців у бойовому сенсі, у розумінні поширення культурних цінностей у формі груп науковців, бібліотек та спеціалізованих видань. Ця діяльність досягла високого рівня в середині 1940-х років і значно зросла завдяки участі молодих фахівців, зокрема історика Фріца Валявеца. Низка чинників, зокрема походження – швабсько-дунайське, багатоетнічність, багатомовність та обставини життя, сприйнята культура, захоплення історією, що окреслилося як майбутній предмет досліджень ще в німецькому лиці у Будапешті, сприяло тому, що студент Валявец усвідомив концепцію етнічної ідентичності як головну причину, мотив вивчення існування німців у просторі і часі. Роль, яку відіграв вчений Якоб Блейєр у спрямуванні інтелектуальних

здібностей у науковому та військовому напрямку відіграв роль головного чинника в частому відвідуванні університету в столиці Баварії та продовженні публікування тематичних статей у профільних журналах. Студентські роки (1930–1934 рр.) мали серйозні наслідки для його особистості через той вплив, якого він зазнав щодо питання поширення німецького духу на південний схід Європи, а також через внесок, зроблений в якості члена (з 1931 р.) Інституту. Змінилася призма, крізь яку тлумачилася німецька проблема. Завдяки поступовому зростанню власними зусиллями і заслугами, особистим рисам та певній системі соціальних відносин він зумів все це використати для поглибленого вивчення німців, поки що без примусового втручання та впливу нацистського режиму. Справа своєрідної „угоди”, укладеної між доктором Валявцом та системою досить суперечливо відображена в сучасній німецькій історіографії, яка б, здавалося, найбільш наближена до джерельної бази, пов’язаної з цією постаттю. Його представляють як той особливий випадок, коли громадянин з югославським паспортом, прийшов з-за меж розселення німецької людності і таким чином володів зовсім іншою ментальністю. Це відобразилося в його власних дослідженнях, відомих у наукових колах, підтверджених успішним захистом докторської дисертації (1936 р.), в якій він розглянув постать Карла Готліба фон Віндіха. Він працював у якості референта преси для Румунії та Сербії у відділі зовнішніх відносин у Німецькій академії в Мюнхені, став дійсним членом південно-східного інституту. Валявец отримав стипендії для пошуку документальних джерел, що стосуються німців, хронологічно до 1918 р. Паралельно здійснював наукові відрядження до Угорщини та Румунії (1934–1937 рр.), з метою створення умов для належного зондування „пульсу” відповідної історіографії та контактування з великою кількістю угорських, німецьких та румунських фахівців, з політичними постатями в університетському світі, лідерами різних інституцій, духовними особами задля розширення взаємних відносин.

Починаючи з осені 1935 р. Валявец координував видавничу справу інституту та заснування певного періодичного видання. Йшлося про журнал

„Südostdeutsche Forschungen” (з 1936 р.), на сторінках якого мала розгорнутися наукова полеміка щодо співпраці між народами, з метою зосередження уваги науковців з південно-східних теренів Європи на німцях. Публікації присвячувалися проблемі німців у європейському контексті, який змінювався через участь у ньому різних культур. Віддавалася перевага професійному діалогу між дослідниками різних галузей – географії, етнографії, історії, лінгвістики, літератури, політики.

Зміни, що настали у 1939–1940 рр. через підпорядкування мюнхенської інституції певній університетській структурі геополітичного спрямування в Берліні та зміни назви журналу на „Südost-Forschungen”, торкнулися і його змісту у тому сенсі, що було обмежено дослідження німецької проблематики на південно-східних територіях Європи. Відбулася політизація змісту статей та матеріалів, інформації для партійного апарату та чиновників, вбираючи в себе етно-расовий компонент, пропонуючи, щоби обидві установи та видання ставали повністю залежними від націонал-соціалістів. Свої дослідження Валявець виклав у докторській дисертації та науковому дослідженні, написаному з метою отримання габілітації. Робота „Der deutsche Kultureinfluss im nahen Südosten. Unter besonderer Berücksichtigung Ungarns” була опублікована в 1940 р. На посаді приват-доцента Мюнхенського університету він був зобов’язаний демонструвати свою компетентність у берлінський період існування та діяльності, що розгорнувся в 1940 р, а також у керуванні відповідним відділом у складі Німецького інституту зовнішньополітичних досліджень (DAI). Він продовжував дослідження з історії народів та країн південно-східної Європи, керував профільною кафедрою в Найвищій школі зовнішньополітичних досліджень, що була відкрита при університеті в столиці Німеччини. Валявець надалі продовжував виконувати обов’язки заступника директора інституту в Мюнхені, при цьому курсуючи щотижня між цими двома осередками інтелектуальної праці, продовжував працювати над формуванням нової генерації фахівців на терені вивчення південно-східної Європи. Присутність професора Ф. Валявеца в Румунії тісно пов’язана з операціями

розвідувального характеру, організованими СД за кордоном. Загальновідомим є той факт, що разом з вибухом Другої світової війни діяльність, розгорнута німецькими спецслужбами за межами Німеччини, стрімко допомогла розв'язати ту низку завдань політичного, економічного та військового характеру, які ставили обставини війни. Згідно з даними, Абвер представляв собою головну розвідувальну службу III Рейху. Новостворена РСХА – Центральна служба безпеки Рейху – була в жорсткій конкуренції з організацією, очолюваною адміралом В. Канарісом, і перейшла до створення власної спеціальної мережі. Першим кроком на шляху до цієї мети було рішення міністра закордонних справ фон Ріббентропа. 26.10 1939 р. було надано можливості представникам РСХА працювати під дипломатичним прикриттям закордонних німецьких місій під назвою „Sonderbeauftragten der Sicherheitspolizei und des SD”. Відповідно до розпорядження А. Гітлера від 3.09.1939 р. емісари РСХА за кордоном підпорядковувалися формально шефові дипломатичного представництва Німеччини у відповідній країні. Однак РСХА спробувала також організувати й інші інформативні канали, незалежні від МЗС III Рейху. У цьому контексті знаходимо пояснення і ангажування історика Ф. Валявеца щодо роботи в Румунії в грудні 1939 р. Не викликає сумнівів його співпраця з СД. Дослідження біографії вченого та розвідника свідчать про те, що починаючи з 1936 р. між Валявцем та штандартенфюрером СС Францом Альфредом Сіксом існували досить тісні контакти, а зв'язки з СД, особливо з майбутнім очільником зовнішньої розвідки Вальтером Шеленбергом ставали все тіснішими. Відрядження до Румунії Валявець мав протягом 8–22 грудня 1939 р. Протягом усієї поїздки його супроводжував офіцер Абверу. В цій подорожі він, як свідчать численні архівні документи, мав зустрічі з багатьма особами – від офіцерів румунської армії до університетських професорів. У своїх звітах щодо внутрішньополітичної ситуації в Румунії він досить критично відгукувався про Фронт національного відродження, вважаючи це утворення ефемерним, штучним, спричиненим необхідністю інтеграції та зміцнення цілісності країни, про що свідчать події, що розгорнулися в 1940 р. На

противагу таким оцінкам авторитарного режиму Кароля II та його політики, він з неприхованою симпатією відгукується про легіонерський рух. Вважав, що рух був надто послаблений карлістським режимом. Він прийшов до висновку, що Залізна Гвардія була значно знекровлена репресіями, вжитими карлістським режимом після вбивства прем'єр-міністра Арманда Калінеску, однак вона продовжує залишатися потужним політичним фактором у розумінні того впливу, який вона чинить на громадську думку [794, р. 146]. Він навіть неприховано радів із можливості вибуху протесту легіонерів проти режиму Кароля II. Говорив про небезпеку, яку несуть німецьким інтересам євреї та їхнє панування в економічній та комерційній сфері Румунії. Також він багато уваги приділяв міжнародному становищу Румунії. На думку Ф. Валявеца, стан значної нервозності був спричинений впливом сусідніх країн. Громадська думка була спонукувана ідеєю, що навесні 1940 р. повинно статися щось важливе. Як визнають румунські історики, зараз звіти Валявеца та його оцінки внутрішньополітичної та зовнішньополітичної ситуації, в якій опинилася Румунія наприкінці 1939 – на початку 1940 рр. відповідали реальному стану речей [794, р. 148–155, 166–167, 177–178].

Після подорожі в грудні 1939 р. Валявец знову повертається до Румунії на початку липня 1941 р., але вже в якості унтерштурмфюрера СС, члена Ейнзацкоманди 10 (б) та перекладача командира цієї військової одиниці Алоїса Перстера. Розташувалися вояки СС, Ф. Валявец та А. Перстер у чернівецькому готелі „Під чорним орлом”. Вояки цієї одиниці були замішані у заворушеннях, вчинених 8 липня 1941 р. у Чернівцях – малися на увазі єврейські погроми проти 500 осіб. Крім цих подій, Ейнзацкоманда 10 (б) та Ф. Валявец надали значну підтримку українським націоналістам у контексті їхніх прагнень до творення власної держави за протекцією нацистської Німеччини. У період постійного перебування Ейнзацкоманди 10 (б) у Чернівцях вона була головним партнером та протектором української національної меншини в Північній Буковині. Після того, як Команда А. Перстера залишила Північну Буковину, лідери місцевих українських націоналістів ввійшли в контакти з

представниками німецької комендатури в Чернівцях. Професор Ф. Валявець, який залишився в місті, почав з цього моменту діяти в їхніх інтересах і на шкоду інтересам Румунії за посередництва німецької дипломатії. Так, на початку вересня 1941 р. провідники українських націоналістів були запрошені Ф. Валявцем до місцевого Палацу культури, будучи зобов'язаними протягом 8 днів презентувати кожен по меморандуму, в якому мали бути відображені потужні чинники політичного, етнічного, культурного, соціального, адміністративного характеру, тобто всі утиски, яких зазнали протягом 22 років панування румунів, іншими словами все, що спонукає українців просити також управління [212, ф. 28–29]. Одна з інформативних нот під грифом „цілком таємно”, датована 18 вересня, свідчить про те, що попередні зустрічі Валявця з українськими представниками відбувалися ще на початку серпня 1941 р. і що до цієї акції були залучені С. Ткачук, О. Джулеба, В. Якубович, В. Дутчак, І. Карбулицький, В. Кравчук. Основна роль у складанні меморандумів була покладена на останні три особи. Ф. Валявець запевнив тоді присутніх у тому, що німецька адміністрація на Буковині триватиме недовго – протягом року, а потім влада перейде виключно до українців [там само].

До речі, у цьому ж документі зазначалося, що для досягнення цієї мети в Снятині засновано певний український осередок пропаганди, який організовує її на теренах Північної Буковини, заснувавши дві типографії, одну в Снятині, а іншу – в одному з прикордонних сіл, де друкуватимуться маніфести та українська література. Згодом цей матеріал мав розповсюджуватися на Буковині німецькими прикордонниками, що стояли на кордоні з Галичиною. Українці навіть спробували відновити закриту ще в 1937 р. газету націоналістичного спрямування „Самостійність”.

Під час зустрічі Ф. Валявця з І. Карбулицьким, останній повідомив про те, що в Чернівцях на вул. Ірмія Мовіле розташована вілла для нового німецького губернатора.

Представники ОУН у Чернівцях передали німецькому консульству меморандум, датований 11 вересня 1941 р., в якому автори підкреслювали

єдність Бессарабії та Північної Буковини, прохаючи про включення цих територій у майбутньому до Української держави та критикуючи рішення Рейху про передачу цих двох провінцій Румунії, резолюція, яку вважають великою несправедливістю. Діяльність українських іредентистів з Північної Буковини, що надихалася і підтримувалася Ф. Валявцем, набрала особливого розмаху в останні місяці, офіційна румунська влада вживала необхідних заходів щодо його відсторонення. Вирішальною в цьому сенсі стала інформативна нота, складена поліцією безпеки в Чернівцях 11 листопада 1941 р., яка свідчить про те, що Валявець продовжував спонукати українських націоналістів шляхом різних заяв, ставлення, просити відокремлення Північної Буковини від Румунії та приєднання цієї території до Генерального губернаторства. Також йдеться про те, що Валявець останнім часом перетворився у ворога румунської справи та водночас виразного захисника українського руху в мірі, більшій, ніж його повноваження та місія, яку він тут виконує, перетворившись в очевидця, референта та прихильника „українського питання” [794, р. 168]. Про такий розвиток подій було повідомлено командира 8-ї Дивізії в Чернівцях, генерала Думітру Карлонца та губернатора Буковини, генерала Корнеліу Калотеску. Маємо всі підстави стверджувати, що документ досить швидко дійшов до Президії Ради міністрів, бо 14 листопада 1941 р. М. Антонеску заявив німецькому надзвичайному міністру в Бухаресті Манфреду барону фон Кілінгеру про антирумунську налаштованість Валявця в Чернівцях. Врешті звіт був адресований до Берліну, Кілінгер вимагає, щоб СС був попереджений про те, що не потрібно втручатися у внутрішні справи Румунії. Через три дні, а саме 17 листопада 1941 р. заступник держсекретаря МЗС Мартін Лютер надіслав листа Вальтеру Шеленбергу – керівнику 6-го департаменту зовнішньої розвідки РСХА, в якому просив про надання певних документів, що стосуються діяльності, яку розгорнув Ф. Валявець у Чернівцях. Шеленберг, з яким Валявець має дружні відносини, спробував відтягнути справу так, що відповідь надійшла лише 4 лютого 1942 р. У ноті, адресованій МЗС, Шеленберг спростовує звинувачення, висунуті Валявцю, що нібито він не мав контактів з

українськими націоналістичними колами з вересня 1941 р. – що категорично суперечить німецьким та румунським джерелам. Також він зауважував, що демарші, зроблені Ф. Валявцем на користь української меншини, були спробою їх захисту від ексцесів, вжитих румунською владою, а німецьке консульство було поінформоване про це. Більше того, Шеленберг не приховував свого здивування щодо реакції румунської влади, бо Ф. Валявець був особисто прийнятий віце-головою Ради міністрів М. Антонеску, який подякував йому за виконану в Чернівцях роботу. Лист, надісланий 4 лютого 1942 р. В. Шеленбергом, надійшов телеграфічно німецькій легації в Бухаресті, до нього було додано окремий рапорт. Зі звіту, надісланого 19 березня 1942 р. через радника легації Герхарда Стелзера стає зрозумілим, що повне пояснення діяльності Валявця передбачає нова інформація віце-голови Ради міністрів М. Антонеску. Румунська сторона не має бажання розпалювати конфлікт з німцями, а тому цю справу залишить без особливого акцентування уваги на ній. Після цього Валявець залишив Румунію на тривалий час (у грудні 1941 р.). Події у Бухаресті та Чернівцях, висунуті йому обвинувачення не завадили йому отримати нові завдання від 7-го департаменту РСХА. З цього часу він чітко переходить на політичну розвідувальну роботу і все менше приділяє уваги науковим дослідженням. Хоча протягом 1943–1945 рр. працював на посаді професора Берлінського університету, продовжуючи свої діяльність і в Мюнхені. Після війни він з великими труднощами відновлював Південно-східний інститут та перетворив його на провідну дослідницьку установу в цій галузі у Західній Європі.

Втім, справді інспірована Ф. Валявцем акція по складанню кількох варіантів меморандуму на підтримку вимоги прилучення Буковини до Генерального Губернаторства не мала особливого успіху, бо їй одразу ж протиставився Буковинський Провід ОУН. У подальших донесеннях Сигуранци відзначалося, що активно організовані українські націоналісти, дізнавшись про укладання пронімецького меморандуму, виступили проти нього

з тієї причини, що Провід ОУН ще на початку війни сформулював вимогу утворення незалежної соборної самостійної України.

Інформативні дані про настрої населення на теренах Північної Буковини, отримані румунською Сигуранцою, датовані періодом 28 серпня – 28 вересня 1941 р., говорили про те, що 15 вересня 1941 р. буковинська ОУН передала німецькому міністрові К. Пфлаумеру меморандум. (К. Пфлаумер – член NSDAP – № 186057 (з 1929 р.), штандартенфюрер СС з 15.05.1933 р., бригаденфюрер СС з 20.04.1940 р., член СС – № 62511. Протягом 1920–1929 рр. розгорнув діяльність у поліції землі Баден, був усунутий через симпатії нацистській партії. Депутат Рейхстагу з 12.11.1933 р., міністр внутрішніх справ землі Баден з 6.05.1933 р., додатково був радником з адміністративних питань у німецькому посольстві у Бухаресті (березень 1941 – 30.06.1942 р.)). Йдеться про те, що за ініціативою буковинського проводу ОУН українська делегація у складі О. Зибачинського, О. Гузар та В. Князько передала через німецького консула в Чернівцях меморандум до німецького уряду від населення Буковини з 25 тис. підписів, в якому протестувалося проти поновної анексії української національної території Буковини до Румунії та вимагалось її прилучення до України. Ряд учасників цієї акції згодом було запроторено до Садгірського концтабору. У документах зазначалося, що місцева ОУН для провокування відповідних німецьких чинників, компетентних у ставленні до українського населення Північної Буковини і стосовно майбутнього відокремлення цієї території. У меморандумі було показано ситуацію з буковинськими українцями, ще починаючи з 1918 р. і до 1941 р. включно. Акцентовано увагу на поганому ставленні румунів до українців та останні арешти українських націоналістів [182, арк. 1]. Цікавим є тлумачення цього документу румунськими спецслужбами: дві українські політичні організації: ОУН та УНР відстоюють свої права на лідерство в українському народі, ОУН склала цей меморандум з метою показати українцям, що вона бореться за їхні права. Ця робота ґрунтується на політичних та історичних домислах, що майно українців було присвоєне жандармами та військовими під час нової окупації Буковини. Крім

того, подано статистику стосовно кількості українців – на Буковині 500 тис., в Бессарабії – 600 тис. [182, арк. 10].

Останній меморандум передано німецькому міністру Пфлаумеру 18 вересня 1941 р., тобто через місяць після виходу Буковинського Куреня з Буковини. Його автором сигуранца вважала І. Карбулицького, голову Буковинсько-Бессарабської національної ради, якого тоді ж було внесено до реєстру особливо небезпечних українських іредентистів Буковини.

Звітність румунської сигуранци говорить про те, що німецькі інтереси полягали у тому, щоб спонукати українців до декларування невдоволення та показати несправедливість щодо включення Північної Буковини в губернаторство Галичини, яке після зазначених планів не буде в майбутньому у складі Української держави. Українці сподівалися здійснити цей план і тому наприкінці тексту мотивували бажання бачити реалізацію незалежної та соборної України шляхом включення території Галичини, півночі Буковини та Бессарабії. Останнім часом, зазначають агенти сигуранци, немає узгодженості дій між українцями та відповідними німецькими структурами. Українці прагнуть якнайшвидше заснувати Українську державу, стосовно якої німці не були б категорично налаштовані. Для досягнення цього німці приєднали українську територію до німецького генерального губернаторства. Українці сприймають це з великим занепокоєнням. Коментується з песимізмом той факт, що один з членів українського директорату Левицький поїхав до Берліну з невідомих причин. Інші інтерпретують його поїздку в тому сенсі, що востаннє будуть доопрацьовані дані навколо падіння Києва, який тоді перебував у руках радянської влади. В останній декаді місяця сталася подія дуже очікувана для українців – падіння Києва тримає в напрузі усі кола. Факт, що зразу після захоплення Києва не було зроблено жодної важливої політичної декларації стосовно майбутнього України призвів до зневіри українських кіл. З цього приводу ведуться розмови про те, що Німеччина зробила важливу політичну помилку, яка коштувала стількох жертв, оскільки навіть перед падінням Києва не була зроблена заява стосовно незалежності України з включенням

губернаторства Галичини. Ця справа могла стати серйозним стимулом для українців, які борються проти більшовиків. Стосунки між українцями та румунською владою характеризувалися як відверто погані.

29 вересня 1941 р. губернатор Буковини отримав інформацію про те, що під час радянської окупації 90% українських інтелектуалів з Буковини завербувалися на роботу до радянських органів влади, зайнявши керівні пости і, при цьому, переслідували все, що було румунським [181, арк. 29]. Із входженням румунських частин, ці елементи, побоюючись переслідувань, вирушили в Галичину, за підтримки німців, де увійшли до складу різних структур. Так, частина записалася до українського легіону „Січ”, решта відійшли у підпорядкування ОУН під керівництвом С. Бандери. Після цього вирушили інші частини української молоді до Галичини, кількісно їх було дуже мало у співвідношенні із загальною чисельністю українського населення Буковини. Реальна причина, яка призвела до переміщення в Галичину, був брак національної свідомості (маючи надії, що Німеччина та Румунія створять Велику Україну без їхньої присутності у війні), а з іншого боку – прорадянські симпатії, які ще досі панували.

Німецькі органи влади відвідала делегація українських лідерів на чолі з адвокатом д-ром В. Дубчаком та А. Кириловим, керівником культурного руху на Буковині та головою товариства „Українська школа”. Вони представили німцям ситуацію з українським населенням Буковини та Бессарабії з тим, щоб німці прояснили своє ставлення щодо приналежності цих земель. Заявили, що цей факт сприятиме формуванню та поглибленню симпатій українців стосовно німців, водночас, будучи і стимулом для української молоді з Буковини та Бессарабії, яка, знаючи, що ця територія належатиме до майбутньої України, вирушатиме масово на війну.

Стосовно цих пропозицій представник німецького вищого військового командування дав таку відповідь українським лідерам: „До завершення війни не робиться жодна спроба перегляду лінії кордонів, маючи на увазі, що цю справу можна буде вирішити лише по завершенню війни, коли буде відома

політична та географічна доля Європи. У будь-якому випадку для нас, німців, українці Буковини так само важливі, як і німці з Трансільванії” [181, арк. 29 зв.]. Розпорядження, дане німцями, які помітили, що українська молодь переходить у Галичину, а на місці записується до легіону або до складу ОУН, проходить вишкіл у таборах для військово-політичного інструктажу в Румунії, сприяло також у певній мірі тому, щоб призупинити цей процес.

Взагалі протягом вересня 1941 р., як резюмували звіти сигуранци, діяльність українців Північної Буковини надто інтенсифікувалася. Неприязнь стосовно українців залишалася незмінною. Для досягнення поставлених українськими іредентистами завдань робилося таке: 1) поглиблення стосунків з німцями та пошук шляхів обійти інтереси Румунії стороною, маючи на увазі політичну долю Північної Буковини та Бессарабії; 2) поширення націоналістичних тенденцій серед населення; 3) встановлення і підтримання тісних контактів з еміграційними центрами українців; 4) таємне поширення української публіцистики з теренів Галичини та підтримка акцій антирумунського характеру [182, арк. 10]. На думку румунських спецслужб, інтереси Третього Рейху щодо буковинських українців полягають у спонукуванні якнайбільшого невдоволення та аргументуванні несправедливого включення Північної Буковини до складу Генерального губернаторства. Однак це суперечить інтересам української меншини краю, оскільки вони прагнуть включення північних теренів Буковини та Бессарабії разом зі Східною Галичиною до складу соборної незалежної України.

Серед окремих українських військових у вересні було зроблено спробу налагодити певне порозуміння між українцями та румунською владою. Українсько-румунське замирення очевидно постало як наслідок двосторонніх переговорів між українською та німецькою сторонами, причому остання погоджувала пункти досягнутих домовленостей з румунськими чинниками. Українців представляли члени Української національної ради у складі І. Карбулицького, Ю. Дідіва, Р. Шавла, В. Шерея, П. Войновського (на перших раундах переговорів Войновський був відсутній). Переговори проходили в

готелі „Під чорним орлом” у Чернівцях наприкінці липня 1941 р. і завершилися такими домовленостями:

1. український активний елемент припиняє підготовку до збройних акцій проти румунської адміністрації; німецька сторона виступає гарантом особистої безпеки членів Національної ради, які залишилися на Буковині;
2. українцям дозволяється вивести учасників націоналістичного підпілля Буковини за межі краю під виглядом робочої колони, „арбайтсколоне”, яка мала право пересуватися по території Галичини і Східної України; її офіційним завданням мала стати допомога цивільній адміністрації у веденні відбудовних та господарських робіт;
3. умовою румунської сторони, без якої вона не погоджувалася випустити учасників українського підпілля за межі Буковини, було позбавлення їх румунського громадянства.

Було виявлено, що лише частину різних звернень, меморандумів, заяв та скарг, адресованих місцевому німецькому штабу, було задовільнено. Українці подавали численні скарги німецькому командуванню, у результаті чого було створено окреме бюро для прийому документів, адресованих німецькій стороні. Реакцією на ці звернення стало видання місцевим та галицьким німецькими штабами армій „Ausweisscheine” – посвідчень, в яких точно вказувалися відомості про особу і що людина перебуває під німецькою протекцією. Дозвіл вермахту на право пересування теренами України в час воєнних дій давав змогу сформувати похідну групу ОУН, здатну проводити самостійну політику на Східній Україні. У світлі цієї перспективи на другий план відходило первісне намагання уникнути румунських репресій розконспірованим учасникам українського підпілля Буковини.

Президія кабінету міністрів ставила до відома губернатора 30 вересня 1941 р. про те, що на прохання німецької влади в Чернівцях, лідери ОУН з Буковини відкоригували та представили меморандум, який коротко зводиться до наступного: „Буковина з давніх-давен була українською, навіть тоді, коли столиця Молдови була в Сучаві. Австріяки дозволили з 1906 р. українську

школу і цим започаткували процвітання на Буковині українського інтелектуального життя. У 1918 р. водночас з приєднанням до Румунії цієї провінції почалися переслідування від „articul 25” до тривалих ув’язнень, українська школа майже припинила своє існування. Цей дикий режим знову почався з новою окупацією румунами, українські націоналісти опинилися в ув’язненні (...). Разом з іншими 50 мільйонами українців, українці з Буковини та Бессарабії – 1 млн. осіб чекають, щоб націоналістична Німеччина допомогла у створенні великої української держави, визволившись з-під румунського ярма” [181, арк. 18]. Наприкінці вересня 1941 р. Президія кабінету міністрів поінформувала губернаторство про те, що українське населення отримало розпорядження не переправлятися в Галичину для запису в українську армію, мотивуючи це тим, щоб не зменшувати кількість українського населення, яке для створення Української держави має складати більшість, щоб домогтися приєднання до цієї держави [181, арк. 28]. Також ті, які залишилися на місці, отримали наказ організовуватися.

Вся аргументація, як повідомляв агент румунської розвідки, зводилася до того, що українці Північної Буковини прагнуть до створення незалежної соборної України. В українських колах поширюється хибна думка, що після падіння Києва, не були зроблені заяви щодо майбутньої України [180, арк. 1]. Подання такого меморандуму давало певні надії на позитивне вирішення „українського питання” з буковинськими теренами, заселеними українцями. Так, 1 жовтня 1941 р. у розділі „меншини” інформаційного бюлетеню регіонального інспекторату поліції особлива увага приділена активізації українського іредентизму. Зазначалося, що у середовищі румунських інтелектуалів обговорюється серйозно проблема українського іредентизму та небезпека, яку він несе існуванню держави [180, арк. 9–10]. Той факт, що українські лідери методично організували активну пропаганду в середовищі українського населення з метою підтримання націоналістичного духу вимагає в широкому розумінні творення критичного настрою в середовищі румунських інтелектуалів, які вбачають у діях українців велику небезпеку. Говориться, що в

той час, коли ця меншина займається інтенсивною пропагандою – шляхом зібрань, таємних нарад, маніфестів, заснування культурних товариств, ігнорування державної румунської мови, через різні претензії щодо проведення релігійних служб, і особливо через вжиття заходів по співпраці з німецькими представниками в Румунії – румунська влада не реагує відповідно щоб паралізувати ці методи пропаганди. Припускалася думка, що українці не зазнають переслідувань з боку румунської адміністрації та спецслужб, бо вважають, що румуни нічого не зроблять, щоб їм зашкодити, оскільки бояться зіпсувати стосунки з Німеччиною. З іншого боку, більшість румунського населення також непокоїла антирумунська налаштованість українців, і в результаті заснування товариства „Українська школа”, через яке українці проводять активну іредентистську пропаганду. Румунські інтелектуальні кола та і всі румунські громадяни переконані, що вже настав час з боку офіційної влади розпочати ініціативу для здійснення контрпропаганди, щоб українцям унеможливити поширення іредентизму. Занепокоєння серед румунських офіційних кіл викликали розмови про те, що незабаром для населення Північної Буковини та Бессарабії буде проведено плебісцит, продиктований Німеччиною, щоб вирішити, кому саме має належати в майбутньому ця територія – Румунії чи Україні – та припускається, що пропаганда має на меті підготувати населення до цього плебісциту. Румунськими спецслужбами готується створення так званих українських товариств (які б насправді працювали в інтересах румунської влади) на окупованих територіях, особливо в селах, через діяльність яких будуть паралізуватися наміри українців, і щоб в якийсь момент селянство не постало перед певними подіями, на які навіть не звертало уваги.

Чернівецький поліцейний інспекторат 25 листопада 1941 р. повідомляв, що в середовищі українців проявляється певна дезорієнтація, пов'язана з арештами С. Бандери та А. Мельника [180, арк. 86]. В окремих колах говорили, що Німеччина через арешти українських лідерів перешкоджає українським домаганням стосовно автономії і що репресії, здійснені стосовно українців, ідентичні тим, що зроблені в протектораті Моравії і Богемії, в результаті яких

знищено та ув'язнено багато керівників слов'янського походження, що були членами організацій автономістичного спрямування.

23 листопада губернатор отримав від органів безпеки інформацію про те, що, в будинку одного з провідних лідерів українського руху Північної Буковини Д. Бендака відбулася нарада, пов'язана з заходами, вжитими німецькою владою на окупованих територіях, а саме в Галичині, Україні та Волині. Нарада носила конспіративний характер, бо на ній обговорювалися проблеми пропагандистського характеру, а також проблема створення посади спеціального міністра для східних країн, окупованих Німеччиною і стосовно урядових комісарів для України, Галичини та Волині. Внаслідок дискусій було вирішено, що українська територія вважається німцями як окупована територія, не беручи до уваги, що українці з цих теренів не лише не підняли зброю проти німців, але і допомогли їм просунутися вперед. Було вирішено, що український народ поки що буде чекати результатів майбутньої конференції, що відбудеться 18 листопада 1941 р. у Берліні [180, арк. 93–94].

З розвідувальних джерел стало відомо, що 18 листопада 1941 р. у Берліні відбулася конференція, на якій були присутніми українські представники з їхніми сподіваннями стосовно майбутнього політичного статусу Північної Буковини [180, арк. 118–119]. Серед присутніх були В. Цурканович та В. Якубович. На нараді дискутувалися проблеми адміністративного управління та питання постачання України. Як свідчить донесення румунського розвідника, представники з Буковини залишилися розчарованими, оскільки сподівалися на те, що ця зустріч матиме політичний характер і можна буде поставити на порядок денний питання про долю Північної Буковини. Водночас буковинська делегація надіялася на можливість формулювання майбутніх вимог щодо політичного управління, економічного та соціального життя [182, арк. 77]. Ця адміністративна нарада в Берліні дала привід українцям для політичних розмов із представниками німецької влади. У місцевих українських колах йшлося про те, що українців підтримують А. Розенберг та посередник у вирішенні їхніх проблем професор Берлінського вільного університету Рорбах.

Українці називають його політичним радником. У Чернівцях відомо, що П. Левицький після того, як спробував отримати аудієнцію міністра К. Пфлаумера, який також був у Берліні і проживав у свого товариша на вул. Курфюстердам, зустрівся з ним в одному з ресторанів. Тут відбулася розмова між К. Пфлаумером та П. Левицьким, на якій, крім них, були присутніми Т. Брензан та буковинський журналіст і видавець Ю. Сербенюк. Розмова не носила офіційного характеру. Після того, як була викладена ситуація українців Північної Буковини, українська делегація заявила, що українці Північної Буковини повністю готові до зміни режиму. Після цього К. Пфлаумер сказав, що дуже добре знайомий з настроями в Північній Буковині. Всі надії і сподівання українців стосовно „цього шматка землі” ґрунтуються на групі пропагандистів, яка, незважаючи на дуже добру організованість, ще не змогла досягти єдності духу і не розбудила національну свідомість мас. Він припускає, що з точки зору чисельності надії і прагнення українців стосовно Буковини є обґрунтованими, але не вірить у те, що вже настав момент для того, щоб Німеччина погодилася на відокремлення цієї частини Румунії шляхом застосування військової сили та армії.

У принципі ця справа залежить від Комісаріату „SUDOST”, який одного разу вже створював можливість для українців прилучити Буковину до генерального губернаторства. Якщо українці хочуть раніше приєднатися до Угорщини, ця проблема повинна бути обговорена з самого початку. На прощання Пфлаумер пообіцяв українцям підтримку наскільки це буде можливо, але перед прийняттям остаточних рішень, заявив він, йому спочатку потрібно мати контакти зі спеціальними референтами.

У звіті органів безпеки Румунії від 3 грудня зазначалося, що під час повернення української делегації з Берліну в Львові пройшла нарада в приміщенні міської ратуші [180, арк. 117]. П. Левицький, представляючи Український крайовий комітет у Львові, заявив, що налагодить контакти разом з делегацією з Румунії, а також з певними особами з Будапешта, доповідаючи згодом про результати цих перемовин у Берлін. П. Левицький сказав, що в

результаті дискусій, які відбулися в Берліні, сподівається, що Німеччина погодиться на створення української провінції у складі Угорщини.

Було прийнято рішення надіслати з Галичини та Волині 15 пропагандистів, які разом з чернівецькими агітаторами мали роз'яснювати українському населенню проблеми майбутнього. Також Левицький отримав з боку буковинських українців повноваження у дискусіях з вищими посадовцями в Будапешті стосовно проблеми відокремлення Північної Буковини від Румунії. З боку українців Румунії протокол підписали Т. Брензан, Я. Жуковський, Якубович, Цурканович та багато інших. 28 листопада 1941 р. відбулася нарада українців у Чернівцях.

Спроби вплинути на А. Гітлера у розв'язанні „українського питання”, зокрема, що стосувалося майбутнього Північної Буковини, продовжувалися аж до початку 1942 р. В інформативній ноті від 23 січня 1942 р. поліцейний інспекторат Чернівців повідомляв про те, що міністр К. Пфлаумер зустрівся з румунським резидентом. Міністр прибув до Чернівців увечері в суботу 16 січня, а 17 січня відвідав німецьке консульство. Резидент зустрівся з міністром саме в приміщенні консульства. Під час розмови К. Пфлаумер намагався з'ясувати, чи знає співрозмовник надійних українців, з якими можна вести серйозні перемовини. На його відповідь, що він не дуже добре знайомий з молодими українськими лідерами, німецький міністр заявив, що українцям треба негайно пояснити, що відокремлення Північної Буковини від Румунії є абсолютно неможливим, навіть творення Української держави під протекторатом Німеччини, бо остання не ризикне зіпсувати свої відносини з Румунією. Міністр К. Пфлаумер дав розпорядження німецькому консулу в Чернівцях Ф. Шелхорну виїхати до Берліну та передати туди звіт. 19 січня консул виїхав до столиці Німеччини з рапортом щодо настроїв українців Північної Буковини. У місцевому консульстві Німеччини відправлені у відпустки, згідно з розпорядженням Посольства в Бухаресті, всі українці, які займали різні посади. Залишився лише один українець Карпюк, який був перекладачем з української на німецьку мови рапортів та меморандумів (які

приносять довірені особи), що надходять підпільно з Галичини. Він призначений Е. Кніттелем – перекладачем та завідувачем відділу паспортів і пропаганди консульства.

Представники української меншини Північної Буковини Кіндзірський, Колотило, Настуняк, Коваль зустрілися 15 січня з Ф. Валявцем та Резенштейном. Також присутнім був віце-консул Хенкель та інженер Жуковський. Українці розмістилися біля виходу з німецької комендатури. Вони охарактеризували реальний стан речей на Буковині. Валявец у черговий раз порадив українцям звернутися з добре обґрунтованим меморандумом до консульства та німецького посольства. Він сказав, щоб українці не відмовлялися від цієї поради, бо в жовтні 1941 р. вони вже втратили шанс перейти в пряме підпорядкування німців, але відмовилися.

16 січня 1942 р. делегація українців передала цей меморандум німецькому консулу в Чернівцях. Їх прийняв особисто консул. Делегацію очолювали Настуняк, Петрюк, Кіндзірський та інші, і складалася з 8 осіб. Присутні висловили кілька схвальних речей Гітлеру та усім, хто проявляє інтерес до вирішення українського питання – політичної долі Північної Буковини. Меморандум був підготовлений у трьох примірниках і надісланий до Берліна.

Не останню роль у популяризації та аргументації прагнень українців Північної Буковини відіграла діяльність Українського наукового інституту („Ukrainisches Wissenschaftliches Institut”), заснованого ще в 1926 р. у Берліні [182, арк. 110]. 17 грудня 1941 р. відділ сигуранци поліційного інспекторату повідомляв губернатора про діяльність цієї установи, яка стосувалася теренів Північної Буковини та Бессарабії. Так, стало відомо, що українські науковці на чолі з професором інституту д-ром Зеноном Кузелею працюють згідно з чітко поставленою метою, а зокрема продемонструвати та довести на науковому ґрунті права українців на Північну Буковину, Бессарабію та частину Марморощини. З цією метою українські історики, географи та картографи опублікували цілу серію праць з історії та географії, „побудованих на фальші, тенденційності, шукаючи способів змінити громадську думку стосовно

справедливості української боротьби за права володіння територіями, що належать румунам і які населені українцями” [там само]. Більше того, як з’ясовувалося, німецький відділ картографії, що існував при генеральному німецькому штабі на основі українських джерел у 1934 р. видав карту України, яку назвав „Ukrainische-Strassenkarte” з добре зрозумілою метою, щоб довести права українців на Північну Буковину, Бессарабію та Марморощину. Ця карта складена для військових цілей, особливо для німецьких автомобілістів і вивішена в усіх німецьких військових інституціях для ознайомлення. Один примірник вивішений у німецькій комендатурі, ще без включення українських видів (малюнків з видами). Про її існування сигуранца довідалася і рапортувала 17 вересня 1941 р.

Влітку 1941 р. Румунія окупувала терени Буковини, а до жовтня і Трансністрії – це майже 10% української території з населенням 3,5 млн. осіб. Відповідно, щоб процес „реокупації” українських теренів (такий термін офіційно використовувався на державному рівні) не зазнав чергового фіаско, потрібно було виробити нові методи управління краєм, особливо політику щодо українського сепаратизму. На цих землях було запроваджено військово-політичний режим, жорстка політика румунізації, новий адміністративний поділ та система управління. Представником влади став уповноважений генерала Антонеску для управління Буковиною, який був фактичним керівником Буковини, мав виключні права до остаточного вироблення закону про управління територією Буковини. Відповідно з постановами про адміністративну організацію території Буковини, від 22 до 30 липня 1941 р. при Антонеску були створені 11 директоратів. Управління Буковиною здійснювалося такими органами: губернатором, директорами з відповідними відділами, радою провінції. На підставі декрету-закону про реорганізацію управління Бессарабії та Буковини від 3 вересня 1941 р. запроваджено такі зміни: 11 дирекцій були реорганізовані в 9 директоратів. При губернаторстві створено нові політичні органи, що займалися питаннями збору інформації, контрінформації, цензури, розвідувальної діяльності. Була розроблена чітка

адміністративна ієрархія і відрегульована система контактування між інституціями в Румунії та на Буковині, передачі даних, офіційних паперів, таємної кореспонденції, що дозволяло маршалові Антонеску в умовах війни володіти ситуацією.

На відміну від Бессарабії та Буковини, Трансністрія формально до складу Румунії не ввійшла. Для управління окупованими землями та для координації діяльності місцевої адміністрації при уряді Румунії створено Військово-цивільний кабінет для управління Бессарабією, Буковиною та Трансністрією. У Трансністрії 19 серпня 1941 р. губернатором став Г. Алексяну, колишній королівський резидент Буковини. Він підпорядковувався лише І. Антонеску та Президії Ради міністрів. Відповідно до підписаної 30 серпня 1941 р. у м. Тігіна німецько-румунської угоди „Про безпеку та економічну експлуатацію Трансністрії та області Буг-Дніпро”, яку уклали румунський генерал Тетеряну та німецький генерал Хауффе, Румунія отримувала тимчасовий німецький мандат на здійснення адміністрації та економічної експлуатації території між Дністром і Бугом. Юридичний статус Трансністрії залишався невизначеним, а в документах, що стосувалися цих територій, зазначалося, що в провінції призначено цивільну владу, яка перебуває в підпорядкуванні військового командування. Остаточо вирішення питання щодо устрою Трансністрії покладалося на повоєнну мирну конференцію.

Військова диктатура генерала (з 21 серпня 1941 р.) І. Антонеску була встановлена в Румунії 6 вересня 1940 р. у результаті перевороту, здійсненого за підтримки нацистської Німеччини легіонерами „Залізної гвардії”. Ідеологією фашистського режиму став радикальний румунський націоналізм, який був посилений теорією расової боротьби. В кінці січня 1941 р. І. Антонеску сконцентрував у своїх руках цивільну і військово-політичну владу в державі, обіймаючи посади і голови ради міністрів, і очільника закордонного відомства, і міністра національної оборони. 7 лютого 1941 р. І. Антонеску ініціював політику „румунізації” – етнічної чистки в країні під виглядом „проникнення нерумунського елемента в економічне життя держави”. „Румунізація” мала

кілька напрямків, розроблених проти конкретних народів: 1) антиєврейське спрямування, що передбачало масове усунення та видворення за межі Румунії єврейського елементу (на початку 1941 р. І. Антонеску наказав створити в Бухаресті єврейський район Векерешть-Дудешть); крім того часті погроми, які спочатку здійснювалися протягом вересня 1940 – січня 1941 р. легіонерами, а згодом і правлінням І. Антонеску, позбавленим впливу легіонерського руху; за різними підрахунками єврейське населення зменшилося майже на 50% – з 760 тис. у 1939 р. до 380 тис. у 1944 р.; 2) антиугорське спрямування – виселення за межі румунської столиці усіх угорців; 3) антиромське спрямування – депортація циган у понизов'я Дунаю в неосвоєні степи Берегана на південному сході Румунії; використання їх як дешевої робочої сили.

Антиукраїнський характер політики диктатора І. Антонеску проявився ще в період підготовки Румунії до війни проти СРСР. Більш ніж за півроку до початку війни Румунія почала готуватися до захоплення теренів Північної Буковини та Бессарабії, про що свідчить планове внесення відповідних питань на розгляд засідань Ради міністрів від 18 та 26 листопада 1940 р., а також від 11 квітня 1941 р. Лише в червні 1941 р. А. Гітлер повідомив І. Антонеску про наміри атакувати СРСР 22 червня. На засіданні від 11 квітня диктатор, проголошуючи зовнішньополітичні пріоритети країни, зауважив, що Румунія жодним чином не втручається в конфлікти на Балканах. І. Антонеску підкреслив, що погляди румунської нації повинні бути спрямовані у другий напрямок, а сили повинні готуватися до іншої долі, маючи на увазі реокупацію Північної Буковини та Бессарабії. На засіданнях Ради міністрів від 17 та 19 червня 1941 р. йшлося про конкретний план підготовки до окупації цих територій. Після здійснення численних єврейських погромів та репресивних дій щодо циган режим І. Антонеску активно взявся за вирішення долі слов'янських народів. Серед них особливе місце посідали українці як найближчі й найчисленніші сусіди румунів на сході та півночі. Так, призначений 21 червня 1941 р. заступником голови Ради міністрів Міхай Антонеску, на початку війни чітко заявляв про наміри Румунії насильницькими методами виселяти

українців, яким немає тут місця. Нічого дивного немає, бо такі заклики до „очищення” румунської нації від українського елементу лунали і раніше, ще в період карлістського режиму. Не побоявся тодішній прем'єр закликати і до застосування насильницьких методів та використання зброї.

Такі заходи повністю вписувалися у контекст попередньої діяльності пропагандистського апарату режиму І. Антонеску, який після приходу до влади скасував дію конституції Румунії 1938 р., ліквідував усі громадянські права, зробивши ставку на шовіністичну ідеологію. Тим самим було підтверджено, що в країні визнається лише румунська нація, а національних меншин як таких не існує. Така політика нетерпимості по відношенню до інших численних національностей, а особливо до українців у загальних рисах нагадує расистську теорію про життєвий простір для німецької нації. Слов'янський елемент – чи то у формі прорадянськи налаштованих організацій чи українського національно-визвольного руху сприймалися як велика загроза цілісності Великої Румунії. Антислов'янські настрої поширювалися в Румунії протягом усього періоду її участі у війні як союзниці Німеччини. Правлячі кола намагалися спекулювати на почуттях тієї частини населення, яка перебувала під впливом тривалої шовіністичної, антирадянської та антиукраїнської пропаганди, нав'язуючи їм ідею, що війна Румунії проти СРСР мала справедливий характер і її метою було звільнення окупованих ним 28 червня 1940 р. споконвічних румунських земель.

Повертаючись до реалій на Східному фронті періоду серпня 1941 р., зазначимо, що для виправдання своєї окупаційної політики на південноукраїнських територіях та в Криму, де румунські війська грабували місцеве населення до 1944 року, офіційний Бухарест розробив концепцію боротьби проти комунізму як найбільш небезпечної для цілісності Румунії ідеології. Проте це була лише ширма для прикриття справжніх загарбницьких планів. Як відомо, А. Гітлер влітку 1941 р. ставив маршалу І. Антонеску умову окупації українських земель на схід від Дністра. Румунський керівник фактично самостійно прийняв рішення про здійснення подальших військових операцій на території України. Починаючи з серпня, 3-тя румунська армія разом із 11-ю

німецькою наступала на схід, і невдовзі союзники досягли Південного Бугу. Четверта румунська армія самостійно вела бої за Одесу, героїчна оборона якої тривала понад два місяці – до 16 жовтня 1941 року. Румунські історики називають приблизну ціну, яку заплатила Румунія у боях за Одесу – майже 18 тис. солдатів та офіцерів убитими, 63,5 тис. – пораненими, ще близько 11,5 тис. вояків пропали безвісти. У результаті каральних заходів, вжитих румунськими окупантами, на кінець березня 1942 р. унаслідок знищення та відправки в табори смерті населення Одеси зменшилося на 400 тисяч осіб.

Не кращою виявилася доля населення Бессарабії, Північної Буковини та Герцаївщини. Лише протягом кількох днів липня 1941 р. у Чернівцях і чотирьох населених пунктах Чернівецької області було розстріляно понад три тисячі мирних громадян. У листопаді 1941 р. 50 тисяч чернівецьких євреїв ув'язнили в гетто. Так, прімар (мер) муніципалітету Чернівців Траян Попович, що обіймав цю посаду в роки війни, у своїх спогадах говорить про те, що 11 жовтня 1941 р. о 22.00 його викликав до себе губернатор Буковини й ознайомив з наказом про евакуацію євреїв та утворення єврейського гетто в Чернівцях. Т. Попович був вражений тим, що цей процес мав здійснюватися під керівництвом прімарії. Тим більше його непокоїли ті умови, в яких мало перебувати евакуйоване населення в так званому єврейському кварталі (район вул. П.Сагайдачного) – заборона виходу за межі гетто після 18.00, перебування в жахливих умовах антисанітарії майже 50 тис. осіб у приміщеннях, де від сили могли поміститися 10 тис., людей „поселяли” навіть у підвалах, коридорах, нестача хліба і води тощо. З огляду на все це, вранці 12 жовтня 1941 р. на спеціальній нараді найвищого керівництва краю єдиний Т. Попович підняв питання подальшої долі єврейського населення Буковини в світлі того, що румунський народ не повинен втягуватися в расистські настрої, поширювані Німеччиною. Відповідно мер Попович тоді звернувся до губернатора та маршала І.Антонеску з вимогою об'єктивно оцінити великий внесок євреїв у розвиток усіх галузей життя. Завдяки неодноразовим зверненням мера було складено списки євреїв за фахом (скульптори, художники, лікарі, літератори тощо), життя яких були

врятовані. Щодо цього факту беззаперечним доказом є встановлення євреями пам'ятника Т. Поповичу в Тель-Авіві за порятунок багатьох тисяч буковинських євреїв під час Другої світової війни [590].

Наприкінці грудня 1941 р. А. Гітлер. Звертався до румунського керівництва щодо участі вояків у військових операціях і в 1942 р. Таким чином, румунські формування у складі 11-ї німецької армії воювали на півдні України і в Криму, що завершилося захопленням ними 4 липня 1942 р. Севастополя. Тим часом 3-тя і 4-та румунські армії, до складу яких входили 33 дивізії та інші підрозділи, включені до складу Групи німецьких армій „В”, влітку 1942 р. продовжували рухатися на схід, дійшовши восени того ж року до Сталінграда.

Проте румунській владі не вдалося здійснити свої плани щодо створення масштабних володінь за рахунок східних територій, у першу чергу на півдні України та в Криму, де була досить чисельною молдовська нацменшина. У серпні 1941 р. А. Гітлер дав дозвіл І.Антонеску, в обмін на подальшу участь румунської армії у військових діях проти СРСР за Дністром, створити так звану румунську провінцію „Трансністрії” (у перекладі з румунської – Задністров'я – назва, яка вживалася німецько-румунською окупаційною владою щодо земель між ріками Дністер, Південний Буг, Рів, Лядова та Чорноморським узбережжям) в 1940–1944 рр. Цю українську територію влада поділили на 13 повітів, 64 райони, до складу яких входили 15 міських, 18 підміських та 1363 сільські комуни із 2568 селами та 72 хуторами. Столицею Трансністрії стала Одеса, яку було включено до складу новоствореної румунської провінції 17 жовтня 1941 року. Протягом серпня 1941 – березня 1944 рр. було встановлене так зване „Урядування Трансністрії” на чолі з губернатором Г. Алексяну. Це правління активно впроваджувало політику денационалізації українців шляхом масової депортації в цей регіон румунських євреїв та циган, розселення останніх у середовищі українців, у тому числі в їхніх помешканнях. Таким чином виконувалося чітке завдання: будь-якою ціною позбутися слов'янського етносу в межах цієї провінції.

Найбільшу небезпеку для українців окупованих Румунією Північної Буковини та Південної Бессарабії складав план І. Антонеску про здійснення протягом 1942 – 1943 рр. етнічної чистки цих територій від українського населення – майже мільйон осіб мали переселити на схід від Дністра. Отже, за межі Румунії мали бути виселені етнічні українці не лише з приєднаних у 1918 р. територій Бессарабії та Буковини, а й з Дельти Дунаю, де, як відомо, нащадки українських козаків жили з XVIII століття.

Ще протягом травня–жовтня 1941 р. генерал І. Антонеску, усвідомивши своє подвійне завдання – не лише утвердження румунської влади в провінції, але й унеможливлення повернення радянської, запроваджує низку заходів по встановленню жорсткого контролю за ситуацією всередині країни. На засіданні Ради міністрів від 22 травня вирішено продовжити дію указу від 24 травня 1940 р. щодо запровадження смертної кари за здійснення атентатів, грабунку та вбивств проти керівників зарубіжних країн, найвищих посадовців Румунії з мотивів, пов'язаних з виконанням їхніх професійних обов'язків [279]. Таке розмите формулювання давало змогу відповідним інстанціям під цей пункт закону підводити дії представників українського національно-визвольного руху, спрямовані проти румунської окупації Північної Буковини і Бессарабії.

22 червня генерал І. Антонеску, наголосивши на своїх союзницьких зобов'язаннях перед А. Гітлером та Б. Муссоліні, підкреслив, що боротьба ведеться не лише за відновлення національних прав, але проти „найбільшого ворога людства: більшовизму” [274]. Він наділяє надзвичайними повноваженнями поліційні органи та службу безпеки, реформує систему звітності державних структур, враховуючи специфіку поліетнічності, ментальності – сплетіння націоналістичних, шовіністичних, прорумунських та прокомуністичних тенденцій, особливо після відступу радянських військ, приймає окреме для Буковини і Бессарабії законодавство. У своєму зверненні до державних службовців 3 липня І. Антонеску наголосив на реформуванні системи діяльності чиновницького апарату – посиленні відповідальності функціонерів, заохоченні відчайдушності та ризику, ініціативи, компетентності,

децентралізації, звільненні від закостенілості та пережитків минулого. „Службовці, надіслані до Буковини і Бессарабії, зобов’язані звільнитися від духу традицій та форм і витворити в своєму середовищі командний дух з думкою про свою історичну місію” [171, арк. 1-4].

Суттєві зміни адміністративного характеру запроваджувалися згідно з „Декретом-законом щодо організації Бессарабії та Буковини” („Lege-decret pentru organizarea Basarabiei și Bucovinei”, 3 septembrie, 1941), опублікованим на шпальтах видання „Monitorul Oficial” № 209 за 1941 р. Закон вступав у дію 4 вересня 1941 р. Він відтворював новий територіально-адміністративний устрій провінції, управлінську ієрархію та значно корегував компетенцію місцевих органів влади, засвідчуючи прерогативу керівника держави в призначенні найвищих посадовців у провінції – губернатора, директорів (керівників управлінь), префектів (керівників повітів), а Провінційна Координаційна рада наділялася лише консультативними повноваженнями [269, р. 1721–1728]. Подаємо власний переклад з румунської мови оригіналу цього закону та, відповідно, аналіз і коментар його положень. У першому розділі розкриваються питання стосовно провінційної адміністрації. Так, території Бессарабії та Буковини творять дві провінції з власною адміністрацією з відповідним управлінням у Кишиневі та Чернівцях. Ці адміністрації перебувають у прямому підпорядкуванні керівникові країни і відносини співпраці з урядом регулюються цим законодавством. Провінції є юридичними особами, маючи власний бюджет. Управління провінціями мало здійснюватися губернатором провінції, якого призначає правитель держави в провінції, директоратами з адміністративними повноваженнями, провінційною координаційною радою, яка спрямовує діяльність адміністрації.

У розділі „Провінційна адміністрація” підкреслювалося, що території Бессарабії та Буковини творять дві провінції, маючи при цьому власну адміністрацію з відповідною управою у Кишиневі та Чернівцях. Ця адміністрація прямо підпорядковується керівнику країни і підзвітна урядові. Провінції визнавалися юридичними особами з власним бюджетом. Управління

провінцією здійснювалося через такі інституції: 1) губернатор як головний управлінець та уповноважений І. Антонеску в провінції; 2) директори з відповідними функціями; 3) Провінційна координаційна рада. Губернатор наділявся найвищими повноваженнями в межах провінції, він представляв її та забезпечував єдність її дій. Він призначався керівником країни і був відповідальним перед ним. Губернатор також несе відповідальність перед урядом щодо виконання плану дій, прийнятого Радою міністрів. Губернатор очолював управлінську ієрархію провінції і в цій якості здійснював контроль за усіма рішеннями та адміністративними інституціями провінції. До його повноважень входило прийняття постанов та рішень, дія яких поширювалася виключно в межах провінції [269, р. 1722]. Губернатор також був шефом провінційної поліції і відповідав за громадський порядок. У цій якості він міг дати розпорядження поліційним органам та сигуранці використати збройні сили у разі необхідності. Директори, які по терену діяльності відповідали міністерствам в Бухаресті, наділялися управлінськими повноваженнями. Усього створено 9 директоратів: адміністративних справ, фінансів, агрокультури та володінь, національної економіки, освіти і культів, праці та соціального забезпечення, громадських робіт та комунікацій, охорони здоров'я, румунізації, колонізації та майна. У разі, якщо міністерство не створило свого відповідника у вигляді провінційного директорату, то ці справи залишалися у веденні самого міністерства. А саме, йдеться про поліцію та сигуранцу, жандармерію, вищу освіту, залізницю, порти, сухопутні, річкові та морські шляхи сполучень, митниці. Очолював управлінську ієрархію кожного директорату директор, який призначався головою держави за поданням відповідного міністра та рекомендацією губернатора. До обов'язків директорів належав контроль за виконанням у провінції розпоряджень, декретів та інших законодавчих актів, які приймаються керівництвом країни. § 8 цього декрету-закону говорить про те, що очільники директоратів вирішують усі питання, що належать до компетенції директорату на підставі повноважень, наданих губернатором через резолюції, опубліковані на сторінках „Monitorul oficial”. Він також

безпосередньо приймав рішення щодо справ, які знаходилися у його віданні згідно з чинним законодавством. Жодна скарга чи клопотання не могли бути надіслані в міністерство у Бухаресті, якщо вони належали до юрисдикції певного директорату у провінції. Призначення, підвищення по службі та переведення чиновника директорату аж до посади начальника відділу робилися виключно за поданням відповідного директора. Що стосувалося Провінційної координаційної ради, то до її складу входили всі очільники директоратів. Рада надіялася консультативними функціями, маючи завдання координувати та спрямовувати роботу провінційної адміністрації. Головою ради був губернатор або ж його заступник [269, р. 1723].

У розділі 2 „Місцева адміністрація” йшлося про організацію управління на повітовому, волосному та сільському рівнях. Немає жодного натяку на існування північних та південних теренів Буковини, що говорить про подальшу уніфікацію та інтеграцію всіх територій, що входили до складу Румунії. Буковина складалася з Чернівецького, Кимпулунзького, Радівецького, Хотинського, Сторожинецького та Сучавського повітів. Бессарабія охопила Балтський, Ізмаїльський, Лапушнянський, Оргейський, Сороцький, Тигінський та Білгород-Дністровський повіти [269, р. 1724]. Повіти утворювали територіально-адміністративні одиниці, що перебували в прямій залежності від Директорату адміністративних справ. Повітове управління було органом контролю та скеровування життя волостей і сіл. Очолював повіт префект, призначений керівником країни за поданням губернатора. На посаду префекта могли претендувати особи, які отримали вищу освіту, діючі військові чи офіцери запасу, які мали щонайменше звання підполковника. Префект виконував контролюючу функцію та скеровував діяльність усіх адміністративних інституцій у межах повіту. Він очолював ієрархію у складі перших преторів, преторів та нотаріусів (сільських писарів). Префект також поєднував функцію шефа повітової поліції, згідно з якою він міг давати розпорядження жандармському відділку та місцевій поліції. Він відповідав за громадський порядок на теренах повіту.

Наступні 18–24 параграфи закону характеризують специфіку організації управління на теренах волостей та сіл. Так, кожен повіт поділявся за розміром своєї території на кілька волостей. Цей поділ робився за наказом губернатора. Волостю керували перший претор з допомогою одного або двох преторів, які призначалися губернатором за поданням директора адміністративних справ. Вимоги до тих, хто бажав обійняти цю посаду теж передбачали наявність вищої освіти, фах службовця, який би працював у системі державного управління або ж той, хто перебував на посаді претора щонайменше п'ять років, віком старше 30 років. Перший претор був органом координації, скерування та контролю усіх органів управління волості та сусідніх сіл та містечок, що не були повітовим містом. Він ніс відповідальність за дотримання громадського порядку в волості, маючи право використати поліцію та жандармський пост волості. Щодо управління на рівні міст з правом на самоврядування, то примарі призначалися декретом правителя країни за пропозицією губернатора відповідної провінції. Примарі містечок, що були резиденціями повітової адміністрації, а також бальнеологічні курорти призначалися розпорядженням губернатора. Примарі інших населених пунктів та нотаріуси призначалися за наказом директора адміністративних справ. Сільські примарі призначалися префектом повіту за рекомендацією відповідного першого претора.

У розділі 3 „Провінційні розпорядження” § 25 йдеться про чинне на території провінцій законодавство, порядок його виконання. Так, з метою організації та діяльності адміністративних інституцій могли прийматися розпорядження загального чи спеціального характеру, дія яких розповсюджувалася на терени всієї провінції. Ці розпорядження могли бути уточнені чи доповнені на рівні відповідних директоратів, затверджені губернатором та опубліковані в „Monitorul oficial”. Проекти актів загального характеру повинні бути спочатку подані та розглянуті Законодавчою радою. Поставивши свою візу на проекті, Рада фактично брала до уваги на себе і координування (іншими словами – узгодження) між актами, що видавала провінція, та загальнодержавним законодавством [269, р. 1725-1726]. У тому

разі, якщо отримано візу Ради з певними зауваженнями, а губернатор не взяв їх до уваги, то далі цей висновок направлявся до керівництва країни для винесення остаточного рішення.

Розділ 4 „Органи контролю” § 26-36 містять нововведення стосовно Бессарабії та Буковини. Так, при Президії Ради міністрів створювався Корпус генеральних комісарів для Бессарабії та Буковини [269, р. 1726–1727]. Повноваженнями для виконання функцій генерального комісара міг бути наділений державний службовець найвищої категорії, віком не молодше 30 років. Кількісний склад Корпусу закон обмежував до восьми осіб. У підпорядкування цій інституції переходили всі адміністративні установи усіх рівнів, за виключенням центральних органів влади та управління. Діяльність Корпусу спрямовувалася виключно диктатором І. Антонеску, який у разі необхідності чи надзвичайних ситуацій, міг наділити генеральних комісарів надзвичайними повноваженнями. Це стосувалося як Корпусу в цілому, так і кожного окремого комісара. § 30 закону чітко регламентував повноваження генеральних комісарів: по-перше, контроль за неухильним виконанням усіх наказів правителя країни стосовно загального управління; по-друге, контроль за дотриманням прийнятого урядом законодавства щодо діяльності кожного відомства; по-третє, встановлення наскільки неухильно дотримуються положень законів, розпоряджень, декретів та інструкцій при здійсненні управління; по-четверте, вивчення реального стану виконання інституціями їхніх контролюючих завдань і постійне інформування щодо цього очільника Ради міністрів про будь-які відхилення та зловживання у загальнодержавному управлінні. § 32 чітко говорить про незалежність Корпусу генеральних комісарів від інших владних структур, за винятком самого правителя І. Антонеску. Результати перевірки генеральними комісарами стану речей повинні були оформлятися у формі звітності, яка готувалася у двох примірниках і подавалася правителю країни та губернатору провінції. У разі виявлення правителем недоліків, порушень законності, зловживань, він міг наказати або відповідному міністру, або ж губернатору вжити необхідні заходи.

Якщо ж у цих рапортах комісари констатували про значні порушення та злочини, то про це негайно повідомлявся губернатор, який має право накласти арешт на майно чиновника.

У розділі „Норми та органи співпраці” вказується на те, що кожного місяця мало відбуватися засідання Ради міністрів, присвячене спеціально управлінню провінціями Бессарабія та Буковина за обов’язкової участі губернаторів провінцій. Міністри разом з губернаторами були зобов’язані щомісячно інспектувати стан речей у провінції.

§ 40-м цього ж декрету-закону засновується ще один новий владний орган при Президії Ради міністрів – Цивільно-військовий кабінет у справах Бессарабії та Буковини. Завдяки цьому Кабінету мав утримуватися тісний контакт між керівником країни, урядом та губернаторами провінцій. На Кабінет покладалися завдання координуючого та управлінського органу, до складу якого входили представники усіх відомств. Вони повинні були зустрічатися щоденно для розгляду клопотань і звернень губернаторів провінцій. Крім того, через членів Кабінету повинні були пересилатися всі документи, якими обмінювався уряд та провінції.

4 вересня 1941 р. Бухарест видав ще низку законів, які стосувалися організації управління, судочинства і змін до чинного законодавства на теренах Бессарабії та Північної Буковини [271, 273, 279, 280]. Так, 4 вересня 1941 р. за підписом І. Антонеску вийшов декрет, який регулював процес виконання нормативних актів на території Бессарабії та Північної Буковини. Зокрема, у ньому йшлося про те, що законодавчі акти, видані після 28 червня 1940 р., є обов’язковими на усіх румунських територіях. Пункт 2 закону вказував на те, що Румунська держава, згідно із законодавством, яке стосується процесів румунізації, стає власником усього майна, розташованого на території Бессарабії та Північної Буковини, яке раніше належало євреям як фізичним чи юридичним особам і яке вони придбали чи отримали після 28 червня 1940 р. [273, р. 1730]. Директорат румунізації, колонізації та майна тимчасово відатиме сільськогосподарськими угіддями, які належать товариствам, групам, чи іншим

власникам, що були створені після 28 червня 1941 р. У відання цього ж Директорату також переходило майно від тих мешканців, які покинули територію Румунії, без того, щоб залишити управляючого чи родича, який би наглядав за цим майном. Визнаються як такі, що втратили юридичну силу, всі акти, укладені після 28 червня 1940 р. стосовно майна, розташованого на звільнених територіях, яке станом на 28 червня належало державі, її частинам або ж іншим юридичним особам у суспільному користуванні.

Іншим декретом від 4 вересня 1941 р. І. Антонеску запроваджував нововведення щодо судочинства в Бессарабії та Буковині. Так, на міністерство юстиції покладалося право визначати кількість судових інстанцій на реокупованих територіях, місце їх розташування чи зміни повноважень. Резиденція Апеляційного Суду в Сучаві переноситься до Чернівців, при цьому змінивши назву на Апеляційний Суд у Чернівцях. Судді різної категорії могли бути делеговані міністром юстиції для виконання своїх повноважень на звільнених територіях Бессарабії та Буковини стосовно організації та функціонування судових інстанцій у цих регіонах. Прокурори та судді, делеговані на звільнені території, постійно повинні були отримувати протягом виконання своїх повноважень спеціальні стимули, обсяг (кількість) яких фіксувався міністром юстиції [273, р. 1731]. Спеціальне стимулювання цієї категорії чиновників звільнялося від обкладення податками.

Була відрегульована процедура набуття та позбавлення румунського громадянства мешканцями Північної Буковини та Бессарабії [273, р. 1732–1733]. Так, зазначалося, що румунами залишаються всі мешканці звільнених територій, які відповідно до чинного законодавства, 28 червня 1940 р. мали румунську національність; діти, народжені 28 червня чи після цієї дати на звільнених територіях, якщо батько або, у випадку незаконнонародженої дитини, мати були або є громадянами Румунії; діти, народжені 28 червня від невідомих осіб (сироти), а також діти, знайдені на цих землях, вважаються народженими на території Бессарабії та Північної Буковини. Такими, що втратили румунську національність, визнаються мешканці, які після 28 червня

клопотали перед владними установами щодо отримання дозволу на повернення на реокуповані терени; ті, „які набули інакшу національність, ніж СРСР” (досить незрозуміле тлумачення: що мається на увазі національність чи громадянство?); мешканці звільнених територій, за виключенням румунів по крові, які покинули ці землі перед тим, як їх зайняли румунські війська [273, р. 1733]. Пункт 3 закону окреслював умови, за яких громадян окупованих румунами теренів позбавлятимуть румунської національності. Це положення стосувалося будь-якого румунського громадянина, який під час евакуації Бессарабії та Північної Буковини або ж згодом здійснив на цих територіях злочини проти румунської армії чи румунського населення, або ж завдав шкоди державним інтересам чи публічно продемонстрував своє вороже ставлення до Румунії. Позбавлення румунської національності відбувається через розпорядження міністра юстиції, складене на підставі рішення місцевого мирового судді. Перед винесенням цього рішення суддя повинен був вивчити докладно ситуацію і надіслати справу у міністерство юстиції. Цим законом місцевим органам управління, які займаються встановленням національності, передається повноваження складання реєстру громадянства, який охоплюватиме всіх, хто відповідає вимогам, встановленим законом від 24 лютого 1924 р. та параграфам 1–2 закону від 4 вересня 1941 р. По завершенні складання цього реєстру один його примірник мав вивішуватися в сільських радах, а інший надсилався у відповідний мировий суд. Що стосується тих, хто з певних причин не вписався у цей реєстр, то вони мали право протягом 30 днів після афішування реєстру подати апеляцію до мирового суду або ж до (примарії) сільської ради. Суд мав право вимагати повну інформацію про стан речей по справі апеляції. Оскарження рішення мирового судді могло відбутися протягом 10 наступних днів після його оголошення. Апеляцію розглядав Апеляційний суд. Дискримінаційним, на наш погляд, є § 10 декрету: підтвердження про румунське громадянство могло видаватися лише за наявності сертифікату про національність, отриманого згідно з реєстром.

Досить хитке становище Румунії у альянсі з Німеччиною та Італією, радянська загроза та поширення сепаратистських настроїв на окупованих українських землях – все це змушувало І. Антонеску кардинально переглянути методи діяльності спецслужб та їх завдання. Так, на підставі донесень контррозвідки на початку червня стало відомо про те, радянські частини використовують у румунському тилу низку заходів конспірації, маскування, шкідництва, саботажу. Реакцією на це став наказ № 189 Генерального Штабу румунської армії від 29 червня 1941 р., згідно з яким терен дій VII Дивізії підлягав єдиному командуванню підполк. Г. Василіану, командирові груп спеціального призначення, діяльність яких організовано всередині країни. Йому підпорядковувалися прикордонники, поліція та жандармерія. Командування повинно було уточнити ретельно розроблений план щодо спільних дій з Преторською службою Дивізії, Поліційним управлінням у Сучаві, Жандармським інспекторатом у Сучаві, Регіональним командуванням (штабом), шефом IV відділу та командиром груп спеціального призначення. І. Антонеску наполіг на вжитті найжорсткіших заходів для наведення дисципліни в тилу шляхом контролю за пересуванням військових одиниць, населення, видачею дозволів на пересування, носіння зброї [150, арк. 296–297].

Особливо нагальним це стало після того, як румунська розвідка донесла про висадку радянських парашутистів, які мають на меті здійснення саботажу, пропаганди та шпигунства. Крім того, виникали певні проблеми щодо узгодженої співпраці між резидентами спецслужб та окремими міськими поліційними відділками, часто ними розголошувалася інформація про контррозвідувальні операції [150, арк. 314]. Обласний поліційний інспекторат 15 липня віддав розпорядження про вироблення спільного плану дій та стеження для всіх поліційних підрозділів. Згідно з § 60 нового положення про поліційну службу від 16 липня 1941 р., на один з її підрозділів – службу безпеки (військова розвідка та контррозвідка) покладалися всі заходи, пов'язані зі збором інформації будь-якого типу, яка могла слугувати збереженню безпеки держави. Спецслужби (*Serviciul Special de Informație*. – *рум. мовою*) повинні

були займатися збором, тлумаченням, використанням та розповсюдженням інформації між відповідними інстанціями [277, р. 1484]. На підставі матеріалів розвідки мав робитися висновок про ситуацію в країні, що давало б змогу вчасно вжити необхідні, у тому числі репресивні заходи. Загрозливими для спокою в державі визнано екстремістські рухи, іредентизм (сепаратистські рухи поневолених національностей – угорців та українців, що проживали в Румунії і які прагнули об'єднання усіх етнічних територій навколо своєї історичної батьківщини), підпільну пропаганду, в якій спекулюється на кризах політичного та економічного характеру, релігійні течії, доктрини яких суперечать законам держави, акти саботажу. Незважаючи на гарантування права румунським громадянам щодо об'єднань, зібрань, під букву закону підпадали всі форми таких зібрань, які мали на меті підризу засад румунської державності. Досить загальне формулювання § 64 давало можливість застосовувати репресивні заходи до будь-кого, діяльність кого могла кваліфікуватися як антидержавна. Передбачалося декілька видів стеження: загальне, за діяльністю товариств та спілок, робітничих рухів, за друкованим словом. 20 липня III відділ Ставки Верховного головнокомандувача зробив офіційне повідомлення щодо широкого залучення крім напіввійськових формувань, поліцейних постів, жандармерії та патрулів, цивільного населення для викриття ворожих шпигунів та агентів на теренах Румунії. Призначення премій за таку роботу мало здійснюватися в суворій секретності виключно III відділом Ставки. 26 липня за наказом міністра національної оборони за дії по затриманню або вчасному повідомленні про ворожу, у першу чергу радянську, авіацію чи дислокацію окремих військових одиниць, висадку парашутистів було встановлено розміри премії: 10 тис. лей – за виявлення та затримання ворожого агента; 5 тис. лей – за подання сигналів щодо місця його перебування, 2–3 тис. лей за участь у його затриманні [150, арк. 211, 244, 506].

Наприкінці липня на підставі отриманих спецслужбами даних про дії радянських військ було видано інструкцію щодо заходів, пов'язаних з „можливими діями комуністів на випадок певної військової операції”.

Наголошувалося, що доктрина радянської армії передбачає кілька етапів діяльності. По-перше, декларування громадянської війни у тилу ворожих військ, акція, що ґрунтується на співпраці з комуністичними елементами, виявленими на території ворожої країни. По-друге, реакцією на початок операції з боку румунських сил на території мала б бути серія комуністичних заходів з метою провокування безладу, деморалізації, щоб полегшити просування радянських військ. „Ці комуністичні дії, у випадку якогось наступу з нашого боку, будуть настільки потужними, наскільки добре комуністи, знаючи силу зіткнення ворожих армій, розуміють, що існування радянської держави під небезпекою і навіть ситуація комуністів взагалі” [150, арк. 261].

В інструкції йшлося про два типи дій радянських військ:

I. У період дипломатичної напруги:

- поширення чуток з метою деморалізації армії та цивільного населення;
- акти саботажу з метою паралізування нормального функціонування телефонного та телеграфного зв'язку, залізниць та оборонної промисловості в період зосередження;
- окремі терористичні акти або ж акти, що будуть здійснюватися спеціально створеними групами по відношенню до вищого військового командування та чиновників;
- впровадження шпигунів та спрямування їхньої діяльності на користь радянської армії, на час зосередження військ.

II. На початок війни:

- продовження підтримання серед цивільного населення та армії стану деморалізації шляхом поширення чуток та комуністичної пропаганди;
- продовження актів саботажу та терору;
- співпраця з радянськими парашутистами, висадженими на румунській території [150, арк. 263].

Найбільш поширені методи протидії цьому:

- окупація важливих позицій та збереження їх до прибуття десантників;

- знищення ліній телефонного зв'язку, особливо ліній енергопостачання для освітлення міст;
- нічна атака колон, що рухаються, та стаціонарних частин;
- світлові умовні сигналізування для позначення ворожих бомбардувальників та місць, що будуть піддані бомбардуванням.

Для попередження діяльності комуністів при певній воєнній ситуації в Ставці Верховного головнокомандувача внесено окремі пропозиції:

А) в період дипломатичної напруги:

- негайне виведення з фронтової зони та інтернування всіх комуністів між Прутом та Серетом;
- арешт з усієї зони всіх євреїв віком від 18 років, створюючи один з робочих загонів та використання їх на будь-яких роботах у країні;
- здійснення масових обшуків з метою арештів підозрілих осіб та конфіскація всього майна, зброї;
- конфіскація радіопередавачів та радіоприймачів, що були придбані у євреїв, починаючи з лютого 1941 р.; заборона під страхом жорстоких покарань прийому радіохвиль;
- вилучення телефонних апаратів від усіх євреїв, а також від християн;
- збільшення покарань для причетних до комуністичного руху або його прихильників;
- смертна кара для всіх, хто під час періоду дипломатичної напруги здійснюють акти саботажу, атентати, або ж поширюють чутки та антидержавну пропаганду;
- смертна кара передбачена для родин тих, хто зраджував власну державу у період війни шляхом публічних заяв, атентатів, саботажу або співпрацював з ворожими шпигунами;
- жорстокі покарання для порушників засекреченості союзницької армії шляхом сприяння ворожій авіації світловими сигналами;

- обов'язком всіх євреїв під час війни є носити на рукаві одягу кольоровий штандарт з вишитим єврейським символом;
- збільшення штатів громадських наглядачів та поліції;
- створення груп громадських наглядачів негайного реагування для підтримки поліції;
- використання парамілітарних формувань для охорони міст і сіл, перетворюючи їх у мілітаризовані одиниці [150, арк. 264].

Розгортання воєнної ситуації змусило бюро розслідувань Головного поліцейського управління (Бухарест) доповнити цей документ у січні 1942 р., чітко розписавши техніку проведення нічних атак, облав, що мали на меті арешти небезпечних осіб, іноземців, агітаторів, шпигунів, дезертирів [172].

Серйозну загрозу для румунської влади на теренах Північної Буковини складало таємне перетинання її кордону зі Східною Галичиною. Так, у жовтні 1942 р. у Чернівцях відбулася конференція представників усіх силових структур з метою укладення домовленості щодо узгоджених дій стосовно категорій осіб, які підпільно перетинають кордон. На цій підставі міністр національної оборони видав розпорядження № 11545:

- євреї, які втікають з Галичини, а також українці, які приходять за продуктами, мають бути повернені назад за кордон прикордонною службою і передані німецьким органам влади;
- підозрілі українці, легіонери, депортовані або мобілізовані росіянами, які прибувають з німецькими документами, а також поляки, дезертири будь-якої національності, диверсанти та інші категорії нелегалів, мають бути вислані на вивчення представника Генерального Штабу в Чернівцях, безпосередньо тим органом влади, який їх затримав або ж жандармським постом. Саме представник Штабу визначає долю особи – депортація або ж передача відповідному румунському органу влади;
- повернення через кордон у Галичину, особливо кримінальних елементів, має здійснюватися лише вдень шляхом передачі особи офіційним органам

на німецькому кордоні (мається на увазі Галичина), а у тому випадку, якщо б німці відмовилися її прийняти, депортований передається жандармами до Трансністрії [120, арк. 259].

Однак, постійне удосконалення роботи спецслужб та поліційних органів, що повинні були дбати про безпеку Румунії, не давало бажаного ефекту. До Бухареста доходили відомості про висадку іноземних шпигунів, скажімо, як це було на початку 1943 р., коли в м. Сторожинець висадилися англійські загони спеціального призначення „Commandos troops”, які повинні були розвідати інформацію про установки повітряних та військово-морських сил, шляхи сполучень та важливі промислові об’єкти. Проте місцеві відділи безпеки та поліції мовчали про ці факти. Восени 1943 р. підводний човен висадив значну групу радянських розвідників у причорноморській зоні, які звідти прибули на Буковину. Випадки неузгодженості дій, порушення умов конфіденційності, дублювання функцій кількома інстанціями затягувало час отримання Генеральним Штабом та Ставкою Головнокомандувача необхідних рапортів, що знижувало ефективність та сприяло поступовій втраті контролю румунської влади над цими землями.

Розгалужена мережа агентів та шпигунів дозволяла румунській розвідці отримувати необхідну інформацію про стратегічні наміри СРСР та роботу спецслужб ще задовго до початку Першої світової війни. Зокрема, в 1930-х рр. у Парижі виходив журнал „Antibolchevisme”, в якому публікувалися дуже цікаві матеріали щодо роботи радянської розвідки. Одна зі статей від 12 лютого 1939 р., що стосувалася організації радянської системи шпіонажу, зберігалася в Квестурі (управлінні) поліції м. Чернівці серед циркулярів конфіденційного призначення. Зокрема зазначалося, що на підставі відомостей, що поступають з Радянської України, встановлено, що система радянського шпіонажу реорганізована – Головне управління державної безпеки, що зберігало певну автономію, зараз перетворювалося в департамент комісаріату внутрішніх справ, тобто в Головне політичне управління (ГПУ). Зазначалося, що цей департамент складається з таких відділів – перший – відділ по боротьбі з

контрреволюційними тенденціями; другий – відділ контролю за іноземцями; третій – відділ по контролю за економічним шпіонажем, включаючи контроль за фінансовим комісаріатом і закінчуючи радянськими промисловими підприємствами; четвертий – секретний відділ по контролю за агентами ГПУ. Контрреволюційний відділ ділиться на 4 підвідділи – (1) внутрішній, балтійський, французький, британський. Британський розгортає діяльність навіть на Далекому Сході і в колоніях Британської імперії. Наступні два відділи (по контролю за іноземцями та відділ по контролю за економічним шпіонажем) розгортають діяльність, на яку Кремль звертає особливу увагу. Вони контролюють керівників первинних партійних організацій, що діяли на поштамтах, телеграфі та пресі. Четвертий відділ (секретний по контролю за агентами) разом з підвідділом по охороні радянських кордонів створив мережу понад 80-ти прикордонних відділків на всіх теренах СРСР. Секретний відділ здійснює контроль за радянськими військовими, тобто перебуває в тісних зв'язках з головним політичним управлінням армії [150, арк. 10].

Завдяки чітко спланованій та проведеній у серпні 1941 р. операції румунським спецслужбам вдалося заволодіти інформацією стосовно організації діяльності радянської розвідки, її напрямків [177, арк. 70]. Цю інформацію МВС Румунії розіслало для ознайомлення усім префектурам, у тому числі Буковини та Бессарабії. Внаслідок розсекречення цілої групи радянських розвідників, що були закинуті на румунську територію парашутами, встановлено коло їхніх завдань: 1) здійснення шпіонажу (збір усієї інформації про німецькі та румунські з'єднання, ідентифікація аеродромів), саботажу (виведення з ладу залізничних колій, мостів, доріг, нищення телефонного зв'язку, виявлення розташування складів з боєприпасами, цистерн з паливом) та терористичних актів (нищення офіцерського складу, подача світлових сигналів для здійснення бомбардувань [177, арк. 72]. Парашутисти відібрані з найкраще фізично та інтелектуально підготовлених осіб, нерідко колишніх спортсменів, виключно членів або кандидатів у члени КПРС, що дає право їм працювати в ГПУ. Групи сформовані по 6–8 осіб віком від 19 до 38 років, серед них один

знавець румунської мови, радіотелеграфіст, мінери, оснащені радіопередавачем, мапою, планом місцевості. Кожен член групи озброєний пістолетом „Маузер” та автоматом, при собі має 5 ручних гранат, 2–6 вибухівок, 10–12 пакетів паливного матеріалу, компас, ліхтар, харчі, фальшиві документи, нібито видані румунськими установами. Групи мали при собі румунську валюту, були одягнуті в румунську чи німецьку форму. Всі парашутисти перед отриманням спецзавдань проходили кількатижневу підготовку та інструктаж, а політичний комісар давав рекомендації щодо того, як уникнути полону [177, арк. 73]. Румуни заволоділи не лише радіопередавачем, але й шифрами, складеними П. Шмідтом-Лейнертом, кодовими таблицями [177, арк. 74–75].

На початку 1943 р. агенти румунської служби безпеки здобули секретні матеріали, призначені виключно для внутрішнього користування радянської розвідки, що стосувалися напрямків та методів розвідувальної діяльності радянських військ у прифронтовій зоні у період зимового наступу 1942–1943 рр. Серед них були фотокопії умовних позначень, шифри. Зокрема, йшлося про те, що в ході радянської офензиви взимку 1942–1943 рр. і в період її підготовки радянський Генеральний штаб та інформаційні органи НКВС почали активну підпільну діяльність в тилу, яка мала на меті збір інформації стосовно кількісного складу сил, розташування та планів німецьких формувань. Також планувалося наведення паніки, порушення безпеки тилу, параліч постачання продукції та провізії, підтримка тотального дефіциту.

Розгорнулася справжня підривна кампанія, на реалізацію якої були кинуті всі сили радянських компетентних органів. Кількісний склад працівників радянських органів, надісланих через лінію фронту була помітно збільшена, як в період контрнаступу, так і після наступу. Ці підривні елементи можна було розподілити на дві категорії: 1) елементи інструктажу з добре продуманою практичною діяльністю; 2) завербовані особи, що представляли різні соціальні прошарки і не мали спеціальної теоретичної підготовки для розвідувальної діяльності, тому радянська влада намагалася кількістю досягти бажаних

результатів. Для вербування відповідними органами використовувалися класичні методи, зокрема обіцянки матеріальних достатків та становища; психологічний тиск та погрози стосовно осіб або стосовно їхніх родин; шантаж стосовно осіб, які несли військову службу за попередньої влади. У такий спосіб можна була здійснювати вербування великої кількості агентів, особливо осіб, що народилися в тих місцевостях, куди наближалася лінія фронту, оскільки вони добре знали місцеву ситуацію, могли б легше виконувати доручення. Однак, як зазначалося в цих секретних матеріалах, немало таких завербованих агентів працювало на дві розвідки, або ж переходило на службу до німецької контррозвідки. Частина з них було розпізнане місцевим населенням, інші, в яких залишилася родина на окупованій зоні, намагалися переходити на більш безпечні терени.

Інструкції, які отримували ці агенти, носили досить поверховий характер, оскільки в них подавався опис завдання та поради щодо того, як уникнути розсекречення, або ж якщо це сталося, то якими мали бути подальші дії. Однак ці інструкції обмежувалися тим, що рекомендувалися основні принципи роботи для цієї місцевості та контрольні пункти окупаційної влади, щоб не потрапити до рук ворога. Лише у випадках, коли йшлося про виконання спеціального завдання, що вимагало особливої довіри до агента, проводився спеціальний інструктаж. Зазвичай, виконання завдання залежало від інтелігентності, інтелектуальних здібностей та спритності агента. Стосовно тих осіб, які отримували особливі доручення і для їх виконання потрібно було переходити лінію фронту, то тут підготовка варіювалася. Ці завдання були дуже короткотривалими для виконання і негайними, оскільки результати могли бути використані лише Генеральним штабом. Секретні матеріали, виявлені румунськими розвідниками, свідчать, що серед основних напрямків діяльності радянських агентів були такі:

Пропаганда – для цього завдання відбиралися члени ВКП(б), партизани, які фанатично вірили в доцільність та досконалість радянського режиму.

Саботаж – повинен був розгортатися в першу чергу на підприємствах, що функціонували на окупованих територіях та залізницях. З цією метою агенти, що перейшли лінію фронту та партизани, які залишилися під німецькою окупацією повинні були влаштуватися працювати на промислові об'єкти та залізниці в якості керівного персоналу або ж як робітники.

Тероризм – мав застосовуватися стосовно окремих груп та військових осіб, телеграфу, телефонної мережі, ліній комунікації. Серед населення мала провокуватися паніка та створюватися небезпечна ситуація в тилу.

Шпіонаж – був одним з провідних напрямків розвідувальної діяльності спецслужб, особливо під час наступу 1942–1943 рр. і полягав у зборі інформації про кількісний та якісний склад ворожих військ. Як зазначалося в документах, для виконання цих завдань використовувалася особливо велика кількість агентів, які не повинні були гребувати нічим.

Збір інформації мав відбуватися по таким напрямкам: 1) транспортування військових частин та боєприпасів для ведення війни; 2) настрої німецьких частин та союзників; 3) дислокація німецьких та румунських частин, одиниць та штабу армії; 4) ідентифікація складів, аеродромів; 5) напрямки руху військових частин шляхами з тилу фронту; 6) спорядження та харчування військових частин; 7) розташування армій, позиції артилерійських батареї; 8) настрої населення прифронтової зони; 9) міцність позицій ВКП(б) та її членів у місцевості; 10) інформація про голів сільських рад, міліціонерів та інших місцевих чиновників, призначених окупаційною владою.

Лише у випадку, коли особу відібрали контррозвідувальні органи для виконання завдань надзвичайної секретності, вона проходила спеціальне навчання і вчилася користуватися так званою легендою – своєрідним текстом, складеним радянськими інформаційними органами, що містив у собі справжню інформацію про біографію агента, доповнену різними фальшивими даними, що виправдовували його перебування в місцевості, де його ввіймали. Особливу довіру та можливість виконання щоразу складнішого завдання отримували

агенти, яким вдалося уникнути затримання ворожою контррозвідкою при наближенні лінії фронту.

Іншими методами комунікацій між резидентами та партизанами, які використовувалися радянськими агентами під час наступу, був перехід лінії фронту маловідомими шляхами, апарати TFF, морські шляхи та зв'язок з допомогою моторних човнів, парашути. З наведених вище прикладів складається уявлення про напрямки діяльності окремих агентів та таємних груп, їхні зв'язки з органами НКВС та спеціальними розвідувальними загонами під час радянської зимової офензиви. Як коментує румунська розвідка, всі вони дотримувалися суворої секретності, абсолютна конспірація була обов'язковою умовою, яку радянські органи ставили особам, засланим із завданнями. Завдяки цьому вони володіли значною інформацією і відповідно досягали потрібних результатів у плануванні військових операцій. З одного боку, великий вплив підпільних елементів, надісланих радянською владою зі спеціальними завданнями в німецький та союзницький тил, з іншого боку, постійне існування місцевих терористичних елементів на територіях, втрачених радянською армією свідчили про те, що вплив НКВС залишався відчутним і мав тенденцію до зростання. Саме це насторожувало румунську службу безпеки. Тому було розроблено план дій по знешкодженню цієї небезпеки. Було активізовано діяльність контррозвідувальних органів із метою паралізування підпільної діяльності агентів та радянських партизанів. Напрямки цієї діяльності виглядали таким чином :

- стеження за шляхами та чіткий контроль за особами, які починають переміщатися водночас із наближенням лінії фронту;
- стеження за персоналом, який працює на промислових об'єктах та залізницях, так само як і за чиновниками держустанов, місцевим населенням із територій, втрачених СРСР;
- постійне стеження за колишніми членами КППС;

- чіткий контроль за персоналом, який під час радянської окупації займав адміністративні пости;
- перехоплення таємної інформації, що передається радіопередатчиками;
- грошові винагороди за виявлення партизанів, імена цих людей тримати в таємниці, щоб вони не зазнали переслідувань;
- переслідування тих, хто навмисне приховує певну інформацію;
- здійснення пропаганди в тилу радянського фронту, пообіцявши тим, хто, буде виявлений і добровільно здасться румунам, не буде знищений [172, арк. 11]. Пропаганда мала призвести до необхідної кардинальної перебудови системи діяльності радянських інформативних органів. Румунська розвідка сподівалася, що це відбере багато часу, тим більше потрібно буде корегувати систему підготовки радянських агентів, що мало би паралізувати шлях отримання інформації Генеральним штабом. Відповідно полегшиться боротьба проти партизанів з меншими затратами особового складу та боєприпасів.
- вжиття загальних заходів адміністративного характеру, яких мало дотримуватися населення з територій, захоплених німецькими та союзницькими арміями.

Численні агентурні донесення, інформативні ноти, конфіденційне листування між найвищими владними інституціями Румунії досить докладно свідчать про практичне втілення цієї політики радянськими розвідувальними органами, а також заходи, що вживалися румунськими органами безпеки та адміністрацією, щоб максимально цьому протидіяти. Так, в одному з агентурних донесень, датованих червнем 1942 р., йшлося про значну та досить плідну роботу з місцевим населенням, яку розгорнули радянські агенти на Буковині та Бессарабії. Зазначалося, що мирне населення українських сіл теж живе під пресингом комуністичних агентів. Всі, хто за радянської влади займали посади голів колгоспів, директорів шкіл, а також ті, хто були залучені до співпраці з НКВС як агенти, зараз активно працюють на радянську розвідку.

Відповідно, ці особи чинять перешкоди румунській адміністрації, яка, за критичними оцінками самого військового кабінету, на диво, не вживає найжорсткіших заходів. Зараз вони вільно перебувають у селах, заново інтегруючись в адміністративні установи, школи, церкви і працюють під прикриттям [178, арк. 1].

23 лютого 1943 р. секретар Президії Ради Міністрів Румунії С. Яманді на підставі отриманої таємної інформації з Генерального штабу (Marele Stat Major – *рум. мовою*) Другого корпусу румунської армії повідомив, що комуністи, які залишили Бессарабію та Буковину разом з радянськими військами, змогли різними шляхами отримати довіру у німецької армії, переважно займаючись паплюженням румунської армії в німецькому середовищі. Вони отримали документи від німецького штабу за хорошу поведінку. Водночас ці люди отримали спеціальні рекомендації з радянського боку щодо повернення на Буковину та Бессарабію, а також чітко поставлені завдання – підготовча діяльність щодо здійснення радянізації на цих теренах та отримання якнайбільшої кількості прихильників радянської влади [175, арк. 1]. У зв'язку з цим Президія поставила чітку вимогу перед військовим кабінетом губернаторства здійснювати чітку перевірку кожного новоприбулого з-за кордону, посилити прикордонний контроль. Особливо пильно ставитися до тих, хто переходить кордон таємно або під прикриттям репатріантів зі східного Бугу, виявляючи серед них потенційних шпигунів.

Бюро контррозвідки Генерального штабу румунської армії підтвердило вище згадану інформацію. Зокрема, пересуваючись з території Буковини та Бессарабії, радянські військові частини взяли з собою найактивніших комуністів, які прибули сюди для активізації комуністичної пропаганди та сприяння радянізації населення. Далі йшлося про те, що ці особи справді прибувають сюди під прикриттям репатріантів, мають при собі відповідні посвідчення репатріанта, документальне підтвердження, видане німцями за добру поведінку, що також прирівнюється до посвідчення. Оскільки в'їзд таких осіб до країни вважався небезпечним, то йшлося про вжиття заходів для

нагляду за кордонами та створення системи перешкод для потрапляння їх до країни, а з іншого боку – системи ідентифікації кожного, хто перетинає кордон. Прикордонній поліції та органам безпеки нагадувалося про те, що єдиним контрольно-пропускним пунктом для репатріантів є м. Тирасполь, де працює комісія по відборі і, що репатріація дозволена лише на підставі посвідчень, виданих румунськими органами, з візою, отриманою у Тирасполі [175, арк. 5]. Вже 5 квітня МЗС Румунії видає наказ № 79623/1943 щодо запровадження паспортного режиму для тих, що виїжджає за кордон – документи, що посвідчують особу, мають видаватися виключно генеральним директором поліції, щоб таким чином контролювати кожного [176, арк. 1].

15 березня 1943 р. губернатор отримав інформаційну ноту про активізацію радянської пропаганди на Буковині та Бессарабії. Зокрема, йшлося про те, що в середовищі українського населення в Північній Буковині та Бессарабії працюють радянські агенти, які говорять, що ці землі були в минулому під радянською владою і що треба перешкоджати поширенню антибільшовицьких тенденцій. Ці радянські пропагандисти роблять усе, щоб завадити формуванню на українських територіях головного губернаторства добровільних частин, утворених з українців і призначених для антирадянської боротьби. Пропаганда проводиться переважно серед молоді, при цьому шукаючи можливість їхнього вербування та відправки у складі радянських формувань на фронт. Агенти перебувають у селах і переховуються у родинах українських селян, які сподіваються на звільнення з-під іноземного ярма [174, арк. 1–2]. 26 березня 1943 р. бюро поліції Жандармського інспекторату Чернівців надіслало військовому кабінету губернаторства інформаційну ноту щодо радянської пропаганди, що поширюється на теренах Буковини після битви під Сталінградом [173]. Зазначалося, що після розгрому німецьких військ під Сталінградом серед українців Буковини поширюються чутки, що радянські війська повернуться на буковинську землю. Тому обговорюється необхідність організуватися та перейти на бік партизанів, щоб себе реабілітувати перед радянською владою.

Війна на Східному фронті була непопулярна серед румунських солдатів, випадки дезертирства були буденним явищем. Крім того, на той момент Румунія вже досягла своєї основної цілі у війні, повернувши Бессарабію, Буковину та окупувавши „Трансністрію”. Розгром двох румунських армій під Сталінградом, погіршення внутрішньополітичної та економічної ситуації в Румунії, вплинуло на загострення її відносин з Німеччиною. Криза влади в Румунії розвивалася у прямій залежності від ситуації на радянсько-німецькому фронті. Починаючи з вересня 1943 р., румунський уряд почав стягувати з фронту свої військові частини. Тоді ж з армії було звільнено усіх буковинців та бессарабців, яких нараховувалося 120 тис. У той же час, політична недовіра до українців в період війни відчувалася доволі гостро. У Румунії зростала антинімецька пропаганда. Одночасно маршал І. Антонеску шукав шляхів виходу Румунії з війни.

На початок літа 1944 р. радянські війська підійшли до кордонів Румунії, фронт було стабілізовано, він протягнувся від Північної Буковини по лінії річки Дністер до Чорного моря. Моральний дух румунських солдатів та офіцерів впав. Румунські війська не могла надихнути ні ідея оборони батьківщини, ні гасло боротьби з більшовизмом. Тоталітарний режим І. Антонеску втратив популярність.

23 серпня 1944 року, за наказом короля Міхая I, І. Антонеску було заарештовано. А вже наступного дня Румунія підписала перемир'я і згодом завбачливо виступила проти нацистів. Страта І. Антонеску, М. Антонеску та Г. Алексяну відбулася 1 червня 1946 року. У період соціалізму Румунія в основному замовчувала проблематику, пов'язану з постаттю диктатора, а також обмежувалася мінімальною інформацією про участь румунських збройних сил у військових діях на території України і про експлуатацію населення Трансністрії протягом 1941—1944 рр.

Таким чином, аналіз офіційних державних актів румунських органів влади та управління, численних агентурних донесень, інформативних нот, конфіденційного листування між найвищими владними інституціями Румунії

дають змогу відтворити шляхи реокупації теренів Північної Буковини та Бессарабії військовим режимом І. Антонеску. Це дозволило пролити світло на багато маловідомих аспектів воєнної історії 1941–1943 рр., позицію режиму І. Антонеску щодо політичної долі теренів, що були компактно заселеними українцями, окреслити заходи, що вживалися румунськими органами безпеки та адміністрацією, щоб максимально протидіяти радянській захоплених теренів та зміцнити тут свій вплив. Кроки влади свідчили про впровадження ще більш тоталітаризованого режиму, що не визнавав існування національних меншин, спрямовував свою політику на остаточну денационалізацію українців та інтеграцію їхніх територій до Великої Румунії. Позиція офіційного Бухаресту в „українському питанні” завжди перебувала в прямій залежності від зобов’язань, які мала Румунія перед Німеччиною.

2.4 Політичний статус Північної Буковини та Бессарабії в планах румунського націоналістичного підпілля.

Націоналізм, як ідейна течія і політичний рух, ставши закономірним етапом в поступі націй та ввібравши в себе національну специфіку, формувався в контексті здійснення радикальних змін у політичному житті Європи та поширення подібних рухів інших націй. Це не було сліпе наслідування, швидше один з шаблів у процесі національного самоусвідомлення, що проходили німці, угорці, румуни, італійці, і в тому числі українці – виходячи з історичних обставин свого існування, реальності, створеної Версальським договором. Недивно, що були відчутні різнопланові взаємовпливи та запозичення [25, арк. 12 зв.–13].

Перш ніж ідентифікувати румунський націоналізм з певними ідеологічними засадами та організаційними впливами, й спробувати визначити їхнє місце на своєрідній політичній шкалі – від поміркованого до праворадикального та екстремістського – необхідно звернутися до світової теоретичної спадщини націоналізму, адже часові нашарування спричинили певні трансформації у сприйнятті та тлумаченні цього поняття. Його сутність має аналізуватися і

розглядатися в контексті певної країни, нації, історичного періоду. При значній подібності були присутніми і разючі відмінності, що межували з серйозними розходженнями: стосовно кінцевої мети, шляхів, засобів її досягнення – відродження нації в умовах відсутності власної держави, консолідація нації в умовах вже існуючої але послабленої державності, або ж абсолютизація з її найгіршими проявами – шовінізмом, антисемітизмом та расизмом.

Якщо звернутися до перших спроб окреслити конкретний зміст націоналізму в світовій політико-філософській думці, то напевне М. Барреса по праву можна вважати попередником націоналізму, що уособлювали Ш. Моррас та „Action Francoise”, оскільки він був продовжувачем теорії боротьби рас Г. Лебона, але в більш радикальній інтерпретації. Ще наприкінці 1918 р. М. Баррес писав з приводу Першої світової війни, що вона породжує дві ідеї: першу – ідею нації, другу – необхідність звеличити нації, які терпіли приниження та знедолення і винесли на собі усі національні зусилля. Національна ідея – це не лише ідентичність етнічної спільноти, але й право нації на здійснення політичної влади в межах своєї території. З одного боку, автор „політичних записок”, відомих як „Мої зошити”, завершує еволюцію французької консервативної думки, оскільки дає політичне значення поняттям „нація” та „націоналізм”, а з іншого боку, його теорія характеризується як синтез елементів, кожний з яких він запозичив у своїх попередників. М. Барресу доводилося враховувати зміни ХХ ст., при цьому залишаючись людиною ХІХ ст. У 1892 р. він у статті до газети „Фігаро” вперше дав тлумачення поняттю „націоналізм” як пов’язаної системи ідей та почуттів, сфокусованих на захисті національної ідеї. Його концепція засвідчила еволюцію в розумінні націоналізму: від ототожнення „нації” та „свободи” в бік радикалізації поглядів на європейську політику та внутрішню політику.

Аналізуючи шляхи становлення румунського націоналізму, доречно застосувати дуже глибоке і універсальне тлумачення „ідеї” як поняття французьким політичним філософом Г. Лебоном. Оскільки, на нашу думку, ідея є стрижнем ідеології, в даному випадку націоналістичної, то становлення

націоналізму перебуває у синхронній залежності від розвитку і кристалізації самої ідеї. Г. Лебон виклав цей процес у вигляді логічного ланцюжка:

- ідею спочатку сприймають певне коло апостолів, які, впливаючи на емоційну сферу, формують навколо себе коло нових апостолів, і таким чином ідея переходить у стадію обговорення;
- поступово вона отримує завершений вигляд і перетворюється в абсолютну істину, яка не підлягає обговоренню;
- згодом старіє, втрачає свою актуальність, але не повністю сходиться з арени – окремі її положення стають складовими нових ідей [558, с. 115–118].

Якщо це пояснення розглядати у румунському контексті, відмовившись від примітивізування, можна з упевненістю стверджувати, що рух підпадає під цю характеристику, як і під визначення М. Барреса. Це означає, що варто дуже обережно давати оцінки націоналізму як такому, не використовуючи штампів та трафаретних оцінок, які стоять на заваді адекватному сприйняттю явищ. Потрібно намагатися якнайточніше диференціювати націоналізм у конкретних історичних обставинах, країні, адже це поняття багатогранне і часто з ним ідентифікують явища, які мало що спільного мають з ним.

Так, порівняльний аналіз секретних документів румунського та українського націоналістичних рухів, свідчить про значну організаційну спорідненість Української військової організації, Легії українських націоналістів, Групи української національної молоді, Організації українських націоналістів з румунською „генерацією 1922-го”. До неї належали *Legiunea Arhanghelul Mihail și Gavriil* (Ліга Архангелів Михаїла та Гавриїла або ЛАМ), Гвардія національного сумління, *Liga Apărății Național-Creștine* (Ліга національно-християнського захисту або ЛАНЦ), т. зв. „кузисти” (від прізвища провідника – декана юрфаку університету в Яссах, професора А. Кузи) – до кожної з них входив цілий ряд військових та вишкільних формувань за віковим та статевим принципом.

До 1926 р. все студентство перебувало в ЛАНЦ, а з цього року почала розвивати свою діяльність нова організація, що об'єднала найактивнішу і найрадикальнішу частину молоді, яку очолили Зея Кодряну та його син Корнелій Кодряну. Себе вони ідентифікували як архангели та охоронці румунського націоналізму, тому відповідно назвали свою організацію Ліга Архангелів Михаїла та Гавриїла. У 1929 р. вони виділилися в окрему групу всередині організації – політичне формування „Garda de fer” (Залізна Гвардія), якою безпосередньо керував Корнелій Кодряну. Корнелій Зея Кодряну народився 1899 р. Походив із родини, де мати була за походженням німкенюю і її дівоче прізвище було Браун, а батько – з буковинських русинів за прізвищем Іон Зелінський, згодом батько поміняв прізвище, коли Корнелію було три роки і став Іон Зея Кодряну. Батько був націоналістом, належав до Націонал-демократичної партії ще з 1910 р., був наближеним до А. Кузи. Перш ніж стати студентом, Корнелій закінчив військовий лицей при монастирі Дялу. Отримав хорошу військову підготовку, вишкіл, дисципліну, що згодилося йому пізніше, коли він очолив рух легіонерів. Інші брати та сестри Корнелія Децебал, Траян, Ірідента були виховані батьками у націоналістичному дусі. У 1919 р. К.З. Кодряну в 20-річному віці стає студентом правничого факультету в Яссах. Тоді ж посаду декана правничого факультету посів професор А.С. Куза і це дало змогу зразу стати єдиним цілим з Корнелієм (Куза був його хрещеним батьком). Він став членом організації „Гарда конштїінце націоале”, що проіснувала недовго [779, р. 286].

Між членами Ліги Архангелів Михаїла та Гавриїла побутували дві назви „архангелісти” та „легіонери”, а члени Гвардії називали себе „гардістами” (гвардійцями), оскільки носили спеціальну відзнаку – три переплетені смужки у формі залізної огорожі („garda” з рум. огорожа). Організація була побудована на принципах абсолютної дисципліни, високої секретності та конспірації. Територіально ЛАМ та мережа її філій охоплювали 50 повітів Румунії, а це майже вся територія країни.

Згідно зі статутом, ЛАМ була національною організацією військово-бойового типу з „новими принципами боротьби” [149, арк. 1]. До організації міг вступити кожен бажаючий, але обов’язково віруючий, чесний і войовничий, який вміє берегти таємниці та згідний „відмовитися від усіх своїх дрібних справ і (...) присвятити себе, час, думки та почуття своїй батьківщині” [149, арк. 2].

Структурно ЛАМ нагадувала УВО–ОУН, тобто злиття військово-терористичної та політичної організації в єдину зі збереженням розмежування функцій, при цьому була витримана ієрархія, провід, референтури. Відповідно до функцій та завдань організація поділялася на дві частини – політичний провід та виконавчі структури. *Політична* була побудована за такою схемою:

- центральна організація: політичний комітет із генеральним секретарем, фінансовий, культурний та редакційний комітети, керівник легіонерської поліції (охорони);
- центральна управа: керівник Ліги, сенат ліги (з найвпливовіших і найавторитетніших людей, верховний комітет (з повітових керівників філій ліги та в столицях повітів), центральний фінансовий комітет, 10 регіональних фінансових інспекторів;
- повітове керівництво (політичний та фінансовий повітові комітети);
- сільські управи.

ЛАМ включала також *виконавчу* складову: студентські організації, групи доросту, структури для військово-фізичного вишколу, окремий жіночий підрозділ. Зокрема, основу організації становили студенти, журналісти, службовці та робітники, тому всі вони відповідно до категорії були розподілені по таким формуванням:

1. „Frațiile de Cruce” (брати у хресті) – це організації, в яких групувалися малолітні діти, учні середніх та старших класів, професійних, технічних шкіл. Ці організації готували молодь у дусі „архангелізму”;
2. „Cetățuile” (цитадель, фортеця) – організації, які об’єднували жінок та дівчат та здійснювали морально-етичний вишкіл за програмою ЛАМ;

3. „Legiunea Sportiva” (спортивна легія) – дуже близькі за організаційними засадами та функціями до українських спортивно-гімнастичних вишкільних товариств „Пласт”, „Січ”, „Сокіл”. У них здійснювалася підготовка легіонерів до випробовувань, фізичних навантажень, до цілодобової інтелектуальної та фізичної праці [146, арк. 11 зв.–16].

Найменшою організаційною одиницею ЛАМ було гніздо, до якого входило 13 легіонерів (це від 3 до 13 осіб). Гніздо формувалося відповідно до категорій, про які згадувалося вище. Гніздо мало референтуру пропаганди, що здійснювалася в церквах, школах, підприємствах та різних державних установах. Наступною одиницею була група або екіпаж – 20–25 осіб, яка формувалася в селах або краях, далі групи об’єднувалися в секції, роти (кілька країв чи повітів), батальйони (повіт чи місто). Батальйони створювалися і муштрувалися на дуже високому рівні і в їхні завдання входило бути готовим у будь-яку хвилину захопити владу. Вишкіл був спрямований на підготовку в якомусь розумінні фанатів, як в фізичному, так і в духовному розумінні, які б могли пожертвувати усім заради національної справи, а також шляхом пропаганди переконати інших у цьому і привести в організацію хоча б одного перевіреного члена організації такої ж категорії, як він сам. Крім того, в організації була окрема категорія членів, які складали клятву щодо виконання будь-яких наказів щодо терористичних акцій.

Політична програма ЛАМ зводилася до максимально якнайшвидшого усунення представників єврейської національності з державних посад, їх, на думку лідерів легіонерського руху, мала посідати талановита румунська молодь, яка, закінчивши навчання в престижних європейських закладах, не може знайти пристосування своїм здібностям у рідній країні. Але не все було таким однозначним та простим на перший погляд. Єврейська проблема визнана небезпечною для держави в першу чергу тому, що в Румунії протягом 1918–1920 рр. дуже активно почала ширитися інформація про методи впровадження радянської влади в Росії. Відповідно єврейська проблема асоціювалася в свідомості румунських радикалів з прорадянськими симпатіями єврейського

населення та ймовірністю ширення комуністичних тенденцій у Румунії. Радикальна румунська молодь з острахом сприймала відголоски з радянської Росії. Однак, як не дивно, комуністична пропаганда не отримала широкого практичного втілення на теренах Румунії та в самій свідомості румунів. Використовуючи цей немаловажливий момент, лідери ЛАМ намагалися не втратити контроль над цією ситуацією й будь-якими шляхами перешкоджали заснуванню та діяльності комуністичних осередків, організацій. Тим більше, що К.З. Кодряну та його оточенню добре було відомо про резолюцію III міжнародного інтернаціоналу стосовно того, що поки-що відсутній безпосередній вплив комуністичної ідеології та практики на румунів і тому, зазначалося в резолюції, було вирішено діяти обхідними шляхами через гроші сусідніх країн та прихильників Румунії з Відня, Праги, Берліна та Стамбула, де були створені потужні комуністичні центри. З цих міст були надіслані агенти та різного роду публікації для розгортання пропаганди, агітації, шпіонажу та терористичних актів, для підбурювання румунів, що вони вступали в комуністичний рух. Внаслідок цього серед національних меншин дуже поширеними стали іредентистсько-комуністичні настрої. Як не парадоксально, інтернаціонал визнав Румунію однією з держав, яка протистоїть комуністичним впливам і запропоновано було активізувати діяльність, тим більше, що спостерігалася значна пасивність населення до ідей комунізму. Розроблена була система для того, щоб подолати цю антипатію через пропаганду, на румунських підприємствах створено спеціальні комітети для „обробки” румунів [146, арк. 10 зв.]. Румунська влада визнала ці формування дуже небезпечними для держави [146, арк. 13]. До речі, ця антиєврейська налаштованість була характерна як для ЛАМ, так і для ЛАНЦ, оскільки в політичній програмі не другорядне значення займали пункти стосовно позбавлення євреїв політичних прав та права на підданство, здійснення примусової репатріації всіх євреїв, які прибули до Румунії після 1 серпня 1914 р., експропріації земельних володінь, підприємств, банківських структур, що їх власниками були євреї, а також усунення з найвищих щаблів державної служби [146, арк. 12–12 зв.].

Зауважимо, що 21 грудня 1930 р. у донесенні на адресу міністерського директорату надійшов текст маніфесту ЛАНЦ під назвою „Plugușorul” (Колядка). Провідна теза була сформульована таким чином: „Și' ntre noi făr'de jidani, Să mai fie și romānul. Tare'n țară, nu străinul pentru-a neamului salvare, să țicem cu mic cu mare: Vivat Liga cea creștină, Vivat Nația romānă” (Хай буде між нами без євреїв, хай буде і румун. Сильний у державі, але не чужинець, для захисту народу, скажемо великий і малий: Хай живе Християнська Ліга, хай живе румунська нація) [106, арк. 22–24].

Згідно з телеграмою МВС від 3 січня 1931 р. засідання міністрів прийняло рішення про припинення діяльності ЛАМ, яка існувала в багатьох регіонах без визнання її юридичною особою. Ця організація, було наголошено, складається з батальйонів, взводів та секцій, одна з яких носить назву „Залізна Гвардія”. До цієї організації ще входять групи легіонерів „Брати у хресті” та „Білі соколи”. Всі ці організації разом утворюють ЛАМ під керівництвом Корнелія та Зелі Кодряну. З метою виконання рішення засідання міністрів поліційним органам було розіслано інструкцію, згідно з якою відповідні відділки повинні були здійснювати обшуки в залах зібрань та приміщеннях, де знаходяться осередки цих організацій. Ці ж самі заходи мали застосуватися і до їхніх керівників. Також було накладено заборону на дію раніше виданих дозволів щодо придбання та носіння зброї на підставі статті 22 закону, яким регулюється носіння та продаж зброї, пояснивши, що зброя має бути вилучена і надана префектурі повіту. Далі йшлося про закриття залів засідань, встановлення стеження за „гардистами”, а також конфіскацію видань, що випускалися ними.

Незважаючи на досить чітку систему переслідувань та арештів, румунський націоналістичний рух розгортався зі ще більшою силою. Вже в січні 1934 р. у повідомленні квестури поліції Чернівців для комісаріатів поліції в деяких населених пунктах Північної Буковини – Кіцмані, Садгорі, Заставні, Хрещатику – йшлося про те, що керівники Гвардії, яких не заарештували, надалі активізують пропаганду, поширюють брошури [51, арк. 2]. Відповідаючи у травні 1934 р. на запит квестора поліції муніципалітету щодо діяльності Гвардії

на теренах Північної Буковини, інспектор Панаїтеску повідомив про те, що колишній секретар та касир Комітету 1000 Залізної Гвардії почав активну діяльність: налагоджує стосунки „з села в село, з міста в місто”, через довірену людину пересилає пошту та інструкції, щоб не користуватися поштою. Люди, які встановлюють ці контакти, не знають один одного, кореспонденція передається після умовних вказівок. Потім встановлюється зв'язок на теренах усієї країни і починає існувати комітет з 5 осіб у кожному селі. Також мається на меті використання філій „Спортивної Легії”, під прикриттям якої планувалося продовжити діяльність Залізної Гвардії [148, арк. 25]. Більше того, у липні 1934 р. до квестури поліції м. Чернівці надійшла інформація, що всі колишні члени організації Залізної Гвардії ввійшли до нової організації, прикритої під назвою „Soimii Carpaților” (Карпатські соколи), які використовують старі методи діяльності. Сюди ж ввійшло багато „кузистів”. Деякі члени цієї нової націоналістичної формації, за отриманими розвіддонесеннями, робили заяви щодо серйозної реорганізації усього націоналістичного руху під керівництвом Корнелія та Зелі Кодряню. Малася на увазі перебудова на пропагандистському рівні – „гардисти” збиратимуть серйозні аргументи для того, щоб показати яким чином румунська нація принижувалася політичними партіями – репрезентантами інтересів єврейського населення [148, арк. 27]. Невдовзі МВС Румунії звернулося до ректорів румунських університетів (у тому числі і Чернівецького) щодо заборони допуску в стіни навчальних закладів молодіжних організацій, особливо нелегальних, а також унеможливлення контактів між студентами та організаціями, що діють у місті. Наказувалося будь-яке рішення про надання соціальної підтримки студентським організаціям в університетах проводити через засідання ректоратів. 9 грудня 1934 р. вийшов наказ румунського уряду про розпуск гвардії урядом, а в ніч на 10 грудня будинки легіонерів по всій країні були оточені і захоплені жандармами. Легіонери, жінки, діти зазнали грубих розправ, подекуди з кровопролиттями, вбивствами були виселені примусово і ув'язнені, без будь-яких санкцій на арешт. Тому цей день вони

вирішили визнати днем жалоби та посту. Реакцією на репресивні заходи з боку влади стосовно легіонерів стала випущена через кілька днів Залізною Гвардією за підписом К.З. Кодряну відозва про проголошення 10 грудня днем страждань легіонерів, яких вони зазнали від влади [148, арк. 43].

Ліга націонал-християнського захисту та ЛАМ складала ідейно одне єдине ціле. Головним провідником ЛАНЦ був професор А. Куза. Як вже зазначалося вище, програма Ліги була праворадикальною, побудованою на чітких християнських та націоналістичних засадах. У конфіденційному донесенні префектури Сучавського повіту від 21 грудня 1930 р. наголошувалося, що ЛАНЦ має профашистське і антисемітське спрямування – налаштована проти євреїв та існуючої влади, виступає проти того, що багато установ, владних структур, посад, переважна більшість державного та приватного капіталу Румунії зосередилися в руках євреїв [106, арк. 21–22]. Велику популярність Ліга мала серед шкільної молоді, яку часто задіювала в антиєврейських заходах, бійках. ЛАНЦ перебувала в тісних контактах із подібними закордонними рухами, також їхніми симпатиками, що мали свої осередки на теренах Румунії. Так, німці Буковини, що підтримували політику А. Гітлера, мали свою організацію. Її очолював Оскар Бек, редактор газети „Der Scharfschütze” яка виходила в Чернівцях. Вони співпрацювали з ЛАНЦ. Безпосередньо організацію очолював Едвін Ландвер де Прагенау з Чернівців [145, арк. 2 зв.].

Крім цих контактів, ЛАНЦ перебувала у тісних зв'язках із Націонал-соціалістичною Лігою Румунії (LNSR – *укр. м.* НСЛР), яка також діяла в контексті так званої програми „Hittlerist” з Німеччини, водночас, фактично, не маючи організаційно та ідеологічно нічого спільного з німецьким аналогом. Першорядною метою, яку переслідувала НСЛР було вжиття цілої низки заходів, спрямованих на послаблення економічних позицій, які опинилися у руках євреїв, агітуючи до вступу в свої ряди християн, незалежно від національності та конфесії. На політичному терені НСЛР з наближенням парламентських виборів уклала виборчий пакт із ЛАНЦ. З цією метою відбулися перемовини між О. Беком та проф. А. Кузою. У Чернівцях ЛНСР тоді

налічувала понад 6 тис. осіб, які групувалися у фракції по 100 чол., кожна фракція мала керівника і окреме приміщення [145, арк. 7].

У 1933 р. ЛАНЦ, наслідуючи приклад націонал-соціалістів, створила штурмовий батальйон у провінціях та селах, а також сотні в головних повітових центрах. У Чернівцях було засновано один штурмовий батальйон під керівництвом студента Костакє. Члени цього батальйону рекрутувалися з молоді передмість: Клокучка, Горєча, Роша. Осередок знаходився на вулиці Româna, 22. Молодь була розподілена на три центурії № 27, 28, 29, кожна з яких налічувала 100 осіб та додатково 10 осіб військового проводу. У Сторожинецькому повіті філію ЛАНЦ очолив священник Іліуц, за вказівками якого почалося негайне формування молодіжних батальйонів. У селі Виженка теж було створено ЛАНЦ, до якого ввійшли багато українців, що визнавали авторитет А. Кузи. Останній був у тісних контактах із Гітлером. Також відділи ЛАНЦ виникли у Сучаві, Радауцах [145, арк. 4].

Всього ж за даними сигуранци, в ЛАНЦ налічувалося майже 800 осіб, з яких інтелектуали складали до 10%, решта – робітництво [145, арк. 2]. Спочатку для організації кадрів ЛАНЦ і надання їм уніфікованості до Німеччини були направлені Г. Куза, Тьєрану, Густ, Фабріціус для вивчення на місці системи гітлерівської організації. Передбачалася також і уніфікація форми членів за системою гітлерівських організацій у Німеччині [145, арк. 1 зв.]. Як наголошувалося у „Довіднику” для внутрішнього користування поліційних органів та служби безпеки, ЛАНЦ за своєю структурою, шляхом поповнення членства та принципами діяльності, суворою секретністю нагадувала масонську ложу. Вона використовувала пропагандистські засоби. ЛАНЦ охопила своєю діяльністю близько 50 повітів у Молдові, Бессарабії та Буковині, тобто майже всю країну [146].

Цікаво, що в самому румунському націоналістичному русі наприкінці 1930-х чітко виділялися дві тенденції – пронимецька (А. Куза, здійснювала підготовку своїх легіонерів за системою „Гітлер”) і проіталійська (К. Кодряну), серед якої авторитетом користувався італійський дуче [145, арк. 1–9; 42, арк.

21]. Крім того, на території Буковини діяла організація „Amicii Italiei” (Друзі Італії), очолювана адвокатом Рандою та студентом Віколом, хоча проіснувала досить недовго [107, арк. 197]. Як не дивно, але декларуючи свою прихильність до побудови незалежної України, А. Куза викликав симпатії і серед українських націоналістів, особливо, коли в буковинських повітах Румунії одночасно існували філії українських та румунських організацій [145, арк. 3–4]. Так, з агентурних джерел відомо, що у березні 1938 р. у приміщенні одного з румунських товариств відбулося зібрання понад 350 осіб, яке очолив викладач університету Кандя. Він розповів про Б. Муссоліні та фашистський рух, показав великий вплив Муссоліні на італійців, зробив великий екскурс в історію, де показав роль справжніх лідерів в історії людства. Розповів про те, як італійські фашисти з маленької кучки перетворилися на потужну силу – кілька мільйонів, розкрив характер впливу, який чинить Німеччина на Італію, що Муссоліні готовий боронити кордони Італії, навіть від Німеччини, яка шукає виходів до Адріатики та Чорного моря. Згідно зі старим планом дій Німеччини „Драх нах остен” Румунія, яка однією з перших буде піддана військовій акції, повинна зблизитися з Італією, щоб чинити опір подібним діям [139, арк. 21].

Таким чином, зміни на „міжнародній шахівниці” спричинили певне захоплення ідеологічними конструкціями італійських фашистів та очевидну орієнтацію на Б. Муссоліні й А. Гітлера як на основні фігури в ревізії Версальської системи, що позбавила Україну будь-яких сподівань на незалежність. Тоді українські націоналісти ідентифікували фашизм та інші рухи з „відродженськими”, тобто ірландським, угорським, сербським, тому не сприймали обвинувачень у германофільстві чи профашистських тенденціях [27, арк. 54–55; 26, арк. 51]. Хоча насправді прихильність до італійського варіанту націоналізму частини румунського руху під проводом А. Кузи та українського націоналістичного руху дає підстави говорити про їхню значну спорідненість. Цим пояснюється існування багатьох точок дотику та спроб співпрацювати між цими, здавалося б на перший погляд, рухами як представниками двох ворожих стратегій – Румунії як країни-поневолювача та неіснуючої Української

держави, яка прагнула соборності, шукаючи важелі для відокремлення від Румунії своїх територій. Однак ці висновки також можуть видатися спірними.

У ряді аналітичних статей відомий український політичний, громадський діяч, дипломат, талановитий журналіст, науковець Є. Онацький дав власне бачення цій проблемі. Перебуваючи тривалий час в Італії в якості очільника української дипломатичної місії, згодом професора Вищого Східного Інституту в Неаполі та Римського університету, при цьому маючи неабиякі зв'язки з фашистським режимом Б. Муссоліні. Як очевидець, розглядаючи зростання італійського фашизму, він спростовував ототожнення українського націоналізму з італійським. Фашисти прагнули консолідації своєї нації та зміцнення італійської державності, – писав він, а українські націоналісти – визволення земель з-під окупацій та творення самостійної держави. Щодо запозичень, то вони стосувалися чіткої організаційної ієрархії, релігійності, ідеалістично-волютаристичного підґрунтя, принципу монархізму, опори на нову генерацію молоді тощо [652, с. 95–96]. Публіцист Д. Андрієвський до цих запозичень додав принцип національної солідарності, революційність, розуміння ролі національного проводу [336, с. 250]. Лідером ОУН Є. Коновальцем заперечувався принцип авторитаризму, він був противником стандартності думок і поглядів. Хоча після розколу організації ідеологія ОУН якраз ввібрала ці риси. Однак якраз тоталітаризм та авторитарність були характерні для румунського націоналістичного руху. Тому, як бачимо, румунське та українське підпілля мало багато спільних рис. Недивно, що „кузисти” проявляли свою прихильність до розв'язання „українського питання” шляхом перегляду статусу Північної Буковини і Бессарабії.

Отже, причини загострення „українського питання” в складі Румунії в 1938–1939 рр. потрібно шукати, з одного боку, в міжнародних чинниках, а з іншого – у внутрішніх – політиці окупаційної влади в сфері міжетнічних відносин та ігноруванні політичних і культурних прав національних меншин. Приклад Північної Буковини є показовим, оскільки румунська влада намагалася вирішити національні проблеми українців шляхом прийняття суворих законів,

культурного та мовного пресингу, дискримінації щодо зайняття державних посад. Такі нововведення карлістського режиму давали зворотню реакцію.

Українці були лояльними до того, що не суперечило їхнім національним інтересам, але не до румунської держави. Інтеграція українців до Фронту національного відродження не була ефективною. Більшість записувались не тому, що сповідували ідеологію ФНВ, а в першу чергу тому, щоб не залишитися без роботи. Інші знайшли у цьому своєрідну можливість для продовження політики та реалізації своїх інтересів, чи то пов'язаних з проектом самостійної соборної України, чи то політики Радянського Союзу. Румунська влада дала власну відповідь на ці ініціативи. У зонах зі значним впливом українців на румунське населення конфлікти між цими етносами загострилися. Міжвоєнна Румунія не завжди знаходила найоптимальніші засоби зацікавлення українського населення в захисті румунських інтересів. Не можна забувати й про те, що в той період різні форми тоталітаризму були привабливішими ніж демократична система, а відповідно українці, не маючи власної національної держави, змушені були орієнтуватися на них задля здійснення своїх самостійницьких прагнень. Аналіз офіційних державних актів румунських органів влади та управління, численних агентурних донесень, інформативних нот, конфіденційного листування між найвищими владними інституціями Румунії дають змогу відтворити шляхи рекупації теренів Північної Буковини та Бессарабії військовим режимом І. Антонеску. Це дозволило пролити світло на багато маловідомих аспектів військової історії 1941–1943 рр., окреслити заходи, що вживалися румунськими органами безпеки та адміністрацією, щоб максимально протидіяти радянзації захоплених теренів та зміцнити тут свій вплив. „Українське питання” було частиною комплексу суспільно-політичних і соціально-економічних аспектів політики Румунії, яка намагалася вирішити його шляхом денационалізації, уніфікації та румунізації, твердо дотримуючись принципу мононаціоналізму. Невирішеність національної проблеми та її загострення напередодні німецько-радянської війни, передача Угорщині Трансільванії та окупація Радянським Союзом Бессарабії та Північної

Буковини, стало суттєвою внутрішньою та зовнішньою перешкодою для „Великої Румунії”. Територіальні втрати королівства призвели до глибокої кризи, що активізувало радикальні сили на чолі з Х.Сімою та І.Антонеску, які зуміли у вересні 1940 р. встановити в країні націонал-легіонерський режим. Захоплення Бессарабії та Північної Буковини та включення їх до своєї держави розглядалося румунським керівництвом як закономірний результат участі в антирадянській війні та відновлення історичних прав. Окупація „Трансністрії” мала дещо відмінний характер, її політичний статус залишався невизначеним протягом 1941–1944 рр. Аналізуючи становлення румунського націоналістичного підпілля та його бачення політичної долі українських земель у складі Румунії держави, можна стверджувати, що, як це не парадоксально, але кожен з них спрямовував свої інтереси на соборнізацію етнічних територій навколо власної батьківщини. Однак кожен із них окремо взятий формував свою специфіку як інтегруючий та консолідуючий чинник у житті нації. Однак румунське підпілля мало антисемітське, нерідко шовіністичне спрямування, що не давало змоги українському руху робити ставку на сприяння у процесі відокремлення теренів північної Буковини та Бессарабії.

РОЗДІЛ 3
КАРПАТСЬКИЙ ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ЧИННИК
У МІЖНАРОДНІЙ ПОЛІТИЦІ
(середина 1930-х – середина 1940-х рр.)

3.1 Чинники зростання міжнародного інтересу до розв'язання проблеми політичного статусу Підкарпатської Русі у 1930-х роках.

„Українське питання”, тобто політична доля розчленованих між кількома окупаційними режимами українських земель постає в центрі уваги міжнародних чинників у середині 1930-х років. Розвиток подій 1938–1939 рр. засвідчив зростання ваги українського геополітичного фактору в зовнішньополітичних планах не тільки Німеччини, але й низки інших країн Центральної та Західної Європи – Польщі, Угорщини, Румунії, Англії, Франції, Радянського Союзу.

1938 рік став поворотним у долі Підкарпатської Русі в контексті тих змін, що відбулися у системі міжнародних відносин у зв'язку з чеською кризою та наслідками мюнхенських домовленостей. Ця проблематика досить широко розглядалася в працях наукового, науково-публіцистичного та мемуарного характеру. Однак, переважно історіографія цієї проблеми представлена роботами з історії міжнародних відносин, всесвітньої історії, менше з історії України. Логічно, що вперше ця проблематика була відображена в радянській історіографії, переважно узагальнюючих працях з історії окремих країн та регіонів, історії дипломатії. Якщо спочатку переважали праці, присвячені діяльності комуністичної крайової організації, то згодом дослідження проблеми велось в контексті міжнародних відносин у Східній Європі напередодні світової війни. Українська діаспорна література становить важливий внесок у розробку цієї проблематики. Зокрема йдеться про започаткування аналізу архівних джерел, що зберігалися в зарубіжних сховищах. Сучасна українська

історіографія зробила значний внесок у розробку проблеми та переосмислення її багатьох аспектів крізь призму архівних документів та матеріалів.

Закарпаття стало предметом геополітичних інтересів ще задовго до 1930-х років. Проблема українців цього регіону почала загострюватися особливо після 1867 р., коли цей терен опинився в складі відновленого Угорського королівства. Політика угорського етноцентризму спрямовувалася на остаточну національну асиміляцію українського населення краю. Українські терени, що перебували у складі Австро-Угорської імперії, стають предметом геополітичних зазіхань з боку Російської імперії. У цьому контексті територія Закарпаття могла перетворитися на дуже зручний місток до Балкан та можливість посилення впливу російської зовнішньої політики в словацькому, чеському та лужицькому напрямку. Суттєву ясність у суперечливе становище цих українських теренів могли внести лише зміни в міжнародній політиці. Малося на увазі загострення конфлікту між Австро-Угорською та Російською імперіями. Однак наслідки Першої світової війни для Австро-Угорської імперії лише засвідчили глибоку кризу суспільства та, відповідно, активізацію національно-визвольних рухів. Таким чином, Закарпаття було втягнуто у загальноімперські кризові процеси, які відбувалися під впливом Антанти, що і стало каталізатором для втрати угорського контролю над краєм. Проголошення президентом В. Вільсоном незадовго до завершення Першої світової війни відомих 14 пунктів ще більше активізували національно-визвольні рухи за право народів на самовизначення. Рішення Паризької мирної конференції, з одного боку стали політичним ударом по колишній могутності Будапешту, Відня, Берліна, а з іншого боку почала зростати реальна загроза поширення більшовицького впливу на схід Центральної Європи. Щоб попередити такий плин подій країни Антанти у квітні 1919 р. вводять чехословацькі військові формування на чолі з ген. Енноком у західні терени Закарпаття. Угорщина, в свою чергу, хотіла зберегти за собою цю територію і по завершенні світової війни. Угорські зазіхання проявилися і в спробі встановити свій військовий контроль на Закарпатті, що, зокрема, проявилось в подіях у Ясінях, а також у постійній підтримці

проугорських тенденцій, застосуванні подвійних стандартів у задоволенні національних потреб української меншини. Відомо, що наприкінці 1918 р. Угорщина проголосила надання краю адміністративно-територіальної автономії з незрозумілою назвою „Руська крайна”. Однак ці заходи вже виявилися запізнілими, оскільки завадою на шляху до їх здійснення стала активізація українського спротиву та позиція членів Антанти. Такий розвиток подій складався на користь прагнення Закарпаття вийти з-під впливу Угорщини.

Щодо території Закарпаття, або ж його окремих частин проявляли зацікавлення Росія і Румунія. Так, для Росії перехід Закарпаття у її сферу впливу означало б отримання можливості послабити позиції Австрії та Угорщини в Центральній та Південно-Східній Європі. Паралельно з такими намірами Румунія теж мала свої плани щодо Марморощини. Закарпаття також входило до геополітичних планів чехів, які виношували ідею створення чехословацької держави за російської протекції.

Так, серед чехів досить популярною була москвофільська налаштованість, що бере свої початки ще з Празького конгресу 1848 р. Цієї ж лінії притримувався і Т. Масарик, який, як вказує один з активних діячів національно-визвольного руху в Карпатській Україні Ю. Химинець, ще в 1915 р. надіслав російському імператору ноту, в якій майбутній президент ЧСР чітко наголосив, що чеський народ є цілком москвофільським. У 1920 р. він заявив заступникові Міжнародного Червоного Хреста М. Гілберсону, що Закарпаття він вважає „тимчасовим депозитом Росії, який будемо намагатися повернути Росії при найближчій нагоді” [325, с. 39]. Вже після відставки з посади прем'єра ЧСР К. Крамарж у 1925 р. заявив, що ЧСР у майбутньому буде підтримувати лише Росію, як і Росія може використовувати роль ЧСР як форпосту у проникненні на Захід [325, с. 40]. Він вбачав у більшовицькій Росії запоруку самостійного існування ЧСР. Згадуючи про підписання Версальського мирного договору, під час якого К. Крамарж та Е. Бенеш представляли ЧСР, К. Крамарж заявив, що на мирній конференції вони вдвох з міністром закордонних справ захищали одночасно і чеські, і російські інтереси. Саме в

інтересах великої Росії вони тоді наполягли на включенні до ЧСР Підкарпатської Русі. Більше того, К. Крамарж запевнив, що у разі, якщо Росія почне вимагати ці землі, ЧСР мала повернути їй Підкарпатську Русь.

8 травня 1919 р. делегати Руської народної ради поїхали до Праги і попросили уряд ЧСР прийняти Закарпаття на правах автономії. Ще 30 серпня 1918 р. угодою словацьких емігрантів з Т. Масариком у м. Пітсбург (США) обіцяно словакам широку національну автономію з власним парламентом, судочинством, самоуправлінням та державною словацькою мовою. Закарпатських українців прилучено до ЧСР на підставі голосування делегатів з'їзду Руської народної ради 19 вересня 1918 р. у Скрентоні (штат Пенсільванія). У листопаді 1918 р. новоутворена Рада русинів у США провела плебісцит, за результатами якого дві третини численної закарпатської еміграції проголосували за входження до Чехословаччини на правах автономії, до якої увійшли б усі рутенські землі, зокрема Спіш, Пряшів і Марморощина. 10 вересня 1919 року право Праги на Закарпаття затвердив Сент-Жерменський мирний договір. Відтоді Закарпаття майже 20 років перебувало у складі ЧСР, де українці почувалися дещо краще, ніж у складі Польщі, Румунії чи СРСР. Згідно з приписами Версальських та Сент-Жерменських домовленостей, території, розташовані на південь від Карпат, заселені українцями, увійшли у статусі автономії до складу ЧСР. Договір про захист національних меншин між ЧСР та державами Антанти від 10 вересня 1919 р. (Сен-Жермен) у статтях 10–13 визначав правове становище Закарпатської України як автономної одиниці у складі ЧСР. Однак в угоді відсутня чітка назва цих територій, на відміну від використання в Конституції ЧСР назви „Підкарпатська Русь” [190, арк. 373–374]. Увійшовши до складу ЧСР, Підкарпатська Русь втратила свій міжнародно-правовий статус, перестала бути суб'єктом міжнародних відносин упродовж двох десятиліть. Половинчасті кроки у реформуванні життя нацменшин та переважно декларативний характер автономного статусу Закарпаття розхитували підвалини чехословацької державності. Поза межами Підкарпатської Русі залишилися понад 100 тис. українців, які проживали на

словацькій території. Управління цим краєм було далеким від того, щоб бути справжнім представником інтересів місцевого населення. Переважання чиновників чеського походження лише стверджувало дискримінаційну політику по відношенню до українців Підкарпатської Русі.

Закарпаття фактично мало той самий статус, що і Північна Буковина для Румунії. Не випадковим стало поширення націоналістичних тенденцій серед українства Закарпаття. Ще наприкінці 1929 р. тут постає ОУН під проводом С. Новаківської, яка діяла як філія Української військової організації. Однак після політичних репресій, яких зазнав цей зародок націоналізму в краї внаслідок спроби атентату на москвофіла Є. Сабова, фактично ця спроба не мала логічного продовження. У 1932 р. закордонний ПУН ініціює заснування ОУН. Поділивши свою діяльність на два сектори – пропагандистський (Р. Росоха) та підпільний (Ю. Химинець), було розгорнуто діяльність у напрямку морально-етичного та військового вишколу студіюючої та гімназійної молоді. Головне треба було здійснити в свідомості українців зміни ментального характеру – не можна помилково зводити вирішення „українського питання” лише до мовних проблем (національно-культурна, політична автономія з правом на власний шлях розвитку. Підмогою в цьому стало засноване друковане видання „Пробоем”, над змістом якого тоді працювали І. Гірна, В. Івановчик, Є. Кузьмівна, І. Колос і безумовно С. Росоха. Навколо ідеологічної та організаційної роботи ОУН зосередилися І. Кардашинець, О. Блистів, П. Стерчо, Д. Бандусяк, М. Габовда, Д. Галай, М. Вайда, В. Кузьмик. Ситуація поступово активізувалася, однак наприкінці 1933 р. різко змінюється ставлення керівництва ЧСР до того, що значна кількість закордонного ПУН зосередилася в Празі. Міністр закордонних справ Е. Бенеш ЧСР, головуючи в Лізі Націй, відверто лобював інтереси СРСР та Польщі. Результатом цього стало негайне згортання діяльності окремих членів ПУН. Крім того, підписання німецько-польського пакту в 1934 р. ускладнило подальші контакти III Рейху з ОУН.

Протягом наступних кількох років почали спостерігатися певні позитивні зміни в становищі Підкарпатської Русі. За губернаторства К. Грабаря (1935–1938 рр.) вжито перших заходів щодо розширенню автономії краю шляхом створення губернської ради, що одержала певні повноваження восени 1938 р. під час реорганізації ЧСР. Українці краю намагалися привернути увагу керівництва країни до свого становища, до порушення міжнародних договорів та зобов'язань. Забігаючи наперед зауважимо, що лише після проведення конференції Української центральної народної ради 14 вересня 1938 р. ухвалено постанову, згідно з якою уряд мав запропонувати проект практичного втілення автономії краю. У відповідь на це керівництво ЧСР погодилося на проведення виборів до сейму автономної Підкарпатської Русі.

Проблема Підкарпатської Русі обговорювалася на різних рівнях і з тими політичними чинниками, у тому числі міжнародними, які могли вплинути на її розв'язання. Вона стає предметом полеміки на початку 1930-х років на сторінках іноземної преси. Нерідко ці заходи вживалися між політичними опонентами, якими, скажімо, було Українське національно-демократичне об'єднання (далі – УНДО) та ОУН. Так, член УНДО та Української парламентської репрезентації в польському парламенті, депутатка Мілена Рудницька, на початку лютого 1933 р. відбула у відрядження до Риму на зустріч з Б. Муссоліні та директором відділу Східної Європи в МЗС Італії Квароні. Обговорюючи проблеми життя українців Східної Галичини, вона зауважила і про долю Закарпаття. Так, однією з поставлених нею умов перед італійськими лідерами було порушення української справи у зв'язку з ревізіоністськими тенденціями в Європі і польськими міжнародними зобов'язаннями [654, с. 55–56]. Італійський міністр тоді аргументував недостатністю популяризації – культурним, науковим, освітнім, літературним шляхом – української проблеми на міжнародному рівні, непоінформованістю лідерів та взагалі політикуму зарубіжних країн, від яких залежить розв'язання цієї проблеми. Квароні підкреслив, що Італія підтримує прагнення українців, однак у слушний для цього історичний момент.

6 лютого 1933 р. Є. Онацький мав телефонну розмову з німецьким журналістом, членом Асоціації закордонних журналістів д-ром Віллісом. Останній повідомив про перебування в Римі угорського журналіста Байї, який був добре обізнаний на українській проблематиці. Він також зустрічався і з М. Рудницькою. Байя цікавився українськими справами і притримувався точки зору, що українцям та угорцям – по дорозі, оскільки вони (угорці) хочуть незначної частини Закарпаття. „Ці жадання не доходять навіть Ужгорода. Ужгород має залишитися вже по той бік наших кордонів, та і тому українському населенню, що знайшлося б в наших кордонах, ми могли б забезпечити повну культурну автономію”, – сказав він в одній зі своїх розмов із Віллісом. Є. Онацький на це відповів, що в Закарпатті угорці не йдуть по лінії українофільства, а по лінії москвофільства. Він порадив Віллісу підтримати контакти з угорським журналістом, зважаючи на ті зв'язки, що їх мають угорці в Італії. Було важливим знати якими були справжні інтереси угорців [654, с. 91]. 5 березня 1933 р. у газеті „Del popolo di Roma” під заголовком „Болі і надії українського народу” надруковано інтерв'ю з М. Рудницькою, в якому вона сформулювала прагнення українців: „...незалежна держава, яка б охопила всі території з більшістю українського населення, які тепер поділені між СРСР (650 кв. км. і 33 млн. українців), Польщею (135 кв. км. і майже 7 млн. українців) і Чехо-Словаччиною (Карпатська Україна (600 тис. українців). Отже, наш ідеал – об'єднання всіх українських земель в одну національну державу” [654, с. 59].

Проблема Закарпаття стає досить активно обговорюваною серед політичних кіл Великобританії та на сторінках англійських видань. Проаналізувавши статистику публікацій, присвячених українській проблематиці, що з'явилися на сторінках британських часописів лише протягом січня–липня 1935 р., усього надруковано 410 статей і матеріалів.

Політичними осередками українства у Великобританії вживалися заходи для привернення уваги до української проблеми, зокрема і до вирішення питання з Підкарпатською Руссю. Як повідомляло Українське пресове бюро у Лондоні, 27 лютого 1935 р. було засновано Англо-український комітет у

столиці Великобританії. До нього увійшли член палати лордів Діккінсон, колишній делегат британського уряду при Союзі Народів у Женеві пані Дагдейл, історик, співредактор видань Кембриджського університету „The history of British diplomacy”, співредактор місячника „Contemporary revue”, професор Дж. П. Гуч, журналіст Л. Лотон, вчений, автор ґрунтовних праць у галузі національних меншин С.А. Маккартні, член палати послів Дж. М. Мендер, лорд Ноел-Бакстон, професор Р.В. Сітон-Вотсон та інші [19, арк. 16–20]. Цього ж дня зазначені особи поставили свої підписи під спільним комюніке, яке стосувалося становища української меншини в Польщі, ЧСР та Румунії. Йшлося про те, що, на думку авторів, „українське питання” стає все більше скомплікованим через постійне нехтування ним з боку міжнародних чинників. Така ситуація, говорилося далі, вірогідніше всього призведе до серйозного конфлікту, до якого буде втягнуто всю Європу [19, арк. 14]. На одному з прийомів, влаштованому 16 квітня 1935 р. для членів Комітету у лондонському готелі „Савой”, за присутності представників світових телеграфних агентств „Reuter”, „British United Press”, „Exchange Telegraf”, послів, лордів, депутатів обговорювалася українська проблематика, у тому числі й становище Підкарпатської Русі. Наголошувалося, що доля українських земель дуже пов’язана з договорами, які раніше підписала Велика Британія, від позитивного розв’язання цієї проблеми залежить мир в Європі і це, врешті-решт зачіпає британські інтереси на Близькому і Середньому Сході [19, арк. 16,18]. За сприяння Англо-Українського комітету 22 травня в Палаті Лордів була заслухана доповідь знаного публіциста і науковця Л. Лоттона „Українське питання і його значення для Великої Британії” з широким її обговоренням на засіданні парламенту. Л. Лоттон вважався знавцем української проблематики, мав цілу низку публікацій на цю тему, був головним редактором наукових праць, що видавалися слов’янським факультетом Лондонського університету.

Це було продиктовано стратегічним розташуванням ЧСР. Саме на її території були зосереджені значні поклади руди, золота, свинцю, радію, урану, важливі об’єкти важкої металургії, оборонної промисловості,

машинобудування „Шкода”, „Плзно”, „Татра”. Значну частку у розвитку промисловості ЧСР займали французькі та німецькі інвестиції. Не останню роль у промисловому зростанні країни відігравала можливість використання річкових шляхів сполучень по Ельбі і Дунаю. З одного боку, здавалося б, ЧСР мала досить вигідне розташування, однак з іншого – географічна видовженість її території ускладнювала створення системи безпеки країни. У внутрішній соціальній та економічній політиці особливо наболілих проблем не існувало. Залишалося невирішеним національне питання – найбільш делікатне і найбільш вибухонебезпечне. Відверте ігнорування пунктами Сент-Жерменського договору стосовно нацменшин робило її предметом претензій з боку Угорщини, Німеччини, Польщі.

ЧСР розглядалася III Рейхом як плацдарм Франції і Англії проти Німеччини. Планам Рейху допомагала Угорщина. Вона вимагала повернення південних районів Словаччини і Закарпатської України. Будучи багаторічним міністром закордонних справ ЧСР, Е. Бенеш у зовнішній політиці дотримувався орієнтації на Францію. ЧСР стала головним постачальником першокласної зброї для союзників Франції (Польщі, Румунії та Югославії).

У 1936 р. чіткіше окреслився план британського прем'єра А.Н. Чемберлена щодо провокування війни між СРСР та III Рейхом. Щоб знешкодити всі завади на шляху просування Німеччини на Схід, потрібно було унеможливити загрозу з боку країн, розташованих між Радянським Союзом та Німеччиною. Також потрібно було вжити всі можливі заходи, щоб Франція не змогла підтримати ЧСР у разі військового конфлікту. Дві головні дійові особи британської політики А.Н. Чемберлен та лорд Галіфакс повинні були знайти виправдання для такого плану і переконати британців у необхідності підтримання німецьких територіальних претензій у Європі. Однак Великобританія – прихильниця дипломатичних методів розв'язання проблем, чи принаймні вона створювала такий імідж, вважала, що проблему Судетів, аншлюсу Австрії та повернення окремих польських територій до Німеччини можна вирішити шляхом домовленостей, а не військових конфліктів. Тодішнього міністра закордонних

справ Великобританії Ентоні Ідена (1935–1938 рр. – перша каденція) було важко переконувати йти на компроміси. У 1938 р. через незгоду з політикою А.Н. Чемберлена Іден подає у відставку. А на посаді його замінив лорд Галіфакс. Згодом, у 1940 р. Е. Іден повернувся в уряд і став міністром у справах домініонів, у тому ж році очолив оборонне відомство в уряді У. Черчіля, і того ж року став міністром закордонних справ удруге до 1945 р. Втретє цей пост він посів у 1951 р. і став віце-прем'єром. За свій внесок клад у політику мирного врегулювання конфліктів після війни він був удостоєний титулу кавалера ордена Підв'язки.

Власний образ країни-дипломата у міжнародних відносинах Великобританія формувала на сторінках своїх провідних часописів. Вони рясніли геополітичною тематикою, відображали вміння англійського закордонного відомства лавірувати між проблемами, що все тугіше спліталися у вузол. Так, у січневому випуску 1938 р. лондонської „Contemporary Review” поміщено статтю Герхарда Шахера „Закарпаття на дорозі до автономії” [802]. У ній автор зазначає, що Закарпаття – це територія, що займає 12600 кв. км., що трохи менше ніж 1/10 частина цілої ЧСР. Згідно з результатами останнього перепису населення, Закарпаття нараховує 727 тис. населення. Він називає Підкарпатську Русь однією з найбільш цікавих проблем південно-східної Європи. „Закарпаття важливе не тільки через своє стратегічне положення, пише Г. Шахер, – воно творить міст між далеко вище культурно поставленими провінціями Чехословаччини та її союзницею, Румунією, але також цікаве тим, що становить одинокий у тому роді стрічний пункт, де сходяться східня та західна культура”. Ця територія була передана ЧСР на підставі рішення мирної конференції з чітким застереженням, що Чехословаччина має піднести культурний та економічний рівень населення і що має надати найширшу автономію, яку тільки можна допустити в межах Чехословацької Республіки, і тоді, коли населення буде до неї як слід підготовлене. Автор статті тоді узяв інтерв'ю у президента Е. Бенеша, який зауважив, що мовляв чеській державі вистачає німецької та угорської меншини. „Не бачу в тому жодної цілі, щоби на

Чехословаччину накладати ще один тягар, руську меншину, зауважив президент, вже хоча б з цієї причини не повинен ніхто сумніватися, що Прага мала б якийсь намір здержувати Закарпаття в його розвиткові до автономії” [там само].

У 1930-х роках загострюється проблема судетських німців. У березні 1938 р. А. Гітлер об’єднує Австрію і Німеччину в єдину державу, стає зрозумілим, що наступним кроком має стати Судетська область ЧСР, де живуть понад 2,5 млн. судетських німців. Судетські німці (назва з’явилася у 1902 р. завдяки письменникові Францу Ессеру) здавна проживали в цьому регіоні, який оточував утворену в 1919 році державу з півночі та заходу. Крім того, чимало німців проживало у чеських краях, а там століття австрійського панування не могли пройти безслідно. Вже після розпаду Австро-Угорської імперії області компактного проживання німців почали вимагати самовизначення, однак безрезультатно (німців після поразки у Першій світовій війні сприймали як переможену націю). Сотні тисяч людей, які звикли себе вважати титульною нацією, максимум на що могли претендувати – це місце національної меншини. Чеська влада проводила досить ліберальну політику по відношенню до них, однак це не розв’язувало проблему.

Стрімкі зміни почали відбуватися з приходом Гітлера до влади, коли Німеччина почала підтримувати партії фашистського штибу в ЧСР. Усвідомлюючи наслідки втрати цього регіону, чеське керівництво в середині 1930-х років забороняє діяльність пронацистських організацій. На противагу цьому виникає Судетсько-німецький вітчизняний фронт (далі – СНФВ, нагадував румунський аналог Фронт національного відродження (FRN) періоду правління Кароля II та Націонал-соціалістичну німецьку робітничу партію (NSDAP)). Лідером СНФВ став прихильний до фюрера Конрад Ернст Едуард Генлейн. Ще у 1931 р. він очолив Німецьку гімнастичну асоціацію в ЧСР, а 1 жовтня 1933 р. створює партію Німецький патріотичний фронт, яка вимагала автономії для Судетської області в межах ЧСР. Генлейн запропонував план створення федерації на зразок швейцарських кантонів з максимальною

незалежністю етнічних меншин, не створюючи при цьому загрози цілісності держави. Спочатку вони вимагали автономії в рамках ЧСР, а потім повного приєднання до Німеччини. У 1935 р. Німецький патріотичний фронт змінює назву на „Судетська німецька партія” (далі – СНП). З 1936 СНП відіграла роль „п'ятої колони” в ЧСР, отримуючи фінансову підтримку з боку Німеччини. „Генлейнівці” розгорнули агітацію за надання незалежності Судетам. На виборах 1935 р. СНП отримала 60% місць від німецькомовного населення ЧСР. 20 лютого 1938 р. Гітлер прямо заявляє про свої претензії щодо Судетів. 18 березня 1938 р. уряд ЧСР приймає програму національної політики, де судетським німцям була обіцяна автономія. Усі судетські партії схвалили цю програму. СНП не сприйняла її. У березні 1938 р., вже після аншлюсу, К. Генлейн був викликаний Гітлером, який дав прямі вказівки вимагати у Праги визнання суверенітету Судетів. 24 квітня Генлейн у Карлсбаді висуває вісім вимог, зміст яких зводиться до надання повної автономії Судетській області. Навіть після згоди уряду ЧСР піти на значні поступки, „генлейнівці” відкинули співробітництво.

Втрата Судетів несла значну небезпеку для ЧСР, бо, як вважалося, саме в цьому регіоні зосереджувалися стратегічно важливі об'єкти оборонної промисловості. Однак подальші археологічні обстеження цих теренів засвідчили про явно необ'єктивні твердження про існування на кордонах з Австрією, Угорщиною і Польщею суцільної лінії оборонних укріплень – дотів, яка доходила аж до м. Берегове на Закарпатті. Виявилося згодом, що це була лише ілюзія. У травні 1938 р. чехословацький уряд оголосив часткову мобілізацію, а німці перейшли до репресій по відношенню до антифашистських угруповань. За таких обставин до ЧСР виїжджає лорд У. Рансімен для вивчення реального стану речей. Заяви А. Гітлера щодо початку наступу проти ЧСР 1 жовтня 1938 р. не дозволяли гаяти час. Лорд Рансімен відіграв роль посередника, у налагодженні порозуміння між Генлейном та керівництвом ЧСР. Проте, звітуючи про своє відрядження, він зауважив, що вимоги судетських німців мають під собою підґрунтя. 2 вересня він вислав листа

А. Гітлеру, в якому він запевнив, що доля Судетів буде вирішена до 15 вересня. Цим Рансімен намагався стримати плани III Рейху. Планам фюрера негайного силового захоплення Судетів намагалася зашкодити і опозиція в його оточенні, яку очолив шеф генерального штабу сухопутних військ III Рейху, генерал-фельдмаршал Л. Бек. Засилаючи своїх емісарів до Лондона та Парижа, змовники мали намір таємно заручитися підтримкою Британії та Франції і арештувати Гітлера в разі видання ним наказу про наступ. Однак змову було викрито. 15 вересня на зустрічі з Чемберленом у м. Берхтесгаден Гітлер наполягав на самовизначенні німецької області за результатами плебісциту, який треба провести негайно. Фюрер заявив про свою готовність розпочати військові дії, якщо його не підтримає Британія та Франція. 18 вересня відбулися прелімінарні франко-англійські перемовини у цій справі. Е. Даладье погодився лише за дотримання умов: по-перше, попереднє обговорення з ЧСР цього плану, по-друге, гарантом цілісності нових кордонів ЧСР має стати також і Британія. Друга умова була відкинута Чемберленом. Наступного дня Е. Бенеша було поставлено перед фактом – якщо він не прийме умови ультиматуму до 14.00 28 вересня, то німецьке військо займе територію ЧСР. Під тиском Великобританії ЧСР пішла на умови Рейху.

Гітлер вирішив скористатися ситуацією, бо залишити існування ЧСР було прямою загрозою відродження ідеї „східного пакту”, запропонованої у 1934 р. очільником МЗС Франції Луї Барту. Фюрер планує використати сепаратистський рух судетських німців і підтримати їх. Це мав бути удар зсередини на ЧСР, який би підсилив протест українського населення Підкарпатської Русі (65% його становили етнічні українці). Таким чином, окреслюється чехословацький вектор зовнішньої політики Німеччини.

Отже, за таких обставин фюрер змінює своє ставлення до Організації українських націоналістів, про що у вересні 1937 р. були повідомлені Є. Коновалець та Р. Ярій. А. Гітлер у своїх планах щодо Судетів та Австрії мав намір скористатися зацікавленням ОУН у вирішенні політичної долі Закарпаття. Є. Коновалець зустрічається з адміралом Ф.В. Канарисом (з 1935 р.

очолював Абвер при Воєнному міністерстві, начальник управління розвідки та контррозвідки верховного командування збройних сил Німеччини – Абвера, з 1938 р. – при верховному командуванні збройних сил, з 1938 р. одночасно керував іноземним відділом Верховного головнокомандування збройними силами Німеччини (OKW – Oberkommando der Wehrmacht)). Під час зустрічі досягнуто домовленостей – німці надають необхідні кошти, а українці проводять відповідну роботу. Українська сторона перемовин заявила про свою готовність виконувати ці умови, однак лише у відповідності зі своїми політичними переконаннями. Є. Коновальцеві були добре знайомі справжні плани III Рейху щодо українського Закарпаття, тому не будував ілюзій, щодо негайного вирішення „українського питання” в цьому регіоні. Тому він погодився на розвал ЧСР, але лише у тому разі, якщо на уламках цієї держави постане зародок української державності.

Дещо іншою стала позиція СРСР щодо Закарпаття під кінець 1930-х років. Тепер ідея Гітлера щодо розвалу ЧСР була прийнятною для Й. Сталіна, бо так зіштовхнуться Німеччина і колишня Антанта. Але задум Є. Коновальця створити Підкарпатську Україну був надто небезпечним, бо з неї могло розпочатися творення незалежної України, а отже далі процес міг перекинутися на УРСР. Тому навесні 1938 р. Є. Коновалець уже починає заважати не тільки А. Гітлеру, але і Й. Сталіну. Цікаво, чому радянське керівництво зберігало спокій і чому російські історики намагаються подати розчленування ЧСР як змову західних країн без участі у цьому СРСР?

Донесення румунських розвідувальних центрів у Європі свідчать про те, що ще задовго до цих подій, а саме після так званої „ночі довгих ножів” 30 червня 1934 р. Й. Сталін визнав у А. Гітлері справжнього диктатора, а отже починає рахуватися з ймовірністю виклику з боку Німеччини. Тому Сталін намагається будь-якою ціною заручитися взаєморозумінням з нацистським режимом. У результаті цього в 1935 р. до Берліну направляється на посаду торговельного представника СРСР Давид Канделаки, перед яким ставляться надсекретні завдання – налагодити політичні відносини з Берліном. Перед від’їздом

Д. Канделаки Й. Сталін двічі приймає його. Для демонстрації доброї волі з боку Москви керівникові мережі радянської розвідки Вальтеру Кривицькому в грудні 1936 р. було наказано призупинити розвідувальні операції в Німеччині. Канделаки, попри свою офіційну посаду, виконував насамперед особисті завдання генералісімуса. 15 липня 1935 р. він зустрічався віч-на-віч з Ялмаром Шахтом. Йдеться про одного з найбільших німецьких банкірів і найвпливовіших людей III Рейху. Водночас він представляв у Німеччині інтереси американської фінансової корпорації Моргана. Починаючи з 1930 р. Я. Шахт забезпечував підтримку НСДАП німецькими монополістами. У 1933 р. за його ініціативи було подано петицію до президента Гінденбурга з вимогою призначити А. Гітлера Рейхсканцлером. Тоді Я. Шахт став президентом центрального емісійного банку Німеччини „Reichsbank”, який забезпечив Гітлеру підтримку фінансових та промислових магнатів прихід до влади. Так, йому вдалося фактично встановити повний контроль над кредитною системою III Рейху. Також він обіймав пост Рейхсміністра економіки. У 1935 р. він почав здійснювати економічну підготовку до війни і зі згоди фюрера став генеральним уповноваженим по воєнній економіці. Відігравав значну роль у здійсненні програми переозброєння III Рейху [790]. Раптово в 1936 р. почав протестувати проти військово-політичних заходів, у першу чергу проти так званого економічного „4-го плану” Г. Герінга. Згодом, через своє прагнення „плисти проти течії” потрапив у немилість і був позбавлений чинів, у 1944 р. арештований і утримувався в концтаборах до 1945 р. Нюрнберг його виправдав. Під час зустрічі між Д. Канделаки та Я. Шахтом йшлося про кредитування обороноздатності СРСР. Особисто радянський повпред зустрічався з фюрером та Г. Герінгом (1 березня 1935 р. призначений на посаду головнокомандувача військово-повітряних сил Німеччини). У березні 1937 р. Канделаки привіз результати перемовин до Москви, а вже в квітні його звільнено з посади і постановою Президії ЦВК СРСР затверджено замісником наркома зовнішньої торгівлі СРСР. Під час цих перемовин СРСР Канделаки зробив кілька вигідних пропозицій Німеччині. Зразу ж було встановлено не розголошувати результати.

На них прийнято таємну резолюцію між Німеччиною та СРСР: СРСР не буде заважати Гітлерові у справі ЧСР, якщо не йтиметься про створення на її уламках незалежної України (малася на увазі Підкарпатська Русь). Нарком закордонних справ СРСР М. Літвінов був противником цих переговорів і концепції економічного зближення з Рейхом. Ця резолюція потрапила до особливої папки, а Д. Канделаки через витік таємної інформації згодом був розстріляний. Однак спроби налагодження двостороннього співробітництва між Рейхом та Москвою ціною певних гарантій у вирішенні політичних питань тривали і протягом 1938–1939 рр. Звільнившись від постійних застережень М. Літвінова щодо зовнішньополітичного курсу, 9–11 січня 1939 р. на закритій частині Пленуму ЦК ВКП(б) Й. Сталін дав зрозуміти, що важелі контролю за зовнішньою політикою він бере у власні руки, призначивши згодом наркомом В. Молотова [478, с. 103]. Протягом наступних місяців відбулися радикальні кадрові зміни. 4 вересня 1939 р. у німецькій пресі з'явилося повідомлення про те, що 3 вересня Гітлер у присутності Ріббентропа прийняв нового повноважного представника СРСР у Берліні А. Шкварцева та військового аташе СРСР М. Пуркаєва (обидва перебували на своїх посадах протягом вересня 1939 – листопада 1940 рр.).

Висуваючи щодо ЧСР територіальні претензії під гаслами захисту „пригніченої” німецької національної меншини в Судетах, Гітлер та його уряд долучили до цих домагань також свою „турботу” про долю угорського та українського населення в чеській державі. Після того, як Чемберлену вдалося переконати 28 вересня ЧСР прийняти план фюрера, він терміново у письмовій формі подає Гітлеру ідею скликання міжнародної конференції. Ще за кілька днів до початку перемовин у Мюнхені Українське пресове бюро в Лондоні вислало до Міністерства закордонних справ Великобританії на ім'я міністра, лорда Галіфакса листа та спільний меморандум щодо справи українського Закарпаття. У тому листі йшлося про таке: „Нам припоручено, щоби у зв'язку з теперішнім положенням у Чехословаччині, звернутися до Вас, пане лорде, з проханням, щоби під час нарад, коли прийде під дискусію також і справа

Підкарпатської Русі, взяти під увагу бажання її населення, заступленого її політичним проводом” [19, арк. 129]. Відповідь на це звернення прийшла вже post-factum після мюнхенської угоди 30 вересня: „Вице-міністр закордонних справ на припоручення міністра посвідчує одержання Вашого листа і повідомляє, що візьме його під увагу”. Зміст меморандуму також стосувався чехословацької, а разом з тим української проблеми. Так, 20 вересня 1938 р., йшлося у тексті, перша Українська національна рада в Ужгороді визнала право самовизначення для населення краю. Далі говорилося, що Підкарпатська Русь прилучилася до Чехословацької Республіки за умови, сформульованої у § 10 Сен-Жерменського договору: ЧСР зобов’язується створити з українських земель на південному схилі Карпат, у кордонах, встановлених союзними і дружніми країнами, окрему автономну одиницю і надати їй якнайширше самоуправління, без порушення цілісності ЧСР. Ніхто не мав би зараз без її бажання вирішувати і змінювати її долю. Тому українська громада у Великобританії просить захисту прав українців від країн-гарантів договору в Сен-Жермені. Під меморандумом підписалися 100 осіб [19, арк. 129].

Згідно з рішеннями, прийнятими у Мюнхені, західні держави пішли на поступки німцям, погодившись на відторгнення Судетів від ЧСР, що поклало початок не тільки розчленуванню, а й остаточній ліквідації цієї демократичної держави в центрі Європи. Місце і значення мюнхенської угоди у міжнародній історії було і залишається предметом суперечливих дискусій. Так, на офіційному сайті російського парламенту знаходимо інформацію про те, що на круглому столі в Державній думі Російської Федерації 17 жовтня 2008 р. провідний консультант Служби зовнішньої розвідки, автор низки фундаментальних досліджень та збірок документів генерал-майор Л. Соцков по архівним документам із колишніх спецховищ проаналізував яким чином робота розвідки вплинула на стан поінформованості радянського керівництва про підготовку мюнхенської угоди. Розсекречені документи стосувалися літа–осені 1938 р. і розкривають деталі листування європейських посольств зі своїми зовнішньополітичними відомствами. Як стверджує Л. Соцков, документи

говорять про те, що Сталін знав про результати перемовин у Лондоні в квітні 1938 р., які вели прем'єр-міністри Англії і Франції Н. Чемберлен та Е. Даладье за участі міністрів закордонних справ. Через два тижні інформація, яка, по суті, відтворювала сценарій Мюнхена, поступила до Сталіна. Інформація стала відома завдяки роботі агентурної сітки в Римі. У найбільш кризовий момент перед Мюнхенською конференцією, коли теоретично вирішувалося питання про радянське військове втручання, англійський та французький послы в ЧСР відвідали президента країни, рекомендуючи йому прийняти всі умови Гітлера. При цьому, всі зобов'язання по договорам ЧСР з третіми країнами анулювалися. У травні 1938 р., заявив Л. Соцков, коли західні країни вже твердо вирішили, що Судети будуть відторгнуті від ЧСР, для того, щоб унеможливити ексцеси при введенні німецьких військ, очільник МЗС Великобританії лорд Е. Галіфакс направив вказівку повіреному у справах у Москві домогтися прийому у наркома внутрішніх справ М. Літвінова, щоб Москва натиснула на Компартію в ЧСР щодо недопущення ексцесів.

Учасники круглого столу дозволили собі провести паралелі з сучасним російсько-грузинським конфліктом та намаганням НАТО „оточити Росію”. Тоді віце-президент Російської асоціації міжнародного права О. Хлестов з упевненістю зауважив, що якби не було Мюнхена, не було і пакту Ріббентропа-Молотова. Аналогію він провів з резолюцією ПАРЄ з приводу війни в Південній Осетії, в якій визнано, що Росія у серпні 2008 року на рівних брала участь у військових діях, оскільки Грузія напала на російський миротворчий контингент. На думку, ще одного учасника дискусії – директора історично-документального департаменту МЗС Росії та колишнього посла Росії в Естонії К. Провалова, саме Мюнхен зробив війну неминучою. Експерт зауважив, що Англія та Франція фактично зрадили ЧСР, штовхаючи Гітлера на схід. Свою частку відповідальності за розподіл ЧСР також несуть Угорщина та Польща, які зайняли відверто пронімецьку позицію, і потім поставили низку власних претензій щодо чехословацької території. Зокрема, один з російських дослідників дипломатичної історії 1930-х років, С. Маслов стверджує, що до

ювілейного вересня 2008 р. розсекречено документи російської розвідки, які стосуються 1938 року, розкривають деталі листування європейських посольств зі своїми зовнішньополітичними відомствами. Вони підтверджують той факт, що не останню роль у розподілі території ЧСР відіграла Польща, оскільки вона була готова до недопущення радянської підтримки ЧСР і навіть нанесення удару у фланг Червоної армії [608]. Оцінюючи ці документи, С. Маслов говорить про їхню достовірність, оскільки вони не піддавалися аналітичній обробці. До 1943 року у складі радянських спецслужб не було окремого аналітичного підрозділу, оскільки Й. Сталін віддавав перевагу конкретному фактажу, а не звітам та донесенням. Так, справді 19 вересня 1938 р. Сталіну було відомо про те, що Англія та Франція підтримують німецькі претензії щодо Судетів. Більше того, СРСР, відповідно до пакту 1935 р., вжив негайних заходів щодо створення системи колективної безпеки і запропонував ЧСР перекинути чотири полки винищувачів для того, щоб зміцнити можливості їхньої авіації. Однак ЧСР під тиском Англії та Франції не пішла на цю пропозицію. Чи можна цю інформацію вважати об'єктивною, чи це неорадянське тлумачення фактів сучасними російськими істориками ?!

Мюнхен виправив назву „Чехословаччина” на „Чехо-Словаччина”. Вже 6 жовтня 1938 р. президент ЧСР Е. Бенеш пішов у відставку, а у м. Жіліна (Словаччина) словаки й українці на спільній конференції вирішили вимагати від центральної влади автономію. Прага пішла на поступки і того ж дня задовольнила претензії Словаччини. Що стосується Карпатської України, то безпосереднє вирішення її долі почалося дещо пізніше. Після мюнхенських домовленостей ЧСР змінила свою політику щодо нацменшин. Вона змінила свій устрій: замість словацької і української автономії створено три рівноправні одиниці – Чехія, Словаччина та Карпатська Україна. Однак через те, що ці важливі та довгоочікувані зміни сталися не внаслідок внутрішньої еволюції державного життя ЧСР, а в результаті зовнішньополітичного втручання стало головною причиною завершення цієї „ідилії” у 1939 р.

Франція без особливих пояснень порушила союзницькі домовленості щодо ЧСР. Західні історики більше схиляються до думки про те, що Британія та Франція явно переоцінили оборонну потужність Німеччини, тому вони вважали марною справою стояти на заваді об'єднання німецьких етнічних територій. При цьому вони недооцінили сили СРСР. Коли в п'ятницю 30 вересня прем'єр Чемберлен повернувся з Мюнхена до Лондона, він назвав досягнуті домовленості найбільшим тріумфом, якого він коли-небудь зазнавав. Непроглядні натовпи народу вітали його на аеродромі, очікували на нього перед королівською палатою та на Даунінг-Стріт. Прем'єр, вийшовши з літака в Гестоні, неподалік Лондона, відповів на привітання короткою промовою, яку закінчив значущими словами: „Хочу врешті сказати, що полагодження чехословацької проблеми, яке ми саме довершили, це, на мій погляд, є тільки прелюдія до далі йдучих рішень, які повинні остаточно принести Європі запоруку сталого миру” [19, арк. 129]. Однак, пізніше стала очевидною помилковість його висловлень.

З часом проголошення автономії Підкарпатської Русі, після того, як уряд Карпатської України очолив А. Волошин, дослідники пов'язують започаткування другого, найважливішого, етапу використання української карти керівниками Німеччини та інших держав Європи. Найбільш ґрунтовно місце Підкарпатської Русі в міжнародній політиці описав М. Колодзінський у розвідці „Воєнне значення і стратегічне положення Закарпаття”, опублікованій в еміграційному виданні „Війна і техніка”, що редагувався М. Капустянським у 1938–1939 рр.: „Чехословачина має служити для своїх союзників стратегічним тереном для причалення їх повітряних флот... Найбільш чутливі центри Німеччини: Лейпциг, Бреслау, Мюнхен і шлезький індустріальний басейн – віддалені від чехословацьких летовищ на 100–300 км. Відень на 50–60 км. Це не фантазія, що 1000 большевицьких бомбовозів за кілька годин може прибути з України до Чехословащини й по хвиливі відпочинку повезти на Берлін бомби” [302, с. 130–131].

Значний резонанс серед населення Західної України та Північної Буковини, а також української діаспори, викликаний становленням державності в Карпатській Україні, засвідчив рішучу готовність українства змагатись за державну незалежність. З іншого боку, певні кола західноєвропейських держав, зокрема, відомство А. Розенберга (у 1933 р. очолив зовнішньополітичне відомство Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії (NSDAP), водночас з січня 1934 р. по 1945 р. виконував обов'язки уповноваженого фіюрера з питань морально-філософської освіти NSDAP) розгорнуло широку пропагандистську діяльність навколо карпатоукраїнської державності. З'ясувалося, що факт появи автономної Карпатської України, а надто пов'язані з цим перспективи дальшого розвитку „українського питання”, зокрема можливість відновлення соборної України, – стали чутливим збудником вияву суперечливих інтересів держав Європи щодо українських теренів. Водночас в урядових колах Німеччини більш конкретно визначали роль „українського питання” в остаточному розчленуванні ЧСР та підпорядкуванні своєму впливові Угорщини, Польщі та Румунії, інтереси яких безпосередньо зачіпало існування Карпатської держави. Наполегливо зондувалася можлива роль української проблеми в контексті перспектив взаємин Німеччини з країнами Заходу та СРСР.

Восени 1938 р. значно зросло напруження в міжнародних відносинах. Німеччина та Італія шукали мирних шляхів до розв'язання територіальних претензій Угорщини до земель, втрачених у 1920 р. з підписанням Тріанонської угоди. Польща і Угорщина значно активніше почали відстоювати свої претензії щодо Карпатської України. Зразу після завершення перемовин між урядом ЧСР та делегатами від Карпатської України у Празі проголошено автономний уряд краю. З приводу цієї важливої події англійська „Yorkshire Post” 12 жовтня писала, що Прага сподівається, що угорська пропозиція проведення плебісциту вже втратила свою актуальність. Серед пражського політикуму, зауважило видання, ходять розмови, що на конференції в Комарні (там велися перемовини з Угорщиною) Угорщина проявляла більше свої прагнення територіального

розширення, ніж розв'язання етнічних проблем угорців у Словаччині [19, арк. 135]. Угорщину більше цікавила справа спільних кордонів з Польщею. Ще 11 жовтня 1938 р. вона вислала до Праги ноту протесту щодо зволікання з чеської сторони вирішенням цього питання. Українська громада в Польщі надіслала меморандум до польського уряду, в якому йдеться про таке: „підтримання плану створення спільного польсько-угорського кордону через прилучення Карпатської України до Угорщини противиться засадам самовизначення” [19, арк. 135]. За таких обставин Великобританія, як один з гарантів цілісності чехословацького кордону, в особі міністра оборони Томаса Інскіпа 11 жовтня зробила офіційну заяву, яка з'явилася на перших шпальтах „Times”. Йшлося про те, що вона дотримується мюнхенських домовленостей і справді виступає в ролі гаранта. Великобританія „прихильно ставиться до домагань етнографічних, але зовсім інакше дивиться на домагання, базовані на політичних або стратегічних принципах” [19, арк. 135]. „Manchester Guardian” 27 жовтня писала, що Угорщина пропонує проведення плебісциту щодо спірних із ЧСР територій. У тому разі, якщо б ЧСР відмовилася, Угорщина пропонувала вирішення через посередництво третіх сторін. У цьому разі угорська сторона хотіла, щоб майбутнє Словаччини і Підкарпатської Русі вирішували дві комісії або арбітражні трибунали: один – у справах Словаччини – мав би складатися з представників Німеччини, Угорщини, Італії та Чехословаччини, другий – у справах Підкарпатської Русі – у складі Німеччини, Італії, ЧСР та Польщі [19, арк. 138]. Як не парадоксально, але русинська громада у США, об'єднана у Народну раду карпаторосів, вислала до Б. Імреді (протягом травня 1938 – лютого 1939 рр. займав посаду прем'єр-міністра Угорщини) телеграму, в якій йшлося, зокрема про прохання до уряду Угорщини вжити заходів для втілення „злуки русинів з Угорщиною, краєм, до якого вони належали протягом тисячі літ і в якому вони сподіваються досягнути сповнення своїх побажань, вільного розвитку і самоуправління” [19, арк. 139–140]. Ця заява викликала бурхливу реакцію українства в різних країнах.

Мюнхенські домовленості частково задовольнили прагнення німців стосовно території ЧСР, віддавши їм лише регіон компактного проживання німців – Судети. Тим можна пояснити позицію очільника закордонного відомства III Рейху. Й. фон Ріббентроп під час Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. виступив проти прагнень Угорщини та Польщі, на чиєму боці була Італія, за передачу Карпатської Русі та Словаччини Угорщині. Граф Г. Чіано, міністр закордонних справ Італії, переконав німецького представника визнати за Угорщиною право на частину Словаччини та спірні міста Карпатської Русі. 1 листопада до Відня прибули А. Волошин, М. Долинай, І. Рогач, Ю. Брацайко для того, щоб вплинути на рішення арбітражу щодо кордонів між Угорщиною та Карпатською Україною. Для спілкування з іноземними журналістами А. Волошин скористався послугами Л. Гузара, який володів французькою, англійською, німецькою, італійською та румунською мовами. Однак українську делегацію фактично не допустили до перемовин і вона була змушена була змиритися зі значними територіальними втратами для Закарпаття. А. Волошин висловив свої протести проти порушення етнографічного принципу.

Таким чином, за результатами мюнхенських домовленостей Закарпаття отримало 8 жовтня 1938 р. автономію, а згідно з рішенням першого віденського арбітражу, Німеччини та Італії, від 2 листопада 1938 р. Угорщині відійшли південь Словаччини та частина Карпатської Русі – 11927 кв. км. з населенням 869299 осіб (Карпатська Русь втратила 12,1% території, на якій мешкало 23,3% населення, Чехія втратила близько 33 % теренів, Моравія – 36%), у тому числі головні міста краю Ужгород, Мукачево та Берегове передано Угорщині. Згідно з рішенням арбітражу, новий угорсько-чехословацький кордон проходив по лінії населених пунктів Бовтрадь, Малий і Великий Гут, Яношово, Квасово, Оросієво, Керестури, Вілок, Берегове, Йовра, Ужгород, Радванка, Дравці, Великі Геєвці, Холмець, Велика Добронь, Баркасово, Жнятино, Ключарки, Мукачево, Фornoш, Нове село, Вишні Ремети, Шаланки, Матієво, Чома, Чорний Ардів. Віденський арбітраж фактично торкнувся територій п'яти

закарпатських округів. Йдеться про Мукачівський, Берегівський, Іршавський, Ужгородський та Севлюський. За відомостями, які подається у книзі споминів про Карпатську Україну у 1938–1939 рр., які залишив після себе учасник тих подій В. Шандор. В Ужгородському окрузі до Угорщини перейшли 22 населені пункти, в яких проживало 10719 українців і 18687 угорців, в Мукачівському – 15 населених пунктів (12153 українці й 12253 угорці), у Севлюському – 18 сіл (3471 українець і 8752 угорці), у Берегівському – 40 населених пунктів (6343 українці та 4962 угорці), у Іршавському с. Шаланки, в якому проживало майже 650 українців та понад 500 угорців [326, с. 74–75].

Віденський арбітраж завдав удару по цілісності Чехословаччини та Карпатської України. Хоча при цьому Угорщина так і не домоглася повної окупації краю. Було створено новий угорсько-чехословацький кордон. Карпатська Україна продовжувала своє перебування у складі ЧСР, що створювало проблему у творенні спільного угорсько-польського кордону. Це, в свою чергу, не могло не викликати охолодження з боку Будапешта по відношенню до Берліна. У книзі „Вони боронили Карпатську Україну” під редакцією професора М. Вегеша наводиться текст маніфесту до українського народу Підкарпатської Русі, яким влада Карпатської України фактично погоджувалася з рішенням арбітражної комісії: „З болем сповіщаємо тебе, що на вимоги Мадярщини дві великі держави, які створили арбітражну комісію для полагодження спору за границі молодішої нашої Підкарпатської Держави, приділили Мадярщині великий шматок споконвічної землі спільно з містами Ужгород, Мукачево та Берегове. Опіраючись на фальшиву статистику наших ворогів, вони відірвали від живого тіла українського народу багато сіл і міст, де живе переважаюча більшість українців-русинів (...) Наші представники на міжнародній конференції у Відні змушені були погодитися на умови, що їх запропонувала арбітражна комісія” [391, с. 196].

Отже, за таких обставин Карпатська Україна повинна була не лише розбудувати власну державність – інституції, атрибути, законодавство,

чіткіше окреслювати власні зовнішньополітичні пріоритети, але й втримати її в умовах ускладнення міжнародної ситуації.

3.2 Становлення державності Карпатської України. Причини поразки та прорахунки українського політикуму.

У результаті зустрічі четвірки у Мюнхені Підкарпатська Русь отримала змогу презентувати себе на зовнішньополітичному терені, розбудувати свій автономний устрій та систему управління краєм. Зразу по завершенні конференції чотирьох у Мюнхені Карпатська Україна постала перед необхідністю репрезентації себе на міжнародній арені та поінформування про розвиток подій у краю. Так, за наказом А. Волошина Ю. Химинець у вересні 1938 р. очолив у Відні Закордонну делегацію Карпатської України, яка встановила зв'язки з багатьма громадськими організаціями української діаспори, а також проводом українських націоналістів. До її складу ввійшли референт Організації державного відродження України в США (далі – ОДВУ) та одночасно редактор журналу „Націоналіст”, очільник Української пресової служби в Нью-Йорку Є. Скоцко, віце-голова організації Українська націоналістична молодь у США (м. Детройт) Ю. Габовда, член проводу Комітету оборони Закарпаття М. Беньо, представник Української національної оборони І. Рогач. Головний офіс Делегації розташувався в апартаментах одного з найрозкішніших віденських готелів „Kummer”, що знаходився у самому центрі міста. В Англії працював представник Об'єднання українських організацій в Америці, редактор „Свободи” Л. Мишуга та дипломат С. Давидович. При цьому дипломатичному представництві було створено пресову службу, яка повинна була інформувати міжнародну громадськість про події на Закарпатті. Після рішень віденського арбітражу Закордонна делегація Карпатської України припинила своє існування. Ю. Химинець, як уповноважений прем'єра А. Волошина, залишався за кордоном до середини грудня 1938 р.

Офіційним визнанням карпатської державності міжнародними чинниками стало відкриття іноземних представництв у Карпатській Україні. Уряд Німеччини не раз зтягував справу з відкриттям свого дипломатичного представництва в Карпатській Україні. Так, заяву про це зробив ще 19 листопада 1938 р. Й. фон Ріббентроп, наголосивши, що такий крок є передчасним. Так, 23 січня 1939 р. легаційний секретар румунського МЗС А. Скрадяну був іменованій генеральним консулом у Хусті [21, арк. 40]. 1 лютого 1939 р. німецький Рейхстаг прийняв закон, згідно з яким утворено нові німецькі консульства за кордоном, зокрема у Хусті. 2 лютого 1939 р. на адресу очільника королівського міністерства закордонних справ Румунії надійшла депеша стосовно перемовин між генеральним секретарем А. Креціану та уповноваженим у справах Франції Спітануллером про Карпатську Україну. Зазначалося, що німецьким консулом у Хусті є Евальд Клейст, фахівець з української проблематики, найближчий соратник генерала Ейхгорна в часи німецької окупації України на початку 1918 р. Агент розвідки зазначав далі, що Клейст вільно розмовляє українською мовою. Йдеться про офіцера Генерального штабу, який брав участь у подіях Першої світової війни на Східному та Західному фронтах. Зробивши круте кар'єрне сходження, Е. Клейст був начальником штабу 2-ї кавалерійської дивізії в Бреслау, згодом 3-ї дивізії, командиром 9-го піхотного полку. Протягом 1932–1935 рр. був командиром 2-ї кавалерійської дивізії, а після її розформування – командиром 8-го армійського корпусу та 8-го військового округу в Бреслау. Потрапивши під хвилю репресій на початку 1938 р. був відправлений у відставку. Однак у цей час він працював радником (точніше спеціальним редактором по українській проблемі) німецького закордонного відомства з українських питань. Е. Клейст не лише збирав та аналізував матеріали і документи, що стосувалися України, складав тексти меморандумів, консультував, але й виконував спеціальні доручення закордонного відомства, зустрічаючись з У. Черчілем, Ф. Канарісом, Л.Дж. Джорджем, радниками МЗС різних країн. Не дивно, що з ним

підтримував тісні контакти уряд Карпатської України та ОУН, очолювана А. Мельником.

У лютому 1939 р. у столиці Карпатської України приміщення січової гостинниці стало постійним помешканням для німецького консульства, очолюваного тимчасово консулом Шплеттессером та віце-консулами П. Дреусом і П. Фелькелем. 9 березня новим консулом призначено Гамількара Гофмана [21, арк. 58, 101]. Як свідчать архівні матеріали, саме через німецького консула президент А. Волошин підтримував відносини з німцями.

Вирішення питання Карпатської України центрами політичної еміграції бачилося по-різному. Оточення колишнього гетьмана П. Скоропадського поводитися досить обережно у цьому сенсі, особливо гальмувала їх укладена в 1929 р. домовленість між П. Скоропадським та Палом Телекі (дві каденції його прем'єрства припадають на 1920–1921 та 1939–1941 рр.). Центр УНР притримувався принципу невторчання, вважаючи справу Закарпаття внутрішньополітичною проблемою ЧСР. Ще з початку 1934 р. ці політичні кола за відповідними розпорядженнями керівництва свого центру у Варшаві брали до уваги підписаний між Німеччиною та Польщею пакт, відповідно до якого „українське питання” обмежувалося трикутником Берлін–Варшава–Київ з виразним демонструванням політики незацікавлення справами Закарпаття. Дорадником УНР у німецьких справах був Олександр Севрюк. За такої ситуації напівофіційну роль українського представництва інтересів Карпатської України за кордоном взяла на себе Українська пресова служба в Берліні (Ukrainischer Pressedienst Berlin-Wilmersdorf 1, Mecklenburgische str. 73), яка діяла протягом 1919–1943 рр. Служба видавала інформативний бюлетень для української преси та „Заступництво” на терени Німеччини. Вона була акредитована в МЗС та міністерстві пропаганди III Рейху. Очільником представництва та пресової служби був В. Стахів. Такий вихід з ситуації, що склалася, був погоджений з ПУН та А. Волошиним. Не останню роль у заснуванні та розгортанні діяльності цього представництва зіграв Ю. Химинець, який за дорученням крайової ексекютиви з осені 1938 р. перебував у Берліні і був дорадником для ПУН у

справах Закарпаття. Серед працівників Української пресової служби в Берліні були І. Габрусевич, який відав політичною проблематикою, Б. Кордюк – економічною, О. Чемеринський – питаннями преси та А. Луців – проблемами видання та кольпортажу загальної української преси та інформації.

Ще за кілька місяців до укладення мюнхенських домовленостей від імені Української пресової служби в Берліні було видано „Платформу Закарпаття”, авторство приписується О. Чемеринському [325, с. 62]. Її головний зміст зводився до того, що від вирішення питання політичної долі Закарпаття залежить побудова незалежної України. Йдеться про те, що Закарпаття має ввійти в загальний план визвольної боротьби за соборну державу. Також говорилося, що розвиток подій на міжнародному терені свідчить про великі зміни в майбутньому ЧСР. Тому цим моментом треба скористатися в інтересах української справи. Він наголошував на необхідності рішучих впевнених кроків, інакше – Закарпаття могло впасти жертвою угорських та польських зазіхань. Говориться про те, що справа Судетів, якби з цим не хотілося миритися в Празі, вже на шляху розв’язання, а отже, саме тоді, коли у цій справі буде покладено останню крапку, водночас має бути розв’язано проблему долі Закарпаття. На місці ЧСР мають виникнути самостійні держави: Чехія, Словаччина та Закарпатська Україна. Закарпаття має стати зав’язком української державності. Щодо задоволення польських претензій, то це можливо лише за умови прилучення Галичини, Волині, Полісся, Холмщини, Підляшшя до Закарпаття [325, с. 62–64].

План творення соборної незалежної України саме з Карпатської України як зав’язку майбутньої соборної держави безперечно розроблявся з боку III Рейху. Однак кампанія навколо цього питання в англійській та франкомовній пресі була ще активнішою, ніж в німецькій. Це зростання зацікавленості долею Карпатської України непокоїло Угорщину і Польщу. Будапешт деякою мірою був готовий зробити певні поступки, щоб взамін отримати дозвіл Німеччини на повну окупацію Закарпаття. 27 грудня 1938 р. міністр закордонних справ Угорщини І. Чакі повідомив угорській місії у Вашингтоні, Парижі і Лондоні

про намір вийти з Ліги Націй. Варшава теж побоювалася, що Карпатська Україна перетвориться у вогнебезпечний клаптик землі для Польщі, так що польський уряд буде змушений взяти до уваги втручання, яке може спричинити ще більші ускладнення. Тому Польща прагне будь-якою ціною мати спільний кордон з Угорщиною.

7 жовтня 1938 р. міністр закордонних справ Німеччини розіслав розпорядження по всіх закордонних представництвах Німеччини, яких треба було неухильно дотримуватися: по-перше, підтримувати дружні відносини з Прагою, по-друге, підтримка територіальних домагань Угорщини та задоволення їх дипломатичним шляхом; по-третє, підтримка вимог словаків, висловлених у Жиліні, по-четверте, подвійні стандарти, з одного боку ми не хочемо спільного угорсько-польського кордону, а з іншого, відкрито не можемо протистояти полько-угорським домаганням.

9 жовтня 1938 р. виникла реальна загроза угорської окупації Карпатської України. Негайною реакцією Делегації стало надіслання телеграми до представників Англії, Франції, Німеччини, Італії і ЧСР. У тексті зазначалося про подальше ігнорування з боку Праги інтересів Карпатської України щодо здійснення права на самовизначення краю [325, с. 65]. Щоб уникнути подальшого просування угорських військ українською частиною краю пропонувалося втручання міжнародних чинників, які б змогли гарантувати здійснення цього права українського населення.

Щодо розвитку внутрішньополітичних подій у Карпатській Україні, то вже 11 жовтня 1938 р. сформовано уряд автономного краю на чолі з русофілом Андрієм Бродієм. Він відав справами шкільництва Підкарпатської Русі, Є. Бачинський опікувався внутрішніми справами, С. Фенцик – господарськими проблемами, І. Пещак – юстицією, Ю. Ревай – транспортом та шляхами сполучень, А. Волошин отримав портфель міністра соціального забезпечення. Ще до цього призначення А. Бродій став ініціатором досягнення компромісу з лідерами партій українського напрямку і створення на початку жовтня Національної ради Підкарпатської Русі, яка і вела боротьбу за автономію до

кінця. Шляхом такого консенсусу національно свідомо частина українського політикуму краю намагалася зашкодити перетворенню москвофілів та мадярофілів на своєрідну „п’яту колону” в Закарпатті, яка б підтримувала тут угорські домагання. 21 жовтня перша Українська народна рада, яку очолював А. Волошин, сформулювала свої 20 вимог від імені українців краю до уряду Бродія і подала їх до розгляду у вигляді маніфесту [191, арк. 27–29]. Посада прем’єра для Бродія не була несподіванкою, особливо, зважаючи на його активну діяльність як політичного лідера, депутата парламенту. Однак невдовзі підтвердилися підозри щодо його співпраці з угорською розвідкою та отримання значних коштів з Будапешту за сприяння проведенню плебісциту серед населення краю з метою його приєднання до Угорщини. 26 жовтня його арештовано за державну зраду [191, арк. 17–19].

27 жовтня 1938 р. новим прем’єром став А. Волошин, який сформував проукраїнський уряд. На нього також було покладено керівництво фінансовим відомством. Ю. Ревай обійняв посаду міністра громадських робіт, І. Пещак – міністра юстиції, С. Фенцик – міністра господарства. Виняток становили лише Е. Бачинський (міністр внутрішніх справ) та призначений 16 січня 1939 р. чеським президентом Е. Гахою генерал Л. Прхала. Наголосимо, що призначення чеського посадовця невдовзі лише загострить і так складні українсько-чеські відносини.

Опинившись після арбітражу у складній ситуації, уряд Карпатської України залишив Ужгород та перебрався до нової столиці – Хусту. 22 листопада чехословацький парламент затвердив автономію Карпатської України й автономію Словаччини. Волошин надсилає фюреру телеграму, в якій висловлює подяку німецькій стороні за надану допомогу та підтримку. Саме це згодом стане доказом для радянської пропаганди у звинуваченнях Волошина в колабораціонізмі. Позиція і певна непередбачуваність українського прем’єра почала особливо турбувати після того, як він відвідав німецьку дипломатичну місію в Празі. А. Волошин зробив досить „дивну”, на думку німецьких дипломатів, заяву – він запевнив, що його уряд виступає проти

великоукраїнської пропаганди і всіх, хто намагатиметься її нав'язувати в майбутньому, буде покарано. Формально ця заява спиралася на пункти Мюнхенської угоди, згідно з якою треба було запобігати конфліктам, сепаратистським рухам та зберігати мир на Сході. На цьому наполягала і Німеччина. Через кілька днів А. Волошин надіслав А. Гітлеру меморандум: „Щоб не надати можливості будь-яким з сусідніх країн спровокувати конфлікти, Карпатська Україна може перейти під міжнародну опіку 4-х держав-учасниць Мюнхенської угоди. Ми пропонуємо цим державам надіслати військові міжнародні контингенти, які охоронятимуть її кордони та внутрішній спокій”. Якщо перефразувати, то це мало б означати, що Гітлер мусив захищати Карпатську Україну від самого себе. Фюрер починає розуміти, що має справу з розумним супротивником. Зі свого боку А. Волошин міркував, що Англія і Франція вірять у плани Гітлера щодо України тому будуть підтримувати Карпатську Україну і Гітлер не зможе відкрито діяти проти українців і не окупує Закарпаття. На цьому А. Волошин не зупинився. 8 січня 1939 р. до Берліну прибув за особистим дорученням тодішнього прем'єра Карпатської України Ю. Химинець, який мав домовитися про аудієнцію А. Волошина у А. Гітлера. Йшлося знову про отримання з німецького боку гарантій щодо українських кордонів. Однак і ця спроба була марною, оскільки, як відомо, вже в січні позиція фюрера кардинально змінилася на користь остаточного зближення з Угорщиною.

Мюнхенські домовленості та віденський арбітраж змінили і назву краю. Саме 2 листопада А. Волошин вперше у своєму зверненні до українських емігрантів у США вживає назву „Карпатська Україна”. Урядовий вісник Карпатської України від 30 грудня 1938 р. опублікував розпорядження влади № 36, яким дозволялося уживання назви „Карпатська Україна” [21, арк. 13]. Однак це було формально, бо рішення вимагало затвердження сеймом.

Оформлення системи управління Карпатською Україною також передбачало вирішення питання з біженцями. Відповідно, цим зайнялося Міністерство для господарських справ Карпатської України. Так, наказом № 9570 від 28 лютого

1939 р. було створено посаду комісара для біженців з території, яку окупувала Угорщина. Про це було повідомлено Президію уряду Карпатської України, міністерство внутрішніх справ, міністерство шкільництва, всі окружні органи влади, дирекцію державної поліції в Хусті та канцелярію уряду Карпатської України в Празі. Відповідно до цього рішення, надсилається інструкція, в якій чітко розписано функції та повноваження комісара з питань біженців [30, арк. 43–44]. Зокрема, у цій інструкції – правильнику йшлося про таке:

1. „Комісар для біженців у Карпатській Україні є, згідно з розпорядженням правительства ч. 292/1938, повіреним веденням канцелярії для евіденції біженців з території відступленої Мадярщині. У тій своїй функції має старатися рівночасно про соціально найліпшу і найшвидшу ліквідацію біженецького питання у нас, себто про запорядкування біженців до працівного процесу і зменшення наслідків матеріальних шкід, які біженці потерпіли.
2. За виконання цієї функції є комісар особисто відповідальний і підлягає ресортові соціальної опіки.
3. Комісар кореспондує прямо з політичними урядами. Інстанції, які в ділах евіденції для біженців звертаються прямо до нього, в біжучих ділах цієї агенти через нього стоять у зв'язку з ресортом соціальної опіки. Інституція комісара не дотикається ні в чому дотеперішньої компетенції адміністративних урядів.
4. Розпорядки загального характеру, які комісар хоче видати, підлягають передшому одобренню ресорту соціальної опіки, а окружні уряди все, якщо вважають це недоцільним, мають відписи своїх дописів давати до відома ресортові соціальної опіки.
5. Установою для опіки над біженцями в Празі може комісар переписуватися виключно посередництвом ресорту соціальної опіки
6. Комісар уживає в своїй кореспонденції по іменування „Міністерство для господарських справ – комісар для біженців”, а також всі уряди адресують кореспонденцію, призначену для нього.

7. Канцелярійну маніпуляцію комісара полагоджує канцелярія ресорту соціальної опіки, яка приділяє йому пошту як самостійному референтові. Комісар для своїх актів має собі вести сам власний евіденційний протокол якщо покажеться цього потреба і індекс” [29, арк. 47].

З перших днів свого прем'єрства А. Волошин займався питанням створення військових загонів „січовиків” на основі раніше створеного спортивно-гімнастичного товариства. Ще на початку 1930-х років І. Роман (працював чиновником Підкарпатського українського банку в Ужгороді, закінчив торгівельне училище в м. Мукачево) та М. Рогач (народився у м. Велико-Березне, закінчив Львівську духовну семінарію, професор теології, організаційний секретар Народно-християнської партії, яку тоді очолював А. Волошин) розгорнули діяльність товариства „Січ”, що сповідувало націоналістичну ідеологію [191, арк. 62]. Прикметно, що перший на Закарпатті осередок військово-спортивної організації „Січ” засновано у містечку Ясені С. Ключуряком та Д. Климпушем. Йдеться про лідерів Гуцульської республіки, проголошеної 10 січня 1919 р. Саме С. Ключуряк мав пряме відношення до її виникнення – його обрано президентом республіки. 21 січня в Хусті на Всекарпатському конгресі делегати Гуцульської республіки задекларували своє приєднання до соборної України. Тому не дивно, що ці два політики у 1938–1939 рр. активно включилися в політичне життя Карпатської України. Вище згадані військові формування передбачалися як структури державної охорони Карпатської України. Частина загонів несла поліційну службу, а також прикордонну службу на встановленій демаркаційній лінії між Угорщиною та Карпатською Україною. Організація українських націоналістів не стояла осторонь від цих процесів. Більше того, вже, починаючи з листопада 1937 р., Є. Коновалець розсилає інструкції відділам ОУН у різних кінцях світу, з яких стає зрозумілим, що він веде цілком відмінну від А. Гітлера тактику, при цьому використовуючи останнього у власних інтересах. Німеччина, не даючи жодних обіцянок і не беручи жодних зобов'язань щодо Підкарпатської Русі – грає у власну гру, яку українські сили мають використати. Незважаючи на це, Гітлер

продовжує робити ставку на ОУН, бо йому вкрай треба довести до завершення чехословацьку справу, а потім непоступливого полковника Коновальця можна буде усунути з шляху. У листопаді Є. Коновалець скликає термінову нараду щодо справи Закарпаття. Саме тоді він висуває ідею створення окремого штабу ПУН. Так, за кордоном виникли два штаби, які мали займатися справами Закарпаття. Один з штабів сформували члени проводу ОУН М. Сціборський, Р. Ярий, О. Сенік-Грибівський та Р. Барановський. Він мав займатися опрацюванням питань політичного характеру. Ще у жовтні 1938 р. у Берліні проходила чергова нарада Головної Команди Карпатської Січі. Взагалі, фактичним днем заснування „Карпатської Січі” вважається 9 листопада 1938 р. Саме на вище згаданій нараді було створено цей штаб майбутньої ОНОКС. Тоді учасники наради, серед яких були присутніми С. Россоха, І. Роман, І. Рогач, Ю. Химинець та провідники ПУН обговорювали питання створення ОНОКС та формування її проводу. Зокрема було запропоновано такий склад команди: командир – Д. Климпуш, його заступник – І. Роман, секретар – І. Рогач, референт пропаганди – С. Россоха. Ці пропозиції були повністю прийняті. Таким чином, на другий штаб покладалися питання виключно ідеологічного та політичного характеру.

Військові питання було доручено членам другого – військового – штабу: ген. М. Капустянському, полк. М. Колодзінському, полк. Р. Сушко, З. Коссаку, Р. Шухевичу, В. Курмановичу та Колосовському. Крім того, до них примкнули ген. Петрів, ген. М. Омелянович-Павленко, ген. Сальський, ген. Удовиченко. Полковник Коновалець спрямовував кадри на Закарпаття, які згодом створили найближче оточення А. Волошина. Саме їхніми заходами створено Воєнно-революційний Комітет, який 4 вересня 1938 р. видає відозву до населення з закликом до мобілізації і цим самим засновано напіввійськове формування Українську національну оборону [300, с. 39]. Після Мюнхенської конференції Українська національна оборона видала відозву, що розповсюджувалася не лише на Закарпатті, але на теренах Північної Буковини та Галичині, оскільки стосувалася українців на всіх окупованих територіях. До рук агента румунської

сигуранци вона потрапила у вигляді забрудненого болотом клаптика паперу такого змісту:

„Від хати до хати! Від рук – до рук!

Український народе! Українські націоналісти! Під сучасний момент переживає Україна найтяжчі хвилини поневолення! На всіх просторах українських земель горять гекатомби жертв! На наше українське Закарпаття простягають свої лапи мадяри, поляки і циганська банда румунів. У відповідь ми кажемо: геть свої брудні лапи, бо Закарпаття було, є й буде українське! Залежно від того, як тепер поставимося, така буде майбутність. Тому кидаємо заклик: Під сучасний момент кожний клаптик української землі, то фортеця українства. Тому українські землі під Польщею, а також Буковина й Бесарабія мусять дати зі свого боку всі свої сили для підготування хвилі, великого зриву цілого Українського Народу! Геть з московським окупантом, геть з польським дикунством та румунським постолом! Хай живе Соборна Україна! Хай живе Українська Національна революція! Ужгород XXI року Української Національної революції” [118, арк. 60].

Однак до узгоджених дій обох штабів справа не дійшла, оскільки вбивство у 1938 р. Є. Коновальця, якому вдавалося тривалий час стримувати відцентрові тенденції в ОУН, внесло серйозний розлам у саму організацію, а отже і в ставлення обох відгалужень ОУН до справи Карпатської України. Восени 1938 р. виникли суперечки між проводом та членами організації щодо оцінки самого розвитку подій та щодо того, у чому має проявлятися діяльність. Таким чином, сформувалися два протилежні бачення – не йти всупереч інтересів Німеччини, а отже не чинити опору наступу угорців на Закарпаття, а використовувати час для військово-політичного вишколу та пропаганди. Крайовики, майбутнє бандерівське відгалуження ОУН, були переконані в необхідності негайного переходу до дій. Досить дивна, на перший погляд, склалася ситуація, оскільки націоналістичний рух, витoki якого сягають діяльності Української військової організації, ЛУН, ГУНМ, різних спілок, товариств, які виразно стояли на засадах націоналізму ще з початку 1920-х

років, зараз, коли сформувався потрібний розклад сил і конкретно можна було розпочати план побудови незалежної України, ОУН не використовує шансу.

Після віденського арбітражу Українську національну оборону перейменовано на Організацію національної оборони „Карпатська Січ” (далі – ОНОКС). Перші установчі збори ОНОКС відбулися в Хусті 9 листопада. Керівництво січовими відділами здійснювала Головна Команда. Комендантом обрано Д. Климпуша. Заступником став І. Рогач. Зв’язковим між урядом та ОНОКС призначено редактора місцевої газети націоналістичного спрямування „Наступ” С. Россоху. Військовий штаб ОНОКС знаходився у Хусті. Штаб спочатку очолював полк. М. Аркас. На пропозицію військового референта ПУН генерала М. Капустянського і шефа Військового штабу ОУН ген. В. Курмановича 19 січня 1939 року полк. М. Колодзінський („Кум”, „Генерал”, „Гузар”) прибуває до Хусту і очолює Генеральний штаб „Карпатської Січі”. Крім того, до Штабу ввійшли І. Роман, полк. Г. Стефанів, поруч. З. Коссак та поруч. Р. Шухевич. Штаб вживав заходів щодо підтримки державотворчих зусиль керівництва Карпатської України. Бійці ОНОКС несли поліційну та прикордонну службу на встановленій демаркаційній лінії після окупації Угорщиною частини Закарпаття [191, арк. 62]. Створення загонів ОНОКС не пройшло повз прискіпливу увагу румунських спецслужб. У таємній депеші, адресованій міністрові закордонних справ Румунії від 2 лютого 1939 р. щодо зустрічі генерального секретаря А. Креціану та уповноваженого у справах Франції Спітамуллера містилася інформація про „українське питання”. На підставі отриманої інформації від Гуаї де Орсей повідомлялося про те, що центр українського руху знаходиться в Хусті. Прем’єр-міністр уряду Карпатської України має тісні зв’язки з ОУН і спрямовує агітацію на користь Великої України за підтримки очільника ОУН А. Мельника. За сприяння останнього у Хусті створено спеціальні міліцейські загони під назвою „Січові Стільці” (малося на увазі ОНОКС). Ця міліція, далі зазначалося, перебуває під опікою генерала М. Капустянського, який був видворений з Франції. Генерал має значну підтримку серед німецьких офіцерів [193, f. 35–36].

На самому початку 1939 року Гітлер узявся до безпосередньої реалізації плану остаточної ліквідації чеської держави. Карпатській Україні в цьому процесі відводилась двояка роль. З одного боку, вона, як і Словаччина, повинна була відіграти роль збудника національно-політичного неспокою й у такий спосіб спричинити і виправдати втручання Німеччини в справи ЧСР для наведення там порядку, а з іншого – стати винагородою Угорщині за її згоду приєднатися до гурту країн фашистської коаліції. Як відомо, Угорщина ввійшла до блоку цих держав 13 січня 1939 р., а вже 16 січня Гітлер пообіцяв угорському міністру закордонних справ графу І. Чакі, що в березні з чехословацьким питанням буде покінчено і територіальні домагання Угорщини можна буде задовольнити.

На багато важливих аспектів розвитку подій на початку 1939 р. проливають світло документи з румунських дипломатичних архівів. Йдеться про агентурні донесення, конфіденційне листування між королівськими легатами, дипломатичними місіями, консульствами Румунії, Німеччини, Італії, особисте листування перших осіб держав, міністрів закордонних справ, з грифом „strict confidential” та „strict secret”. На окрему увагу заслуговують інформативні відомості про діяльність дипломатів, які в переважній більшості випадків суміщали свої прями обов'язки зі співпрацею зі спецслужбами – своїми і, нерідко, іноземними. У „Ноті”, поданій на адресу очільника румунського МЗС А. Калінеску, була викладена конфіденційна інформація щодо перемовин тет-а-тет, які відбулися 23 січня 1939 р. між генеральним секретарем Румунії Ал. Креціану та міністром ЧСР у Бухаресті Фердінаном Веверкою (у 1920-х роках надзвичайний і повноважний міністр Чехословацької республіки в Бухаресті) у приміщенні румунського закордонного відомства [193, f. 58]. Чеський дипломат був запрошений для того, щоб звернути його увагу на те, що Румунія не має свого міністра в Празі, а отже Румунія не знає чи її представництво зможе належним чином оперативно і повно отримувати та обробляти інформацію стосовно зустрічі, яку мав пан Ф. Хвалковські (у новому чехо-словацькому уряді Р. Берама, створеному 1 грудня 1938 р., отримав

портфель міністра закордонних справ ЧСР) в Берліні. Румунська сторона А. Креціану сказав, що вони зацікавлені знати чи німецький уряд ставить політичні умови досягнення домовленостей із Прагою. „Отже, ми зацікавлені знати, чи вимагалось від чехословацького уряду приєднання до Антикомінтернівського пакту, чи вимагалось вийти з Ліги Націй, чи ставилася умова визнання уряду генерал Франко” [193, f. 36]. Ф. Веверка сказав, що, повідомить про це Прагу, але, на його думку, там деталі не обговорювалися. Однак було конкретизовано відносини між Німеччиною та ЧСР. Така необхідність виникла протягом трьох останніх тижнів, коли стався різкий перелом у свідомості населення ЧСР стосовно III Рейху, особливо після мюнхенських домовленостей. Йшлося про зустріч Ф. Хвалковські з Й. фон Ріббентропом у Берліні 23 січня 1939 р., під час якої ЧСР наполягала на конкретизації питання гарантій чехо-словацьких кордонів. Німеччина проігнорувала, оскільки у її зовнішньополітичних планах, зокрема що стосувалося ЧСР, відбулися суттєві зміни, не на користь останнього. Ф. Веверка також зауважив, що водночас стався перелом і в справі відносин з Карпатською Україною. Уряд ЧСР зробив висновок про недієздатність уряду А. Волошина і призначив для ефективного управління цим краєм чеського генерала, командира Братиславського військового округу, Льва Прхалу, наділивши його значними адміністративними важелями. Йшлося про призначення (перше) Л. Прхали на посаду міністра внутрішніх справ та фінансів в уряді Карпатської України. До нього цю посаду обіймав у період прем'єрства А. Бродія Е. Бачинський, у 1938–1939 р. – Ю. Ревай. Не останню роль у призначенні генерала зіграла його чітка пронімецька орієнтація. Це рішення чеського уряду суперечило конституційним постановам, бо міністрів Карпатської України призначає президент ЧСР, але подання робить прем'єр уряду Карпатської України. Призначення Л. Прхали спричинило масові протести, а як результат – його було відкликано до Праги. 23 лютого до Берліна виїхав міністр Ю. Ревай, де 1 березня він мав брати участь у конференції за участі фінансових та промислових кіл Німеччини у справі налагодження економічних зв'язків між

Карпатською Україною та III Рейхом [14, арк. 45]. Однак несподівано саме в ці дні чеський уряд вирішив усунути з посади міністра Ю. Ревая, що унеможливило тоді довести перемовини з так званим „Колом друзів Рейхсфюрера СС”. Йдеться про одну з найвпливовіших фігур у III Рейху Вільгельма Кепплера – відомого промисловця, творця „Групи Кепплера”, перетворену у „Коло друзів Рейхсфюрера СС”, що об'єднала великих промисловців та банкірів Флека, Шмица, Штейнбринка. Обійнявши в 1933 р. посаду уповноваженого А. Гітлера по економіці, В. Кепплер відіграв головну роль в організації виробництва синтетичного каучуку, волокна, дизпалива для воєнного застосування. Саме Кепплер був одним з керівників 4-річного плану Г. Герінга, щодо якого зіткнулися його інтереси з позицією Я. Шахта. Кепплер головував у кількох фондах та підприємствах, підконтрольних СС і мав один з найвищих постів обергрупенфюрера СС, що прирівнювався до генерала. Незважаючи на те, що Нюрнберг виніс йому вирок 10 років, впливові фінансові кола з США сприяли скороченню терміну ув'язнення до 2 років. Розуміючи політичну вагу цієї особи, можна уявити значення перемовин між Кепплером та Ю. Реваєм. Однак в останній момент плани лідерів Карпатської України укласти вигідні економічні контакти зірвалися.

6 березня генерал Л. Прхала був призначений вдруге міністром карпатського уряду з повноваженнями контролю фінансів, комунікацій та внутрішньої політики автономії. Українські урядовці не хотіли миритися з цими обставинами і надалі вважали міністром без портфеля Ю. Ревая. А. Волошин відверто заявив про своє ставлення до чеського генерала, що призвело до звуження його повноважень до відання питаннями транспорту і шляхів сполучень. Саме друге призначення чеського генерала проти волі українців стало останньою краплею, що спонукала уряд до прискорення проведення виборів до українського Сейму Карпатської України.

За день до призначення нового прем'єра, а саме 25 жовтня, празький уряд прийняв рішення про розпуск політичних партій, однак вони продовжували діяти в Підкарпатській Русі нелегально. Як свідчив на допитах А. Волошин у

в'язниці НКВС, вже восени замість заборонених партій на основі злиття Християнсько-народної, Соціал-демократичної та української секції Аграрної партій виникло Українське народне об'єднання (інші свідки по цій справі підтверджують про існування назви Українське національне об'єднання (далі – УНО), що і відповідає дійсності) [191, арк. 20, 21, 24–26, 41]. Насправді офіційно воно було створено наприкінці січня 1939 р. після ліквідації партій, які виникли до появи розпорядження чеського уряду. 24 січня центральний провід УНО очолив Ю. Ревай. 6 лютого 1939 р. прем'єр призначив головою УНО Ф. Ревая. 1 лютого 1939 р. генеральним секретарем УНО став колишній особистий секретар міністра господарства А. Ворон [21, арк. 53]. Ця посада для А. Ворона не стала випадковою – ще в 1920-х роках він активно займався журналістикою, редагуючи газету „Русин”, публікуючись на сторінках видань „Руська нива”, „Новий час”, „Свобода”, „Нова свобода”, „Наука”, „Літературний вістник”. З січня 1937 р. по жовтень 1938 р. працював редактором україномовного журналу „Учительський голос” [191, арк. 39]. 11 березня 1939 р. УНО очолив Ю. Перевузік – доктор, правник, випускник юрфаку Празького університету, працював суддею в Ужгороді, потім в Хусті, належав до українського крила Чехословацької аграрної партії, з 1938 р. перебував у лавах УНО [191, арк. 54]. Організаційним секретарем УНО став М. Рогач, в обов'язки якого входили адміністративні функції та проведення публічних зборів у периферійних організаціях УНО. Друкованим органом УНО стала газета „Нова Свобода”, яку редагували в різний час Ф. Ревай та поет, письменник, видавець суспільно-політичного місячника „Наша Земля” В. Гренджа-Донський. Згідно з матеріалами, якими оперувало слідство по справі колишнього президента Карпатської України, до президії Об'єднання входили випускник Будапештського університету, особистий секретар А. Волошина С. Клочуряк, правник В. Комаринський, адвокат та публіцист М. Брацайко, священник, лікар М. Долінай, юрист, колишній суддя в Кошице та Хусті А. Дутка, учитель В. Лацанич, колишній відповідальний редактор газети „Вперед” – видання соціал-демократів, Д. Німчук та А. Штефан [191, арк. 65–

69]. Чи не найбільш наближеним до А. Волошина став член президії С. Клочуряк. УНО чітко визнало ідеологію українського націоналізму, разом з ОНОКС взяла на себе підготовку виборів до сейму [14, арк. 39-41].

Згодом, коли колишній президент Карпатської України потрапив у лабеті НКВС, під значним психологічним тиском та прогресуючим погіршенням здоров'я характеризував УНО як антирадянську націоналістичну організацію, у завдання якої входило створення в кінцевому результаті соборної самостійної держави шляхом об'єднання всіх українських земель, включно і УРСР [191, арк. 26]. Ця партія фактично підготувала і провела вибори до першого українського Сейму. Чи можна з упевненістю довіряти протоколам допитів А. Волошина у в'язниці НКВС? Однак, саме в червні 1945 р. він стверджував, що дуже шкодує про свою причетність до УНО, сприяння її діяльності, про те, що допустив організацію та створення „банд січовиків, прийняття закону в націоналістичному дусі під час засідання сейму 15 березня 1939 р. і обрання до складу сформованого мною уряду Карпатської України націоналістів – в якості прем'єр-міністра Ю. Ревая та міністра А. Штефана”. У лютому 1939 р. А. Волошин усунув з посади І. Рогача, який працював у секретаріаті уряду Карпатської України, оскільки він дізнався, що Рогач був агентом і стежив за президентом. Крім того, Волошин зізнався в тому, що всіляко протистояв міністрові Л. Прхала.

Вже 30 січня 1939 р. члени ОНОКС роз'їхалися по населеним пунктам краю для здійснення передвиборчої агітації. Головна команда ОНОКС видала інструкції у справі виборів до сейму:

1. „Ідемо до виборів і голосуємо на листу Батька Волошина.
2. Вибраний нами сейм мав ґрунтувати основи під справжню самостійність Карпатської України.
3. Вибори мають розторощити впливи Чехів, як теж зломити мадярсько-московську агітацію.

4. Вони перші у вільній Карпатській Україні мають скріпити організованість народних мас, як теж стануть вони виявом їхньої національно-політичної свідомости.
5. Вибори мають дати першу законодавчу владу Карпатської України, що угоднюватиме розвій нашого суспільно-господарського життя. Законодавча влада Карпатської України мусить бути у руках українців!!!
6. Мусить організувати місцевих громадян до безпосередньої активної участі у виборах, та віддати їм справу контролю лист управнених до голосування.
7. До голосування є управнені усі громадяни, що покінчили 21 літ життя.
8. Обов'язком всіх громадян є голосувати за кандидаткою Батька Волошина.
9. Всі громадяни, що не будуть голосувати за цею кандидаткою заявляються як вороги народу” [14, арк. 30].

Звісно, що найпотужніше агітація проходила в Хусті. Зокрема, 6 лютого перед п'ятитисячним зібранням було наголошено, що Мюнхен відкрив можливість для Підкарпатської Русі творити власне державне життя. Виступаючий січовик заявив, що своїми діями українці втілили в реалії цей шанс. „Ми, українці, за нашим українським урядом чи проти, бо всі ми будемо боронити до останньої краплі крові нашої незалежності. Вашого слова, ваших голосів у дні 12 лютого будемо потребувати, як документу вашої національно-громадської зрілості” [14, арк. 34]. Серед закликів тоді лунали й більш радикальні гасла: „Молоде, перед тобою отпирається світ. Іди правильним шляхом. Українська жінко, годуй дітей для України. Ви, чужинці, чехи і жида, коли хочете жити на нашій землі, ідіть з нами, кожен ваш крок проти нас буде кроком виходу з нашої землі” [14, арк. 34].

Саме з кінця грудня – січня відбувається переоцінка ролі українського жіноцтва у лавах ОНОКС. Визначальним принципом стає гендерність, тобто коли якість виконання функцій розвідниці, зв'язкової, ідеологічного референта оцінювалася незалежно від приналежності до статі. Вже з перших днів січня 1939 р. у пресі оголосили про створення Жіночої Січі. Її очолила С. Тисовська, а заступницею стала М. Химинець. Після відповідного заклику в часописах

протягом січня у багатьох містечках і селищах Карпатської України до осередків Жіночої Січі вступали жінки та дівчата. На жіноцтво був покладений основний тягар пропагандистської роботи, пов'язаної з підготовкою до виборів 12 лютого. Впродовж січня та перших тижнів лютого 1939 р. було створено Жіночі Відділи ОНОКС з філіями у Перечині, Сваляві, Малому та Великому Бичкові тощо. Ще 15 січня 1939 р. було розпочато вишкільні курси для інструкторів Жіночих відділів „Карпатської Січі” з метою підготовки провідниць та інструкторів. Курси тривали до початку березня у Хусті. До них записалося 54 жінки з різних закутків Карпатської України. Жінки, які проходили військово-політичний вишкіл, крім того ще й набували необхідних навичок для виконання функцій розвідниць, референтів, медсестер, зв'язкових [14, арк. 30, 34, 36]. До програми вишколу входили такі предмети: історія, географія, українська мова та література, загальноосвітня підготовка, знання та навички з особистої гігієни, надання медичної допомоги, виховання материнських якостей, вміння виховувати та піклуватися про дітей, фізична та стройова підготовка. Крім того, січовички шили чоловічі та жіночі однострої, національні та січові прапори.

До важливих напрямків діяльності жіночих формацій належала ще й культурно-просвітницька та ідеологічна робота. У січні-лютому січовички вже організовували художні вечори та вистави, розповсюджували українську літературу, допомагали незаможним карпатським родинам. Під час курсів розглядалися питання українознавства, проблеми освіти, дискутувалася національно-політична тематика. 15 січня відбулися установчі збори Жіночого відділу. Січовички проводили різні святкові заходи, щоб охопити українською пропагандою як найбільше населення та зібрати добровільні пожерви на розбудову державності. Так, у звіті про діяльність Жіночого Відділу ОНОКС у Великому Бичкові вказано, що станом на 9 січня створено 3 рої (гуртки) січовичок загальною кількістю 45 жінок і дівчат. Серед найбільш активних згадуються А. Сурупова, О. Каперльос, О. Христофор, А.Ткачук,

М. Підмалівська. У Малому Бичкові створено 2 жіночі рої – 16 осіб, у Кобилецькій Полянці – 35 січовичок [14, арк. 46].

Це була досить інтенсивна робота, що вимагала значних фізичних і моральних зусиль, обізнаності, самопожертви. Так, у „Вістях з Карпатської України” від 25 лютого 1939 р. описано своєрідний розклад, швидше режим, якого мусили дотримуватися дівчата. До Жіночих відділів залучалися поряд з неодруженими, також і одружені жінки, зовсім юні дівчата, для яких вишкіл починався о шостій ранку. Починаючи з 8.00, і протягом наступних чотирьох годин тривали курси з картографії, географії, історії України, історії української літератури, анатомії та фізіології людини. Січовичок навчали навичкам надання першої медичної допомоги, орієнтування на місцевості, вмінню рятувати людей при отруєнні газами. З 12.00 по 14.00 відпочинок, після якого до 18.00 продовжувалося навчання. Вільний час використовувався жіноцтвом для самоосвіти – читання преси, підготовки рефератів. Кожен день закінчувався вечерею о 19.15, спільною молитвою та сном. Щоденно чергові курсантки звітували перед команданткою у вигляді протоколів, де фіксувалися всі заходи, а також побажання чи недоліки. Опрацьовані звіти-протоколи свідчать про те, що січовички прагнули не банального зрівняння з чоловіками, а прагнули задоволення їхніх національних прав – „курсантки дають запоруку та певність, що українське жіноцтво піде рама об рама з чоловіками в бій за святі ідеали Української Держави” [14, арк. 50]. Чимало дівчат та жінок працювали на радіотелеграфній і телефонній службі, забезпечуючи зв’язок між командами ОНОКС. Здобували інформацію про розташування чехо-словацьких військ і плани чехо-словацького командування в краї. У Хусті Жіноча січ створила окремий відділ Червоного Хреста, де працювали професійні лікарі. Згодом у домівці Жіночої Січі влаштували лазарет для поранених у боях із армією ЧСР у ніч з 13 на 14 березня.

Ця переоцінка і ставлення до ролі жінок у визвольній боротьбі знайшла відображення і в одній з резолюцій другого крайового з’їзду ОНОКС, що відбувся у Хусті після виборів до Сейму. Йшлося про посилення організаційної

праці серед жіноцтва Карпатської України, що повинно гуртуватися у жіночих відділах Карпатської Січі та здійснювати в них військово-політичний та санітарний вишкіл [14, арк. 39-41].

У лютому 1939 р. виникло Українсько-німецьке культурне товариство, яке очолив брат Юліана Ревая Федір [14, арк. 58]. 6 лютого у Хусті за великої участі громадян відбулися установчі збори Українсько-німецького товариства. Метою товариства було визначено „зближення та взаємне пізнання двох народів та нав'язання культурних взаємовідносин”. До почесної президії обрано А. Волошина, міністра Ю. Ревая та державного секретаря для справ німецької національної меншини інженера Ф. Кармазіна. Головою товариства обрано провідника УНО Ф. Ревая, а його заступником – державного німецького під секретаря, інженера А. Олдофредігса, та колишнього директора Державної торгівельної академії, очільника міністерства шкільництва А. Штефана. Секретарем призначено А. Бергера та референта пропаганди Карпатської України, адвоката д-ра В. Комаринського [21, арк. 58]. У день заснування товариства за підписом Ф. Ревая відправлено вітальну телеграму А. Гітлеру, яка згодом була опублікована в газеті „Нова Свобода”.

9 лютого 1939 р. у січовій гостинниці було засновано Товариство боротьби з комунізмом. Головою товариства став Ю. Перевузнник, заступником – М. Долинай, секретарем Ю. Химинець, також до управи ввійшли І. Каперльос, Я. Кузьмик, І. Гриць [14, арк. 35]. Метою була визнана „планова і безпощадна боротьба з комунізмом та всіма його видами”. З приводу заснування товариства були надіслані кілька телеграм. Одна з них адресована німецькому канцлеру: „Український нарід спільно з німецьким тяжко потерпів від комунізму. Сподівається спільно з ним покласти кінець цьому найбільшому ворогові цивілізації”. Текст для Б. Муссоліні був такого змісту: „Установчі збори товариства (...) пересилають Вождеві Італійської Імперії свій гарячий привіт і висловлюють певність, що наша боротьба проти спільного ворога скінчиться його повним знищенням” [14, арк. 38]. Вітальні телеграми щодо створення Товариства боротьби з комунізмом надійшли від О. Ольжича, У. Самчука, від

референтури Жіночих січей Тисовської. Щодо головних засад діяльності товариства, то базовою є ідеологія українського націоналізму як протиположна інтернаціоналізмові. Товариство боротьби з комунізмом тісно співпрацювало з антикомуністичними організаціями в Німеччині, Італії, Іспанії та Японії.

Крім ролі Л. Прхали у прискоренні виборів до українського Сейму, свою роль відіграла і активна робота угорської „п'ятої колони”. Угорщина кілька разів протягом осені – зими 1938–1939 рр. намагалася розпочати окупацію Карпатської України. Кульмінація подій була призначена на 12 лютого, тобто на день виборів. Угорці хотіли скористатися моментом зайнятості українських лідерів та простого населення організаційними моментами проведення виборів. Відповідно угорські військові формування були сконцентровані на кордоні з Карпатською Україною. Виправданням цього стало можливі заворушення в Карпатській Україні серед тієї частини населення, яка не підтримує владу А. Волошина. Однак III Рейх зупинив прагнення угорців, аргументуючи несвоєчасністю.

Якщо посилається на результати останнього перепису населення краю у 1930 р., то Карпатська Україна в числах виглядала таким чином: українців – 413481 тис. (75,90%), євреїв – 65828 тис. (12,80%), угорців – 25894 (4,75%), чехів і словаків – 17495 (3,21%), німців – 8715 (1,60%). Всього населення – 544759 осіб. На території, яка відійшла до Угорщини, мешкали: українців – 33435, євреїв – 25425, угорців – 83578, чехів і словаків – 26476 осіб. У столиці Карпатської України м. Хуст проживало понад 9 тис. українців (52,25%), понад 1500 чехів і словаків (8,36%), 1300 угорців (7,76%) [113, арк. 8]. Голосувало на виборах 281355 громадян, за – 243557, проти 19645. Таким чином, за уряд А. Волошина проголосувало 92,80%. У оголошенні голови Крайової виборчої комісії було подано результати виборів до сейму: „На основі § 50 виборчого закону ч. 126/127 зб з. по провіренні висліді про вибори до першого сейму Карпатської України переведені 12 лютого 1939 року оголошую вислід: усіх голосів відданих при виборах (...) було 265002, з того припало: на кандидатну листу Українського національного об'єднання і народностевих груп голосів

244922, узнано за неважні (недійсні. – М.М.) 2328, знайдено порожні конверти 17752” [21, арк. 76]. Таким чином, послами до першого сейму Карпатської України обрано 32 особи, серед яких А. Волошин, Ю. Ревай, М. Бращайко, І. Грига, Ю. Бращайко, Ю. Пазуханич, А. Довбак, І. Ігнатко, В. Шобей, М. Тулик, М. Долинай, В. Клемпуш, С. Ключуряк, Ф. Ревай, С. Росоха, І. Перевузнник.

Зразу після оголошення результатів виборів 19 лютого 1939 р. у Хусті пройшов другий крайовий з’їзд ОНОКС. На ньому прийнято рішення про те, що Карпатська Січ буде домагатися негайної передачі всієї служби безпеки краю – жандармерії та охорони в руки українців, створивши таким чином єдину державну службу безпеки. Логічно, що вирішено негайно домагатися усунення з посад всіх чеських урядовців, нотаріусів та заміни їх українськими кадрами.

Процеси державотворення в Карпатській Україні потребували немалих коштів. Значна частина підтримки надходила з боку українських еміграційних центрів, особливо з-за океану. В одній з резолюцій II з’їзду ОНОКС висловлено вітання заокеанській еміграції, зокрема Організації державного визволення України (ОДВУ) в Америці та Українському національному об’єднанню (УНО) в Канаді, а також Українському народному союзу у Франції та Українському національному об’єднанню в Німеччині, що надали фінансову підтримку процесам державотворення на Закарпатті. Українська стрілецька громада в м. Саскатуні зібрала для ОНОКС 5200 доларів (майже $\frac{1}{4}$ млн. корон) [21, арк. 80; 14, арк. 41]. Після перемоги на виборах прем’єр-міністр А. Волошин спеціальною відозвою звернувся 17 лютого до громадян краю і українців в усьому світі з проханням сплатити „всенародний національний даток, котрий би був рівний $\frac{1}{2}$ відсоткові річного заробітку кожного, та був би виплачений негайно” [21, арк. 104]. Вже після окупації угорцями Карпатської України в квітні було проголошено відозву до українців від імені сейму, прем’єра та кабінету міністрів. У ній йшлося про те, що кожен українець, незалежно від країни проживання, має сплатити на Український національний фонд всенародний національний податок у розмірі $\frac{1}{2}$ % річного заробітку. Збір

відбувався в Німеччині за адресою Українського національного об'єднання, в Чехії та Моравії, Словаччині. Якщо раніше такий податок сплачувався на рахунок Фонду розбудови Карпатської України, то зараз йшлося про Український національний фонд.

В інтерв'ю від 20 лютого 1939 р. генерал В. Курманович, коли його запитали про те, як сприйняла українська еміграція вістку про постанову Карпатської України, він відповів: „Мов той вулкан зірвався весь український народ на звістку, що Карпатська Україна стала господарем своєї землі”. Він наголосив на довгоочікуваності цього факту для українців, яких доля закинула далеко від рідного дому і які з нетерпінням очікують моменту повернення. Генерал ствердно відповів про надання значних матеріальних ресурсів українськими емігрантськими центрами в Північній та Південній Америці, Європі [14, арк. 43].

25 лютого у Хусті відбулася конференція під проводом А. Волошина та Ю. Ревая у справі відкриття першого сейму Карпатської України. Того ж дня була утворена комісія, яка мала виробити план відкриття першого засідання. У її роботі взяли участь представники уряду, УНО та ОНОКС. Перед сеймом було поставлено вирішення таких питань: 1) забезпечити самостійність Карпатської України в межах федерації, 2) затвердити державну назву „Карпатська Україна”, 3) провести земельну реформу та реформу лісового господарства, 4) упорядкувати систему використання природних ресурсів краю [21, арк. 52, 59].

Німецька адміністрація протягом лютого–березня робила все для того, щоб на ґрунті національних взаємин спонукувати конфлікти в Словаччині та Закарпатті і, таким чином, прискорити зовнішню інтервенцію. Саме у зв'язку з цим Гітлер увесь час інтенсивно провокував керівників Словаччини і Карпатської України на виступ за остаточний вихід з Чехо-Словацької Федерації. 9 березня 1939 р. у Берліні відбулася зустріч Ю. Химинця з головою Українського пресового бюро в Берліні В. Стаховим. Перед тим В. Стахів зустрічався з Куртом Грубером. Ким був цей сірий кардинал німецької політики, який лобював перед Гітлером українські інтереси? Саме К. Грубер

відігравав роль посередника між ПУН та німецькими військовими колами. Відомий ще з початку 1920-х років своїми політичними амбіціями як перший голова Гітлерюнга (НІ) (1926–1931), згодом стає творцем Великого німецького руху молоді, який особливо розгорнув свою діяльність після звільнення А. Гітлера з в'язниці Ландсберг. Після нетривалої боротьби за владу з „Schill – Jugend” (йдеться про молодіжне угруповання „Коричневі сорочки”, засноване Герардом Росбахом) Грубер отримав перевагу і врешті-решт створив Лігу німецької робітничої молоді. У жовтні 1931 р. Грубер перейшов у партійне керівництво NSDAP. У 1939 р. він стає гауляйтером Саксонії і дослужується до чину штандартенфюрера. В. Стахів тоді в березні отримав від Грубера інформацію про зміни, що плануються незабаром в ЧСР. 12 березня фюрер запросив угорського посла в Берліні Д. Стойю. А. Гітлер відверто заявив про настання довгоочікуваного для угорців моменту. Амбасадор повинен був особисто виїхати до Будапешту і повідомити диктатора М. Хорті про початок розвалу ЧСР і готовність Німеччини визнати незалежність Словаччини. Що стосується долі Карпатської України, то А. Гітлер розв'язував руки Угорщині. Про це рішення він зразу ж повідомив Б. Муссоліні. Після телефонної розмови А. Гітлера з угорським керівництвом Хорті після деяких вагань вирішив розпочати військові дії наступного дня. Для А. Гітлера необхідним було спровокувати розвиток подій, щоб все збіглося у часі – угорська окупація Закарпаття і проголошення незалежності Словаччини під німецької протекції, щоб поставити в глухий кут Чехію і проголосити про свою „рятівну” місію щодо судетських німців у цій пошматованій країні.

Варіант розпаду ЧСР для словаків був більш прийнятним, оскільки це була можливість творення власної державності. Яким чином? Угорщина намагалася поглинути Словаччину, а отже потрібен був хтось, хто міг би стримувати агресивні бажання угорців. Цим третім звісно мала стати Німеччина. Подальший розвиток подій відбувався дуже стрімко, майже щогодинно. 12 березня А. Гітлер вислав до Братислави В. Кепплера ще з кількома довіреними особами змусити словацького прем'єра К. Сидора (прихильника федерації з

Чехією) проголосити незалежність Словаччини. Однак К. Сидор на поступки не пішов. 13 березня 1939 р. до Берліну був викликаний його соратник Йозеф Тісо. Йому фюрер поставив умову проголосити декларацію про незалежність Словаччини. Як засіб психологічного тиску було використано повідомлення про концентрацію угорських військ на українському кордоні. В іншому разі словацькі землі мали бути окуповані угорцями. За підтримки Рейху 14 березня 1939 р. утворено Словацьку республіку на чолі з президентом Йозефом Тісо. Платою за це стало те, що за рішенням віденського арбітражу 1/3 словацької території передано Угорщині.

14 березня на 16.00 до Берліна запрошено президента ЧСР Є. Гаху і міністра закордонних справ Ф. Хвалковскі. Однак вони прибули значно пізніше і розмова з фюрером вже відбувалася опівночі. Скориставшись значним погіршенням здоров'я Є. Гахи, німці змусили його погодитися на окупацію Чехії і Моравії. О 4.00 ранку 15 березня Гітлер заявив, що о 6.00 буде розпочато наступ німецьких військ на Прагу. Столицю Чехії тріумфально зайнято о 17.00.

Події в Словаччині стали поштовхом до активізації українства Карпатської України. 14 березня сейм проголосив самостійну Карпатську Україну. Шляхом таємного голосування президентом став А. Волошин. Він проголосив самостійність Карпатської України, сповістивши про своє рішення МЗС Німеччини, передавши через консула Г. Гофмана телеграму в Берлін. Було сформовано новий уряд на чолі з прем'єром Ю. Реваєм у складі С. Ключуряка (міністр оборони), Ю. Перевузника (міністр внутрішніх справ), М. Долина (міністр охорони здоров'я та соціальної опіки), А. Штефана (міністр культури, шкільництва і народної освіти), Ю. Бращайка (міністр фінансів, промислу і торгівлі, з жовтня 1938 р. більшу частину часу перебував у Будапешті, оскільки працював в делімітаційній чехо-словацько-угорській комісії, яка займалася розв'язанням проблем по встановленню кордонів між Чехо-Словаччиною та Угорщиною, у лютому 1939 р. висунутий кандидатом до сейму від УНО, тоді ж став її членом) [191, арк. 50]. Однак уряд не встиг розгорнути повноцінну діяльність. Однак саме ніч з 14 на 15 березня стала роковою для карпатської

державності. Автономний уряд Словаччини розриває стосунки з Чехією і німці окупують Богемію і Моравію з метою „наведення порядку”.

Військові сутички між карпатськими січовиками та чеським військом збіглися із вторгненням хортистської армії увечері 14 березня. Ось як виглядали події 12–13 березня очима А. Чехової, яка давала свідчення щодо побаченого. Після проголошення сеймом самостійності Карпатської України 12 березня о 2.00 ночі січовики, що були перед владною будівлею, почали співати гімн та вигукувати: „Слава Україні!”, „Геть Прхала!”. Порядок між січовиками був взірцевим. Але присутні чехи, одягнуті у цивільному, відповіли на це лайками, навіть робили спроби побити українців. Зростав непорядок. Жандармерія і поліція почали розганяти людей. Потім жандарми почали стріляти з крісів в повітря. Почалася паніка між людьми. Втікали всі, хто міг. Жандармам на підмогу прийшло військо, а потім вже було відкрито стрільбу по людям, які втікали вулицями. Як зауважує очевидиця, тоді впало долу досить багато поранених, як цивільних, так і січовиків. Січовики в бій не вступили, а, згідно з наказом, у повному порядку розійшлися по своїх приміщеннях. А. Чехова працювала в приміщенні Січової гостинниці, тому молодий чех наказав їй лягти долу перед гостинницею. Коли з переляку їй просто паралізувало рухи, він націлив на неї рушницю і вистрілив. Однак, на щастя, куля пройшла мимо і врізалася в стіну будівлі. Несподівано жінка мобілізувала сили і втекла з місця події. Через короткий час стрілянина припинилася, але ще було чути поодинокі вистріли. О 5.00 розпочалася безперервна стрілянина з кулеметів і тривала протягом наступних п'яти годин. Десь близько 6.00 вона вийшла з дому, щоб потрапити на роботу, однак добратися туди не змогла, бо площа була переповнена військом, танками, панцирниками. Постійно було чути стрільбу. Вікна в гостинниці були побиті, стіни розбиті від пострілів. Січовики в обстрілюваних домах відстрілювалися. Серед поранених були М. Михалевич, В. Олександрів, скільки всього невідомо, однак жінка назвала близько 35 осіб, які перебували у шпиталю. На запитання, поставлене А. Чеховій під час допиту, про те, чи насправді готували січовики збройний путч 13 березня, вона

ствердно відповіла, що це не відповідає дійсності. „Я по своїй службі завжди була в середовищу січовиків і перед мною ніхто ніколи не таївся. Рішуче тверджу, що про якийсь переворот чи збройний виступ січовиків і речі не було. Але чехи вже два тижні готувалися до збройної акції: стягали до Хусту військо і жандармерію, танки, панцирники. Настрій чехів до українців (військові та цивільні – однаково) був явно ворожий, навіть у приватних зносинах. Тому січовики мали наказ бути напоготові на своїх місцях для оборони, бо мали певні відомості, що чехи на них нападуть” [29, арк. 4 зв.].

З одного боку, генерал Прхала зіграв свою негативну роль у цій спланованій акції, оскільки саме чеська армія була зобов'язана захищати карпатську автономію. Однак чехо-словацькі війська отримали наказ не чинити опору угорським акціям на Закарпатті. Відповідно, ОНОКС не міг сподіватися на військову підтримку чехів. Залишалася надія на отримання зброї від чеського війська. Л. Прхала навпаки почав вимагати роззброєння ОНОКС. Січовики заявили про боротьбу до кінця. Останнім шансом було використання озброєння з резерву жандармерії. Нагадаємо, ще у лютому 1939 р. А. Волошин призначив полковника В. Ваку, чеха за походженням, свого далекого родича, земським начальником жандармерії, який під час подій 14–15 березня 1939 р. брав участь у роззброєнні „січовиків”. Призначення цієї людини викликало невдоволення ПУН. Після неадекватних кроків В. Ваки та наказу стріляти по січовикам, все-таки зброю було видано.

Після кількогодинних кривавих сутичок між чехами та січовиками, страт та ув'язнень українців, бійці ОНОКС отримали урядовий наказ, про те, що угорці вже на кордонах Карпатської України. Січовики погодилися скласти зброю. Однак чехи не дотримали обіцянки і продовжили репресії проти січовиків. Під цю хвилю навіть потрапили деякі відомі політики Є. Стахів, Ф. Ревай та Ю. Химинець. 15 березня о 19.00 А. Волошин від імені уряду Карпатської України проголосив незалежність краю. Спочатку засідання крайового сейму було призначене на 21 (у свідченнях Волошин вказує дату 22.03) березня 1939 р., однак перше засідання було перенесене на 16.00 15 березня. Це сталося

вимушено під впливом проголошення 14 березня незалежності Словаччини та угорської небезпеки. А. Волошин розумів нагальність ухвалення українським парламентом рішення про незалежність Карпатської України. Будь-яке зволікання сприяло б захопленню української території угорськими військовими формуваннями. Цей план з боку Угорщини розроблявся заздалегідь – ще з літа 1938 р., коли вона почала активно споруджувати лінію оборонних укріплень з боку ЧСР, Румунії та Югославії на випадок контрнаступу на угорські терени. Восени 1938 р., після рішення першого віденського арбітражу угорські війська сконцентрувалися на українсько-угорському кордоні і перебували в повній бойовій готовності.

Розпочавши роботу, сейм встиг провести сім засідань. Сформовано п'ять комісій – конституційно-правову, соціально-медичну, фінансову, культурно-освітню та комісію для захисту карпатської державності. Під час кількох сесій першого українського Сейму прийнято документи, що врегульовували державний устрій, статус, символіку. Було затверджено офіційний державний гімн „Ще не вмерла Україна” [191, арк. 19].

З іншого боку, почався антидержавний переворот без відома А. Волошина через існування таємних домовленостей проводу ОУН з німецьким командуванням не залишати теренів Галичини і Волині, де незабаром мала бути розіграна знову „українська карта”. Нерідко серед дослідників побутує думка, що Волошин неодноразово заявляв письмово фюрерові про те, що він не підтримує великоукраїнських тенденцій. Це лише половина правди, бо після втрати карпатоукраїнської державності Волошин у своїх деклараціях виразно підтверджував своє прагнення бачити Закарпаття в складі соборної Української держави.

Чеське військове командування перед своєю евакуацією з теренів Карпатської України мало би все військове спорядження, зброю залишити легальній, тобто українській владі. Однак Л. Прхала передав це все угорським терористичним загонам, коли чеське військо переходило на терени Румунії.

Січовики, зрозумівши, що чеські військові сили не йдуть на перемовини, почали роззброювати їх самі.

Ввечері 15 березня президенту А. Волошину подано угорський ультиматум, згідно з яким до 20.00 він мав передати добровільно владу угорцям. Ще 13 (14) березня карпатський уряд надіслав Гітлеру телеграму, на яку відповідь була отримана лише після угорського вторгнення. Німеччина відмовилася надати підтримку Карпатській Україні в ситуації, що склалася, оскільки справа зайшла занадто далеко і угорців уже не зупинити. Ця інформація надійшла через консула Г. Гофмана, який від себе додав, що за таких обставин єдиним правильним виходом буде здатися угорцям. Нерівні сили угорців та січовиків призвели до кривавих жертв з боку українців, а в результаті протягом 15–16 березня – втрати Сваляви, Перечина, Хусту, Ясенів, Тячева, Бичкова, Рахова. Серед керівників ОНОКС виникла ідея на випадок розбиття українського фронту перевести січовиків на румунські терени, сподіваючись на обіцянку румунського уряду президентові А. Волошину надати право притулку всім емігрантам з Карпатської України. Однак не так сталося, як гадалося. Обіцянка виявилася черговою пасткою для січовиків. Чеська пропаганда про ОНОКС як терористичні банди зробила свою погану справу. Тільки-но січовики перетнули румунський кордон, вони потрапили під хвилю нової наруги, катувань, грабунку, а головне, зради – їх передали потім в руки угорцям. 273 січовики, за даними Ю. Химинця, тоді потрапили в румунську пастку [325, с. 111].

Румунія, як і, до речі, Югославія, лояльно ставилася до Карпатської України до того часу, поки існувала федеративна ЧСР. Невипадково А. Волошин, переконавшись у безнадійності захисту Карпатської України власними зусиллями, спробував домовитися з урядом Румунії про приєднання краю до неї. Аргументація була така: в Румунії проживають українці. Румунія постійно виступала з обвинуваченнями на адресу угорської влади, яка проводила пропаганду стосовно Закарпаття. Зовнішньополітичний курс Румунії визначався такими моментами: 1) лояльність румунського уряду до ЧСР; 2) бажання зберегти з нею нормальні економічні та політичні відносини; 3)

неприхильність до військового посилення Угорщини; 4) недовіра до запевнень Будапешта щодо Трансільванії; 5) небажання брати участь у політичних комбінаціях проти Німеччини [392, с. 58].

Румунія до кінця виконувала союзницькі зобов'язання щодо ЧСР, про що свідчать певні економічні зобов'язання, взяті нею по відношенню до ЧСР. Однак це не означало, що румунський уряд не мав інтересів до ЧСР. Проте, як тільки-но стало відомо, що ЧСР припинила своє існування як державне утворення, Румунія висунула низку своїх вимог. Посол Угорщини в Румунії Л. Бардоші повідомив І. Чакі про те, що 16 березня 1939 р. очільник румунського закордонного відомства Г. Гафенку „послався на свої попередні повідомлення про те, що румунський уряд щодо останніх подій змінив свою позицію, яку він займав у Галаці в питанні про Русинську область. Румунія також має свої інтереси на русинській території. Це стосується прикордонних сіл, населених румунами, і території, через яку проходить залізнична лінія Марамуреш – Сігет – Коломия”. Цікавою була у цій ситуації позиція Румунії, яка пропустила через свою територію угорські військові формування, більше того, сприяла сконцентруванню цих частин біля власних кордонів. Це могло стати для Румунії пасткою, створеною нею самою. Офіційне пояснення знаходимо у виступі голови Ради Міністрів Румунії А. Калінеску від 27 березня 1939 р. перед членами Надзвичайної Ради Фронту національного відродження (далі – ФНВ) [193, f. 195–197]. А. Калінеску не вперше торкався питання долі Карпатської України, однак вважав за необхідне оприлюднити офіційну позицію уряду перед членами ФНВ – єдиної легітимної політичної організації в Румунії, до якої ввійшли представники всіх регіонів країни та національних меншин. Майже через два тижні після подій 14–15 березня в Карпатській Україні він констатував погіршення міжнародної ситуації через потрясіння в Чехо-Словаччині та зовнішнє військове втручання. Що стосується Румунії, заявив румунський прем'єр, то її цікавило питання мобілізації угорської армії та входження окремих частин цієї армії в Карпатську Україну з метою анексії. Румунія не вважала зайвим кожного разу заявляти, що у березні вона діяла

відповідно до своїх зобов'язань як альянта. Однак, подальший розвиток подій, пов'язаний з розгортанням відцентрових процесів у кордонах ЧСР, на думку А. Калінеску, змушує сусідні держави відмовити у наданні будь-якої підтримки. З іншого боку, якщо існувало єдине клопотання з того боку у період кризи, зауважив він, то це було звернення президента Карпатської України А. Волошина, в якому він клопотав про приєднання до Румунської держави. Результатом такого політичного ходу мала стати відмова Карпатської України від своєї незалежності. „Зрозуміло, – резюмував А. Калінеску, – що Румунія не мала жодного інтересу захопити територію, населену іншою національністю, а тому не зупинила свою увагу на ідеї відповісти на прохання” [там само]. Далі він дає пояснення щодо інтересів Румунії. Отже, Угорщина не зустріла перешкод щодо входження її частин та окупації карпатського регіону. Уряд в Будапешті здійснив приєднання певних територій, заселених переважно іноземним елементом. Як сказано у цьому виступі, шляхом анексії Угорська держава змінила свій власний національний аспект. Румунський прем'єр обмежився лише констатацією фактів. У будь-якому випадку уряд у Будапешті не міг не бачити навколо цього справу сусідського нейтралітету з боку Румунії. Єдиним заходом, який ми вжили, зазначив А. Калінеску, було надіслання неподалік кордону в Марморощині кількох військових частин, переважно миротворчого характеру, з метою захисту національної території від можливих втручань ззовні. Перехід через це місце великої кількості біженців, серед яких більше військових формувань, між іншим, знайшли досить цивілізований прийом у румунів. Румунська сторона мусила зберігати тактику дотримання раніше взятих на себе зобов'язань, а відповідно вона не чинила протидії тому, що 14 березня угорська армія інтенсивно продовжувала мобілізацію армії і п'ять корпусів були зосереджені прямо на кордоні Румунії по праву сторону Сомеша та Гуреша. З іншого боку, саме ці процеси та агресивність поведінки угорської сторони, неадекватне висвітлення подій в угорській пресі та радіо, значна концентрація військ почала лякати Румунію і змушували вживати негайних превентивних заходів. Розуміючи всю загрозу, яку Угорщина несе для

безпеки Румунської держави, уряд останньої зробив заяву щодо готовності захищати власні кордони. „Для цілісності її території Румунія буде боротися проти будь-кого, з усіма своїми силами без зважування результатів боротьби. Ми маємо лише одне святе майно, яке створили наші попередники, ми зобов'язані зберегти його ціною будь-яких жертв” [193, f. 197]. Влада Румунії оголосила мобілізацію і збільшила контингент резервістів, комплектуючи таким чином сили, необхідні для безпеки кордонів. Як не дивно, але румунське населення проявило своє почуття патріотизму та служіння інтересам своєї країни, тому заявило про своє бажання служити в румунській армії в чотири рази більше людей, ніж було призвано. Ці військові частини були зосереджені на відстані одного дня пішого ходу від кордону, в превентивній зоні. Їхні дії могли бути розпочаті лише в разі реальної загрози цілісності румунських кордонів.

Щодо причин такого розгортання подій, спробуємо подати кілька версій. Зокрема, у падінні карпатоукраїнської державності обвинувачується генерал Лев Прхала, який замість того, щоб захищати Карпатську Україну, міністром якої він був і в обов'язки якого входила оборона інтересів держави, він всіляко протягом першої половини березня 1939 р. допомагав угорським терористичним елементам якнайшвидше захопити край. З іншого боку, причина криється також у тому, що розуміння ситуації в Карпатській Україні та подальшого розгортання подій членами Проводу ОУН та „крайовиками”, що згодом відокремилися у відгалуження ОУН під проводом С. Бандери, було відмінним. Існування двох штабів мало би ефективно охопити всі ділянки роботи – вишкіл, підготовку військовиків ОНОКС та очолювання боротьби з угорською експансією. Однак тріщина з'явилася вже під кінець 1938 р., коли Я. Барановський, як зв'язковий з крайовою ексекутивною ОУН на ЗУЗ, передає останній наказ Проводу про заборону членам ОУН в Галичині й на Волині переходити на Закарпаття, а ті, що вже перебували на Закарпатті, були зобов'язані покинути терени Карпатської Січі. Аргументація зводилася до того, що Польща готується з Угорщиною напасти на Закарпаття і виявлена

присутність у Карпатській Січі галичан і волинян – громадян Польщі дасть підстави Польщі для виправдання своєї інтервенції. Згідно з іншою версією, прихильником якої є вище згадуваний учасник тих подій Ю. Химинець. Він стверджує, що крайовий провідник ОУН на ЗУЗ Л. Ребет передав цей наказ ПУН у низи ОУН на ЗУЗ. Це спричинило розгубленість і призвело до масового переходу членів ОУН з Галичини на Закарпаття, а ті ще знехтували наказом змушені були взяти псевдо – „Гузар”, Косак став Тарнавським, Ю. Лопатинський – поручиком Калиною, Р. Шухевич – чотарем Щукою. ПУН цим не задовільнився і прислав свого представника О. Ольжича до Ужгорода, який передав наказ Колодзінському, Шухевичу та Коссаку негайно залишити Карпатську Січ і виїхати з Закарпаття. Наказ мав бути переданий усім галичанам, які були в лавах Січі. Однак вони порушили субординацію і не підкорилися наказові ПУН. Такий вчинок поставив Карпатську Січ у подвійне нелегальне становище – ЧСР заборонила її діяльність і ПУН на чолі з А. Мельником також. Вже в січні 1939 р. до Хусту прибув знову Ольжич і передав невдоволення від ПУН. Я. Барановський передав урядові Карпатської України, що українська справа залежить від волі фюрера. Закарпаття фюрер вже пообіцяв угорцям, отже заради майбутньої України треба жертвувати Карпатською Україною.

Дещо іншої думки притримується М. Капустянський, який захищає позицію, що ПУН провів значну і дуже важливу підготовчу роботу, як в підготовці кадрів, так і в обороні державності Карпатської України. Він зазначає, що в січні 1939 р. у Відні було зосереджено Військовий штаб ПУН: генерал В. Курманович, полк Р. Сушко, підполк. В. Колосовський та інженер М. Селешко. Крім них у Відні вже перебували М. Сціборський, О. Сенік-Грибівський і Я. Барановський. Заходами Штабу на Закарпаття були притягнуті військові та революційні кадри ОУН. У них був план порозумітися з урядом ЧСР у справі здобуття зброї для українських військових частин на Закарпатті. Однак план зірвав Р. Ярій. Німці зробили все, щоб М. Капустянський та Р. Сушко не змогли виїхати до Хусту.

Документи румунських спецслужб, які прискіпливо відслідковували розвиток подій в Карпатській Україні, доповнюють загальну картину березневих подій та вплив падіння карпатоукраїнської державності на подальший хід речей. Відповідно українська пропаганда на Буковині свідчила про певне потепління в українсько-румунських відносинах та поширювала інформацію про те, що, симпатизуючи Румунії, український народ йде пліч-о-пліч з румунським на випадок війни [118, арк. 57 зв.]. З цього приводу В. Залозецький як прихильник українсько-румунського порозуміння щодо Північної Буковини застерігав від ілюзій на рахунок реального зацікавлення А. Гітлера „українським питанням”. В. Залозецький був відомою персоною у політичних колах провідних європейських країн. Маючи можливість безперешкодно перетинати кордони, в 1930-х рр. він став на зразок надійного і безпечного каналу, яким ОУН пересилала кошти, заборонену літературу, конфіденційне листування між осередками, провідниками на західних теренах України та в еміграції, розвідувальними центрами. Однак цей бік своєї діяльності він намагався не афішувати, залишаючись прихильником дипломатичного шляху розв’язання питань. Наприкінці серпня 1938 р. він, як лідер українського національного руху на Буковині, брав участь у конгресі меншин у Стокгольмі, де обговорювалася українська проблематика та були вироблені кроки щодо її вирішення [118, арк. 4 зв.]. З донесень румунських агентів за кордоном стало відомо, що у січні 1939 р. В. Залозецький, прибувши до Німеччини за дипломатичним паспортом, до речі, походження якого не змогли встановити навіть у поліційному управлінні м. Чернівці, де мав безпосередню зустріч з фюрером у Берліні щодо політичної долі Північної Буковини. Тоді він привіз до Чернівців досить суперечливу інформацію – українці запропонували А. Гітлеру, щоб він підтримав ідею відродження української держави, визнаючи зі свого боку суверенітет Німеччини протягом 25 років. Також Залозецькому після низки аудієнцій за кордоном стало відомо про те, що полякам було поставлено умову – протягом 6 місяців зважитися на відмову від території, на яку претендують українці. Румунія погоджувалася

віддати новоствореній у майбутньому Україні Буковину до р. Прут – демаркаційна лінія мала проходити по населеним пунктам Заставна, Вижниця, Хотин та Кіцмань. Українці хотіли більшого – аж до р. Серет [141, арк. 1, 8, 26].

Таким чином, з припиненням свого існування карпатоукраїнської державності всі найвищі урядовці на чолі з президентом змушені були емігрувати. Так, М. Долинай у березні подався до Праги. Особистий секретар А. Волошина С. Клочуряк також знайшов притулок у Празі. Там само осів колишній депутат українського сейму Ю. Перевузік. Ю. Химинець залишався у Хусті до 4.00 ранку 16 березня, коли угорці вже знаходилися в передмістях. Разом з 22 цивільними особами, між ними були інж. Є. Кульчицький з дружиною, О. Кандиба, Галаган, М. Чирський – усі залишили Хуст і пішли пішки в тячівському напрямку на Румунію. Однак Тячів був у угорських руках, тому його треба було оминати. Вже 17 березня о 6.00 ранку поблизу Тересви вони потрапили в полон угорцям. Їх перевезли до Тячева, замкнули у в'язниці. Тут вони зустрілися з У. Самчуком. Після чотирьох днів перебування в умовах ув'язнення, без їжі, хвороби, почалися допити. Через два дні несподівано Ю. Химинця відпустили і він правдами-неправдами виїхав до Берегова, яке було передане угорцям ще в листопаді після арбітражу. Потім знову ж напівлегально перетнув угорський кордон і подався до Будапешту (В. Мурашко з гетьманського оточення звинувачував Химинця у співпраці з угорськими спецслужбами, бо таке було зробити майже неможливим та ще й отримати несподіване звільнення).

Після загарбання Закарпаття військами Угорщини А. Штефан був змушений емігрувати через Румунію та Югославію до Братислави, а згодом до Праги. Брав участь у перемовинах між екзильним урядом А. Волошина та ПУН восени 1939 р., потім увійшов до складу цього уряду. Протягом 1939–1940 рр. працював директором Комерційної академії в Братиславі, а з 1940 р. по 1945 р. – в українській гімназії у Празі. З 1945 р., коли гімназія переїхала до Аусбургу, і до 1949 р. продовжував займатися своєю професійною діяльністю. Емігрував до США. Протягом 1949–1969 рр. викладав українську мову в Українському

католицькому інституті у Стемфорді. Водночас співпрацював з виданнями „Вільне слово”, „Карпатський голос”, „Капатська зірка”. Залишив після себе чималий інтелектуальний доробок праць, присвячених національно-визвольній боротьбі на Закарпатті. Помер у 1986 р.

Доля решти оточення А. Волошина після окупації Карпатської України складалася досить суперечливо. Так, А. Ворон після окупації Угорщиною був арештований угорцями як націоналіст і утримувався під арештом з 17 березня 1939 р. Він перебував у тюрмах Хуста (3 дні), Севможа (з тижні), а з 13–14 квітня перебував у концтаборі Варого Лакош (Угорщина), звідки був звільнений і до 14 вересня перебував у Хусті. З цього часу до 1 жовтня 1940 р. вчителював у с. Киреш неподалік Хусту. З жовтня 1940 р. по 29 квітня 1941 р. вчителював у передмісті Будапешту в Пештержебет. Тоді ж А. Ворон отримав пропозицію працювати на німецьку розвідку. Так, на початку зими 1940 р. у Будапешті він зустрівся з німцем, д-ром Пухером. Останній представився співробітником німецьких спецслужб і що його цікавить з'ясування настроїв угорців по відношенню до радянської влади. Для такого завдання йому потрібні були перевірені люди. Німеччині потрібні ці відомості у зв'язку з тим, що Німеччина безсумнівно буде в стані війни з СРСР, а отже III Рейх потребував інформації про те, наскільки можна сподіватися на антирадянські настрої угорців. Після кількох зустрічей А. Ворон дав підписку про співробітництво під псевдо „Чорний”. Зібрану інформацію з написом „Справи доктора Пухера” він мав заносити в німецьке консульство у Будапешті [191, арк. 43]. Навесні 1941 р. „Чорний” відвідав німецьке консульство. Його шеф, власник адвокатської контори у Хусті д-р М. Бондусьян доручив йому поїхати в с. Сокирниця, неподалік Хусту, до лікаря А. Лупіні, забрати у нього пакунок і відвести до Будапешта в німецьке консульство. Пакунок призначався особисто для Г. Гофмана. Однак йому довелося залишити передачу одному зі співробітників консульства, бо до консула Гофмана не пустили. Органам НКВС „Ворон” свідчив про те, що адвокат Бондусьян також співробітничав з німецькою розвідкою, оскільки він часто їздив до Будапешта в німецьке консульство. Крім

того, він неодноразово писав листи Ю. Реваю, які передавав через чехословацьку дипломатичну місію в Будапешті. А. Ворон запевнив слідчого, що йому нерідко доводилося читати їх. У листуванні йшлося про репресії угорців стосовно українського населення [191, арк. 44–45]. У конторі Бондусьяна він працював до 1 серпня 1942 р. Згодом був мобілізований до угорської армії, а 27 серпня 1942 р. арештований за причетність до ОУН бандерівського відгалуження, 22 грудня того ж року звільнений за недоведеністю фактів. Щодо Ю. Брацайка, то після втрати автономії краю Він отримав угорське громадянство і займався адвокатською практикою. Ю. Ревай, за версією радянської розвідки, ще на початку березня поїхав у справах до ЧСР, а через події на Закарпатті, додому не повернувся. У травні 1944 р. він написав своєму братові з с. Пещани в Словаччині, де Юлій нібито тоді працював директором при курортному управлінні [191, арк. 54]. Ф. Ревай за часів угорської окупації працював у своїй типографії, в Хусті востаннє бачили в жовтні 1944 р. Д. Німчук втік до Румунії. М. Долинай, В. Гренджа-Донський та Ю. Перевузнник у березні 1939 р. перебралися до Праги. В. Комаринський переїхав до Словаччини. С. Россоха спробув перейти кордон до Румунії 16 березня 1939 р., але невдало. Його затримали і передали угорській владі. Того ж дня втік, а потім перебрався до Праги, де проживав до 1944 р. Там він займався видавничою справою. Його зусиллями було видано збірку спогадів „Карпатська Україна в боротьбі” (Відень, 1939). Пізніше у Празі був арештований гестапо і ув’язнений у Терезинському концентраційному таборі, де перебував у 1944–1945 рр. Після звільнення емігрував до Регенсбурга, а в 1949 р. виїхав до Канади. Був членом еміграційного відділу Українського національного об’єднання, головою Провінційної Екзекутиви УНО на Східну Європу, одним із засновників і керівників Братства карпатських січовиків, директором видавництва „Новий шлях”, протягом 1960–1986 рр. видавав газету „Вільне слово”. Став автором низки публікацій, присвячених національно-визвольній боротьбі на Закарпатті. Йдеться про праці „Августин Волошин і карпатська

Україна” (1940), „Карпатська Січ” (1953), „Августин Волошин як педагог і вчитель” (1948), „Сейм Карпатської України” (1949). Помер 20 квітня 1986 р.

Ю. Химинець був арештований окупаційною владою і ув'язнений у Тячеві. Після звільнення був змушений емігрувати до Відня, де очолив „Допомоговий комітет для втікачів із Карпатської України” (1939–1941 рр.). У 1941 р. він був знову заарештований гестапо і після допитів відправлений у концентраційний табір у Саксенгаузен. Був звільнений у 1943 р., після чого виїхав до Відня, де знову потрапив під арешт. У 1945–1947 рр. проживав у Австрії, де захистив докторську дисертацію. 17 квітня 1948 р. емігрував до США. Спочатку працював робітником, закінчив комерційний коледж у м. Бетлегем (штат Пенсільванія). У еміграції плідно співпрацював з українськими громадськими організаціями, які діяли в США та Канаді. Став автором низки публікацій, присвячених історії Карпатської України – „Мої спостереження з Закарпаття”, „Закарпаття – земля української держави”, „Тернистий шлях до України”. Помер 17 червня 1994 р.

Про подальше розгортання подій на Закарпатті та переслідування, вжиті угорськими окупантами проти українського населення, свідчить листування очевидців та учасників тих подій. Так, в одному з листів від 22 травня 1939 р. В. Попадюк пише своєму товаришеві І. Повхану у с. Ясеня: „...Дорогий товаришу, хотя й Богу дякую, мені до сього часу нічого не сталося дома, а і дорогою, я спокійно якось приїхав, то все ж раджу тобі, (...) то йди лише у тім випадку додому, еслі не був записаний січовиком або яким-небудь політичним функціонером, або подрібно, аби не був явно дома, або деінде проти мадярів. Головне, передумай собі все докладно чи дещо в посліднім часі за нашої влади не мав єсь з місцевими мадярами чи мадяронами, або найбільше трагедії наробили межі нашим народом тут місцеві мадяри, а руські, котрі направляли на кожного як лише могли і зовсім на невинних і хожили з катами нічми по хатах. Тепер находиться ще всюди по лісах много мертвих людей із викопаними очима, з відрізаними руками, ухами, язиком, носом, розпоротим черевом і відтятими головами, так аби ніхто не міг пізнати хто є хто.

Множество людей повідстрілювано громадно за селами, множество є вічних калік і таких, що зійшли при тім із розуму. (...) Гробів і цілих цвинтарів всюди повно, але ніхто не знає, де акурат убитий хто з родини, де закопаний (...). Кожний ходить як заморочений та журиться як жити даліше, якщо це потриває ще довший час, та казати не сміє ніхто ані слова, бо сей час візьмуть здоровля або живіт. Кожний лиш каже, що не видержить, а чекають, коли струна урветься та що буде даліше. Чорні хмари над нами тепер висять та чорні ворони над нами каркають... [29, арк. 2]. В іншому документі, датованому 7 квітня 1939 р., докладно описується розвиток подій кінця березня – початку квітня. Так, у протоколі свідчення А. Чехова, касирка в Січовій гостинниці, очевидиця тих подій, досить докладно описує, що відбувалося тоді в Хусті [29, арк. 3–4 зв.]. Так, за її свідченнями, 4 квітня опівдні виїхала машина з українцями та чехами. Українців було близько 30 осіб. Угорці випустили їх лише по нансенівських та чеських паспортах, а хто не мав цих документів або ж перепустки, виданої німецьким консулом Г. Гофманом, то не могли перетнути кордон. Як зауважує А. Чехова, справді німецький консул узяв на себе опіку над долею втікачів, що залишилися в Карпатській Україні. За активної допомоги вчительки з Ужгорода п. Туликової реєстрація родин проводилася в приміщенні німецького консульства, при якому існував Українській Комітет. Саме цього дня, за даними очевидиці, в Хустській в'язниці та в Тячеві залишилися багато арештованих. Серед них А. Чехова назвала таких, що їх затримали у Тячеві: маляр М. Михалевич, маляр В. Олександрів, письменник Б. Чирський, колишній полковник, старшина ОНОКС В. Филонович, письменник Гренджа-Донський, д-р С. Россоха, Ф. Ревай, журналіст М. Мухин, О. Кандиба. У Хусті залишилися генерал В. Петрів та д-р Галаган. Михалевич, Филонович та Чирський перебували в складній ситуації, бо їм приписували шпигунство. Обтяжуючими фактами називалася їхня участь у бою з чехами при розстрілі Січової Гостинниці та будинку Січової Команди.

У зв'язку з окупацією Закарпаття А. Волошин виїхав з Хусту до Сігету на Марморощині. У Румунії він отримав повне утримання (харчі, одяг, місце

проживання) у містах Сату Маре, Джімболія, Клуж, Фагараш, Герла, Сібіу [201, f. 6]. 19 березня члени уряду Карпатської України та президент А. Волошин залишили м. Клуж, спрямовуючись на Тімішоару. Відбуваючи, президент заявив: „Ніколи не зможу забути увагу, яку ви надали таким втікачам, як ми. Які б подяки ми б не висловили, словами неможна всього передати” [201, f. 372]. Потім зупинився на чотири дні в Белграді, протягом наступних семи днів – у Загребі. Звідти маршрут пролягав до югославського містечка Цирквениця, де пробув одинадцять днів. А. Волошин повернувся до Загреба, а звідти через Відень виїхав до Берліну, де провів більше півтори місяця. У травні прибув до Праги, де отримав посаду професора та завідувача кафедри педагогіки Українського вільного університету [191, арк. 15–16].

Із вимушеною еміграцією А. Волошин та міністри уряду Карпатської України не припинили своєї активної політичної діяльності. Спроби відновити карпатоукраїнську державність, вже недипломатичним шляхом, продовжувалися. У квітні 1939 р. у берлінському готелі „Мьольтке” колишній президент Карпатської України конфіденційно зустрічається з колишнім гетьманом П. Скоропадським. Після годинної розмови, коли А. Волошин описав недавній хід подій на Закарпатті. Присутній тоді Мурашко резюмував, що угорська окупація та втрата державності свідчать про необхідність притримуватися дещо іншої позиції, а саме: приєднати Карпатську Україну до решти українських земель для створення соборної держави на чолі з гетьманом П. Скоропадським [191, арк. 20]. Йшлося про концепцію соборності українських земель, у тому числі й УРСР, які б мали бути об’єднані під владою гетьмана. Волошин сприймав ці пропозиції з великою настороженістю. Через кілька днів Волошина відвідав голова УНО в Німеччині Омельченко, передавши прохання А. Мельника про негайну зустріч. Колишній президент дав згоду на зустріч в одному з берлінських готелів. Під час розмови А. Мельник запитав Волошина про плани на майбутнє. На що почув у відповідь, що А. Волошин прагне автономії Карпатської України та усунення угорців з її теренів.

Наприкінці серпня – на початку вересня у празькому помешканні А. Волошина відвідав колишній прем'єр Ю. Ревай та керівник пропаганди в уряді В. Комаринський, які переказали запрошення від А. Мельника прибути на зустріч, що мала відбутися неподалік Венеції. Під час цієї зустрічі екзильного уряду Карпатської України з Проводом українських націоналістів, очолюваним А. Мельником, мала обговорюватися подальша доля Карпатської України. Таким чином, отримавши від німецької адміністрації в Празі „durchlasschein” (документ на право перетинання кордону та перебування в Італії), А. Волошин з Ю. Реваем та А. Штефаном прибули на перемовини в готелі на острові Лідо поблизу Венеції. До речі, згідно із документом під назвою „Залучник до акту, списаного 21 липня 1939 р. у Венеції”, А. Штефан увійшов до складу емігрантського уряду А. Волошина. Там, на острові Лідо, їх очікували А. Мельник, вже в ролі офіційного голови ПУН (де-юре обраний на Другому Великому Зборі ОУН у Римі 27 серпня 1939 р), Р. Барановський та Є. Онацький [191, арк. 30–34]. Голова ПУН запропонував підтримати ідею боротьби за побудову соборної України, включаючи і терени Закарпаття. А. Мельник додав, що ця мета буде досягнута з допомогою українців, які населяють всі землі і вони допоможуть звільнити Карпатську Україну. На це А. Волошин відповів, що він прагне звільнення краю та збереження автономії [191, арк. 33]. Про що вони насправді домовилися достеменно невідомо, оскільки про це зізнався колишній президент під час допитів, тому свідчення могли бути суб'єктивними.

Вже в Празі А. Волошин став членом празької філії УНО. Під час допитів органами НКВС 9 червня 1945 р. він пояснить свій крок тим, що за існуючими в Празі порядками він повинен був вступити в якусь з дозволених німецькою владою організацій. У іншому разі він би не отримав посвідку на право постійного мешкання. У 1940 р. він вийшов із лав цієї організації.

У вересні 1939 р. А. Волошин у черговий раз зустрічається з Ю. Реваем та В. Комаринським, референтом пропаганди УНО, які повідомили про результати перемовин зі словацьким керівництвом щодо приєднання Карпатської України до Словаччини. Була створена редакційна комісія у складі членів колишнього

уряду А. Штефана, Ю. Перевузчика, Ю. Ревая та С. Ключуряка. 30 листопада комісія склала проект меморандуму українською мовою, адресований Й. фон Ріббентропу. Меморандум з відповідними підписами українських урядовців був перекладений німецькою мовою та надісланий поштою до Німеччини. У тексті наводилися факти антиугорських масових демонстрацій та поширення руху за об'єднання Карпатської України з СРСР. Свідченням цього, стверджували автори, є безперервне дезертирство солдатів української національності з угорської армії, кількість яких перевищило 50% призваних до війська. Крім того, почастишали випадки виїзду української інтелігенції краю до СРСР. Помічено, що на одній із ділянок кордону між Карпатською Україною та територією, зайнятою радянськими військами, було знято прикордонний камінь для того, щоб сприяти швидшому проникненню цих формувань. У зв'язку з такою ситуацією угорська влада посилила військовий контингент, кількість жандармерії та таємної поліції у регіоні проживання українського населення [191, арк. 83]. Репресивна політика окупаційної влади проявилася в розпуску всіх українських культурних організацій, товариств, спілок, понад 300 хат-читалень, товариства „Просвіта”, закритті українських видань, переслідуванні української мови, фактичному знищенні шкільництва. Така ситуація остаточно дискредитувала угорську владу, а отже сприяла поширенню серед населення Карпатської України прорадянських тенденцій, що могло врешті-решт призвести до інтервенції з боку СРСР під приводом „звільнення братського народу” в Карпатській Україні. Геополітичне розташування Карпатської України було ключовим, оскільки володіння південними схилами Карпат для країни, розташованої на півночі, створило б для неї домінуюче становище в дунайському басейні. Такий перебіг подій міг спричинити низку політичних переворотів у ряді країн, оскільки з радянською окупацією Карпатської України у сферу впливу СРСР ввійшли б разом з Угорщиною всі Балканські держави. З огляду на це, у меморандумі з застереженням сказано про необхідність відокремлення Карпатської України від Угорщини з метою уникнення ланцюгової реакції. Як найоптимальніший варіант запропоновано

приєднання її до слов'янської держави – Словаччини, звісно не без добровільної згоди самої Словаччини та „підтримки і поширення надійного захисту (...) з боку Великої Німецької Імперії” [191, арк. 86]. Серед головних переваг реалізації цього плану називалися: по-перше, Карпатська Україна припинить бути предметом посягань з боку СРСР; по-друге, у Німеччині зникнуть побоювання щодо стратегічних позицій СРСР у Центральній Європі; по-третє, Німеччина отримала можливість комунікації з румунськими джерелами сировини. Якщо говорити стосовно переваг для Угорщини, то вона таким чином позбавлялася проблемного регіону, населення якого не мало в історичному, расовому та культурному розумінні нічого спільного з угорцями. Також Угорщина могла себе досить упевнено почувати, не маючи кордонів із СРСР [191, арк. 87–88]. До такого плану розв'язання проблеми Карпатської України позитивно поставилася б Румунія, кордони якої були значно скорочені через претензії Угорщини. Серед головних втрат для Угорщини називається територіальна. Який механізм реалізації цього задуму? Оскільки окупація Карпатської Угорщини ще не була де-юре визнана ні Німеччиною, ні СРСР, ні Італією, а отже не було юридичних перешкод для зміни статусу Карпатської України. До остаточного визначення статусу пропонувалося німецькій армії зайняти цю територію. Законодавче визначення майбутнього краю мало відбутися шляхом плебісциту. Меморандум містить суперечність, оскільки водночас йдеться про безумовне відторгнення Карпатської України від Угорщини та про легітимний шлях визначення чи буде край складовою Угорщини, чи ввійде до Словаччини [191, арк. 89]. Отже, Німеччині відводилася роль арбітра, Карпатська Україна переходила під протекторат III Рейху.

На цьому спроби А. Волошина вплинути на вирішення політичної долі Закарпаття недипломатичним шляхом не припинилися. Так, 27 травня 1940 р. А. Волошин листовно повідомив фюрера про небезпеку з боку СРСР. Так, стверджував він, за отриманими розвідданими, радянське керівництво змовляється з Великобританією. Колишній президент Карпатської України,

презентуючи себе виключно як прихильника мирного врегулювання будь-яких міжнародних конфліктів і недопущення війни, говорить про можливість паралізувати англо-радянські плани. Якщо б вдалося зашкодити цим намірам, то Німеччина могла б досягти швидшої перемоги над Англією, що й могло підірвати могутність СРСР. А. Волошин пропонував Е. Бенешу об'єднатися з німцями, відмовитися від Версальської системи і надати Україні автономію. Колишній президент Карпатської України прагнув автономії для свого краю. Йшлося про перетворення ЧСР на федеративну державу. Однак тривале ігнорування цієї пропозицією закінчилося розпадом країни [191, арк. 100].

15 жовтня 1940 р. А. Волошин вирішив ще раз викласти своє бачення можливого варіанту розгортання подій. Однак безрезультатно. 12 березня 1941 р. А. Волошин пише листа Отто Ернсту. Йдеться про Отто Ернста Шюдєнкорфа (1912–1984 рр.) – німецького історика, публіциста, журналіста, який у 1938 р. отримав вчений ступінь доктора і почав працювати в закордонній інформаційній службі Головного управління безпеки III Рейху (Auslandsnachrichtendienst Reichssicherheitshauptamtes) у ранзі оберштурмфюрера СС. У цьому листі колишній президент Карпатської України акцентував увагу на нагальному вирішенні питання з автономією Карпатської України, бо, мотивував він, через кілька місяців про це буде запізно говорити [191, арк. 101]. Ситуація змінилася – Румунія вела боротьбу за Північну Буковину та Бессарабію, а Угорщина намагається зберегти за собою Карпатську Україну. А. Волошин вважав, що такий розвиток подій не сприятиме інтересам Німеччини і підриває плани побудови Нової Європи.

Щоб зашкодити таким негативним тенденціям, а головне їх наслідкам, 11 липня 1941 р. А. Волошин надсилає листа А. Гітлеру. Перед імперським урядом ставиться вимога усунення угорської влади з Закарпаття, оголошення його частиною України і сприяння поверненню уряду А. Волошина. Саме тут, в Карпатській Україні, може розпочатися концентрація національно свідомого українства, а отже саме цей терен української землі може стати зав'язком самостійної держави. Захоплені частини України можуть поступово

приєднуватися до Карпатської України [191, арк. 102]. Таким чином, можна було б сподіватися на швидкий плин воєнних дій на Сході. За умови звільнення німцями території Карпатської України А. Волошин обнадіював німецького канцлера у максимальному сприянні – „я запевняю, що такий уряд (мався на увазі карпатський уряд. – *М.М.*) спроможний зробити більше, ніж Угорщина та Румунія разом узяті” [191, арк. 103]. Це б стало одним із кроків до незалежної України. А. Волошин виклав комплекс заходів, які б забезпечили незалежність:

- 1) після усунення радянського режиму повинна бути оголошена українська державність;
- 2) першим президентом міг би бути призначений А. Волошин;
- 3) президент України скликає послів від народу і пропонує, щоб Україна стала монархією;
- 4) для української монархії буде призначений кронпринц Великої Німецької імперії;
- 5) німецький кронпринц буде запрошений на трон князів Володимира та Ярослава Мудрого, отримає українське ім'я і стане грецьким католиком;
- 6) Бессарабія, Буковина і Карпатська Україна будуть приєднані до України;
- 7) ліквідувати давньоруську церкву і замість неї заснувати як загальнодержавну – греко-католицьку церкву на підставі Берестейської унії, якою ми пов'язані зі священною римською церквою;
- 8) Українська держава буде державою без зовнішніх гарантій і гарантує саме себе.

Як свідчать матеріали особової справи А. Волошина № 0447047, заведеної УНКО СМЕРШ Головного управління контррозвідки, колишнього президента Карпатської України схоплено 15 травня 1945 р. у Празі. У протоколі затримання від 15 травня 1945 р. співробітник військової частини (польова пошта 43850) капітан Гутайлов у присутності сержанта Суворова затримали громадянина Волошина, який проживав у м. Прага по вул. Під липками, № 12 [191, арк. 10]. При затриманні та обшуку було вилучено і дуже докладно описано кожну річ. Знайомлячись зі змістом квитанції № 928 про отримання речей від А. Волошина у внутрішній тюрмі НКВС у Москві, виникає не більше, не менше, лише відчуття огиди від радянської прискіпливості [191, арк. 13]. Найголовнішим трофеєм стало вилучення у Волошина круглої печатки з написом „Президія уряду Підкарпатської Русі”. 3 червня начальником

Головного управління УПР Контррозвідки СМЕРШ комісаром д/б Абакумовим та військовим прокурором Червоної армії полковником юстиції Чейцевим було видано санкції на арешт А. Волошина [191, арк. 4]. У постанові про арешт слідчий слідвідділу Головного управління контррозвідки СМЕРШ майор Вайндорф від 3 червня вказав на те, що А. Волошин був українським націоналістом, здійснював ворожу діяльність проти СРСР, перебував у тісних зв'язках з III Рейхом, прагнув створення Української держави під протекторатом німців. Також сказано, що після угорської окупації навесні 1939 р. він разом зі своїм оточенням втік до Німеччини, а потім і до ЧСР, де продовжив свою антирадянську діяльність. Таким чином, він обвинувачувався у здійсненні злочинів, передбачених ст.ст. 58-4 и 58-11 КК РРФСР, а беручи до уваги можливість його ухилення від слідства та керуючись ст.ст. 146 та 158 КПК РРСФР, то вирішено утримувати його під вартою. 5 червня підписано постанову про обрання запобіжного заходу. Того ж дня Головним управлінням контррозвідки СМЕРШ видано ордер на арешт № 749 Августина Волошина [191, арк. 10]. А. Волошин вперше поскаржився на стан здоров'я 28 травня 1945 р. на задуху, біль у серці, загальну слабкість. Він був доправлений у Бутирську тюрму на підставі висновку начальника санчастини тюрми в Лефортово НКДБ СРСР майора медичної справи Яншина. Помер 19 липня 1945 р. о 15.20 від паралічу серця. Судмедексперт м. Москви Семеновський підписав висновок про анатомічний діагноз померлого: атеросклероз, артеріокардіосклероз, артеріолосклеротичний нефроцироз. Розширення порожнини серця. Загальне ожиріння. Міодегенерація серця. Емфізема легень. Жовчокам'яна хвороба [191, арк. 113]. 9 серпня 1945 р. справу припинено в зв'язку зі смертю.

Отже, протягом останніх тижнів березня 1939 р. Карпатську Україну прилучено до Угорщини. Збройний чин українського підпілля за визволення краю тривав аж до 1942 р. Після відчайдушного опору бійців ОНОКС, що тривав до 18 березня, партизанські загони січовиків надалі продовжували боротьбу. Одна з останніх сутичок партизан із жандармами сталася у липні 1939 р. поблизу Рахова. Щодо членів ОУН, то частині з них вдалося емігрувати

чи податися на схід України у складі похідних груп, як це зробили „мельниківці”, чи продовжити діяльність в умовах підпілля, як це зробили члени бандерівського крила. Восени 1939 р. краківський центр ОУН (б) направив на Закарпаття М. Габовду і Д. Бандусяка для створення підпілля на основі молоді, що пройшла вишкіл у групах „Пласту” та „Просвіти”. Восени 1940 р. виникла молодіжна підструктура ОУН – „Юнацтво ОУН”, до якого ввійшли хустський, ужгородський та мукачівський осередки. Найактивніше „Юнацтво” діяло у Тернові, Білках, Буштині, Старому Давидкові.

Наприкінці зими 1940 р. у Хусті прийнято рішення об'єднати підпільні групи в єдину Закарпатську крайову організацію ОУН (б). Протягом 1940–1942 рр. до неї ввійшло понад 150 осіб, серед яких переважну більшість складала гімназисти та студентство. Крайовим провідником став А. Цуга. До крайового проводу також входили П. Погоріляк, Д. Бандусяк та М. Габовда. Протягом 1940–1942 рр. членами проводу стали І. Романець, В. Потушняк, М. Кіштулинець, В. Маркуш, А. Глуханіч. Метою крайової організації ОУН було визволення Закарпаття з-під угорської окупації та включення його до майбутньої соборної України. Підпільники використовували збройні методи, поширення нелегальної преси та брошур націоналістичного змісту.

Проте з квітня 1941 р. почалися арешти підпільників, які завершилися у липні 1942 р. ув'язненням 126 осіб у мукачівському Ковнері-каштелі. Після трьох судових процесів усіх було засуджено до різних термінів ув'язнення – від кількох місяців до 12 років тюрми. Згодом більша частина з них була амністована. Після звільнення деякі „ковнерівці” відновили свої старі зв'язки з ОУН, а згодом і з УПА. У січні 1945 р. ОУН у краї була відроджена, однак у протистоянні з радянськими військами вона протрималася до літа 1945 р. У повоєнні роки боротьбу продовжила УПА аж до 1952 р.

Встановлення спільного кордону з Польщею стало значним досягненням Угорщини в Центральній Європі. Протягом 1938–1939 рр. головним напрямком у стратегії Угорщини стали домагання переглянути північно-східні кордони й повернути свої історичні землі в Словаччині та Карпатському краї. Мюнхен

пришвидшив розв'язання цього клубка проблем для Угорщини, бо з прилученням Підкарпатської Русі завершилася ера чеського та українського домінування в краї. Боротьба за прилучення Підкарпатської Русі до Угорщини велася під гаслами надання краю автономії, але влітку 1940 р. це питання було відхилене у зв'язку з тим, що СРСР став безпосереднім сусідом Угорщини і зросла потенційна небезпека: вже йшлося не про автономію Карпатської Русі по сусідству з Польщею, а про отримання СРСР виходу в Карпати.

Угорська окупація краю 1939–1944 рр. супроводжувалась терором та репресіями. Замість обіцяної автономії, знову почала проводитись політика тотальної мадяризації. Окупанти штучно підтримували „русинську” мову і культуру, діяльність русинофілів і водночас переслідували будь-які прояви української національної активності. Освітнє життя часів ЧСР, усі українські організації, що провідували національну ідею – об'єднання усіх українських земель у єдину державу, розпускалися. Політичний режим Й. Сталіна також неприхильно ставився до спроб творення українцями Закарпаття власної держави, ситуація в Галичині виглядала більш привабливою у порівнянні з місцевими реаліями. Саме тому у період 1940–1941 рр. відбувались численні втечі національно свідомої молоді в Галичину. Війна між Німеччиною та СРСР лише загострила протиріччя в житті закарпатців.

Тим часом, спостерігаючи за поразками нацистів на східному фронті, ще з літа 1943 р. Угорщина розпочала створення у гірських районах Карпат системи оборони, котру було названо „лінією Арпада”. Вона тяглась на 350 кілометрів уздовж вершин гірських хребтів, а її ширина в окремих місцях доходила до 120 км. Рубіж додатково посилювали 99 опорних пунктів, 750 дотів, 343 дзоти, 439 відкритих вогневих позицій та 400 км. протипіхотних і протитанкових траншей. На підступах до с. Ясеня, Яблунецького та Татарського перевалів було встановлено 12 км. колючого дроту, через який пропущено струм у три тисячі вольт. Проте, частинам радянської армії вдалось подолати цю систему ціною понад 10 000 солдат.

Прихід восени 1944 р. радянських військ 4-го Українського фронту частина населення сприйняла як визволення. Місцеві жителі показували найзручніші переправи, допомагали харчами. 26 листопада 1944 р. з'їзд Народних комітетів у Мукачеві проголосив про приєднання Закарпатської України до радянської України. Згідно з договором між СРСР та ЧСР, укладеним 29 червня 1945 р. у Москві, підкреслювалося, що Закарпатська Україна, яка на підставі договору від 10 вересня 1919 р., укладеного в Сен-Жермені, ввійшла як автономна одиниця до ЧСР, включається до складу УРСР. Зауважимо, що керівництво нової ЧСР вже на початку 1944 р. висловило намір встановити дипломатичні відносини з УРСР, але справа до цього так і не дійшла. Зразу ж після укладення радянсько-чехословацького договору від 29 червня про передачу Закарпаття до УРСР про дипломатичні відносини між УРСР та ЧСР зразу ж забули. Договір був підписаний без участі українських дипломатів і представників Закарпаття. Після остаточного вирішення питання щодо делімітації державного кордону між СРСР та Чехословаччиною Указом президії Верховної Ради СРСР від 22 січня 1946 р. було утворено Закарпатську область у складі УРСР.

Отже, як свідчать українські та зарубіжні архівні документи, зацікавленість „українським питанням” іншими країнами залежала від ролі, яку відігравав карпатський регіон у подальшому перегляді версальської системи на користь Німеччини, Угорщини, Румунії. Протягом 1938–1939 рр. політична доля Карпатської України була не лише окремою складовою чехословацької кризи, але й важливим об'єктом міжнародних відносин. Карпатоукраїнське питання саме по собі чинило вплив на систему тодішніх міжнародних відносин. Воно вийшло на рівень міжнародного обговорення – як цілісна територія, територіальна приналежність Карпатської України в цілому та її окремих регіонів. Процеси держатворення на цих українських теренах сприяли популяризації „українського питання” на міжнародному рівні. На міжурядовому рівні, у колі українських організацій з-поза меж Закарпаття відбулося активне обговорення ідеї створення Великої України, опираючись на карпатоукраїнську автономію. Проблема можливої самостійності Карпатської

України та її перспектив знайшла своє обговорення на міжнародній арені у часи чехословацької кризи 1938–1939 рр. Потрібно згадати ОУН (у тому числі закарпатську її крайову ексекутиву) та споріднені з нею ідеологічно політичні та громадські українські організації у світі. Уже з літа 1938 р. у програмових та агітаційних їх документах закарпатська проблема розглядається як можливе ядро для розв'язання загальноукраїнської національно-визвольної проблеми. Але у постмюнхенський період спостерігається різне ставлення до закарпатських подій у середовищі ОУН: з одного боку, більшість Проводу організації, з іншого – нелегали активісти із ЗУЗ. Основою розбіжностей стала оцінка часу можливої незалежності краю: одразу чи з часом. Згодом ці та інші тертя на карпатоукраїнському ґрунті стали одними із причин розколу в ОУН у 1940 р. По-друге, проблема незалежності Карпатської України, її можливості та прогнозування зовнішньополітичних дивідендів для Німеччини, із різною активністю обговорювалися в німецьких військових та політичних колах. Але далі обговорення справа не дійшла. По-третє, можливість карпатоукраїнської незалежності за німецької підтримки та перспективи її використання у німецькій зовнішньополітичній діяльності активно обговорювалися урядами Великобританії, Франції, СРСР. Проголошення незалежності Карпатської України 14–15 березня 1939 р. не стало результатом певної планованої акції. Цей акт був лише вимушеним кроком та похідною, з одного боку, зміни політичної ситуації на теренах чехословацької федерації, з іншого – зміни центральноєвропейського міжнародного становища. Доречніше застосовувати термін „проголошення самостійності Карпатської України”. Саме існування автономної Карпатської України й загравання Німеччини українською проблемою підняло „українське питання” до рівня міжнародної зацікавленості. Угорська окупація Карпатської України лише ускладнила українську проблему напередодні Другої світової війни. Збройний опір українського підпілля у 1939–1942, 1945 рр. завершився поразкою. Таким чином, своєрідним радянським варіантом розв'язання „українського питання” в межах Закарпаття стало включення краю в статусі адміністративної одиниці до складу УРСР.

РОЗДІЛ 4

РОЛЬ ЕМІГРАЦІЇ В АКТУАЛІЗАЦІЇ „УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ” ТА ПОШУКУ ШЛЯХІВ ЙОГО ВИРІШЕННЯ (кінець 1920-х – 1945 рр.)

4.1 Позиція заокеанської еміграції щодо практичної реалізації ідеї української державності.

Після остаточної поразки державотворчих процесів 1917–1920 рр., у результаті чого „українське питання” ще більше загострилося, а терени України опинилися під новими окупаційними режимами, значна частина української інтелектуальної, політичної, військової еліт, колишні вояки армій УГА та УНР постали перед фактом необхідності порятунку власного життя та продовження обраного ними визвольного шляху. Багато з них виїхали за океан, переважно до США та Канади, звідки планували повернутися додому, щоб продовжити розпочату боротьбу. Однак історичні реалії, проблеми економічного та соціального характеру не дозволили цим мріям здійснитися. Їм довелося жити і діяти в умовах закордону, сформувавши цілий еміграційний комплекс на американському континенті.

Прибувши за кордон, українські іммігранти зіткнулися зі значною кількістю емігрантських організацій, створених першою хвилею. Невдовзі прийшло і розчарування, оскільки в їхній діяльності було мало того, що асоціювалося з реальною працею за визволення українських земель. Перші роки емігранти вирішували організаційні питання. До всього додавалася специфіка американського ґрунту – розпорошеність і малочисельність українців, матеріальні проблеми, адаптація до іноземного середовища. Серйозну проблему для об’єднання зусиль в організаційному, ідейному та практичному сенсі становили й протистояння на релігійному ґрунті.

Однак не менш важливим і „ефективним” роз’єднуючим чинником була діяльність так званої „п’ятої колони” в країнах Північної і Південної Америки. „П’ята колони” у широкому розумінні стосується диверсантів, саботажників і внутрішніх ворогів. У вузькому сенсі цей термін ототожнювався з найменуванням агентури іспанського генерала Франко, що діяла в 1930-х роках. Термін належить іспанському генералу Е. Мола, який командував контрреволюційною армією. Ведучи наступ на Мадрид, він, у жовтні 1936 р. передав по радіо звернення, у якому заявив, що крім наявних у його розпорядженні чотирьох армійських колон, він має ще п’яту колону в самому Мадриді, яка у вирішальний момент вдарить із тилу. „П’ята колони” сіяла паніку, займалася саботажем, шпигунством і диверсіями. У роки Другої світової війни „п’ятою колоною” називали нацистську агентуру у різних країнах, яка допомагала захопленню цих держав німецькими військами. В українському контексті з „п’ятою колоною” асоціювався стереотип, створений радянською пропагандою, щодо колабораціонізму українських націоналістичних організацій наприкінці 1930-х – 1940-х рр. із нацистським режимом А. Гітлера та фашистським правлінням Б. Муссоліні. Це питання залишається досі суперечливим і остаточні акценти не розставлені.

Виникнення так званої другої (політичної) хвилі еміграції для радянської влади створило справжню проблему. Для протидії їй, а згодом проти її активної діяльності та інтеграції в американське, канадське чи західноєвропейське середовище був створений чітко і відлагоджено діючий механізм радянських спецслужб. Крім агентурної сітки, під покровительством СРСР діяли численні організації, товариства, групи комуністичного спрямування, які не лише популяризували радянський спосіб життя, але, головне, дискредитували націоналістичний табір в очах влади та громадськості країни перебування українських емігрантів. Домінуючу роль у цьому механізмі відіграла пропаганда як найбільш ефективний спосіб створення образу „п’ятої колони” з тих, хто не прийняв радянського способу життя і, уникаючи переслідувань, змушений був розпочинати життя з чистого аркушу як, до прикладу, колишні

учасники національно-визвольного руху. Радянська пропаганда повинна була створити ідеологічну протидію цьому процесу і протиставити проти українських політемігрантів те ж канадське, американське та інші суспільства.

Взагалі хвиля еміграції з теренів СРСР перетворилася для радянської влади у серйозну проблему. Радянські спецслужби створили чітко відлагоджену систему чинення протидії її виникненню, а потім інтеграції в іноземні середовища. Більше того, радянська пропаганда, маючи в своєму розпорядженні значний арсенал персоналу, який працював у численних дипломатичних місіях, організаціях, видавництвах, періодичних виданнях, розповсюджував поліграфічну продукцію – брошури, наукові та популярні видання, пресу, робила свою справу по дискредитації українських емігрантів, як в очах країни перебування еміграції, так і в очах радянських громадян. Так, скажімо, однією з найпопулярніших стала книга Р.А. Девіса – відомого канадського письменника та зарубіжного кореспондента тижневиків „Toronto Star Weekly”, „Saturday night”, „Montreal Standard”. Він написав велику кількість статей до провідних канадських видань. Став першим кореспондентом на Сесіях Ліги Націй і одним із перших канадських письменників, які досліджували історію українських організацій, що перебували на платформі самостійності та соборності України (він їх називає „п’ятою колоною”) і діяли в Канаді. У період Другої світової війни Р.А. Девіс був секретарем Військової Ради літератури, радіомовлення та мистецтв, а у 1943 р. його обрано членом Американського географічного товариства. Українське товариство культурних зв’язків із закордоном тісно співпрацювало з цією особою, використовуючи його публікації в пропагандистських цілях. Його дослідження „This is our country. The Ukrainian Canadians against Hitler” (1943) стало настільним підручником для радянських спецслужб, які цікавилися діяльністю частини еміграції, спрямованої на актуалізацію „українського питання” та підтримку боротьби за визволення та соборнізацію українських територій. Книга була підшита як окрема справа і, отримавши гриф „цілком таємно”, потрапила до теки засекречених справ. Ми зробили власний, майже дослівний, переклад

книжки та частково проаналізували діяльність українського зарубіжжя в Канаді крізь призму поглядів письменника Р.А. Девіса.

Незважаючи на розмаїття літератури зі згаданої проблематики, досі відсутнє комплексне дослідження з історії діяльності політичної еміграції на американському континенті. Саме тому автор визначив своїм завданням не спрощений розгляд проблеми призвичаювання українців у новому для них етнічному середовищі, а пошук шляхів продовження розпочатої в Україні справи, активної пропагандистської діяльності, популяризація „українського питання” на міжнародному рівні, формування мережі спілок, організацій, заснування видань, на меті яких було задіяти якнайбільше активного українського елемента і згуртувати його навколо української ідеї. Також є потреба показати політичну, ідеологічну диференціацію українства, чому значна його частина швидко сприйняла комуністичні погляди і займалися підривною роботою, фактично ставши „п’ятою колоною” в Канаді та США.

Після прибуття політичної міжвоєнної хвилі еміграції до Канади, українці умовно розподілилися на три групи:

Перша – це ті, для яких Канада стала батьківщиною і які активно брали участь в її житті. Це антифашистські організації, які в особі УРСР бачили передову форму незалежної країни як складової частини СРСР. Вони з симпатією сприймали успіхи радянської України. Йдеться про організацію „Український робітничо-фермерський дім”, яка була найбільш чисельною (близько 20 тис. осіб) до її примусового розпуску урядом у 1940 р. Ця асоціація видавала тижневики „Газета українського народу” та „Життя фермерів”.

Друга група представлена Українським національним об’єднанням (УНО) („Ukrainian national federation”), що відіграло роль канадської філії Організації українських націоналістів. Керівництво цієї організації в 1943 р. знаходилося в Берліні, вона домагалася незалежності України. Як стверджував Р. Девіс, канадський керівний центр цієї організації був у Саскатуні, де видавалася газета „Новий шлях”, заснована у 1930 р. як друкований орган Української стрілецької громади (у 1940-х видавалася у Вінніпезі накладом 4

тис. примірників, редагував її М. Погорецький). До складу її керівного органу входили: В. Косар – президент, В. Шарик – віце-президент, д-р І. Гулай – секретар, П. Бошук – скарбник, В. Свистун.

Третя група представлена Об'єднаною гетьманською організацією („United hetman organization”). Вони домагалися встановлення в Україні монархічного ладу з гетьманом П. Скоропадським. Головою цієї організації був М. Гетьман, який видавав у Торонто газету „Український трудівник” (наклад 1 тис. примірників). Крім цих основних організацій, у Канаді діяли „Просвіта” та Українська незалежна ліга, що мали свої політичні завдання.

УНО та Об'єднана гетьманська організація покладали надії на Німеччину у вирішенні „українського питання”. Тому підтримували акцію, спрямовану на підготовку збройного варіанту відторгнення УРСР від СРСР, Закарпатської України від ЧСР, Західної України від Польщі (а пізніше і від СРСР), Північної Буковини від Румунії. Ще 24 березня 1938 р. у Торонто УНО організувало бенкет, на якому з промовою виступив В. Свистун. Завершуючи свою промову, він вигукнув: „Совіти – це наша найбільша небезпека!”. Серед присутніх був тоді консул Німеччини Карл Гюстав Кропп, який одразу схвально відреагував та вигукував: „Чудово!” [101, арк. 10].

Організації, що перебували на платформі незалежності та соборності українських земель, намагалися об'єднати зусилля всіх споріднених організацій і створити, як зауважує Р. Девіс, щось на зразок незалежного уряду України в Канаді. Такі організації, як Братство українських католиків („Bratherhood of ukrainian catholics”) та УНО на чолі з д-ром В. Кушніром вирішили координувати свою діяльність у справі побудови незалежної України. Був створений спеціальний комітет на чолі з В. Кушніром, який ставив за мету переконати лідерів союзників у крайній необхідності творення незалежної України. До Комітету ввійшли: К. Кушнір, проф. Т. Павличенко, М. Пелех, В. Косар, В. Свистун, О. Церебко, Т. Мельничук. На зібранні були присутніми член палати громад, проф. У. Кірконелл та Ж. Торсон. У. Кірконелл у своєму виступі висловив думку про об'єднання усієї цієї політичної течії – Об'єднання

гетьманських організацій, Братства українських католиків, УНО та Української ліги взаємодопомоги („The Ukrainian self-reliance league”). Згодом утворено другий Центральний Комітет, так зване Центральне представництво Українського комітету Канади або Український канадський комітет („Ukrainian canadian committee”) [101, арк. 13]. Він ставив перед собою наступну мету: допомагати канадському уряду у веденні війни, підтримувати канадські інституції, побудовані на демократичних засадах, здійснити перемогу демократичних сил проти диктатури Німеччини і СРСР, полегшуючи звільнення пригноблених малих націй Європи, включно й Україну. Український канадський комітет свої завдання виклав у статуті: шляхом співробітництва представників українських організацій у межах домініону і за посередництва відомих українських громадян у Канаді, слугувати центром обміну думками, спрямовувати і узгоджувати діяльність українців у Канаді по таким напрямам:

- координувати та зміцнювати участь українських канадців у війні Канади і Британської імперії за переможне завершення війни, підтримувати принципи демократії, соціальної справедливості і незалежності;
- чинити вплив на уряд і громадян Канади та Британської імперії відносно споконвічного прагнення української нації в Європі здобути державну незалежність у межах канадської та британської конституції, надати українській нації найбільшу моральну та матеріальну допомогу для досягнення звільнення від іноземної окупації.

Таким чином, Український канадський комітет став виразником інтересів усієї низки вище перелічених організацій.

17 березня 1941 р. міністр збройних сил Канади Ж. Торсон проголосив заснування Добровільного дорадчого комітету, який мав займатися питаннями погодження і налагодження взаєморозуміння між громадянами французького та англійського походження, з одного боку, й усіма решта – з іншого боку. Однак, склад і діяльність Комітету суттєво відрізнялися. Очолив комітет професор Дж. Сімпсон, керівник історичного відділення Саскатунського університету.

Серед членів комітету були професор У. Кіркконелл та експерт з європейських питань, колишній канадський кореспондент при британському уряді Т. Філіпс. Вся діяльність комітету зводилася до розв'язання проблем канадських українців. Насправді комітет підтримував соборницькі тенденції серед української діаспори та негативно ставився до тих, хто був налаштований на підтримку СРСР. Ця політика Комітету мала свої глибокі коріння, що вели в 1939 рік, коли під керівництвом лідерів УНО влаштовувалися мітинги в Саскатуні та Вінніпезі, на яких таємно обговорювалося питання утворення суверенної України. Врешті-решт була вироблена декларація, в якій від імені української нації в Європі канадські громадяни українського походження зверталися до британського уряду та інших урядів світу з такою заявою:

- в інтересах рівноваги сил та тривалого миру в Європі, ідея утворення Української суверенної держави, яка б охоплювала всі етнографічні українські території, є історичною необхідністю міжнародної ваги;
- українські території, що перебувають у складі Чехословаччини, Румунії, Польщі і Радянського Союзу неможна розглядати окремо в кожному випадку, а як невід'ємні частини „українського питання” в цілому.

У декларації пропонувалося створити Міжнародну комісію для остаточного врегулювання української проблеми в Європі [101, арк. 14]. Серед тих, хто підписав цю декларацію були: В. Косар, президент Української національної федерації, який тільки-но повернувся з Європи, де разом з професором А. Грабовським брав участь у міжнародних консультаціях з приводу України; М. Стус, довірена особа від Об'єднаних гетьманських організацій. Стояли також підписи канадців неукраїнського походження – Ж. Торсона та Дж. Сімпсона, голови Комітету співробітництва канадських громадян. Ж. Торсон був прихильним до ідеї української державності і підтримував контакти з Р. Сушком. Професор Дж. Сімпсон займався популяризацією „українського питання” в Канаді і поза її межами. У Берліні він таємно зустрічався з гетьманом П. Скоропадським. Коли до Канади приїжджав син

Скоропадського Данило у 1937–1938 рр., то професор відповідно організував йому гарний прийом. Краще всього охарактеризував діяльність Дж. Сімпсона В. Косар у своєму зверненні, надрукованому 1 червня 1939 р. на шпальтах „Нового шляху”. Він вважав його ідеологом політики боротьби за суверенну Україну, який з властивою йому сміливістю, взявся за таку відповідальну справу і що історія не забуде його праць, які визначають долю Європи і принесуть свободу українській нації. Професор Сімпсон неодноразово виступав у пресі та по радіо з заявами про те, що український націоналістичний рух ставить завдання створення незалежної Української держави, і що це пов’язано з геополітичними планами А. Гітлера. Значний інтерес складає робота Дж. Сімпсона „Атлас”, в якій розглянуто окремі питання історії України.

Під вище згаданою декларацією був відсутнім підпис У. Кіркконелла. Він тоді працював над книгою „Канада, Європа і Гітлер”. Ця праця викликала бурю невдоволення серед лідерів українських націоналістів. Один з тих, хто симпатизував націоналістичному рухові, М. Мандрика, доктор права, колишній секретар Українського інституту соціології Празького університету у письмовій формі дорікнув Кіркконеллу за його неспроможність усвідомити необхідність вирішення „українського питання” в Європі [101, арк. 18]. Однак згодом У. Кіркконелл у новій книзі „Українські канадці та війна” (1940) писав: „Кістяк фракції УНО складається переважним чином з ветеранів армійських з’єднань Української республіки періоду 1917–1920 рр. (антирадянських елементів). (...) Канадські українці прагнуть до утворення незалежної Української держави і вони усвідомлюють, що звільнення України (з-під впливу СРСР) перебуває в гармонії з принципами, за які борються союзники, і що українці як сильна нація будуть підтримувати рівновагу сил в Європі” [там само]. Далі він заявляв, що союзники не тиснуть на Москву, яка контролює значні території з українським населенням тільки через те, що враховують важливість сил Росії в боротьбі з нацистською Німеччиною. Він визнавав девіз Чемберлена „Зразу одна війна”, маючи на увазі те, що після перемоги над Німеччиною, можна буде розпочати війну проти Росії. До цього тріумвірату найбільш небезпечних, на думку

радянських спецслужб, автор зарахував Т. Філіпса. Постать достатньо суперечлива, оскільки відомими були його проукраїнські симпатії. Прибувши до Канади, Т. Філіпс реорганізував діяльність УНО, створивши Лігу українських фашистських груп. Отже, вище згадані провідні діячі Дорадчого комітету використовували різні шляхи для популяризації „українського питання” на міжнародному рівні, а разом із тим і для перешкоджання радянській пропаганді. Лідерів УНО непокоїли дружні британсько-радянські відносини. „Дивно, що такий далекоглядний політик, як Уїнстон Черчілль дивиться на питання про українську державність, як на таке, що входить у поле дій Німеччини, допомагаючи цим самим просуванню III Рейху в східну Європу. Черчілль належить не тільки до старої консервативної групи, але і до старої школи політиків. Для нього нові концепції та поняття не існують” [101, арк. 25].

Зрозуміло, що протидія націоналістичним тенденціям, що поширювалися на американському континенті, повинна була здійснюватися досить дієво – шляхом насадження комуністичної ідеології, пропагування радянського способу життя, дезінформування про реальний стан у Радянському Союзі. Цьому слугувала широка мережа друкованих видань, організацій, спілок, що отримували підтримку з СРСР. Газета „Українські щоденні вісті” була центральним органом радянської пропаганди на теренах США. Редагував її М. Ткач, співредактором був Л. Толочко. Організаційними справами видання займався М. Князевич. До редакційного активу входили М. Тарновський, Д. Бориско та М. Задунайський. Англomовний варіант газети редагували В. Ковальчук та О. Ільчук. Газета відігравала ключову роль у поширенні спотворених новин із радянської України. Зовнішньополітичні кроки СРСР досить жваво підтримувалися цим виданням, а будь-які спроби дискредитації зустрічали великий опір. На шпальтах „Вістей” різкій критиці піддавалася політика Маршала, Трумена, Черчілля, проте високо піднімалися авторитет і заслуги державних та громадських діячів СРСР і УРСР. Інформація з УРСР складала 30-50 % всього матеріалу газети. У переважній більшості дописувачами були радянські кореспонденти, які співпрацювали з УОКС та

Прес-бюро Слов'янського комітету в Москві. Однак публікації не містили аналітичних оглядів, критичних висновків, а замість власних коментарів журналісти подавали уривки з виступів найвищих радянських посадовців. Крім того, виходили в ефір періодичні агітаційні радіопередачі „Голос Воли”.

До найпотужніших прорадянськи налаштованих організацій у США в міжвоєнну добу належали Ліга американських українців (далі – ЛАУ) та Запомоговий союз американських українців (далі – ЗСАУ) при Міжнародному робітничому ордені. Ліга виникла на початку 1930-х років і разом з „іностранщиною” нараховувала до 18 тис. членів. Очолював головну раду Ліги М. Князевич. Генеральним секретарем був М. Ракочій, а до активістів організації належали М. Тарновський та М. Федорук.

Що стосується Запомогового союзу американських українців, то до його центральної управи входили голова О. Ільчук, генеральний секретар В. Рибак. Найбільш активними членами Союзу були А. Дмитришин, М. Ткач та М. Тарновський. Тобто, як бачимо деякі особи одночасно перебували у двох організаціях і входили до їхнього проводу. Центральні управи ЛАУ та ЗСАУ діяли в Нью-Йорку. ЗСАУ у своєму складі мав 206 відділів – 184 українських та 22 англійських. До складу Ліги входили також достатньо багаточисельні товариства. Йдеться про жіночу „Просвіту” на чолі з Н. Фітсик. Заступником голови була А. Чорновол, секретарями – А. Матуляк та А. Мікітова. Крім цієї організації, до ЗСАУ також входило Товариство імені Івана Франка, Товариство імені Тараса Шевченка, „Вільна Україна”, „Воля” та „Єдність”.

Філії ЗСАУ виникли в Пітсбургу, Нью-Йорку, Чикаго, Детройті, Філадельфії, Клівленді, Стрентоні, Рочестері, Бостоні, Алентавілі, Філадельфії. Найбільша кількість української еміграції зосередилася у Пітсбургу та Нью-Йорку. У Алентавілі та Феєрмонті – найменше. У деяких містах діяли організовані українські клуби, які не тільки використовувалися для проведення зібрань, організованих Лігою та ЗСАУ, але мали власний актив і чіткий план дій. Йдеться про Український народний дім (Нью-Йорк), Український

робітничий дім (Клівленд), Українсько-американський культурний центр (Чикаго) [101, арк. 38].

У відозві Міжнародного робітничого ордену від 22 грудня 1946 р. були накреслені завдання прорадянськи налаштованих організацій на теренах США та Канади: „Виконуючи спільну програму Міжнародного робітничого ордену, українські прогресивні організації насичують її, в першу чергу бойовою пропагандою за підтримку СРСР, за зміцнення міжнародного авторитету та подальше процвітання УРСР, як національного прапора всіх чесних українців” [101, арк. 39]. Протягом 1946 р. і до самого початку 1947 р. діяльність ЗСАУ та Ліги розвивалася за такими напрямками: 1) поширення правдивої інформації про життя в СРСР та УРСР; 2) енергійна послідовна підтримка радянського ладу і зовнішньої політики СРСР.

Керівний актив згаданих українських організацій часто виїжджав на місця і безпосередньо допомагав охоплювати агітаційною роботою та кампаніями надання допомоги радянській Україні велику кількість українських емігрантів. Головні акції, проведені в 1946 р. – будівництво шпиталю у Львові, участь у конгресі американських слов'ян, зустріч делегатів радянської України, прибулих до США (делегатія Українського товариства культурного зв'язку з закордоном та Американсько-слов'янського конгресу).

Участі американських українців у Слов'янському конгресі передувала досить тривала підготовка. Основним лозунгом цієї кампанії було згуртування навколо політики Радянського Союзу та „захист” демократичних режимів у слов'янських країнах. На засіданні виконкому ЗСАУ 29 червня було вирішено притягнути всі відділи організації до активної участі в конгресі. З цією метою створювалися тимчасові комітети для керівництва заходами, а шпальти „Українських щоденних вістей” широко висвітлювали матеріали про конгрес. Українську делегацію на конгресі очолювали І. Чудович та П. Кондрацький. Під їхнім керівництвом пройшли окружні конференції по виборам делегатів на конгрес, а також низка зібрань та мітингів, присвячених цим подіям. Вони проходили у Нью-Йорку в приміщенні клубу „Єдність слов'ян” у Медисон-

гарден. Приїзд радянських делегатів на конгрес і одночасно перебування в США делегації Українського Товариства культурного зв'язку із закордоном викликали значний ажітаж серед усіх українських прорадянськи налаштованих організацій. Цілі сторінки „Вістей” були присвячені статтям Корнійчука, Паламарчука, поезії А. Малишко. 23 листопада в Бостоні відбувся об'єднаний банкет Ліги та ЗСАУ, присвячений підсумкам роботи Слов'янсько-американського конгресу. У зв'язку з тим, що американська влада заборонила делегатам УОКС брати участь у роботі конгресу, скликані 10 листопада в Нью-Йорку Українські народні збори винесли резолюцію протесту проти цього недружнього кроку з боку уряду США стосовно делегатів з УРСР. Організаторами зборів були О. Ільчук, М. Князевич, М. Федорук, М. Ткач, А. Дмитришин, Марченко від ЗСАУ, Ліги, Комітету по зустрічі делегації УОКС, П. Лагода представляв Карпатсько-руське за допомогове товариство.

Було організовано та успішно проведено багато акцій, спрямованих на зміцнення дружби з радянською Україною. Так, у Чикаго на об'єднаному урочистому засіданні Ліги та ЗСАУ відбулося святкування 29-ї річниці створення УРСР. Такі ж святкування відбулися в Філадельфії, Нью-Йорку, Клівленді. Систематична робота проводилася Лігою та ЗСАУ по розповсюдженню радянських видань та кінофільмів. Так, в останні роки Другої світової війни вийшла з друку брошура „Велика змова проти СРСР”. Перевидано книгу В. Собко „Кров України”. Розіслано багато матеріалів, присвячених річниці заснування УРСР, виступам Д. Мануїльського, успіхам радянської України. З великим успіхом були продемонстровані радянські кінофільми „Райдуга” та „Буковина”. Перекладено українською мовою низку популярних радянських пісень „Нас побить, побить хотели”, „А ну-ка песню нам пропой весёлый ветер”, „От края и до края”, які ввійшли до постійного репертуару українських хорових колективів. У видавничих планах Ліги та ЗСАУ на 1946 р. було намічено випуск англійською мовою збірки про найважливіші події в УРСР, а також видання книги з історії УРСР англійською мовою для української молоді та американців.

Українські прорадянськи налаштовані організації в США також вели підривну роботу проти офіційної влади, яка, на переконання їхніх лідерів, була спрямована проти інтересів пролетаріату. Особливе занепокоєння і протести викликало рішення Трумена припинити контроль за цінами, що призвело до їх зростання та появи так званого „чорного ринку”. Численні статті, фейлетони та карикатури на сторінках „Українських щоденних вістей”, радіопередачі „Голос волі”, виступи різних діячів на зібраннях всіляко дискредитували нову „політику наступу на робочий клас, вжиту капіталістичною олігархією та урядовими колами США” [101, арк. 40].

У центрі уваги ЗСАУ та Ліги перебували кілька напрямків роботи: 1) охоплення діяльністю нових членів та створення нових осередків; 2) робота з молоддю; 3) вишкільна робота з дітьми; 4) фінансова підтримка організації. Для збільшення чисельності членства ЗСАУ було розгорнуто кампанію за включення нових 2 тис. членів VII конвенції МРО, наміченої на липень 1947 р. Після завершення Другої світової війни ЗСАУ нараховувала близько 18 тис. осіб. Таким чином, кількість мала зрости до 20 тис. Вербування нових активістів (вони себе називали „будівничими”) відбувалося шляхом запису на різних зібраннях, банкетах, домашніх вечірках. Розростання Ліги американських українців відбувалося менш організовано: з одного боку, її ланки не були настільки чітко оформлені, а з іншого, як зауважив М. Тарновський у доповіді на виконкомі ЗСАУ, причиною цього був паралелізм у роботі активу, при посиленні роботи ЗСАУ відбувалося послаблення в роботі Ліги. Кампанія по вербуванню нових 2 тис. членів ЗСАУ була складовою загальної кампанії Міжнародного робітничого ордену. Головна Рада МРО встановила премії за організацію нових відділів у розмірі 50 та 100 доларів, за умови чисельності відділу не менше 35 осіб.

Поряд із включенням нових членів зі старшого покоління української еміграції була поставлена мета охопити організацією також не менше 500 дітей. Однак суть завдання не вичерпувалося формальним зарахуванням дітей у ЗСАУ. Питання стояло дещо серйозніше. Лідери прорадянського табору

еміграції констатували відсутність достатнього впливу на молодше покоління. На засіданні виконкому ЗСАУ 29 червня 1947 р. було прийнято спеціальне рішення по посиленню роботи з дітьми. Особливо підкреслювалася важливість створення українських дитячих шкіл, оскільки діяли лише дві – в Нью-Джерсі та Нью-Арку. Проблема українських шкіл в якості обов'язкового початкового навчання дітей українських емігрантів обговорювалася на X з'їзді Ліги. По доповіді М. Тарновського були прийняті аналогічні рішення по максимальній активізації цієї роботи.

Друге покоління американсько-української еміграції також привертає спеціальну увагу з боку ЗСАУ та Ліги. Це питання особливо загострилося ще перед Другою світовою війною – на VIII з'їзді Ліги, коли була вироблена програма повернення української молоді через Раду літератури та мистецтва, музичні гуртки та інші форми самодіяльності. У 1941 р. відбулася конференція представників музично-хорових гуртків, а потім і музичний фестиваль, що об'єднав чотири молодіжні хори в Нью-Йорку, Брукліні, Нью-Джерсі, Нью-Арку. Охоплено активною діяльністю також Філадельфію, Детройт, Чикаго, Нью-Гейвен. Найбільш важливим каналом для роботи з молоддю, на думку керівників українських прорадянськи налаштованих організацій, стали так звані „англомовні” відділи – культпросвітні, пропагандистські осередки для молодих українців, робота в яких проводилася англійською мовою. За повідомленням О. Ільчука (колишній директор англомовних відділів ЗСАУ), на згаданому засіданні виконкому ЗСАУ влітку 1946 р. вже було 18 таких відділів. Передбачалося збільшити їх кількість до 25. Відбулася конференція англомовних відділів, на яких були присутніми 48 делегатів з 23 районів. На X з'їзді Ліги піднімалося питання про організацію Українських народних шкіл для юнацтва, оскільки знання рідної мови та елементарних основ української культури є необхідною базою для подальшого виховання молодого покоління української еміграції в прогресивному, тобто радянофільському дусі. У проведенні масових заходів Ліга та ЗСАУ часто об'єднувалися з Карпатсько-руським союзом у США.

24 листопада в приміщенні Українсько-американського культурного центру в Чикаго відкрилася окружна конференція ЗСАУ. До президії ввійшли О. Дейчаковський, Т. Соловий, М. Бамбок, П. Гасин, І. Купчак та М. Пилимяк. Зібралось 17 делегатів від 11 відділів та 13 членів окружкому. 29 грудня відбулася також окружна конференція в Детройті. За три з половиною місяці охоплено 146 нових членів, усього в окрузі 1400 членів ЗСАУ. Разом із тим було звернуто увагу на те, що в окрузі не охоплені діяльністю ЗСАУ залишаються 25 тис. українців.

Дещо інакшою організаційно та ідеологічно виглядала інша частина заокеанської еміграції – „соборницька” – численна низка організацій, спілок, федерацій, видань, товариств, які зайняли виразно чітку позицію щодо боротьби за незалежну соборну Україну. З метою зосередження виключно на визвольній акції на українських землях було вирішено відокремитися від решти українства і у 1924 р. було засновано Українську стрілецьку громаду (УСГ). Наступного року УСГ виникла в США. У 1928 р. у Вінніпезі засновано перший невеличкий осередок Громади на чолі з Є. Васишиним. Згодом постали стрілецькі громади в Торонто, Едмонтоні, Саскатуні. У 1929 р. таких відділів вже було декілька. Створена головна управа УСГ на чолі з сотником Косарем, яка координувала працю відділів в усій Канаді. Крім Громади, у Вінніпезі в 1920-х р. створено Комітет оборони політичних в'язнів, який також перебував на платформі творення незалежності українських земель [55, арк. 55–56].

Українська стрілецька громада займалася пропагуванням релігійної толерантності, чим викликала невдоволення у прихильників різних віросповідань, та боротьбу з комуністичними тенденціями, які все більше панували серед українців. Громада намагалася привернути до себе все національно свідоме українство. Зокрема, за підтримки УСГ у Торонто у 1930 р. українське жіноцтво об'єдналося в Організацію українок Канади (ОУК), яка до 1934 р. створила в Канаді близько 20 філій [404, с. 13]. УСГ спочатку співпрацювала в „Українському Голосі”, який прихильно ставився до неї й надавав свої шпальта і для потреб української пропаганди. У 1930 р. в

Едмонтоні УСГ заснувала видання „Новий Шлях”, редагуванням якої займався М. Погорецький. Видавцем став Д. Солянич. Громада майже водночас видавала „Стрілецькі Вісті” у Вінніпегу. Згодом відбулося злиття „Стрілецьких Вістей” із „Новим Шляхом”. Останній став органом УСГ, а потім Українського національного об’єднання. Першим управителем „Нового Шляху” був В. Гривнак. До складу першої дирекції видавництва ввійшли М. Погорецький, С. Васкан, В. Гавриш та А. Глинка. У лютому 1932 р. видавнича спілка „Новий Шлях” оформилася легально. Управителем став А. Глинка, адміністратором – А. Шевчук. Консультантом з юридичних питань – Н. Романюк. Перебуваючи на позиції побудови соборної самостійної України, „Новий шлях” пильно стежив за діяльністю інших організацій та намагався об’єктивно висвітлювати події. У 1933 р. „Новий Шлях” надав окрему сторінку студентському відділу – Українській студентській націоналістичній організації, а із заснуванням організації „Молоді українські націоналісти” (МУН), сторінку було надано їм.

У листопаді 1935 р. Канаду з візитом відвідав М. Капустянський. Він об’їздив майже всю територію країни, виступаючи перед українцями, даючи прес-конференції, зустрічаючись із відомими канадськими політиками та військовиками. Про успіхи цього перебування М. Капустянського в Канаді писало друковане видання УСГ, в якому було зібрано матеріал за 1928–1938 рр. „До зміцнення і поширення УСГ і наших націоналістичних організацій, а зокрема до затіснення зв’язків УСГ із місцевими організаціями, військовими та комбатантськими товариствами дуже багато спричинився ген. М. Капустянський (...). Він виголошував доповіді про політичну ситуацію в Європі і про події в Україні. Завдяки йому в різних місцевостях Канади, які до того часу були недоступні для українського націоналістичного руху і його братніх організацій, творилися філії УНО... Він ясно інформував наших англійських і французьких співгорожан про наше національне минуле, про наші змагання і про цілі українського народу” [302, с. 103].

До складу УСГ не могли увійти усі бажаючі, оскільки за своїм характером належала до ветеранських, а отже це поставило на порядок денний необхідність

створення на початку 1930-х років в Альберті Українського національного об'єднання (УНО). Головою організації став О. Григорович. Протягом 1932–1934 рр. Об'єднання створило свої три великі філії в різних районах Торонто. Стрілецька громада та Організація українок Канади ввійшли до складу УНО [404, с. 14]. При філії УНО в Торонто у 1935 р. з'явилася група „Молоді українські націоналісти” (далі – МУН). До середини 1930-х рр. УНО вже мало 7 новозаснованих філій в Альберті, 7 – у Саскачевані, 5 – у Саскатуні та Онтаріо. Ці організації творили разом систему цього в майбутньому найбільшому об'єднанні еміграції в Канаді. Для фінансування витрат на українську справу, яку вони популяризували, було створено Український одноцентовий фонд, члени якого щорічно сплачували три долари і 65 центів.

Релігійне протистояння та протидія радянської „п'ятої колони” були серйозною завадою для перетворення УНО в серйозного репрезентанта українства в Канаді та, відповідно, чинника єднання позиції різних організацій у справі вирішення „українського питання”. Лідери Об'єднання Є. Васишин, М. Погорецький, Т. Павличенко, В. Коссар розробили проект організаційної надбудови для організацій, що виразно перебували на платформі ідеї української незалежності, а УНО могло відіграти роль спрямовувача їхньої діяльності. Але ідея зустріла потужний опір із боку Братства українських католиків, які мали досить сильні позиції в організації. Так, влітку 1935 р. у Саскатуні пройшла II-а крайова конференція УНО, УСГ, ОУК, МУН та УСНО. Одночасно відбулася і крайова конференція ОУК з її численними філіями, яка головою управи обрала А. Павличенко. Конференція УСГ обрала своїм головою І. Гулля, МУН – Є. Малайчука, Р. Лозинського та П. Калика, УСНО – П. Савчука. Незважаючи на мету, яку переслідували ці два важливі для еміграції заходи, не змогли згладити серйозні протиріччя між УНО та УСГ та виробити спільну тактику дій. Еміграція чинила протидію процесу консолідації українців навколо Об'єднання через його активну участь у визвольній боротьбі на окупованих теренах та тісне зближення з ОУН, що нібито суперечило прямому призначенню УНО – розв'язання внутрішньоєміграційних проблем.

Згодом, аж у 1940 р. усі українські національні творчі сили у Канаді вдалося об'єднати у Комітет українців Канади, який став офіційним представником інтересів українців, бо до того часу кожна організація прагнула робити це самостійно, що призводило до відсутності єдності.

Українці, які волею історичних обставин опинилися в США і мушили інтегруватися в це суспільство, так само як і в Канаді, долали низку проблем на шляху вироблення єдиного підґрунтя для створення об'єднавчої структури, що могла гідно презентувати українську справу перед міжнародною спільнотою. Так, протягом 1924–1925 рр. у результаті тривалої підготовки засновано Українську стрілецьку громаду, яка налагодила контакти з європейськими еміграційними центрами – спочатку з окремими організаціями, що зайняли самостійницьку позицію, а потім і з об'єднаннями та спілками.

Організації політичного характеру, навколо яких гуртувалася українська молодь в Європі, шукали можливості залучення до активної співпраці відповідних осередків у США, відряджаючи туди своїх представників. Молодіжну групу репрезентував у США О. Брусак, на якого були покладені завдання організаційного характеру щодо зв'язків з українською еміграційною молоддю в США. Однак українське зарубіжжя в Америці було досить неорганізованим, розрізненим, до кінця 1920-х років між ним не було єдності, а тому була відсутньою організація, яка б могла безпосередньо контактувати з соборницькими організаціями в Європі [77, арк. 7].

Досить тісно з організаціями в Європі контактувало Об'єднання українських організацій в Америці (ОУОА), центральний офіс якого знаходився у Філадельфії. До нього входили численні організації з Нью-Йорку, Клівленда, Філадельфії, Чикаго, Бостона. Завдяки українській пропаганді серед представників ОУОА формувалося уявлення про практичну діяльність українців у Європі, про заходи по об'єднанню зусиль у виробленні спільної позиції щодо визвольної боротьби на окупованих землях та її підтримки.

Найбільші надії на гідну репрезентацію „українського питання” не лише перед американською спільнотою, але й в цілому перед міжнародною

спільнотою покладалися на одну з найпотужніших у США формацій – Організацію державного відродження України (далі – ОДВУ). Вона виникла завдяки багаторічній агітаційній роботі з боку Проводу ОУН. ОДВУ активно привертала увагу міжнародної громадськості до української справи, як на сторінках журналу „Націоналіст”, так і під час проведення численних масових акцій протесту, зібрань, на яких виголошувалися матеріали агітаційного характеру, реферати на історичну тематику, що висвітлювали державницькі прагнення українців, реальне становище, в якому протягом 1920-х – 1930-х рр. опинилися окуповані українські землі. Поширюючи ідею самостійності України, ОДВУ також займалася практичною діяльністю. Досить активно проходили антирадянські акції в Нью-Йорку. Зрозуміло, що ці заходи зустрічали значний опір з боку американських комуністів та збільшовичених українців. Комуністи перед цими акціями закидали вулиці міста прокламаціями антиукраїнського змісту. Нерідко між ними і націоналістами на вулицях відбувалися бійки. Під час однієї з акцій ОДВУ, Січам та іншим молодіжним організаціям вдалося зібрати понад 10 тис. українців і повести їх вулицями Нью-Йорку. Ця подія мала величезний резонанс, бо якраз співпала з перебуванням М. Літвінова у Вашингтоні. Антирадянський протест був широко висвітлений засобами інформації, завдяки чому про ці події дізнався весь світ. Подібні протести також пройшли і в Чикаго.

Об'єднання української еміграції в США відбулося зі створенням Українського конгресового комітету Америки (далі – УККА), дещо швидше, ніж це сталося в Канаді. Проте УККА почав свою діяльність лише після того, як канадські українці почали виступати єдиним фронтом. Це об'єднання було корисним не тільки для самих українців, але і для країни їхнього перебування – Канади, яка перебувала на боці західних союзників. По завершенні Другої світової війни і КУК у Канаді, і УККА в США відіграли досить важливу роль у захисті інтересів українських біженців в Європі, яких намагався взяти під свій контроль СРСР та вжити щодо них відповідних репресивних заходів.

Діяльність УСГ, УНО, ОУК та МУН полягала переважно у поширенні інформації про реальний стан на окупованих українських теренах та актуалізації питання про важливість здобуття Україною незалежності. Саме на таких засадах ці організації прагнули згуртувати канадських українців, шукати способи надання фінансової та моральної підтримки визвольній справі на українських землях. Це була боротьба пером на сторінках „Нового Шляху” та шляхом проведення різних зібрань, віче, мітингів.

Ускладнення подій на українських землях вимагало потужної підтримки із боку еміграції, чого остання не могла в повній мірі дати. Причиною були внутрішні протиріччя, як в еміграційному середовищі Канади, так і США. У той час існували вже чотири потужні організації – Братство українських католиків (БУК), Союз українських самостійників (СУС), Союз гетьманців-державників (СГД) та Українське національне об'єднання (УНО). Всі вони перебували в опозиції до комуністичного табору. Перші дві організації склалися переважно з членів, що прибули до Канади на початку ХХ ст., а останні дві – з повоєнних іммігрантів. Кожна з цих організацій розуміла потребу вжиття заходів щодо привернення уваги канадського уряду до „українського питання”, але між ними виникала проблема своєрідної конкуренції, яка з цих організацій має більше повноважень робити це. Було очевидним, що розсварені канадські українці нічого не вдіють, що неспроможні надати справжню очікувану підтримку українським теренам, де посилювалися переслідування не лише під радянською владою, але й під поляками, румунами, а в Карпатській Україні – під чехами. „Новий Шлях”, як єдиний канадський часопис, що перебував на засадах соборності, будучи вірним гаслу „наша сила в нас самих”, разом з проводом організації УНО закликали українську громаду до об'єднання в лавах УНО. Невдовзі УНО перетворилося на потужну і досить динамічну організацію, однак до справжнього єднання усіх національно свідомих українців Канади було ще дуже далеко.

Для провідників УНО В. Коссара, В. Гультая, Е. Василюшина, М. Погорецького та Т. Павличенко було зрозумілим, що в такий спосіб

об'єднати українську громаду в Канаді неможливо, тому вони почали пропагувати організаційну надбудову, яка б могла координувати працю українських організацій Канади та стати репрезентантом всієї української громади перед урядом. Однак інші організації до ідеї об'єднання ставилися досить скептично, особливо під егідою УНО. Противники цієї ідеї закидали УНО те, що вона віддає перевагу справам на українських землях, а не канадсько-українським, а отже їм не хотілося бачити УНО в ролі члена-засновника центральної репрезентації канадських українців. Крім того, були висунуті обвинувачення в підтримці фашизму та націонал-соціалізму.

Розгортання подій у ЧСР та Карпатській Україні протягом 1938–1939 рр., проголошення спочатку автономії, а згодом і самостійності краю спонукали УНО, щоб поставити українську громадськість Канади перед фактом і в порозумінні з членом Братства українських католиків В. Кушнірем створили Український репрезентативний комітет. У відповідь діячі Союзу українських самостійників проголосили створення Українського центрального комітету.

Початок Другої світової війни вимагав від українства Канади, яка також вступила у війну на боці Великобританії, посиленої та узгодженої праці. Відповідно влада Канади вимагала від української громади припинення чвар та протиріч на ідеологічному ґрунті. Для здійснення цього завдання уряд визначив двох представників проф. Дж. Сімпсона та д-ра Т. Філіпса, щоб вони виступили в якості посередників у перемовинах з українськими організаціями у справі формування єдиної центральної репрезентації українців Канади. Фактично, канадський уряд поставив ту саму вимогу, до чого протягом багатьох років прагнули самі лідери УНО. Восени 1940 р. велися затяжні перемовини з представниками українських організацій та остаточно 7 листопада вони завершилися створенням Комітету українців Канади (далі – КУК). Хоча УНО найбільше пропагувало створення організаційної надбудови – репрезентації усіх канадських українців, у кінцевих перемовинах воно пішло на значні поступки і представник УНО отримав лише роль координатора, а людина від БУК – президента, від СУС – заступника.

КУК представляв українську громаду перед урядом не лише в часи Другої світової війни, але й в повоєнний час. Тоді в Західній Європі перебували сотні тисяч українців, що втікали від радянських переслідувань, щоб не „мандрувати” неозорими просторами Сибіру та не загинути з голоду. КУК став загальноукраїнською організацією, тобто надпартійною та надконфесійною формацією, тому це дозволило йому вжити заходів у справі втікачів за принципом приналежності до українства, а не до певної території чи конфесії. КУК відіграв значну роль у формуванні Української національної ради в 1948 р. та її Державного центру як єдиного політичного репрезентанта України. Якщо вийти за хронологічні межі, то потрібно зауважити, що протягом 1950–1960-х років дещо згладилися релігійні та політичні протиріччя, що й створило передумови для того, що саме українська спільнота Канади стала основою при формуванні Світового конгресу вільних українців у 1967 р. Створення Комітету українців Канади в 1940 р. та Світового конгресу вільних українців треба завдячувати популяризації ідеї побудови самостійної соборної України.

Дещо подібні процеси відбувалися в Аргентині, де теж осіла частина української еміграції. Зокрема, в кінці 1929 р. виник перший український осередок при товаристві „Просвіта” як відділ допомоги УВО. До складу цієї групи ввійшли: Т. Хомишин, В. Марак, О. Вудкевич, І. Кривий та ін. Гурток мав займатися кольпортажем видань УВО та збиранням коштів на Визвольний Фонд. Проте, під час перемовин із головою „Просвіти” В. Гимоном, з’ясується, що вони категорично проти того, щоб перетворювати культурно-просвітницьку організацію на націоналістичну, чи при ній відкривати націоналістичну філію. До цих перешкод додалися інші чиники, зокрема, світова економічна криза, поширення комуністичних настроїв серед українців. У 1930 р. друкований орган „Просвіти” часопис „Українське слово” опинився на межі банкрутства, без редактора і адміністратора. І. Кривий, як секретар „Просвіти”, перебирає на себе видання цього часопису з метою отримання можливості друкувати на його сторінках матеріали про українську справу. Іноді сюди він передруковував публікації з „Сурми”. Так справи тривали до весни 1933 р., коли за сприяння

М. Примака було створено ініціативний комітет для заснування Стрілецької громади у Республіці Аргентина. У листопаді відбулися установчі збори Громади, до якої тоді ввійшло понад 200 осіб. У 1933 р. УСГ створила філії в м. Беріссо, Авеллянеда та Кордоба [308, с. 369]. Молодь об'єдналася у товариство „Сокіл”, яке визнало ідеологію націоналізму та підпорядковувалося проводові ОУН. У 1938 р. за сприяння одного з діячів ОУН О. Сеніка-Грибівського відбулося злиття Громади та „Сокола” в єдину формацію – Організацію державного відродження України (ОДВУ) в Аргентині. Головою став М. Григоращук, а секретарем – М. Примака. З метою поширення інформації про українську справу було розпочато випуск часопису „Українія”. У 1939 р., через нагнітання міжнародної ситуації, в Аргентині було заборонено організаціям підпорядковуватися закордонним центрам, у тому числі і ОУН. Тому в ОДВУ відбулася реорганізація і з'явилося товариство під назвою „Відродження”, яке заснувало тижневик „Наш Клич”. Його редактором з 1947 р. став Є. Онацький. Щодо молодіжних націоналістичних груп, то в роки Другої світової війни, на зразок канадської, створено секцію МУН.

Таким чином, зародження перших політичних осередків на американських теренах супроводжувалося розв'язанням цілого ряду проблем та доланням перешкод релігійного, ідеологічного, навіть особистісного характеру. Проте, цей процес дав змогу провідникам руху певною мірою виявити можливості і готовність еміграційних осередків до співпраці з іншими еміграційними центрами, що діяли в Європі, у справі визволення українських земель. Окремі аспекти діяльності двох протилежних за ідеологічними орієнтаціями політичних таборів свідчать про те, що радянська пропаганда використовувала усі шляхи та методи для дискредитації представників українського визвольного руху, які вимушено опинилися за океаном. Більше того, напрямки роботи та масштаби прорадянськи налаштованих організацій свідчать про підривною роботу проти країни, яка фактично дала їм притулок. Радянська „п'ята колона” намагалася якнайглибше укорінити в свідомість канадських і американських українців всі принади соціалістичного способу життя, дезінформуючи при

цьому про реальний стан речей в УРСР. Така ситуація ще більше поляризувала два умовні ідеологічні табори заокеанської еміграції – прорадянськи налаштований і той, що об'єднаний був навколо ідеї соборної самостійної України. Розкладова діяльність тих українців, що популяризували всіляко радянський спосіб життя та дискредитували національну ідею, а разом з тим державну незалежність України, лише створювало додаткові перешкоди для актуалізації „українського питання” та зацікавлення ним впливових іноземних чинників.

4.2 Ідея самостійної соборної України як платформа об'єднання зусиль еміграційних центрів у європейських країнах.

Фактично українська еміграція бачила своє призначення в двох напрямках діяльності – культурному та політичному. Саме останній зводився в першу чергу до активної пропаганди та належного висвітлення української справи на міжнародній арені й паралельно вироблення спільних засад для єднання національних сил у боротьбі за незалежність. Багаточисельність, організаційна та ідейна розрізненість еміграційних груп, урядів, перенесення конфронтації між ними на закордонний ґрунт – це той комплекс проблем, характерний для усього міжвоєнного і пізнішого періодів існування української еміграції. У різних країнах українські політичні кола робили спроби об'єднати всю еміграцію, але всі вони виявлялися невдалими і нежиттєздатними.

Окрему еміграційну хвилю творили рештки формувань армії УНР, що в листопаді 1920 р. залишила українські терени і опинилися в таборах інтернованих. Після листопадових домовленостей 1919 р., укладених між УГА та Добровольчою армією і виходу Української Армії з війни (за домовленістю УГА не мала бути використана в боротьбі з армією С. Петлюри) армія УНР залишилася на полі бою на одинці. 26 листопада армія УНР під час відступу опинилася в повній ізоляції – у трьох напрямках її рух блокувався денікінцями, поляками та Червоною армією. Наприкінці листопада 1919 р. становище Армії УНР ускладнилося настільки, що у перших числах грудня поляки без опору

зайняли ту невелику решту території, яку ще контролював український уряд. З огляду на це, 4 грудня 1919 р. вирішено провести рейд Української Армії по запіллю ворога більш відомого як Перший Зимовий похід Армії УНР на чолі з М. Омеляновичем-Павленком. Тоді ж у грудні 1919 р. С. Петлюра вирішив „спробувати врятувати те, що можна, навіть жертвуючи Східною Галичиною” [68, арк. 86–86 зв.]. Перемовини завершилися підписанням Варшавського договору, згідно з яким, польська сторона визнала УНР, кордони по річках Збруч і Горинь (полякам відійшли Холмщина, Підляшшя, Посяння, Лемківщина, 5 повітів Західної Волині і частина Полісся, а також Галичина). УНР відмовилася від претензій на галицькі землі. Армія УНР перейшла в польське підпорядкування. Вчинок С. Петлюри викликав негативну реакцію з боку Є. Петрушевича та Української національної ради, а також ряду українських політичних діячів [там само]. Проігнорувавши ряд пунктів військової конвенції 1920 р. щодо творення українських з'єднань, Польща надала військову допомогу УНР у боротьбі з більшовицькими військами і при підтримці сил Антанти навесні 1920 р. відкинула Червону армію за р. Буг.

Небажання поляків дієво допомагати створенню численної Української Армії, дуже обмежена кількість зброї, що була надана Армії УНР, до певної міри спричинилися до фатальних наслідків кампанії 1920 р. Не маючи намірів продовжувати боротьбу з більшовицькою Росією, 12 жовтня 1920 р. Польща укладає у Ризі з нею прелімінарні домовленості, що означало зраду інтересів УНР. Українська армія була залишена віч-на-віч із радянськими військами. Звернення С. Петлюри до Ю. Пілсудського щодо надання підтримки не вплинули на загальний напрям польської політики – на досягнення політичної і військової угоди з Москвою. На той час Польща не була зацікавлена у створенні суверенної України на своїх східних кордонах, вважаючи за краще піти на поділ української території з більшовицькою Росією, фактично денонсуючи свою квітневу політичну конвенцію 1920 р. 21 листопада 1920 р. Армія УНР змушена була відійти за р. Збруч, заклавши початок масового виходу політичної еміграції з Наддніпрянщини. За тиждень до того до Польщі з

Кам'янця-Подільського вирушив уряд УНР і очільник держави С. Петлюра. Польський кордон перейшла 6-та дивізія УНР на чолі з генералом М. Безручком, 3-тя дивізія на чолі з генералом О. Удовиченком, Київська – очолена генералом Ю. Тютюником, Херсонська – генералом А. Пузицьким, Волинська – генералом О. Загородським, Запорізька – генералом Г. Базильським, кінна дивізія на чолі з генералом І. Омеляновичем-Павленком. Було відрегульовано правове становище інтернованих українських військ згідно з інструкцією Міністерства військових справ Польщі від 2 грудня 1920 р., за якою Армія УНР визнавалася як дружня та союзна і мала б розташовуватися в порозумінні з Головною командою військ УНР [725, с. 20–21]. Відповідно до спільного плану, виробленого Комісією і Військовим міністерством Польщі, місцем перебування українських військ спочатку стали табори інтернованих. У грудні 1921 р. усі інтерновані українські війська були сконцентровані у таборах Каліш, Щепорно і Стржалково. Крім цього, у м. Ченстохові на цивільному становищі тимчасово перебували урядовці і старшини Військового міністерства і Генерального штабу Армії УНР. Загальна чисельність Української Армії на 20 січня 1921 р. становила 17 тис. 464 осіб. У таборі Олександрів перебувала 4-та Київська і 6-та Січова стрілецькі дивізії. У Вадовицях зосередилася І Запорізька стрілецька і Окрема кінна дивізії, а також Державна Спільна Юнацька Школа та нечисленні окремі відділи Армії УНР. До 20 червня 1921 р. групу у Вадовицях очолював командуючий Окремою кінною дивізією генерал-хорунжий І. Омелянович-Павленко. У таборі Ланцут перебували 5-та Херсонська і Кулеметна дивізії, Окремий корпус кордонної охорони, Спільна Юнацька Школа, Окрема кордонна Могилівська бригада та інші відділи Армії УНР [42, арк. 3–5]. Отже, до середини 1920-х рр. Польща для частини української еміграції залишалася значним центром перебування з таких причин: по-перше, після підписання у 1920 р. Варшавського договору Польща і УНР стали союзницями; по друге, оскільки українські емігранти мали надії на швидке повернення на рідні землі, для них мало значення перебування поряд із

Україною. У Польщі розгорнув діяльність уряду УНР в екзилі. Тут проживала більшість його членів і співробітників, у тому числі й наступник С. Петлюри в якості головного отамана й президента УНР А. Лівіцький. Українська еміграція в Польщі була досить консолідованою через те, що у своїй переважній більшості визнавала платформу еміграційного уряду УНР. Якщо військова еміграція перебувала в Польщі в таборах інтернованих, то С. Петлюра, члени уряду, міністерства УНР, цивільна і військова канцелярія голови Директорії й головного отамана перебували в Тарнові. На перших порах уряд діяв легально, але брак коштів зашкодив цьому. Укладення у березні 1921 р. у Ризі мирного договору призвело до втрати урядом УНР такого статусу, а заміною українського посольства у Варшаві став громадсько-допомоговий Український центральний комітет. До середини 1930-х рр. кількість українських політемігрантів у Польщі зменшилася від 40 тис. до 10 тис. осіб, що свідчило про масовий переїзд до інших країн, у першу чергу до Франції.

Наприкінці 1920 р. значна частина української еміграції з Польщі та інших країн почала переселятися до Франції. У 1920-х – 1930-х рр. еміграція до Франції стала найчисельнішою, особливо після припинення існування таборів інтернованих у Польщі і до Франції переселилися колишні воїни армії УНР. За тими відомостями, які подавав УЦК у Варшаві, до середини 1925 р. у Франції опинилося майже 2 тис. українських емігрантів із Польщі. Наступного року до них додалося ще кілька тисяч осіб із цієї країни. Згідно зі статистичними даними, наведеними під час першої конференції української еміграції в Європі, яка проходила в Празі у 1929 р., загальна кількість українських емігрантів, що проживали на той час у Франції дорівнювала майже 10 тис. осіб. Негаразди, що охопили світову економіку у 1929–1933 рр. загальмували процеси імміграції до Франції [742, с. 170–172]. У Франції українські емігранти розгорнули активну суспільно-політичну та громадську діяльність. До французької столиці переїхали деякі установи уряду УНР в екзилі та сам С. Петлюра. У Парижі оселився і В. Прокопович, який невдовзі, після трагічної загибелі С. Петлюри, очолив екзильний уряд УНР. Серед відомих українських державних,

політичних, військових діячів, які емігрували до Франції були О. Шульгін, М. Капустянський, О. Бойків, І. Косенко, І. Борщак та ін. Поступово тут було засновано мережу емігрантських осередків.

Вихідці з українських земель, що оселилися в Німеччині, протягом 1920-х – 1930-х рр. створили теж чималу емігрантську оазу. По завершенні національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. Німеччина неохоче приймала українських емігрантів, відповідно не сприяючи їхній адаптації до іноземного суспільства. Осередки, які тут створювали українці, не були багаточисельними і їх було надто мало. Логічно, що в Німеччині в результаті такого стану речей до початку 1930-х рр. не виникла жодна потужна українська організація, за винятком Комітету допомоги втікачам із Західної України, Союзу українських старшин, „Східно-Європейської Кореспонденції”, Союзу хліборобів–державників, клубу „Україна”, Українського національного об’єднання [313, с. 205].

Після підписання версальських домовленостей у Німеччині зосередилося понад 100 тис. інтернованих українців із числа полонених російської армії, які перебували під опікою Військово-санітарної комісії у Німеччині. За сприяння місії в таборах у Раштадті, Бадені, Веслярі й Зальцведелі виникали українські громади, засновувалися українські установи. Після звільнення з таборів основна маса колишніх військовополонених повернулася на батьківщину. Загальне число українців, які в 1920–1930 рр. залишилися в Німеччині, сягало 15 тис. Для влаштування долі українців у Берліні було засновано Комітет для біженців із західноукраїнських земель в Німеччину. Найбільш згуртованою емігрантською групою в Німеччині у 1920-х рр. залишалося вищих навчальних закладів Берліна, Лейпцига, Мюнстера. У Берліні виникла Спілка студентів-українців у Німеччині, яка розширила свою діяльність серед молоді Кіля, Данцига, Геттінгена, Лейпцига. Також тут активно пропагували українську справу студентські організації „Основа” та „Українське академічне товариство”. Неабияку роль в популяризації „українського питання” в Європі відігравав Український науковий інститут у Берліні (далі – УНІ), фундатором якого був П. Скоропадський. Спочатку його очолив відомий історик

Д. Дорошенко. Інститут став справжньою академічною оазою, де був зібраний найкращий науковий потенціал – Д. Антонович, В. Залозецький, Б. Крупницький, З. Кузеля, С. Смаль-Стоцький, І. Мірчук, Я. Рудницький, І. Горбачевський, В. Старосольський, С. Томашівський, О. Колесса. Через публікацію наукової літератури з історії України, географії, картографії, етнографії, зосередження величезного пласту праць з українознавства, створення бюро розсилок, яке займалося розповсюдженням літератури про Україну в Канаді, Палестині, Швейцарії, Китаї, Голландії, Бельгії, Фінляндії, Італії, США, Великій Британії робилася неоціненна справа – світ у такий спосіб дізнавався про минуле і сьогодення України, її геополітичне значення в системі міжнародної політики, а „українське питання” отримувало чітке наукове обґрунтування.

Румунія в 1920-х – 1930-х рр. теж стала країною, де осіла значна частина українських емігрантів з Наддніпрянської України. Чисельність їх сягала 5 тис. осіб. Так, наприкінці осені 1920 р. у Румунії опинилися регулярні відділи Армії УНР, відрізані від головних сил Української Армії. У результаті прориву більшовиками українського фронту в районі дислокації 3-ої Залізної дивізії неподалік від Могилів-Подільського румунський кордон перейшла 2-га кулеметна бригада 3-ої Залізної дивізії. Частини 3-ої Залізної дивізії, зокрема, її Штаб та І кулеметна бригада відійшли через Ярошів на Курилівці-Муровані. Однак 2-га кулеметна бригада Г. Порохівського була притиснута до Дніпра. Вночі 11 листопада бригада здійснила переправу, маючи на меті невдовзі з'єднатися з головними силами УНР, що відступали на Кам'янець-Подільський. Через українського представника почалися перемовини з румунською стороною з приводу тимчасового розташування українців у Румунії. Однак дозвіл з румунської столиці надійшов надто пізно і втратив свій сенс, бо уряд УНР відступив у Польщу [592, с. 252–253]. Наприкінці 1920 р. відділи УНР на теренах Румунії було інтерновано, а з ними і цивільних громадян УНР, долею яких опікувався уповноважений Військовий представник Уряду УНР, член Вищої військової ради генштабу, очільник військового відділу при

дипломатичному представництву УНР у Румунії генерал С. Дельвіг [726, с. 28]. Українських військовиків було переведено до Фегерашу, Брашова та Джурджу. У румунських таборах опинилися Низова партизанська бригада В. Сірка, відділ Є. Якубенка, А. Гулого-Гуленка [669, с. 258–259]. До 2-ї кулеметної бригади полковника Г. Порохівського приєдналися окремі військовослужбовці з інших регулярних частин армії УНР, з Українського катеринославського коша з армії Врангеля, рештки загонів Н. Махна. Начальником інтернованих українських військ у Румунії було призначено підполковника Г. Порохівського. Після ліквідації в середині 1920-х рр. таборів інтернованих більшість емігрантів переселилися до Німеччини, ЧСР, Франції, Канади. У 1930-х рр. найбільше українських емігрантів було зосереджено в Бухаресті, Пятра-Нямц, Гімеші, Брашові, Бакеу, Дорна-Ватрі.

Наприкінці 1920-х років близько 15 тис. українських емігрантів зосередилися у Королівстві Югославія. Офіційна влада досить поблажливо сприймала російську еміграцію, водночас проявляючи вороже ставлення до української громади. Нерідко представники російської еміграції займалися антиукраїнською пропагандою, що виявлялося в діяльності різних груп, організацій, секцій. У зв'язку з цим життя більшості вихідців з України в умовах еміграції проходило в складі загальноросійських біженських колоній, економічних, культурно-просвітницьких та громадсько-політичних організацій та товариств. Частина галичан перебувала тут, зокрема в Загребі, Сараєво, Баня-Луці ще як колишні австрійські урядовці; пізніше українська політична еміграція поповнилася учасниками визвольних змагань. Уряд ЗУНР на початку 1919 р. вислав до Белграда свою дипломатичну місію. З весни до осені 1919 р. тут діяла українська військово-санітарна місія (згодом місія Українського червоного хреста на Балканах, у жовтні 1919 р. перенесено до Бухареста) [742, с. 219]. Потреба у створенні протидії асиміляційним тенденціям в еміграційному середовищі штовхала до створення українських організацій. У 1923 р. у Загребі засновано „Просвіту”, яку очолив А. Кравець, пізніше – В. Войтанівський. Філія цього товариства з'явилася і в Белграді. Наддніпрянці

об'єдналися в Українську громаду в Белграді, яку очолив В. Андрієвський. У 1933 р. українські громади в Белграді увійшли до складу Союзу українських організацій у Королівстві Югославія, в якому головував Г. Шевчик. Наприкінці 1930-х років до найбільш впливових належала Українська громада (Белград) та „Просвіта” (Загреб) з мережею осередків, що входили до складу Союзу. Низку організацій створило в Югославії українське студентство [91, арк. 3].

Українська еміграція в Болгарії переважно належала до російського емігрантського комплексу. Після підписання Брест-Литовського мирного договору УНР та Болгарія обмінялися дипломатичними представництвами. Українську дипломатичну місію очолив О.Шульгін. У 1920-х рр. у Софії виникло Болгарсько-українське товариство, на яке покладалися завдання розвитку двосторонніх відносин між країнами в галузі економіки, політики, культури. Головою товариства був професор Софійського університету, колишній надзвичайний і повноважний посол Болгарії в УНР І. Шишманов. Для того, щоб чіткіше відмежуватися від російського еміграційного середовища у болгарській столиці було створено перший суто український еміграційний осередок – Українську громаду в Болгарії, яка переважно себе презентувала як просвітницька організація. Найбільшими місцями зосередження українських емігрантів були болгарські міста Софія, Пловдив, Варна, Бургас. Підривна діяльність окремих російських емігрантських організацій на кілька років призупинила українське громадсько-політичне життя в Болгарії, однак уже наприкінці 1920-х рр. у столиці виникає Українське об'єднання, яке очолив Б. Цибульський. Восени 1934 р. у Болгарії засновано Союз українських організацій, який об'єднав у своєму складі десяток українських організацій.

Малочисельними були українські осередки на теренах Бельгії, Швейцарії, Італії та Великобританії. Зокрема, у Бельгії еміграція з українських теренів налічувала понад півтисячі осіб. Наприкінці 1920-х рр. у бельгійському місті Льєж виник Національний союз українських студентів. Невдовзі його штаб-квартиру було перенесено до м. Лювен, неподалік Брюсселя. У 1930-х рр. кількість української студіюючої молоді у Лювені зросла до 80 осіб. У 1920-х

рр. виникла організація „Європейська федерація українців на чужині” на чолі з Д. Андрієвським, яка за підтримки інших українських організацій активно привертала увагу міжнародної спільноти до становища українців на рідних землях [27, арк. 97]. У Швейцарії кілька десятків українських емігрантів гуртувалися навколо Українського клубу, очолюваного П. Чижевським, а пізніше Є. Бачинським. Клуб діяв як непартійна установа всіх українців, що перебували у Швейцарії. Серед його членів були й іноземці, які прихильно ставилися до державницьких прагнень українців та намагались привернути увагу міжнародної спільноти до становища окупованих земель. Незабаром у Женеві виникло студентське товариство „Україна”. Українці, які з’явилися у Швейцарії наприкінці 1920–1930-х рр., невдовзі емігрували до Франції [742, с. 174–175]. Після Першої світової війни в Італії нараховувалося близько 130 тис. полонених та інтернованих українців [746, с. 52]. Тут перебували дипломатичні місії УНР на чолі з Д. Антоновичем і ЗУНР під керівництвом О. Колесси. Окреме дипломатичне представництво від Західної України у Ватикані очолив М. Тишкевич. Ще з часів національно-визвольних змагань в якості дипломата, публіциста, науковця, голови Пресового бюро в Римі перебував Є. Онацький, який розгорнув активну діяльність по пропаганді української справи перед міжнародними чинниками, як на політичному, так і на науковому рівні.

Протягом другої половини 1920-х – 1930-х рр. Чехословаччина стала одним з найбільших центрів зосередження української еміграції, створивши при цьому сприятливі умови не лише для адаптації, але й для повноцінного розгортання громадсько-політичної та культурної діяльності. Значна матеріальна підтримка з боку уряду ЧСР уможливила заснування низки академічних установ, товариств, організацій, спілок. Прага і Подєбради перетворилися у своєрідну академічну оазу для українських емігрантів. У Празі діяв Український вільний університет, Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова, у Подєбрадах – Українська господарська академія [86, арк. 5; 242, с. 248, 348]. Тут діяли десятки емігрантських наукових, фахових, громадських і культурно-освітніх товариств та установ, які прямо чи опосередковано сприяли

поінформуванню європейської спільноти про стан справ на українських землях, що перебували під окупаційними режимами. Функціонували осередки політичних організацій різних ідеологічних орієнтацій. Майже до кінця 1920-х рр. найбільш популярними та впливовими серед еміграції ЧСР залишались партії соціалістичного табору, що було зумовлено низкою чинників. Лідери лівих партій мали значний досвід діяльності, у тому числі, у налагодженні дипломатичних стосунків з урядовими колами європейських країн, зокрема, з президентом ЧСР Т. Масариком та його оточенням. Після завершення поразкою спроб усамостійнення ці контакти стали у нагоді для влаштування українського політичного активу за кордоном. Чехословацька столиця стала центром розміщення проводів закордонних груп більшості українських партій соціалістичної орієнтації, у тому числі УПСР, УРЦ, УРДП та УСДРП. Натомість центри гетьманського, консервативно-хліборобського та петлюрівського таборів розміщувались у Польщі, Німеччині та Австрії, де ставлення до цих політичних формувань було більш прихильним.

Найбільші осередки у ЧСР зосереджувалися в містах Пльзно, Подебради, Градець Кральовий, Брно, Пшібрам, Острава Моравська. Безумовно, плідну діяльність українська еміграція могла здійснювати лише за умови прихильного ставлення до неї уряду ЧСР. Шляхи вирішення емігрантського питання у ЧСР у 1920–1930-ті рр. і основна мета ініціаторів нового підходу до нього президента Т. Масарика, прем'єр-міністра К. Крамаржа, очільника закордонного відомства ЧСР Е. Бенеша та його заступника, керівника політичного відділу міністерства В. Гірси, який відповідав за практичну реалізацію цієї політики – надали ЧСР в очах Європи авторитету демократичної країни і послужили поштовхом для урядів інших європейських країн згодом переглянути своє ставлення до української еміграції та її прагнень згуртувати власні зусилля навколо пошуку шляхів побудови української державності.

У часи Першої світової війни українсько-чехословацькі стосунки були неоднозначними. Українські гасла автономії у складі оновленої Росії симпатизували Т. Масарикові. Прихильне ставлення Масарика до Центральної

ради різко змінилося з погіршенням взаємин між Україною і Росією. Т. Масарик зайняв нейтралітет у боротьбі між Центральною Радою і більшовиками наприкінці 1917 р. і заборонив підпорядкованим йому військам брати участь у конфлікті. Проголошення незалежності УНР у січні 1918 р. і особливо підписання Брест-Литовського мирного договору Т. Масарик сприйняв негативно. Основним елементом у системі післявоєнної безпеки і регіональної інтеграції на сході Європи мала стати демократична Росія – країна, в якій тривалий час ідея панславізму була досить сильною, що створювало надійний захист для східних народів у боротьбі з пангерманістськими тенденціями. Тому, на думку Т. Масарика, незалежність України можна було розцінювати як послаблення „слов’янства” і, відповідно, він бачив існування України лише в ролі автономної одиниці у складі Росії. Після підписання Акту про злуку між УНР і ЗУНР у січні 1919 р. керівництво ЧСР змушене було рахуватися з проголошенням незалежності України. Цьому зближенню також посприяло ускладнення відносин з Угорщиною й Німеччиною та конфлікт із Польщею, і тому в такій несприятливій ситуації потрібно було заручитися прихильністю з боку сусідньої України. Директорія УНР і уряд ЗУНР добре усвідомлювали значення нормалізації відносин з офіційною Прагою, бо таким чином для України відкривався вільний доступ у Європу, а отже це могло стати позитивним чинником при визнанні УНР і вирішенні питання долі Східної Галичини в інтересах українців. Наприкінці 1918 р. мали місце конкретні кроки в налагодженні напівофіційних контактів між ЧСР і ЗУНР. Т. Масарик пообіцяв підтримку при розгляді галицької справи на Паризькій мирній конференції, а Є. Петрушевич призначив до Праги дипломатичного представника ЗУНР професора С. Смаль-Стоцького. Проте офіційна влада ЧСР досить обережно сприйняла проголошення ЗУНР. У січні 1919 р. прем’єр К. Крамарж відмовився визнати ЗУНР [670, с. 68]. Т. Масарик дав згоду на відкриття дипломатичного представництва УНР на чолі з М. Славинським у Празі. Для забезпечення інтересів ЗУНР у кожній місії гарантувалося місце галичанину, тому уряд ЗУНР призначив до складу місії УНР А. Вітошинського, а також у Празі залишався

С. Смаль-Стоцький. Паралельно у Станіславі та Самборі розгорнули роботу військовій репатріаційній місії ЧСР.

Дещо обережне ставлення Чехословаччини стосовно УНР і ЗУНР залежало від позиції держав-членів Антанти. Причиною загострення чесько-українських відносин на початку 1919 р. стало стратегічне значення Закарпаття, яке мало відіграти позитивну роль у зміцненні зв'язків із Румунією, незважаючи на проголошене включення території Закарпаття до складу ЗУНР у листопаді 1918 р. У цьому питанні чехословацька сторона повинна була обходити дражливі аспекти цього питання. Проте прихильне ставлення ЧСР та її готовність надати необхідну допомогу Директорія вважала важливішими і 22 лютого 1919 р. очільнику закордонного відомства ЧСР був переданий лист від імені Директорії щодо цього та позитивну налаштованість у питанні укладення мирного договору між Польщею та Україною взамін на відмову України від претензій щодо Закарпаття [670, с. 71].

Перехід польських військ та армії під командуванням Ю. Галлера у наступ на східних теренах Галичини наприкінці весни – на початку літа 1919 р. призвели до того, що керівництво ЗУНР та Української галицької армії зробили ставку на практичне втілення ідеї українсько-чехословацької федерації і у такий спосіб було вирішено рятувати армію в напрямі ЧСР. М. Омелянович-Павленко, М. Греков та В. Курманович переважно схилилися до плану переправлення III корпусу УГА до Чехословаччини, а II корпус мав перейти на територію Румунії. Командування УГА очікувало від офіційної Праги виконання своїх зобов'язань згідно з тим, що передбачали оборонні домовленості. Ідея оборонної угоди з чехословацькою стороною передбачала використання технічної допомоги з боку ЧСР для звільнення східної частини Галичини від поляків. Директорія УНР досить прихильно ставилася до такого шляху розв'язання проблеми. Однак С. Петлюра був противником цієї ідеї, про що очільник закордонного відомства УНР В. Темницький мав повідомити офіційне керівництво ЧСР. Однак позиція Праги в цих питаннях перебувала в прямій залежності від рішень країн Антанти.

Вже в період, коли терени Східної Галичини опинилися під польською окупацією, а відносини між УНР та ЗУНР зазнали остаточного краху і уряд ЗУНР змушений був перейти на становище еміграційного, Є. Петрушевич не відмовився від своїх поглядів щодо надання пріоритетності чехословацько-українським відносинам. При цьому бралися до уваги непрості взаємини між ЧСР та Польщею. Тепер відносини офіційної Праги з екзильним урядом Є. Петрушевича проявлялися у першу чергу в наданні усебічної допомоги в утриманні відділів галицьких військ на території Чехословаччини. У середині літа 1920 р. між Є. Петрушевичем, Т. Масариком і Е. Бенешем відбулися перемовини, під час яких було прийнято рішення стосовно перебування галицьких військових частин на території ЧСР. Ці домовленості мали досить велике значення для подальшого функціонування екзильного уряду ЗУНР у Відні. В умовах втрати державної території ці частини УГА могли перетворитися для Є. Петрушевича у досить важливий аргумент, що міг бути використаний для привернення уваги міжнародної громадськості до „українського питання” та, зокрема, у першу чергу, до позитивного розв’язання питання щодо самостійності Східної Галичини.

Ідея українсько-чехословацької федерації залишалася актуальною і після початку польсько-радянської війни. Звісно, що у цьому плані до уваги бралися лише терени Східної Галичини. Однак становище екзильного уряду ЗУНР та розгортання подій у Центрально-Східній Європі влітку 1920 р. не сприяли активізації дій офіційної Праги щодо підтримки федеративних проєктів еміграційного центру ЗУНР у Відні. Чехословаччина обережно будувала свої відносини з Є. Петрушевичем, фактично знявши з себе взяті раніше зобов’язання щодо матеріальної підтримки перебування інтернованих частин УГА, що пояснювалося новим потеплінням у травні – червні 1921 р. відносин між ЧСР та Польщею. ЧСР не могла не брати до уваги факт зміцнення позицій радянської влади в Росії та Україні. Навесні 1921 р. між Харковом і Прагою відбувся обмін торгівельними місіями. До Праги прибув повпред від радянської України М. Левицький, який наполегливо домагався розв’язання питання про

заборону владою ЧСР діяльності дипломатичної місії, яку очолював М. Славинський. У торгівельній угоді, підписаній на початку літа 1920 р. між урядами радянської України та ЧСР, було ратифіковано положення, згідно з яким уряд ЧСР брав на себе зобов'язання в жодному разі не надавати допомогу силам, які боролися проти радянської влади в Україні [242, арк. 50–51].

Отже, формування цілої низки центрів політичної еміграції в країнах Європи після поразки національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. було не лише порятунком для сотень тисяч колишніх українських політиків, дипломатів, військовиків, діячів науки, митців, літераторів. Умови еміграційного життя давали можливість активно продовжити розпочату на українських землях суспільно-політичну та громадську діяльність по пропаганді української справи у світі. Для гідного представлення проблеми визволення окупованих українських територій та творення власної соборної самостійної держави перед міжнародною спільнотою еміграція повинна була презентувати себе не як розрізнене середовище, пересякнуте розмаїттям ідеологічних позицій та поглядів щодо майбутнього України. Потрібно було створити єдину платформу – репрезентаційний орган еміграції, який би не просто представляв її інтереси перед урядами різних країн, але, найголовніше, міг виступати з офіційними заявами, меморандумами, привертати увагу урядів країн, міжнародних організацій та інституцій до важливості вирішення „українського питання” для стабілізації ситуації у Європі.

Одним з перших кроків до вироблення спільної платформи для еміграційного комплексу стало зібрання представників професури та студентських організацій у листопаді 1925 р. у Празі. Учасники цієї наради одноголосно визнали необхідність єдиної репрезентації, але зважаючи на те, що це справа усієї еміграції, визнали перенести вирішення цього питання на зібрання представників від усієї еміграції в ЧСР. У Подєбрадах 18 квітня 1926 р. відбулася нарада представників від товариств, громадських організацій, фондів, установ, навчальних закладів із метою створення загальноеміграційного об'єднання. Тут були представники від Українського вільного університету,

Української господарської академії, Українського правничого товариства, Видавничого фонду ім. В. Доманицького, Української академічної громади, представники табору інтернованих у Йозефові, студентської громади „Каменярі” та ін. Очолили зібрання акад. І. Горбачевський, проф. Іваницький, доц. О. Бочковський, д-р С. Нижанківський, О. Олесь. Саме вони утворили Раду по підготовці до об’єднання. Влітку офіційно заявили про свій вступ до об’єднання 10 організацій, це майже 800 осіб [80, арк. 4–5].

Наприкінці 1920-х потужним еміграційним центром, який об’єднував усе організоване студентство еміграції, був Центральний союз українських студентів (ЦЕСУС). Секретаріат ЦЕСУС подавав таку інформацію про українські організації, які ввійшли до складу Союзу станом на 1924–1925 рр. Західні землі України: Професійна організація українського студентства (ПРОФОРУС), Українське академічне козацтво „Чорноморе” (46 чл.), Українське академічне товариство „Запороже” (63 чл., усього на Буковині 39); Польща: Союз українських студентських громад у Польщі (139 членів), з них Варшава (53 чл.), Краків (15 чл.), Каліш і Щепьорно (табори інтернованих) (71 чл.); Румунія: Товариство українських студентів „Зоря” (25 членів, București, str. Alexandru Jakobani, 31); Болгарія: Українська студентська спілка (40 чл., Софія, вул. Тетевенська, 70); Югославія: Українська студентська громада (25 чл. м. Загреб, Господарський факультет); Український культурно-суспільний гурток (3 чл.); Німеччина: Союз українських студентських організацій у Німеччині (6 чл.), а саме: Спілка студентів-українців Німеччини 115 чл. (дійсних 96 чл.), товариство „Основа” в Берліні (17 чл.), Комітет студентів-українців із Зеленого Клину в Європі, Об’єднання українських студентів-ветеринарів, лісовиків та агрономів (14 чл.), Товариство українських студентів при університеті Альберта в Кенігсбергу (7 чл.), товариство „Основа” в Данцигу (105 чл., адреса: Берлін-Шарлоттенбург, Вінляндштрассе, 37); Австрія: Академічне товариство „Січ” (174 чл., Відень ХУІІІ, вул. Терезієнгассе, 15), Товариство українських студентів „Січ” (87 чл., м. Грац, університет), Товариство українських гірничих студентів „Молот” (27 чл.,

Леобен); ЧСР: Українська академічна громада (370 чл., Прага, Сміхов), Українське студентське товариство „Громада” (282 чл., Прага), Громада українських студентів-емігрантів у ЧСР (205 чл., Прага, вул. Боїшті, 27), Український союз студентів-емігрантів із північно-західної України (63 чл., Прага), Студентська Громада при Педагогічному інституті ім. М. Драгоманова (67 чл., Прага), Академічна громада при Українській господарській академії (333 чл., Подебради, готель „Крале Іжіго”), Громада ім. Франка при УГА в Подебрадах (19 чл.), Українське студентське товариство „Громада” в Брно (18 чл., вул. Антонінська, ресторан „У Коєцьких”), Українська академічна громада в Брно (120 чл.), Кружок українських гірничих студентів „Каменярі” (Пшібрам, 83 чл., Вища гірнична школа) [38, арк. 7].

У перспективі Союз міг би зосередити навколо себе всю українську еміграцію. ЦЕСУС був конгломератом організацій – це понад 4 тис. студентів, які не були об’єднані спільною ідеологічною платформою і тому нерідко в Союзі виникали тертя між крилом поступового студентства та прихильниками перетворення студентської молоді в еміграції у справжню опору для визволення українських земель. Ці протиріччя вибухнули у справжній конфлікт на „кризовому” II з’їзді ЦЕСУС 1 липня 1924 р., коли керівництву ЦЕСУС були виставлені обвинувачення у фінансових зловживаннях, що значна частина коштів виділяється на оформлення документів, стипендії студентам-західнякам і лише „20% всіх доходів ЦЕСУС йде для краєвого студентства” (...). Хоч матеріальне положення студентства в краю гірше ніж за кордоном” [93, арк. 2]. Протистояння призвело до виникнення нової спілки –Ділового об’єднання поступового студентства (ДОПС). Об’єднання мало на меті денаціоналізацію української молоді, щоб за кордоном створити підтримку радянському режиму в УРСР. Розкол дав змогу ЦЕСУС внутрішньо зміцнитися, відсіяти елементи, що вели підривну роботу, а разом з тим і дискредитували українську справу, і визначити свою подальшу політику.

У квітні 1925 р. у листі до Українського студентського бюро преси та пропаганди в Подебрадах провід ЦЕСУС накреслив загальні напрямки

діяльності своїх осередків та організації в цілому. Зокрема, прискорити організацію українського студентського товариства для Ліги Націй у Подєбрадах, розробити відповідні статuti і програми праці та вжити заходів щодо заснування українських товариств для Ліги Націй в інших академічних центрах, де перебуває українське студентство. По одержанню докладних інформацій – матеріалів від міжнародного студентського товариства для Ліги Націй. Бюро повинно поінформувати український загальний про працю цього товариства. Свою працю в цьому напрямі Бюро скеровує до того, щоб на черговій конференції міжнародного товариства для Ліги Націй українське студентство могло належно виступити. Крім публікацій про українське культурне життя в пресі іноземного студентства Бюро повинно розглянути в своїй діяльності в цьому напрямі такі можливості: а) видання відділом міжнародних зносин ЦЕСУС бюлетеня; б) можливість видання ЦЕСУС у травні брошури іноземними мовами для використання її на майбутніх міжнародних студентських конференціях. Спеціальну увагу тут треба звернути на ворожу акцію, яку ведуть у зарубіжній пресі „Об'єднання малоросів”, польське студентство. Підготувати ґрунтовно опрацьований реферат для іноземців (французькою мовою для ознайомлення учасників майбутньої конференції СІЕ) про акцію „малоросів” (Товариство єдності російської культури), який би зміцнив позицію делегатів ЦЕСУС на майбутніх міжнародних студентських конференціях. Далі було б необхідним звернути увагу на чеську пресу, яка час від часу поміщає статті та замітки про акцію „малоросів”. На черговій конференції Європейського студентського допомогового фонду, що відбудеться 4–12 серпня в Женеві українське студентство повинно влаштувати найбільш широку та величаву при сучасних обставинах виставку своєї праці [36, арк. 184].

Як вказується в одному зі звітних документів, станом на 7 травня 1928 р. до складу ЦЕСУС входили такі організації [38, арк. 2–4]:

	Назва організації	Місце розташування управи
1	Українська академічна громада	Prague-Smichov, Pivovar Staropramen, ЧСР
2	Студентська громада при Українському вищому педагогічному інституті в Празі	вул. Школьська, 8 (Високий український педагогічний інститут)
3	Спілка українських студентів	Студентський дім, Прага, на Слупі, ЧСР
4	Спілки українських студентів при УГА	Осідок Прага, Готель „Сентрал” ЧСР
5	Українська студентська спілка	Brno, Nova Ulice № 81, Rest. u Kuncse, ЧСР
6	Українська академічна громада	Brno, ul Pražska 54 Kavarna „U Hajmanu”
7	Гурток українських студентів „Каменярі”	Banska Vysoka Skola, Пшібрам ЧСР
8	Група українських студентів-рутенів у Братиславі	Братиславський університет, p.1 int. Chavala, etud. em medicine ЧСР
9	Об’єднання „Січ”	Австрія, Vienne XVIII, м. Theresienstr. 15
10	Об’єднання „Січ”	м. Грац Університет Австрія
11	Об’єднання українських студентів у Німеччині „Спілка”	Wielandstrasse, 37, Berlin- Charlottenburg-2, Allemagne
12	СУСОНД	Об’єднання студентів-українців, які навчаються у високих школах Німеччини та Данцигу
13	Об’єднання українських студентів сільсько- господарських вищих шкіл у Німеччині	Адреса: Володимир Завальницький (студент мед-ветеринар) Берлін № W87
14	Союз українських студентів „Основа” Данциг	Verein Ukr. Studenten „Osнова” Freie Stadt Danzig Technische Hochschule
15	Громада студентів-українців університету в Познані	м. Познань, Польща
16	Союз українських студентів- емігрантів	Warszawa Polska ul Długa 29, Hotel Polski 11.
17	Об’єднання українських студентів в Польщі	Varsovie, Podvale 16/15
18	Українська громада студентів- емігрантів	Paris, p.1 intern. Du jornal ukrainien “Tryzoub”

		rue Denfert-Rochereau, Paris V
19	Українська студентська громада	Zagreb, Yougoslavie, p.1 intern. De 1 etud Bordoukalo, hospodarsko-sumavski fakultet de Zagreb, SHS
20	Громада студентів-українців	Bloomfield, USA, Etats-Unis de Amerique du Nord
21	Спілка студентів-українців	Harbin, Skvoznaya, 34, Chine
22	Українське академічне товариство „Каменярі” в Пшібрамі	Vysoka škola baňska Příbram
23	Академічний гурток „Каменярі” при Українському інституті в Саскатуні Канада	Саскатун, Канада
24	Об'єднання „Студентська громада” у Львові	Східна Галичина, Львів, Польща, вул. Супінського 18
25	Об'єднання українських студентів Політехнічної школи у Львові	Східна Галичина, Львів, вул. Супінського 18
26	Міжнародна конфедерація студентів	Центральний офіс: Bureau de la Presse, 25, rue du Pepin, Bruxelles, Belgique
27	Національне об'єднання студентів університетів та університетських коледжів Англії та Уельсу	Endsleight Street 3, London W.C.I. England
28	Національне об'єднання студентів Бельгії	24, Boulevard des Piercot, Liege, Belgique
29	Національне об'єднання студентів, Студентська представницька рада університету в Единбурзі	
30	Національне об'єднання студентів в Іспанії	Офіс Pinar 15 Madrid, Espagne
31	Національне об'єднання студентських спілок Франції	Rue de la Bucherie, Paris, France
32	Національне об'єднання студентів Фінляндії	Університет у Хельсінкдорфі, Фінляндія
33	Національне об'єднання студентів Люксембургу	15, Place d'Armes, Luxembourg
34	Студентське об'єднання в Норвегії	
35	Студентське об'єднання в	Sodra Vägen 17, Göteborg 17,

	Гьотебургу (Sveriges Förenade Studentkarer)	Sweden
36	Студентське об'єднання в Цюріху	Швейцарія
37	Національна університетська спілка	Via Sistina 14, Roma, Italia
38	Національна спілка студентів Югославії – об'єднання „Побратімство”	Університет у Белграді, Югославія
Редакції студентських видань		
39	„Gazzetino Universitarion”	Via S, Giovanni Maggiore Pignatelli 2, Naples, Italia
40	„The new student” (Mr. Sassaman editor)	2929 Broadway, New York, USA,
41	Інститут славістичних студій	Rue Michelet 9, Paris, France
42	The London School of Slavonic Studies	
43	Instituto di Europa Orientale	Via Nazionale 89, Roma, Italia
44	Slavisches Institut an der Universität in Leipzig	
45	Redaction „Von Studentium”	Boulevard des Philosophes, 16 Geneva, Switzerland

У 1928 р. ЦЕСУС нараховував 26 філій, в яких було об'єднано понад 4 тис. організацій. Бюро ЦЕСУС очолював президент М. Масикевич, віцепрезидентом був П. Палійчук, до секретаріату входили: М. Тимків, Постоловський, Козак, В. Меринда. Секретарем, відповідальним за спорт, був П. Верещук, відповідальним за редакцію „Студентського вісника” – І. Федів. Секретарями по зв'язкам із закордоном – І. Лосський, В. Орелецький, М. Мухін. ЦЕСУС опікувався низкою видань: „Студентський вісник” (Прага, Головна пошта 411), „Наша Громада” (Подебради, готель „U Krále Jiřího”, Українська господарська академія), „Думка” (Грац, Університет), „Поступ” (Львів, 33, вул. Коперніка), „Життя” (Прага, Студентський дім), „Національна Думка” (Прага, Сміхов, поштова скринька 137) [38, арк. 6].

Наприкінці 1920-х – на початку 1930 рр. денационалізаційні процеси на окупованих українських землях ще більше загострилися, що, в свою чергу, ще більше актуалізувало питання про єднання зусиль еміграційних центрів на

певному спільному ґрунті – ідеї творення Української держави як шляху вирішення „українського питання”. При такому розмаїтті організацій, ідеологічних преференцій, нерідко протидії між окремими емігрантськими осередками об’єднати всіх навколо цієї платформи було надзвичайно складно. Однак розгортання міжнародної ситуації також актуалізувало українську проблему, а тому на еміграцію покладалася місія належної презентації ситуації на окупованих землях, наслідків проведення жорстокої політики денационалізації українського населення з метою привернення уваги міжнародної спільноти до цієї проблеми. Для цього була необхідна згуртованість та узгодженість дій еміграції, створення єдиного репрезентативного органу, який би апелював до міжнародних інституцій не тільки від імені еміграції, але й усього українства. Лише в такому випадку можна було сподіватися на адекватне сприйняття у світі „українського питання” та розуміння його місця в міжнародній політиці наступних років. Йшлося про прагнення створити новий центральний орган української еміграції не лише в ЧСР, але в усій Європі. Нагальність цієї проблеми була викликана подіями осені 1928 р. у Львові та їх наслідками для українського населення на західноукраїнських землях, а в 1930 р. – процесом пацифікації. Неспроможність до узгодженості позицій та небажання поставити загальнонаціональні інтереси вище приватних амбіцій ускладнювали єднання еміграції. До всього, на думку голови Українського комітету в ЧСР Д. Петрашевського, „роз’єднання завжди було на ґрунті грошового забезпечення організації і залежало від того, хто і скільки отримує від влади ЧСР” [85, арк. 1]. Було зрозуміло, що час очікування, розрізненості пройшов і він ні до чого доброго не призвів. Тому треба було створити цей орган, який би об’єднав радикальне крило еміграції, по мірі вироблення ідеологічних засад нового органу та входження до цього утворення українських організацій можна було з’ясувати їхнє бачення шляхів вирішення „українського питання”, а отже чи є справді еміграція опорою і чи готова вона стати єдиним національним фронтом.

Наприкінці 1920-х рр. ЦЕСУС самостійно ініціює та бере активну участь у підготовчих заходах до об'єднання українського зарубіжжя в єдиній спілці. Цей процес його керівництво розпочало з об'єднання молоді, спочатку на рівні спілок в окремих країнах, а згодом у вигляді загальноеміграційного конгломерату молодіжних союзів. Звісно, що керівництво ЦЕСУС не збиралося на цьому зупинятися – в перспективі ЦЕСУС міг згуртувати не лише українську студіюючу молодь, але й взагалі еміграцію у Європі. Для цього він мав змінити свій статус і назву. Так, перший крок було зроблено у листопаді 1928 р., коли у Празі на засіданні управи ЦЕСУС обговорювався текст спільного меморандуму від усього українського студентства, що входило до Союзу. Ним була висловлена спільна позиція щодо переслідувань українського населення та актів вандалізму, вчинених на окупованих Польщею українських землях. Це був з боку керівництва ЦЕСУС своєрідний пошук оптимального варіанту єднання навколо себе найбільш авторитетних та потужних емігрантських організацій, котрі вбачали зняття української проблеми з порядку денного виключно у творенні української державності. На своєму VIII конгресі, який ЦЕСУС провів восени 1930 р., запрошені представники організацій із Польщі, Франції, ЧСР, західноукраїнських земель, Німеччини, Швейцарії прийняли низку резолюцій та комюніке, якими була звернута увага Ліги Націй, Міжнародного Червоного Хреста та інших установ, урядів країн до становища українців під польською владою, до закриття і знищення шкільництва, товариств „Просвіта”, „Пласт”, „Луг”, „Сокіл”, переслідувань української преси. Була поставлена вимога негайного втручання у справу припинення знущань над українцями та формування спеціальної комісії для ознайомлення з ситуацією в Східній Галичині [104, арк. 149–150; 103, арк. 70–72]. Проте саме така постановка питання відштовхнула аполітичну частину еміграції, яка хотіла зберегти свої колишні позиції і не бажала вступати до ЦЕСУС, віддаючи йому роль об'єднавчого центру.

Уже через рік ЦЕСУС ініціював проведення протестного віча українського студентства в Данцигу в справі більшовицького терору в УРСР. Зібрані на вічу

члени студентських товариств у Данцигу – Союзу „Основа”, Товариства та корпорації „Чорноморе”, „Галич”, „Зарево” і „Смолоскип” прийняли резолюцію, зміст якої зводився до одностайного протесту проти масових арештів громадян і наукових діячів в УРСР комуністами, осуду насильства над свідомим українським населенням [36, арк. 279].

ЦЕСУС провів тривалу підготовчу роботу щодо об'єднання українських емігрантських організацій у Румунії. До спілки повинні були ввійти не лише емігрантські товариства, але й організації молоді на окупованих Румунією українських землях. Усього налічувалося більше двох десятків організацій та товариств. Протягом 1928–1930 рр. ЦЕСУС згадувався у звітах Крайового поліційного інспекторату Буковини як одна з найнебезпечніших організацій, через яку українська еміграція, особливо її радикальне крило здійснює вплив на настрої буковинської молоді, тим самим розхитуючи підвалини Румунської держави. Так, вже 24 серпня 1929 р. після низки підготовчих заходів та під егідою ЦЕСУС у приміщенні Народного Дому в Чернівцях відбулися Установчі збори, на яких засновано Союз українських студентських організацій Румунії (СУСОП). На цих зборах були присутніми понад 200 осіб: делегати чернівецьких, яських та бухарестських молодіжних товариств, редакцій. Відкрив засідання президент Союзу Р. Томоруг, одночасно член товариства „Буковина” з Бухареста. Йшлося про необхідність створення нової спілки для українських молодіжних організацій на теренах Румунії. Він заявив, що все українське студентство Румунії прагне до створення центральної організації, до якої б ввійшли всі українські студентські організації під назвою СУСОП. Всі делегати засвідчили вступ їхніх організацій до СУСОП. Було прийнято рішення про входження СУСОП до ЦЕСУС. Ввійшовши до цього конгломерату – всееміграційного об'єднання студентів, СУСОП засвідчив визнання українською студентською молоддю Румунії ідеї побудови соборної Української держави. Маючи свій осередок у Народному Домі в Чернівцях, СУСОП незабаром став координуючим центром для більшості українських молодіжних організацій Буковини – товариств „Буковинський Кобзар”,

„Залізник”, „Українська Школа”, „Руський Народний Дім”, „Довбуш”, „Жіноча Громада”, „Мироносиці” [123, арк. 27–30]. Буковинець В. Орелецький був обраний президентом ЦЕСУС. Голова молодіжної корпорації „Чорноморе” В. Якубович став крайовим референтом ЦЕСУС [61, арк. 523].

Створення СУСОР уможливилось завдяки довготривалій кропіткій підготовчій роботі товариств та їхній співпраці з закордонними центрами української еміграції. Тому, самозрозумілою була реакція на це румунської влади, яка ще на початку 1920-х років добре усвідомлювала небезпеку існування такої розгалуженої мережі українських організацій і чинила різні перешкоди щодо їх діяльності та можливості об’єднання в один координуючий центр. У лютому 1924 р. прийнято новий закон, який нібито конкретизував механізм функціонування товариств, а фактично змушував усі товариства, і в першу чергу українські – „Буковинський Кобзар”, „Українська Школа”, „Запороже”, „Чорноморе”, „Руський Міщанський Хор”, „Руський Народний Дім” пройти виснажливу і тривалу процедуру перереєстрації, яка нерідко закінчувалася розпуском товариства. Отже, завдяки остаточному визнанню буковинськими націоналістами ідеалу незалежності та соборності українських земель і входження СУСОР до загальноєвропейського ЦЕСУС відбулася координація руху з діяльністю українських еміграційних осередків.

СУСОР брав участь в усіх акціях, які проводилися ЦЕСУС за кордоном. Так, 15 жовтня 1930 р. у Народному Домі відбулося таємне засідання виконкому СУСОР. Жваво обговорювалися події в Польщі та здійснювані там переслідування, арешти українського населення. Для обговорення усім еміграційним організаціям, в тому числі і Союзу в Румунії, був розісланий текст меморандуму, запропонований ЦЕСУС, щодо висловлення протесту проти ганебних дій польської влади в Галичині. Всі українські товариства-члени СУСОР вирішили висловити протест, погодилися на друк його в українських газетах еміграції, для того, щоб звернути увагу міжнародної громадськості до „українського питання” [103, арк. 67]. Вже 29–31 жовтня 1930 р. у Празі відбувся VIII конгрес ЦЕСУС, на якому офіційно висловлено протест

усієї української еміграції щодо процесів пацифікації в Галичині і вирішено звернутися до Ліги Націй та урядів країн із приводу їхнього „негайного втручання у справу призупинення знущань над українцями Західної України з боку польського уряду” [104, арк. 149–150].

Українську молодь на теренах Румунії було досить важко об'єднати. СУСОР був великим конгломератом організацій, що були розкидані по всій території Румунії. Звісно керівництву, яке знаходилося в Чернівцях, було важко тримати під контролем усе українське студентство Румунії. Як інші великі об'єднання, його торкнулися кризові явища. Так, як зазначає Ю. Бурачинський, перебуваючи в Чернівцях 15 грудня, він мав нагоду бачитись із тодішнім головою СУСОР В. Якубовичем і обговорити з ним взаємовідносини студентства Буковини з ЦЕСУС, а саме:

1. *Справи загальні*: конгрес СУСОР мав відбутися 2 січня 1931 р. На ньому був намір поставити на порядок денний питання подальшого існування СУСОР у тодішній формі. Більшість схилилися до ліквідації СУСОР. Бурачинський писав у листі про цю зустріч, що СУСОР надто великий як організація, а тому не в змозі виконати завдання, на нього покладені. До його складу входять представники різних організацій (Яси, Бухарест), засідання не можуть відбуватися вчасно, в результаті чого занедбано сплату членських внесків окремих організацій до ЦЕСУС. Є велика можливість, що СУСОР як такий не ліквідується, лише зміниться його внутрішній регламент. Остався б лише на випадок потреби виступу іменем цілого студентства Буковини. Так, до ЦЕСУС вступили б поодинокі організації з краю. Мало би це ту вигоду, що і СУСОР став би виразом організованості студентства.
2. *Справа внесків*: Про ухвали з'їзду від 2 січня 1931 р. буде повідомлено управу ЦЕСУС про те, що Якубович вклав у справу 2062 леї. Треба, щоб ці гроші зарахувати як членські внески СУСОР, але лише по відрахуванню з тієї суми близько 100 кч. Якубович пообіцяв з'ясувати справу з картками, висланими СУСОР, а також справу оподаткування на з'їзди. 16 грудня вислано 2000 леїв від СУСОР на рахунок ЦЕСУС.

3. *Вільне*: на вимогу Ю. Бурачинського надати звіти про діяльність корпорацій „Чорноморе” та „Запороже”, обіцяно, що звіт „Запорожа” надішлють до 18 числа поточного місяця [37, арк. 191].

Процеси об'єднання еміграційної молоді відбувалися і в Німеччині та Данцигу. Студентство входило до Спілки студентів-українців у Німеччині, що включала в себе Союз українських студентських організацій у Німеччині й Данцигу (СУСОНД), „Основу”, „Академічну Громаду”, „Дніпро”. Данциг, як вільне місто, також був значним осередком зосередження української молоді. Протягом 1920-х рр. найбільшим авторитетом у Данцигу користувався Союз українських студентів „Основа”. Крім нього, тут діяло Товариство українських студентів „Чорноморе”, клуб „Залізна Острога”, студентські корпорації „Зарево” та „Галич” [249]. Молодіжна студентська спілка СУСОНД, яка об'єднала в собі усі організації, перебувала на самостійницьких позиціях, проте була малочисельною і не користувалася достатнім впливом у Данцигу. СУСОНД також ввійшов до складу ЦЕСУС.

Влітку 1930 р. досить гостро постала проблема створення Всеукраїнського еміграційного об'єднання. Було прийнято рішення про те, що об'єднавчим центром повинен стати найбільш авторитетний і впливовий ЦЕСУС, до якого могли ввійти Союз українських студентських організацій у Польщі (СУСОП), Союз українських студентських організацій у Румунії (СУСОР), Національний союз українських студентів у Бельгії (НАСУС), Спілка студентів-українців у Німеччині та Союз українських студентських організацій у Німеччині й Данцигу (СУСОНД). У недалекій перспективі ЦЕСУС міг би перетворитися на всееміграційний центр. Саме це вилилося у серйозні непорозуміння під час наради делегатів від студентських організацій – П. Макаренко та М. Галаган були проти, бо Союз українських еміграційних організацій (СУЕО) у ЧСР, у якому вони користувалися значним впливом, міг втратити статус керівного органу еміграції в ЧСР. Такий розвиток подій і перехід важелів керівництва до ЦЕСУС мігло б призвести до розколу еміграції, оскільки в спілці зростав вплив радикалів [52, арк. 2].

На зламі 1920–1930-х рр. Українська громада в ЧСР на чолі з М. Галаганом могла теж перетворитися в своєрідний центр об'єднання зусиль частини української еміграції [70, арк. 1; 50, арк. 1,6]. Однак вона більше зосереджувалася на захисті прав та інтересів емігрантів. Керівництво Громади неодноразово робило акценти на її принциповій аполітичності й неутручанні у справи на українських землях. Навесні 1929 р. керівництво Громади зробило звернення до усього українського громадянства, в якому акцентувало увагу на своєму намірі об'єднати еміграцію на спільному аполітичному ґрунті. М. Галаган та його найближче оточення були переконані, що таку велику кількість емігрантських організацій неможливо об'єднати навколо певної ідейної позиції, бо всі вони належать до різних політичних течій, а отже, дещо відмінними є їхні погляди на майбутнє українських територій, окупованих іноземними державами. Незважаючи на таку категоричність, Громада опосередковано все-таки брала участь у пропагуванні української справи, принаймні в межах ЧСР. Громадівці вважали, що еміграційний період є тимчасовим для більшості українства, тому тут, за кордоном, треба збиратися силами, матеріальними і інтелектуальними ресурсами щоб потім, повернувшись на рідні землі, продовжити коліс розпочату визвольну справу. В останні дні грудня 1930 р. празький з'їзд українських емігрантських організацій висловився за активне проведення різних акцій протесту проти процесу пацифікації в Галичині. Саме на ньому було прийнято рішення про заснування Союзу українських емігрантських організацій у ЧСР (далі – СУЕО), який також очолив М. Галаган [85, арк. 26–26 зв., 27, 28].

Незважаючи на чітке позиціонування себе як аполітичної організації, спочатку Українська громада в ЧСР, а потім і новостворений Союз українських емігрантських організацій брали участь у підготовчих заходах до об'єднання еміграції. У грудні 1930 р. у м. Острава Моравська в ЧСР заходами М. Галагана та лідерів ще декількох емігрантських організацій, товариств, громад виникла „5-членна комісія по об'єднанню українських емігрантських організацій у ЧСР” [89, арк. 1; 85, арк. 1-2]. У її складі були представлені голова „Просвіти”

Т. Лось, член управи Українського комітету в ЧСР Д. Петрашевський, делегат від Північно-Кавказької української організації В. Васюк, представник емігрантської агенції новин „Українкор” Г. Денисенко та Я. Герасимович, який репрезентував націоналістичну течію еміграції. М. Галаган, П. Макаренко, О. Хмельовський спочатку відігравали роль сторонніх спостерігачів. Однак важливість цієї справи та ймовірність залишитися в стороні від процесу об'єднання змусили їх до активно праці під час засідання комісії [85, арк. 9 зв.]. Після тривалих дебатів і суперечок було прийнято рішення про об'єднання української еміграції на ґрунті соборності та самостійності України. Аналогічні об'єднання за подібним принципом мали бути створені в усіх країнах, де перебуває українська еміграція, щоб у такий спосіб створити організацію загальноєвропейського масштабу. Присутні на засіданні комісії погодилися з думкою П. Макаренка про те, що до об'єднання матимуть право вступати лише сформовані організації, які мають повний пакет програмово-статутної документації. Дилема між політичним характером цього майбутнього об'єднання і його аполітичністю виявилася наріжним каменем, що не дозволив усім прийти до певного консенсусу. Відповідно ідея цього об'єднання теж залишилася утопічною. Представники радикальної течії еміграції, які вважали, що саме еміграційні умови, зважаючи на обставини перебування рідних земель під кількома окупаційними режимами, є найбільш сприятливими для активної підготовки до визволення українських територій та процесів державотворення, трималися осторонь від творення такого об'єднання. На їхню думку, національні інтереси треба ставити вище амбіцій окремих українських політичних діячів, що боялися втратити лідерство в еміграційному середовищі. Акцію проігнорував Союз українських емігрантських організацій, очолюваний М. Галаганом. Останній не бажав віддавати свої позиції в керівництві українською еміграцією [85, арк. 1]. Український комітет у ЧСР висловив невдоволення, що об'єднання не буде складатися з окремих самостійних організацій, а лише з союзів, до складу яких увійдуть ці організації. Занепокоєння викликав той факт, що входження організацій до об'єднання

приведе до їх автоматичної самоліквідації. Окремих діячів непокоїла відсутність будь-яких гарантій довготривалості можливого об'єднання, адже в разі невиконання своїх прямих завдань, воно самоліквідується [51, арк. 37].

Подібна полеміка велася і серед організацій, які поступово згуртовувалися навколо запропонованого 5-членною комісією всеміграційного об'єднання. Знову ж акцент робився на аполітичності майбутньої спілки. Комісія усвідомлювала, що таке об'єднання не могло мати шансів на тривале існування, тим більше створене на принципі культурно-національної співпраці. Тому почав все частіше розглядатися варіант поступового перетворення цього об'єднання у політичну спілку, яка ввійшла у загальнонаціональний визвольний рух [85, арк. 4]. Представник від „соборників”, який ввійшов до складу 5-членною комісії, запропонував варіант загальноеміграційного об'єднання, зважаючи на ідеологічні протиріччя, які розгораються щоразу між українськими організаціями, спілками. На його думку, неможливо змусити їх сповідувати одну ідею, але потрібно знайти інший консолідуючий чинник – бачення майбутнього українських земель та розуміння ролі еміграції у вирішенні „українського питання”. М. Галаган вважав цю ідею черговою утопією, оскільки штучно створена спілка, що об'єднає величезний конгломерат організацій, не матиме великого майбутнього. Він наполягав на тому, що всіх повинна об'єднати вже існуюча спілка – Союз українських емігрантських організацій у ЧСР. СУЕО є авторитетною організацією, а тому зможе спочатку згуртувати навколо себе союзи українства в різних країнах, згодом трансформувались у Всеміграційне об'єднання. Звісно, що головою цієї структури М. Галаган бачив себе. Спочатку цей варіант був сприйнятий позитивно [85, арк. 5–5 зв.]. Комісія мала звернутися офіційно до кожної організації, зареєструвати її після ретельного вивчення програмово-статутної документації. Однак і ця ідея невдовзі зазнала фіаско [85, арк. 25–28].

Ще однією спробою виробити певне спільне підґрунтя для єднання еміграції стало створення восени 1930 р. Контактного комітету для висловлення протесту щодо антиукраїнського терору, чиненого польською владою на окупованих

землях. Комітет мав відіграти роль своєрідного містка, через який мали контактуватися українські емігрантські організації, спілки та об'єднання. Протестний комітет, як ще його називали між собою емігранти, створив сім потужних філій у найбільших містах ЧСР, де зосередилося українство – Пшібрамі, Остраві Моравській, Подебрадах, Ліберці, Пльзно. Для підготовки справи протесту обрано Центральний виконавчий комітет на чолі з П. Макаренком [49, арк. 49]. На Комітет було покладено завдання пропагунди української справи перед закордонними чинниками, урядами та зацікавлення їх у позитивному її вирішенні [70, арк. 9]. До Комітету ввійшло понад 50 політичних, громадських і культурних організацій, що діяли в ЧСР [57, арк. 19–20]. Діяльність Контактного комітету, а безпосередньо Центрального виконавчого комітету (ЦВК) проявлялася у збиранні та поширенні шляхом публікації матеріалів про становище на українських теренах, підготовці та поданні меморандумів до міжнародних установ, преси про злочини окупантів проти українців, у такий спосіб привертаючи увагу до „українського питання”. Так, наприклад, до Ліги Націй у грудні 1930 р. було подано меморандум щодо скасування рішення Ради амбасадорів 1923 р. про приєднання Галичини до Польщі за умови надання їй автономних прав, поставлено вимогу зміни східних кордонів Польщі шляхом вилучення з неї західноукраїнських земель, дослухатися до волевиявлення українського народу на цих територіях і дати йому новий політичний устрій, який би забезпечив дотримання усіх громадянських прав та свобод, якими користуються інші народи Європи [49, арк. 49]. Меморандум був надрукований французькою мовою накладом 220 примірників і був розісланий до редакцій газет, установ і окремих осіб, а також до 27 міністерств закордонних справ – Австрії, Бельгії, Франції, Голландії, Великобританії, Болгарії, Греції, Єгипту, Ватикану. До цього матеріалу було додано офіційну ноту щодо справи становища українців під Польщею і супровідний лист із доказами польського терору [240, с. 28–29]. Таких звернень тільки в 1931 р. було зроблено понад 700, внаслідок чого „українське питання” стало предметом активних дискусії під час засідань Ліги Націй.

Проведення акцій протесту, поширення друкованих матеріалів, організація заходів потребували значних фінансових ресурсів. Проте окремі організації ігнорували взятими на себе зобов'язаннями. Не завжди виправданням цьому була відсутність коштів. Навіть серед відомих діячів еміграції, професорського складу, письменників спостерігалася інертність у фінансовій підтримці протестних акцій. Йшлося лише про сплату одноденного заробітку. Комітет постійно звертався із закликами, звітував про свою роботу та витрати коштів на проведення різних заходів, друк матеріалів. Очевидно, що успіх акцій протесту в значній мірі залежав від тієї активної підтримки праці ЦВК, яку виявляли окремі організації і поодинокі особи.

Досить непростою виявилася справа з визнанням української еміграції як самостійної одиниці. Від цього залежала ефективність презентації еміграцією української справи перед міжнародними інституціями. Тому підготовка та подання окремого меморандуму від емігрантських організацій у ЧСР до Ліги Націй стосовно визнання української еміграції як самостійної одиниці було важливим не лише для подальшої долі зарубіжного українства, але й для сприйняття міжнародною спільнотою української проблеми взагалі. Поряд із законодавством країн, де перебували емігранти, їхній статус регламентували міжнародні угоди 1922, 1924 та 1928 рр., які визнали багато країн Європи. Особи, які емігрували зі Східної Європи як бездержавні громадяни, мали право на отримання нансенівських паспортів. Форму документу прийняла Ліга Націй у 1922 р. Проблема полягала в тому, що у паспорті термін „de origine” можна було тлумачити двояко – як походження, і як державну приналежність людини, яку вона втратила. Для вихідців з українських територій не було прийнято окрему форму запису – яка державна приналежність мала на увазі – російська, українська чи польська. Така невизначеність призводила до того, що українців могли перейменувати на росіян чи за державною, чи за національною приналежністю. Це можна було ототожнити з втратою свого національного імені та державної приналежності, а це означало зміну їхнього юридичного статусу як емігрантів. Тому в меморандумі, поданому на адресу Генерального

секретаря Ліги Націй, еміграція звернулася з проханням про внесення коректив у паспорт у формі запису – „D’origine ukrainienne, n’ayant acquis aucune autre nationalite”, тобто приналежність до українського народу, а не російського. Якщо „d’origine” тлумачиться як попередня державна приналежність, то українським політичним емігрантам було записано „українська”, бо вони емігрували з УНР, що проголосила свою незалежність, мала свій суверенітет і була суб’єктом міжнародного права. Навіть після поразки національно-визвольних змагань українські громадяни вважають себе громадянами УНР [49, арк. 50 зв.]. У 1929 р. при обговоренні питання про окремішність української еміграції в Консультативному комітеті при Високому комісарі для біженців лунали певні обвинувачення українців у тому, що під маскою визнання української еміграції як окремої одиниці насправді приховуються намагання здобути визнання Лігою Націй Української держави. Під текстом меморандуму підписалися представники найбільших емігрантських організацій у ЧСР. Його надіслали Ф. Нансену, урядам тих держав, що беруть участь у Дорадчій комісії. Вже у червні українська делегація у складі Д. Андрієвського, С. Шелухіна та М. Галагана вирушила до Женеви. 11 червня меморандум отримало закордонне відомство ЧСР. 17 червня влада ЧСР прийняла рішення про внесення коректив стосовно записів у паспортах: „rus” і „russe” мали бути замінені на „ukrajinec” та „ukrainien”, що можна вважати визнанням української еміграції самостійною одиницею [51, арк. 45–50 зв.].

Контактний Комітет також не виявився довговічним, оскільки йому були характерні ті самі проблеми та протиріччя, що виникали при попередніх спробах об’єднати еміграцію. Вже навесні 1931 р. у складі цієї структури відбулося відмежування окремих політичних течій – соціал-революціонерів, соціал-демократів та прихильників директорії, що перейшли в опозицію, до основного складу Комітету [153, арк. 421]. Налагодивши контакти з усіма емігрантськими організаціями в ЧСР, Комітет мав значні шанси на те, щоб перетворитися на справжній центр єднання еміграції, чим навіть міг послабити позиції СУЕО під керівництвом М. Галагана. Така тенденція не могла

залишитися непоміченою і підозри переросли у відкритий конфлікт та відверті обвинувачення. Знову ж питання особистих амбіцій окремих політичних діячів було поставлене вище місії, яку на себе узяла еміграція – підтримка визвольної справи та пропагування „українського питання” на всіх рівнях. Протиріччя та взаємна неприязнь лідерів двох об’єднань призвели до реорганізації ЦВК навесні 1931 р., а СУЕО під керівництвом М. Галагана зберіг свій статус та колишні позиції [71, арк. 15; 51, арк. 3]. Незважаючи на таке розгортання подій, П. Макаренко провів у квітні 1931 р. зібрання, на якому було прийнято рішення про перетворення Контактного комітету в постійну організацію української еміграції – Українську національну раду. У повідомленні Ради зазначалося, що вона створена для всебічної допомоги українському народові в його боротьбі за державне, національне визволення та побудову самостійної соборної Української держави. Але Рада теж не змогла сконсолідувати українську еміграцію, особливо підозріло сприймалася особа її лідера П. Макаренка. Отже, новостворена Рада залишилася номінальним утворенням і не змогла зібрати навколо себе зарубіжне українство, а Контактний комітет частково реалізував свою мету, провівши своєрідну підготовчу роботу до створення всееміграційного об’єднання.

Націоналістична течія еміграції ще з середини 1920-х рр. активно включалася в усі процеси попередніх перемовин, на яких йшлося про створення всееміграційного об’єднання. Консолідація всіх національно свідомих сил еміграції в єдиній спілці була складним процесом, не лише з організаційної точки зору, але й ідейної. Потрібно було чітко визначитися зі статусом, який отримає це всееміграційне об’єднання, адже саме від нього залежала роль політичної еміграції у вирішенні „українського питання”. Однак непримиренні протиріччя та небажання усвідомити усю важливість цієї справи становили головні перешкоди для об’єднання зарубіжного українства. Створити об’єднання всіх центрів еміграції все-таки вдалося, значно пізніше, але не як логічне завершення довготривалого процесу консолідації сил під егідою ідеї

незалежності, а як нагальна потреба в умовах перерозподілу важелів впливу в Європі на початку 1930-х років та нагнітання міжнародної обстановки.

Першою серед політичних емігрантських організацій, яка виразно ідентифікувала себе з ідеєю незалежності майбутньої Української держави, була Група української національної молоді (ГУНМ), яка виникла на початку 1920-х рр. у ЧСР зі складу тих, хто опинився в таборах для інтернованих в Ліберцях та Липнику. У ній переважали галичани, наддніпрянці склали лише 30% [92, арк. 1–4 зв.]. Серед її засновників були М. Коновалець, І. Гижа, І. Ольховий, пізніше додалися О. Бойдуник, Ю. Вассиян, С. Нижанківський та ін. Спочатку організація була задумана як ідеологічна група для самооборони і боротьби з радянофільством та політичною невизначеністю [511, с. 44]. Організація ставила за мету „об’єднати українське студентство на думці про державну незалежність України...” [632, с. 82]. Поступово виникали Групи в Пшібрамі та Брно, згодом у таборі в Юзефові, Відні, Граці, Львові, Празі, Пшібрамі, Леобені. ГУНМ налагодила тісні контакти з Українською академічною громадою у Празі, Українським студентським союзом у Берліні, Українською студентською громадою у Загребі, Українським студентським товариством у Данцигу, Українською академічною громадою у Подебрадах, ЦЕСУС [77, арк. 84–85].

Визнання ідеалу незалежної соборної Української держави ставило на порядок денний найважливіше питання – формування об’єднавчого центру усіх українських еміграційних національно-державницьких угруповань на теренах ЧСР. Уже протягом другої половини 1920-х рр. активно розроблялися шляхи об’єднання радикально налаштованих національних сил в різних країнах Європи. Одним із кроків стало проведення I Конференції українських націоналістів, у чому провідну роль відіграли тісні контакти ГУНМ із ЦЕСУС, який об’єднував українську молодь у різних кінцях світу [77, арк. 87–87 зв., 88, 92 зв.]. Крім того, керівництво організації намагалося згуртувати всю українську політичну еміграцію, а не лише її молоду генерацію. Такою спробою стало утворення в 1926 р. Союзу українських національно-політичних

організацій. Використавши нагоду скликання III з'їзду ЦЕСУС паралельно з цим з'їздом у Пшібрамі в червні 1925 р. пройшли наради делегатів усіх груп щодо єднання зусиль національної молоді в одну організацію [94, арк. 6]. Генератором цього процесу консолідації мала стати управа в ЧСР, за посередництва якої мали відбуватися наради стосовно вступу в об'єднання інших організацій. Проте, різнобій ідейних позицій та небажання приходити до консенсусу нерідко ускладнювали процес єднання зусиль еміграції. Так, у 1926 р. у Подебрадах відбулася нарада представників близько 54 різних українських організацій та установ із метою утворення загального емігрантського об'єднання. Серед них були делегати від Української академічної громади, Української студентської спілки з Брно, Господарської академії з Подебрад, Українського вільного університету ім. М. Драгоманова з Праги, Українського національного об'єднання, Союзу хліборобів, Військового союзу і ГУНМ [89, арк. 1]. Згодом приєдналися Партія радикалів демократів, Союз українських поступовців, Громада українців із Кубані. Протягом переговорного процесу були прийняті головні засади платформи: суверенність, повна самостійність та соборність майбутньої Української держави; демократичний державний лад. Але справа до практичної реалізації не дійшла, поки від перемовин не відмежувалися радикали і не розпочали процес творення власного об'єднання виключно навколо ідеї незалежної України.

Якщо говорити про вихідців з Наддніпрящини, що опинилися в еміграції і перебували на державницьких позиціях, то вони об'єдналися у Легію українських націоналістів (ЛУН), що виникла наприкінці 1925 р. у Празі шляхом злиття Українського національного об'єднання, Союзу українських фашистів та Союзу визволення України, що діяли в Празі, Брно і Подебрадах [284, с. 383]. Українська господарська академія в Подебрадах перетворилася на справжню освітню оазу для студіюючої молоді зі східних й західних українських земель, Буковини й Закарпаття. Саме тут був найбільш потужним осередок ЛУН. У Легії переплелися різні ідейні віяння – відродження ідеалів козацьких часів, переоцінка національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.,

монархістські тенденції, намагання повести український народ шляхом визволення з-під влади окупантів та побудови власної державності. Навколо ЛУН згуртувалися представники Державного центру УНР та особи, близькі до колишнього гетьмана П. Скоропадського. Опоненти закидали тодішнім прихильникам центру УНР орієнтацію на Польщу, що не тільки зрадила УНР, але й знехтувала міжнародними договорами в справі вирішення політичного майбутнього Галичини у формі автономної одиниці [285, с. 386–387]. ЛУН розгорнула активну діяльність у Франції, Німеччині, Туреччині, Канаді, Люксембурзі. Організація чітко визначила своїм політичним ідеалом боротьбу за визволення окупованих українських теренів та побудову соборної самостійної України як єдиний шлях вирішення „українського питання”. Легія могла згуртувати радикальні сили [75, арк. 1]. Проте ця ідея мала надто багато противників, особливо серед опонентів націоналістичної течії.

ЛУН разом із ГУНМ стали ініціаторами створення Всеукраїнського національно-політичного об'єднання (ВУНПО). Приводом для обміну думок із приводу цього проекту стала конференція, що пройшла у Празі зразу ж по проведенні жалобної панахиди після трагічної загибелі С. Петлюри. На цьому заході були присутніми уенерівці в особі О. Шульгіна, гетьманці – в особі проф. Д. Дорошенка, соціалістів-революціонерів представляв М. Шаповал. Серед учасників конференції були представлені обидва напрямки соціал-демократичної течії еміграції – першу репрезентував М. Галаган, другу – І. Мазепа. Від Легії українських націоналістів були Д. Демчук та М. Сціборський. О. Бойдуник і В. Мартинець представляли ГУНМ [284, с. 389]. Обов'язковою умовою входження до об'єднання мало стати визнання організаціями засади самостійності та соборності усіх українських земель, активної та рішучої „оборони принципів народного суверенітету та права українського народу своєю незалежною волею встановити для себе політичний і соціальний лад” боротьби з окупантами українських територій: Росією, Польщею та Румунією [73, арк. 1]. Проте ідея створення ВУНПО закінчилася фіаско через розбіжності щодо майбутнього державного ладу України.

Однак радикали врахували причини поразки з творенням ВУНПО і вирішили звузити коло організацій для створення майбутнього об'єднання на підставі визнання ідеалу соборності та самостійності України. Частково ця ідея втілилася у творенні навесні 1927 р. Союзу організацій українських націоналістів (далі – СОУН) [236, с. 24]. Згодом були проведені наради щодо залучення решти осередків ГУНМ та ЛУН, що діяли в еміграції, а також на українських теренах під окупацією Румунії та Польщі. Зокрема ЛУН активно поширювала свій вплив серед українства у Франції, співпрацюючи з організаціями, що перебували на засадах боротьби за побудову соборної та незалежної України. Провідним серед них був Український військовий Союз (УВС), який об'єднав у собі військові організації, що були розкидані в різних країнах Європи – Болгарії, Польщі, Югославії, Німеччині, Франції, Румунії та ЧСР. Почесним головою Союзу був ген. М. Омелянович-Павленко.

У 1928 р. було централізовано діяльність усіх філій ЛУН, що діяли у Франції навколо паризької секції ЛУН у Парижі. Головою став Г. Калюжний [230, с. 300]. Восени 1928 р. секція ЛУН у Парижі провела зібрання, на якому були присутні представники Українського військового союзу, очолюваного ген. М. Омеляновичем–Павленком, Українського народного союзу, голова М. Капустянський, Української громади ген. М. Шаповала, Союзу українських емігрантських організацій. Ними розроблено напрямки подальшої діяльності радикальної течії еміграції у Франції.

До найбільш впливових емігрантських організацій у Франції, що перебували на платформі соборності українських земель, належав також Союз українських емігрантських організацій у Франції (далі – СУЕО) з головним осередком у Парижі, який виник всередині 1920-х рр. Очолив Союз М. Шумицький. На Союз покладалося завдання згуртування навколо себе українських організацій у Франції, що перебували на соборницьких позиціях і створення єдиного національного фронту у цій країні [94, арк. 8 зв.–11]. Протягом другої половини 1920-х рр. до СУЕО приєдналися українські громади у м. Коньяк, Сен-Бріс-Курсель, організації в м. Крезе, Ля-Рошель, Орлеан,

Тремблей-ле-Віконт [94, арк. 7]. Також членами Союзу стали Українська громада в Шалеті, Оалеті, Кюнтанжу. У 1932 р. в еміграції виник Український народний союз (УНС) під головуванням М. Капустянського. Створення Союзу було підготовлене тією кропіткою роботою, яку проводило радикальне крило еміграції у Франції. На початку 1930-х років у Парижі сформувався досить потужний осередок членів ОУН. УНС тісно співпрацював із українськими соборницькими організаціями і до початку 1930-х рр. став найбільшою політичною організацією українців поза межами України з філіями по всій Франції. Вже у 1935–1936 рр. Союз налічував близько 36 організацій. Лідери УНС були переконані, що українська еміграція має проявити свою національну єдність у такий складний час, а не залишатися осторонь у боротьбі за самостійну Українську державу.

Дещо інакшим виглядало емігрантське середовище в Німеччині. До кінця 1920-х рр. тут вже існували „Союз хліборобів-державників”, „Гетьманський клуб у Берліні”, які нагадували своєрідні масонські ложі. „Комітет червонохресної допомоги” більше тяжів до зв'язків із гетьманцями. Західно-Український клуб був близьким до оточення колишнього президента ЗУНР Є. Петрушевича. Однак на чіткій позиції незалежності та соборності України перебували лише стрілецькі громади, старшинські організації, студентські об'єднання. Серед них був Союз українських старшин (СУС), очолюваний Є. Коновальцем, який об'єднав у собі колишніх вояків армії УНР та УГА. До кінця 1920-х рр. вже існували три його потужні осередки. Союз мав досить тісні контакти ще з однією організацією закритого типу – Капітулою пропам'ятної військової відзнаки – об'єднанням колишніх старшин і стрільців. Серед членів Капітули (колегії) були ген. М. Омелянович-Павленко, ген. А. Кравс, ген. В. Курманович, ген. М. Тарнавський та полк. Є. Коновалець. У такому ж складі існувало ще одна таємна організація – „Товариство плекання військового знання”, яке очолював М. Омелянович-Павленко [318, с. 439]. Товариства взяло на себе завдання готувати національних провідників та українські військові кадри, розробити платформу побудови нової української армії. Організація

мала перетворитися на центр, який би об'єднав інші українські військові організації, що, визнавши статут, автоматично перетворювалися у філії чи відділи. Капітула перебувала у досить тісних контактах із подібними емігрантськими організаціями в ЧСР, Німеччині та Франції [54, арк. 14; 56, арк. 4–4 зв.]. Потрібно було виробити єдині принципи, які б могли згуртувати дещо різні за ідейними преференціями потужні українські організації. Однак це було надзвичайно складно зробити. Після невдалих перемовин і пошуку можливостей для плідної співпраці частина еміграції в Німеччині, що не вбачала іншого шляху вирішення „українського питання” крім об'єднання усіх українських територій в єдину самостійну соборну державу, вирішила проявити власну ініціативу. У 1933 р. була зроблено крок до об'єднання розпорошених груп у Німеччині у формі Українського національного об'єднання [314, с. 377–378]. Серед членів Об'єднання були М. Галаган, Ю. Коваленко, А. Волошин, Ю. Тищенко-Сірий, П. Макаренко, П. Любачевський, М. Антонович [74, арк. 1–2]. УНО мало створити новий провід, який би зайнявся розробкою відповідних проектів законів для відбудови повноцінного державного життя в майбутній Україні. Проте реалізація цих цілей була досить проблематичною і вимагала тривалої підготовчої роботи. Особливої актуальності ідея об'єднання усієї української еміграції під егідою УНО набула вже згодом, у 1939 р., коли на „міжнародній шахівниці” почали проявлятися тенденції до зміни існуючого статусу-кво в європейській політиці. Так, вже в квітні велися активні переговори щодо входження до УНО в Німеччині частини української еміграції в Чехії і Моравії, що була об'єднана в Українську громаду. З цього приводу головою УНО Ю. Артюшенком було надано управі Громади спеціальне уповноваження, згідно з яким на порядок денний загальних зборів усіх членів Громади було поставлено питання про створення „Об'єднання національних сил еміграції” [72, арк. 2]. 30 квітня у Празі відбулися збори, на яких серед присутніх були голова Українського європейського об'єднання М. Капустянський та голова УНО в Німеччині Т. Омельченко. Під час зібрання було винесено резолюцію про об'єднання Української Громади з філією УНО

в Чехії та УНО в Німеччині шляхом злиття окремих містечкових філій. Для філії Української громади в Словаччині був створений центр у Братиславі на чолі з П. Макаренком та М. Завальняком.

У Бельгії завдяки плідній і наполегливій праці Д. Андрієвського – очільника Українського комітету в Бельгії, виникли перші осередки ЛУН. Після віденського конгресу 1929 р. він став референтом зовнішніх зв'язків ПУН. У вересні 1927 р. у м. Льєж засновано Товариство українських націоналістів (далі – ТУН) з метою згуртування та об'єднання всіх емігрантських сил, які були готові визнати ідею побудови самостійної соборної України і не вбачали іншої альтернативи політичному майбутньому окупованих українських земель. Усі справи, зовнішні контакти погоджувалися через Д. Андрієвського. Крім того, він тісно співпрацював із незначними осередками української еміграції у Фінляндії, сприяючи легалізації місцевих організацій. Через членів ТУН планувалося проводити пропагандистську роботу серед українських емігрантів у Бельгії. Всі організації в Бельгії входили до складу Української національної ради з центром у Брюсселі. Серед молодіжних найпотужнішим був Національний союз українських студентів (НАСУС), який входив до складу ЦЕСУС. Він об'єднав студентство з найбільших міст Бельгії, де перебувала молодь з українських земель. Центральний офіс НАСУС знаходився у м. Льєж, головував у Союзі К. Мулькевич [64, арк. 1].

У Люксембурзі наприкінці 1920-х рр. сформувалася мережа невеликих емігрантських громад, які займалися пропагуванням української справи. Найбільш радикально це питання ставила філія ЛУН у Люксембурзі, яка на своїх установчих зборах визнала політичний ідеал – побудова самостійної соборної України. Очолив філію ЛУН О. Твардовський. Посприяла цьому співпраця з місцевою Українською громадою.

Завдяки тривалій пропагандистській роботі до кінця 1920-х рр. на різних теренах, де перебувала українська політична еміграція, були засновані, а в окремих регіонах було створено лише підґрунтя для виникнення осередків, які визнали ідею самостійності та соборності українських земель як єдиний шлях

вирішення „українського питання”. Ці організації прагнули не лише поширення свого впливу, але об’єднання зусиль еміграційних центрів щодо привернення уваги міжнародної спільноти до „української проблеми” та пошуку її розв’язання. Конгрес українських націоналістів у Відні мав стати вирішальним кроком в об’єднанні соборницької частини еміграції. Найближчим завданням провладу ОУН була підготовча робота до об’єднання в ОУН розрізнених організацій – проведення низки підготовчих конференцій, нарад, розробка варіантів організаційного входження регіональних територіальних союзів в окремих країнах у єдину організацію [58, арк. 49, 76]. Навесні 1928 р. у Подєбрадах виник Національно-військовий союз у ЧСР із метою підготовки „спільно з іншими військовими організаціями об’єднання українських вояків у єдину національно-військову організацію на засаді самостійності й соборності українських земель” [235]. Таким чином, ці організації вживали заходів щодо консолідації сил в один суцільний фронт боротьби, з єдиним керівним центром визвольної боротьби. Саме на ОУН покладалося завдання єднання національно свідомих сил у суцільному фронті боротьби та гідна презентація української справи перед міжнародною спільнотою. ОУН мала відіграти роль консолідуючого фактору, об’єднавши в собі сили, для яких ідеал власної держави перетворився в систему конкретних вимог нації.

Навіть після остаточної консолідації націоналістичного крила еміграції, поза його межами залишався великий конгломерат організацій і спілок, що не були готові до співпраці з ОУН і трималися не просто відсторонено, а сприймали її ідейну платформу досить вороже. Після неодноразових спроб об’єднатися протягом 1927–1930 рр. та фактичних поразок цих ініціатив прагнення об’єднання усєї української політичної еміграції навколо боротьби за самостійну соборну Україну знову актуалізувалося, проте чіткіше окреслилися форма та принципи майбутнього об’єднавчого центру. Вже у грудні 1930 р. на зібранні, організованому Контактним Комітетом українських емігрантських організацій у ЧСР за участю понад 50 організацій, було прийнято рішення робити конкретні кроки для практичного втілення ідеї об’єднання. На

початку 1931 р. справа об'єднання стала предметом нарад у Женеві на з'їзді представників осередків української зовнішньої пропаганди в 9 європейських державах. Одна з прийнятих резолюцій стосувалася створення постійних комітетів пропаганди в різних країнах світу, які б мали здійснювати підготовчу роботу до заснування об'єднаного центру для усіх українських емігрантських осередків у Європі. Було запропоновано різні проекти, відбувався обмін думками між різними організаціями, проблема бурхливо обговорювалася на газетних шпальтах, результатом чого стало прийняття компромісного рішення: об'єднання повинно відбутися шляхом консолідації українських організацій соборницького спрямування, розпорошених на території усієї Європи. Після кількох невдалих спроб ця ідея знайшла своє практичне втілення в 1932 р. у формі створення Європейського об'єднання українських організацій на чужині (далі – ЄОУО). Цього разу ініціативу перебрала Українська національна рада в Бельгії як об'єднанний орган українських організацій [340, с. 6]. У створенні ЄОУО взяли участь Українська громада в Берліні на чолі з З. Кузелею, Союз українських еміграційних організацій у ЧСР на чолі з М. Галаганом, Українська національна рада в Бельгії, очолювана Д. Андрієвським, Виконавчий комітет українських товариств в Австрії, в якому головував Е. Клюн, Українське культурне об'єднання в Болгарії на чолі з І. Орловим, Українська громада в Римі, яку очолював Є. Онацький. Генеральним секретарем ЄОУО був обраний Д. Андрієвський. У декларації, під текстом якої підписалися учасники наради, підкреслювалося, що новостворена установа будується на позапартійному національно-громадському принципі, включивши до себе вже об'єднані організації в європейських країнах. Крім відстоювання інтересів еміграції, головним завданням ЄОУО вбачалося активне пропагування української справи, привернення уваги міжнародних чинників до становища на окупованих землях та пошук можливостей для розв'язання цієї проблеми з огляду на загострення ситуації в Європі й зростання тенденції до перегляду версальських домовленостей [340, с. 6].

Прихильно до цієї ідеї поставився Контактний комітет українських емігрантських організацій у ЧСР, який, переживши низку кризових моментів, у січні 1932 р. одногосно ухвалив закликати всіх українців в еміграції рішучо підтримати та розбудувати ЄОУО, що має на меті єднання української еміграції для більш результативного ведення загальнонаціональної громадської акції. На Український комітет пропаганди в ЧСР покладалося завдання продовжувати пропаганду визвольних прагнень українського народу на європейському просторі та, у порозумінні з відповідними організаціями в окремих державах, здійснити підготовку до створення українського центрального органу пропаганди в Європі.

На 1 жовтня 1932 р. було заплановано ще один із варіантів об'єднання національних потуг в еміграції на спільному ґрунті „національна державність і незалежність” – шляхом проведення Всеукраїнського національного конгресу. У „Маніфесті” українських політичних партій та організацій було підкреслено п'ять головних завдань, які повинен вирішити цей конгрес. Головним було „всенародне й соборне в присутності делегатів од усіх країв і частин Землі Української та колоній Українських, генеральне обговорення сучасного положення Народу Українського – для відшукування способів і шляхів поліпшення його стану політичного, культурного і економічного” [45, арк. 3]. Наступну важливу місію, яке мало виконати це масштабне зібрання українства з усіх куточків землі, це створення Всеукраїнської національної ради і Малої ради, обрання всеукраїнського національного проводу, до якого б увійшли представники організацій із країн перебування еміграції та окупованих українських земель, які б мали далі „провадити цілу справу українську і репрезентувати усю Україну перед цілим світом” [там само]. Крім репрезентації усіх еміграційних центрів – спілок, організацій, об'єднань, на конгресі мали бути представлені Галичина, Волинь, Закарпаття, Бессарабія, Буковина. Для ведення організаційних справ та безпосередньої підготовки проведення конгресу було вирішено створити виконавчий орган – Генеральний Секретаріат, головний офіс якого мав знаходитися у Женеві. Така масштабна

акція вимагала значних фінансових витрат, тому було прийнято рішення про сплату одноразового всенародного „податку національної честі” у розмірі 10 американських центів кожним свідомим українцем, що досяг повноліття, незалежно від місця його проживання. У своєму зверненні до українського народу від 10 червня 1932 р. Підготовчий конгресовий комітет за кордоном наголосив на історичному значенні цієї події для майбутнього українських земель – „Наша Батьківщина встане з неволі, але встане не словами, а ділами – нашими власними силами, нашою всенародною жертівністю й працею” [45, арк. 6]. Проте проведення такого заходу наштовхувалося на низку перешкод, насамперед організаційного характеру. Оскільки мова йшла про об’єднання виключно на платформі ідеї соборності українських земель, то десятки організацій виходили з уже сформованих спілок і створювали нові. Цей процес вимагав часу і плідної діяльності. Тому запланований на 1932 р. конгрес не відбувся. Новим поштовхом до активізації дій у цьому напрямку та пришвидшенні підготовки до проведення Всеукраїнського конгресу були трагічні події 1932–1933 рр., коли еміграція в один голос зверталася до міжнародних інституцій щодо голодомору, спрямованого на винищення українства. Так, 30 жовтня 1933 р. Громадський комітет рятунку України в ЧСР на чолі з О. Бочковським, який брав активну участь у підготовці конгресу, офіційно звернувся до президента США з меморандумом з приводу голоду в УРСР та на Кубані [45, арк. 14–14 звор.]. Тексти подібного змісту із закликами надати допомогу і втрутитися у процеси фізичного нищення української нації в УРСР були надіслані до Ради Ліги Націй, особисто міністру Мовінкелю. У цих меморандумах, листах та офіційних комюніке говорилося про те, яким чином радянські телеграфні агентства, преса дезінформує про реальний стан речей на українських землях, про акції української еміграції, завдяки яким 29 вересня 1933 р. Рада Ліги Націй визнала факт голодомору і передала цю справу на розгляд Міжнародного червоного хреста, який повинен на себе взяти місію проведення всесвітньої акції допомоги голодуючим в Україні. Крім того,

наголошувалося, в Австрії ініційовано створення Інтерконфесійного комітету допомоги радянському населенню, яке гине від голоду.

Протягом 1933–1934 рр. у Європі вже відчувалася атмосфера зростання напруження, все чіткішими і очевиднішими ставали прагнення змоделювати ймовірний переділ сфер впливу між Німеччиною, Англією та Францією. Саме цією ситуацією хотіли скористатися українські націоналісти, оскільки можлива перебудова політичної мапи Європи мала торкнутися ЧСР, Польщі, Румунії. Провід ОУН розробив чітку послідовність у постановці „українського питання” на міжнародній арені. Через розгалужену і потужну мережу філій ОУН у різних країнах, особливо в Німеччині, Франції, Італії та Англії готувався ґрунт для того, щоб через міністерства закордонних справ цих країн на спільному засіданні „клубу чотирьох” був поданий офіційний меморандум щодо перегляду рішення Ради амбасадорів 1923 р. Це аргументувалося рядом доказів недотримання польською стороною взятих на себе зобов’язань стосовно українських земель. Зокрема у 1934 р. відбулися перемовини зв’язкового ОУН т. зв. Окея (псевдо) з депутатом англійського парламенту Мелоном стосовно подальшої долі та перспектив українського націоналістичного руху, а також надання ОУН допомоги у боротьбі за незалежність України. Мелон підкреслив, що створення Української держави за німецької підтримки суперечить інтересам Англії і різко висловився стосовно контактів Є. Коновальця з німцями [27, арк. 75].

Вже в лютому 1934 р. було помітним наростання боротьби між різними еміграційними групами щодо першості у проведенні конгресу 1934 р. [27, арк. 177]. Події на українських землях та помітна ескалація міжнародної ситуації робило це завдання ще загальнішим. Об’єднуючим чинником мало стати підписання на конгресі еміграційними групами, об’єднаннями на західноукраїнських землях, Північній Буковині і Закарпатті спільного меморандуму. Місцем проведення була визначена Женева [63, арк. 18–27].

Націоналістичне крило еміграції з деякою обережністю ставилося до ідеї конгресу в тому сенсі, що не вдасться об’єднати всіх на спільній соборницькій

платформі. З цією ж метою до Америки виїхав Сенік-Грибівський, щоб переконати лідерів емігрантських організацій у доленості цього конгресу та важливості історичного моменту, на коли планується його проведення. Р. Сушко був переконаний у тому, що центри політичної еміграції, яких роз'єднують певні протиріччя, повинні знайти компромісне рішення під час проведення конгресу, розробити спільну платформу, оскільки „ціль конгресу просто історична” – „внутрі – регенерує думку та піднесе духа відпору, тому що тепер загаль опанований страшною депресією” [27, арк. 21–22]. Він був переконаний, що мав би бути створений ініціативний підготовчий комітет, в якому вирішальною силою мала стати ООН і об'єднати навколо себе провідні еміграційні сили. Місцем проведення він бачив Відень або Женеву.

У лютому чітко окреслилася тенденція щодо організаційної підготовки конгресу, однак серйозною перешкодою для консолідації стало ставлення різних політичних еміграційних груп до ідеї конгресу та його кінцевої мети. Стало відомо, що в Празі створена Ініціативна група з „уенерівців”, „гетьманців”, „есерів”, які мають претензії на першість у проведенні конгресу, водночас УНДО та „гетьманці”, ігноруючи один одного, не мали наміру зустрітися на цьому зібранні. Політичне оточення колишнього гетьмана П. Скоропадського, як і уенерівський центр претендували на головування у конгресі і, звичайно, своїх політичних інтересів, а отже і власного бачення майбутньої долі українських земель.

У 1933 р. у м. Ліберець у ЧСР було створено Організаційний комітет українських провінційних організацій, який прагнув до об'єднання всієї української еміграції в ЧСР в єдиний центр і таким чином узяти участь у Всеукраїнському національному конгресі [45, арк. 40]. Незважаючи на те, що до цього часу еміграція в ЧСР намагалася об'єднатися в різні спілки, голова цього новоствореного Організаційного комітету М. Зав'янський акцентував увагу на тому, що саме ідея соборності українських земель повинна бути об'єднавчим чинником під час підготовки та проведення національного конгресу.

Виявилося, що аналогічний процес відбувається у Львові, де готувався паралельний конгрес, який не визнавав тих підготовчих заходів, що проводилися емігрантськими організаціями у Празі. Також незрозумілою була позиція щодо конгресу представників соціалістичного табору. В. Мудрий запевнив, що „ми не думаємо засновувати, ні підтримувати в Празі ніякого, паралельного до львівського підготовчого конгресового комітету” [27, арк. 177]. Далі він повідомив, що в Празі створено цілий ряд підготовчих комісій, що в свою чергу, викликало наростання протистояння між еміграційними „таборами”. Так, протягом 1934–1935 рр. досить активну діяльність розгорнула Ініціативна комісія Всеукраїнського національного конгресу у Празі. В одному з листів комісії, адресованому редактору газети „Час” у Чернівцях Ю. Сербенюку, говорилося про значні досягнення у переговорних процесах із різними партіями, організаціями, що діяли в еміграції та на українських теренах. Серед них переважали представники соціал-демократичної течії. „Про погодження з націоналістами не думаємо, з огляду на те, що їхня ідеологія не дозволяє їм в засаді брати участь у Конгресі. Зле тільки, що вони поступають нерозумно і недобросовісно: замість того, щоб чесно з’ясувати свою позицію, вони агітують взагалі проти Конгресу” [45, арк. 71].

Те, що у лютому 1934 р. ОУН ще не мала чіткої позиції щодо участі у конгресі опонентами пояснювалося тим, що ніби-то всередині Організації існують серйозні протиріччя, що не дозволяють прийти до консенсусу в питанні конгресу. Протиріччя та, нерідко, протистояння між емігрантськими центрами, політичними течіями стали на заваді консолідації навколо ідеї незалежності усієї еміграції і багато організацій просто проігнорували участь у конгресі [27, арк. 117–118]. Референт зовнішніх зв’язків проводу ОУН Д. Андрієвський був занепокоєний таким станом речей і небажанням еміграційних центрів поступатися власними амбіціями заради національної справи. Особливо насторожувала відстороненість націоналістичної течії навесні 1934 р. від підготовки конгресу. Загострення протиріч в процесі підготовки конгресу він частково пояснював значними ментальними відмінностями між

вихідцями зі Східної та Західної України, оскільки „ближче обізнання азбучанських українців із нашою тактикою скорше відхилить їх від нас, аніж приверне” [27, арк. 204]. Він мав власні погляди на проведення такого конгресу. На його переконання, така масштабна акція повинна була проходити шляхом формування окремого центрального органу національно-культурного чи пропагандистського характеру, на який би поклалися функції координації та налагодження контакту між еміграційними центрами, організаціями, групами. Д. Андрієвський неодноразово стверджував, що намагання створити єдиний політичний провід для такої різноманітної за світоглядними перевагами еміграції є утопічною ідеєю. Проте лідер ПУН Є. Коновалець заявив, що навіть у таких невдачах потрібно примножувати свій політичний досвід, бо поразки у намаганні об’єднати зусилля еміграції навколо питання про майбутнє України дозволило просіяти соборницьку частину емігрантського середовища та ще більше сконсолідувати її навколо єдиного бачення шляху вирішення „українського питання”. Отже, чвари та політичні амбіції, небажання усвідомити важливість та неповторність історичного моменту ще більше розкололи еміграцію.

Ідея проведення конгресу наштовхувалася на все більшу низку проблем і протидії з боку окремих емігрантських об’єднань. Все більше з них трималося осторонь, не погоджуючись з принципами, на яких мала об’єднатися еміграція. У меморандумі Ініціативної комісії для скликання конгресу від 9 березня 1937 р. констатувався той факт, що фактично справа проведення конгресу є паралізована через те, що готують цю акцію два органи еміграції – Підготовчий конгресовий комітет та Ініціативна комісія, що вносить значну плутанину і дублювання функцій. У меморандумі було вказано на те, що протягом 1934–1937 рр., попри тертя та неузгодженість дій, було зроблено значний обсяг завдань – публікація сотень матеріалів, в яких доводилася політична необхідність „консолідації та генерального упорядкування усього політично-національного українського життя” [45, с. 99–100]. Було проаналізовано головні причини затягування у проведенні конгресу, що насправді були пов’язані з

існуванням кількох підготовчих комітетів, які по-різному бачили принцип побудови самого об'єднання еміграції, обмеження складу Підготовчого комітету лише представництвом політичних партій, бо це суперечило демократичним традиціям. Як одну з головних причин було названо те, що у представництві всіх теренів, де проживають українці за кордоном та українських окупованих територій буде дотримано головний принцип – „реалізацію гасла духової соборності і запоруку успішності будучої спільної національної праці, в якій об'єднуються найкращі прикмети українських елементів, вихованих у різних умовах та під різними впливами” [45, арк. 100]. Однак руйнівним чинником підготовчої акції став спочатку розкол, а потім і взагалі ліквідація Львівського підготовчого комітету через позицію окремих політичних партій у питанні українсько-польських відносин. Велика затримка з точним часом проведення, відмежування багатьох раніше прихильних до цієї ідеї організацій, поглиблення протиріч на ідейному та організаційному рівні не могли сприяти вирішенню питання з проведенням конгресу.

Незважаючи на те, що ідея проведення Всеукраїнського національного конгресу не була успішно реалізована в міжвоєнний час, проте вона не була остаточно відкинута Проводом ОУН. Так, в 1957 р. полковник А. Мельник, під час своїх відвідин Канади, контактуючи з різними організаціями та відомими громадсько-політичними діячами, знову звернув увагу на необхідність практичного втілення ідеї об'єднання. Цього разу вона була позитивно сприйнята громадськістю. Завдяки активним діям ОУН і ОУН (р) перший конгрес відбувся у листопаді 1967 р. у Нью-Йорку, де було створено Світовий конгрес вільних українців (СКВУ).

Одним із чинників, що негативно позначився на процесі консолідації українських сил за кордоном, було явище рееміграції та репатріації емігрантів до радянської України, яке частіше всього асоціювалося в свідомості українців із зрадництвом українській справі, співробітництвом із радянськими спецслужбами. Процес репатріації емігрантів із числа тих, хто боровся проти радянської влади або просто не прийняв її, розпочався наприкінці 1920 р. й

особливо посилювався у 1921 р. Причини повернення додому були різними. Дехто вже після нетривалого перебування в еміграції не витримав її складних умов, відірвання від рідної землі та звичного ритму життя, інші розчарувалися у своїх попередніх політичних ідеалах або прийшли до висновку про безперспективність продовження боротьби.

Процесові репатріації сприяв і проголошений у радянській Росії з листопада 1921 р. декрет про амністію певної частини рядових учасників збройних формувань, під дію якого підпали й колишні українські вояки. Їм надавалася можливість повернутися додому нарівні з військовополоненими часів Першої світової війни. Найбільше емігрантів, а це майже 122 тис. осіб повернулося в радянську Росію в 1921 р. виявили бажання повернутися на батьківщину і, зрештою, реалізували його й деякі визначні представники наукової і творчої інтелігенції, вищі офіцери та генерали. З цього погляду певний інтерес становить порівняння мотивів повернення чільних представників російської й української політичної еміграції. Ідейним обґрунтуванням позицій російської еміграції став збірник „Смена вех” (червень 1921 р., Прага). У ньому певним чином заперечувалися висловлені ідеї у збірнику „Вехи” (1909 р.). В останньому об’єдналися сім повідних російських письменників у критиці пануючого інтелігентського матеріалістичного чи позитивістськи обґрунтованого політичного радикалізму. У „Вехах” відбулося зречення від основної доктрини радикальної інтелігенції – віри в революцію – що сприймалося в російському суспільстві як зрада священній спадщині. Відповідно „Смена вех”, як повне заперечення „Вех”, закликав російську громадськість зміцнювати владу більшовиків заради „збереження” і відновлення Росії як великої і єдиної держави, сподіваючись на поступове внутрішнє органічне переродження радянської влади [528, с. 147–149]. Якщо явище російського „зміновіхівства” базувалося у своїй основі на великодержавній ідеології, то представники української політичної еміграції, навпаки пов’язували своє повернення на батьківщину з надією прислужитись розбудові незалежної України, але не як соціалістичної держави. Певні підстави

для таких надій давала відома політика „коренізації”, що в Україні набула форми українізації. Вона виявилася нетривалою й була брутально перервана сталінським режимом. Але на самому початку вона справила велике враження на українську еміграцію. Еміграція розцінювала такі кроки як політичну зраду і „смерть” такої людини для визвольної боротьби. Розуміючи, які наслідки в плані пропаганди ідей вже в Україні принесе масове повернення емігрантів додому, були зроблені суттєві зміни з боку радянських державних чинників. Перевагу на одержання дозволу на повернення почали надавати помітним політичним постатям, що давало можливість набути пропагандистський капітал, а заодно й деморалізуюче впливати на широкі емігрантські маси. Проте, практично воно виглядало дещо інакше. Повернутися в Україну не могли через свою „шкідливість” відомі політичні та громадські діячі, які здійснювали активну пропаганду української національної справи в емігрантському середовищі. М. Лозинський слушно зауважував, що реалії життя значно відрізнялися від того, що обіцяли радянські пропагандисти. „Нам говорять, що признавши радянську владу, ми матимемо змогу вести свою національну виховну роботу, що матимемо змогу критикувати, удосконалювати. (...) Чи не зводиться національна справа взагалі до абсурду там, де український робітник повинен йти з польськими робітниками поборювати українські національні табори?” [566, с. 16].

У „Виписці з протоколу Бюро ЦК № 84 від 21 серпня 1925 р. по питанням НКЗС” під назвою „Про ставлення до наддніпрянської еміграції та про роботу серед неї” зазначалося наступне: беручи до уваги, що основною діяльністю українських радників за кордоном є робота серед еміграції з Західної України з метою створення ірреденти, „продовжувати як другорядну роботу по розкладу наддніпрянської еміграції, домагаючись переходу кращої її частини на бік радянської влади” [264, с. 319–321]. Щоб певним чином пришвидшити ці заходи, вказувалося на максимальне сприяння емігрантам, які перейшли на бік радянської влади при поверненні додому та отриманні громадянства УРСР. Діяла чітка система ретельної перевірки кожного „бажаючого”, особливо

відомих діячів політичної еміграції. Проте і цього, як вважали радянські дипломати, було замало. Так, в додатку до доповідної записки уповноваженого представництва в ЧСР від 9 грудня 1928 р., під яким підписався Я. Зозуля – голова об'єднаного правління українських організацій (прорадянської орієнтації), містилася ціла низка „цінних рекомендацій”. Зазначалося, що радянський уряд повинен видати спеціальні законодавчі акти, згідно з якими легалізувалося б повернення емігрантів до УРСР. Вказувалося на необхідності амністії тих, хто повернувся, на скороченні терміну легалізації до 3–6 місяців. „...Потрібно це все робити демонстративно, особливо вибрати групу найбільш прихильних до радянської влади емігрантів і створити ідеальні умови для їх повернення. Для цього потрібно створити спеціальний технічний апарат окремо від консульства. Цим самим буде знищено антирадянську опозицію за кордоном” [43, арк. 20]. Методи проведення політики рееміграції нагнітали атмосферу підозрливості до тих, хто повертався в Україну: „Чому до большевицького конзуляту має він (українець. – М.М.) іти, криючись як злочинець, чому від'їжджає він на рідну землю з клеймом зрадника?”, – писав тоді відомий український публіцист, один з провідних діячів ОУН В. Мартинець [601]. Така „ретельна” підривна діяльність у середовищі української еміграції мала негативні наслідки, що відобразилося на політичних чварах, небажанні усвідомити своє справжнє завдання в умовах закордону. Спроби об'єднати усі розрізнені еміграційні осередки натикалися на значні перешкоди та, в більшості випадків, завершувалися фіаско.

Бували періоди, коли прагнення поглинути і вщент розпорошити її сили виявлялося у радянської влади особливо гостро. Якщо була така можливість, то радянські органи намагалися запобігти самому її формуванню. Дбаючи про репатріацію, СРСР перешкоджав самому утворенню „третьої хвилі”, і ще на Ялтинській конференції, де йшлося про новий перерозподіл світу, Й. Сталін заклав у домовленості з союзниками вимогу повернення колишніх громадян до СРСР. За даними генерала Голікова, головного радянського уповноваженого у справах репатріації, від завершення війни до 1 вересня 1946 р., тобто протягом

перших 16-ти місяців миру до СРСР було репатрійовано понад 5 млн. осіб, з яких майже 3 млн. – з радянської зони Німеччини та Австрії й майже 2,5 млн. – із західних зон обох цих країн [607]. Ті, хто мав можливість залишитися за кордоном, намагалися рятувати себе будь-якими шляхами. Намагаючись уникнути примусової репатріації, вихідці з колишньої Наддніпрянщини вигадували собі галицькі імені та біографії.

Важливими історичними джерелами, що стосуються української еміграції, є офіційні документи радянських установ і організацій, промови радянських офіційних осіб стосовно проблеми утворення еміграції з теренів Радянського Союзу. Одним з найяскравіших прикладів цього виду історичних джерел є, зокрема, виступи високопоставлених радянських дипломатів А. Вишинського „О международных организациях по делам беженцев” та А. Громико „Про біженців та „переміщених осіб” відповідно 6 листопада 1946 р. та 15 грудня 1946 р. на Генеральній Асамблеї ООН [221, 222]. Обидві промови є зразками радянської риторики того часу. Головною метою цих звернень до світової громадськості була потреба довести правильність дій СРСР у Німеччині, зокрема щодо біженців та „переміщених осіб”, а також створити в очах світової спільноти образ кровожерного втікача з найблагороднішої держави світу – Радянського Союзу. Другим адресатом послання були самі мешканці країни, куди емігрували українці. Ще одним прикладом літератури другої групи історичних джерел є методичний посібник „Ответы на волнующие вопросы советских граждан, находящихся за границей на положении перемещённых лиц”, виданий у Москві у 1946 р. одразу після початку масової репатріації з теренів Європи до СРСР [636]. Метою цього видання було показати, як радянська влада піклується про репатріантів. Третім видом опрацьованих історичних джерел є спогади радянських воєначальників, працівників системи радянської окупаційної влади в Німеччині, журналістів та інших посадовців про формування еміграції з частини населення Радянського Союзу. Йдеться про праці М. Озерова, А. Брюханова, Ю. Королькова, Е. Ржевської, свідчення яких про радянську політику щодо „дисплей персон” та втікачів ґрунтуються на

власному досвіді, адже Брюханов служив у радянській репатріаційній місії в Німеччині, двоє інших авторів побували в Німеччині як журналісти, Ржевська була військовим перекладачем в умовах окупації Німеччини [636].

Вищі функціонери Радянського Союзу передбачали ситуацію, що могла скластися до завершення війни в Європі з „переміщеними особами” та біженцями з теренів СРСР. Вони розуміли всі загрози, що можуть виникнути у разі тривалого перебування на Заході або і переселення туди кількох мільйонів радянських громадян. Ці люди були небезпечними для радянської системи, адже вони побачили життя на Заході, яке змальовувалося в СРСР як останній етап загнивання капіталізму. Насправді вони побачили зовсім інше життя за кордоном. Для контролю за поверненням радянських людей до країн було створено потужну систему репатріації, з фільтраційними групами та комендатурами на місцях. Працівники радянського апарату репатріації регулярно відвідували табори для „переміщених осіб” та біженців. Вони використовували всі можливості пропагандистської машини Радянського Союзу та його спецслужб, аби переконати репатріантів повернутися, намагалися нейтралізувати найактивніших діячів діаспори. З радянської точки зору, для досягнення цієї мети всі засоби годилися. Але чим далі, тим частіше між двома полюсами антигітлерівського блоку виникали непорозуміння з певних питань повоєнного устрою. Захід та СРСР по-різному розуміли поняття „радянський громадянин”. Ключовим у цьому питанні було невизнання західними демократіями приєднання до СРСР Прибалтики, а також Західної України та Білорусі. Саме для вирішення долі населення цих територій створювалися спеціальні міждержавні комісії і часто навіть одиничні випадки вирішувалися дуже непросто. Але позиція Заходу не завжди була послідовною та твердою, а під час примусової репатріації і вивезення з таборів українців із західних та східних регіонів не завжди могли розрізнити. Але Захід намагався постійно декларувати свою позицію з цього питання та провадити відповідну політичну лінію. Таке розходження між недавніми союзниками іноді було на користь українцям. Отже, попри багаторічну діяльність розгалуженого

радянського апарату з репатріації на теренах Європи, „друга еміграція” таки утворилася. До неї увійшли переважно росіяни та народи територій, приєднаних перед війною до СРСР – прибалти, західні українці. Також на Заході залишилися багато громадян країн Східної Європи, що увійшли до соцтабору. Вони згодом розселилися по інших країнах світу і були додатковим чинником, що його використовував Захід у боротьбі з СРСР. Але і радянська сторона максимально використовувала свою агентуру в рядах репатріантів.

Таким чином, діяльність осередків української політичної еміграції на американських теренах була спрямована на актуалізацію „українського питання” перед впливовими міжнародними чинниками. Процес організаційного об’єднання еміграції дав змогу певною мірою виявити можливості і готовність еміграційних осередків до співпраці з іншими українськими центрами, що діяли в Європі, у справі визволення українських земель. Окремі аспекти діяльності двох протилежних за ідеологічними орієнтаціями політичних таборів свідчать про те, що радянська пропаганда використовувала усі шляхи та методи для дискредитації представників українського визвольного руху, які вимушено опинилися за океаном. Напрямки роботи та масштаби прорадянськи налаштованих організацій свідчать про підривну роботу проти країни, яка фактично дала їм притулок. Радянська „п’ята колона” намагалася якнайглибше укорінити в свідомість канадських і американських українців усі принади соціалістичного способу життя, дезінформуючи при цьому про реальний стан речей в УРСР. Така ситуація ускладнювала адекватне сприйняття міжнародною спільнотою реального становища, в якому опинилися окуповані українські землі. Процес консолідації еміграції навколо ідеї соборності та незалежності Української держави був складним і тривалим. Однак ідейні протиріччя, амбіції та неготовність йти на компроміси задля спільної мети не сприяли творенню єдиного репрезентативного еміграційного органу, що об’єднав би різні політичні течії і який би гідно представив прагнення українців перед міжнародними інституціями. Беручи до уваги зовнішні обставини, еміграція мала перебрати на себе функцію, що її в умовах боротьби з окупантами годі

було виконувати на українських теренах. В умовах репресій і конспірації складно було опрацьовувати ідеологічні проблеми, вирішувати проблеми фінансування визвольної боротьби, займатися військово-фізичним та ідеологічним вишколом. Доводилося долати перешкоди, які штучно створювалися реакційними еміграційними організаціями чи окремими політичними особами. Саме у доланні цієї протидії окреслилася платформа та принципи єднання націоналістичної течії еміграції – репрезентанта еміграції, який вбачав вирішення „українського питання” виключно в державній самостійності та соборності України.

ВИСНОВКИ

– Аналіз стану вивчення „українського питання” в європейській та світовій міжнародній політиці в історіографії свідчить про наявність цілого пласта різнопланової літератури. Незважаючи на це, радянська історіографія наклала свій негативний відбиток на дослідження цієї тематики. Ідеологічний пресинг не дозволяв дослідникам об’єктивно оцінювати події, факти, відповідно згадана проблематика в історії України залишалася не вивченою. Виняток у зазначений період становили праці зарубіжних істориків та представників українського закордону. Попри певну упередженість і нерідко надмірну пафосність, завдяки діаспорній літературі певною мірою осмислено процеси, що кардинально позначилися на сприйнятті ролі й місця України у світі, які з відомих причин найбільш вільно відбувалися в емігрантському середовищі. Характерною особливістю цієї літератури є те, що в більшості випадків звернення до цієї тематики в ній викликане не тільки пізнавальними потребами, оскільки серед її авторів є ряд відомих політичних постатей української історії, для яких ідея державної самостійності та соборності України становила сенс життя. Ці праці, на відміну від радянських історичних досліджень, не потребували звільнення від ідеологічних уявлень і стереотипів, однак вимагали певного часового дистанціювання від подій та явищ задля їх критичного осмислення. Дослідження ролі української еміграції в розробці концепцій майбутньої Української держави, популяризація питання про долю розділених українських земель перед міжнародною спільнотою в намаганнях національних сил об’єднати спільні зусилля навколо ідеї боротьби за незалежну соборну Україну тривалий час також перебувало під забороною або ж висвітлювалося упереджено. Вивчення цієї тематики в сучасній історіографії свідчить про прогресивні зміни, що почали відбуватися в розвитку української історіографії після розпаду СРСР. Зазначена проблематика широко представлена в

монографіях, наукових публікаціях, матеріалах конференцій, дисертаціях та узагальнюючих виданнях. Проте більшість праць торкаються цієї теми або побіжно, або ж висвітлюють лише окремі її аспекти. Так, у низці праць не розглядаються суспільно-політичні фактори та безпосередні причини зародження різних політичних течій у середовищі еміграції, зокрема радикальної, та їх ставлення до справи визволення українських земель. Таке бачення проблеми стало загальноприйнятим кліше в історіографії радянського часу, в деякій мірі зберігаючись у перші роки становлення української історичної науки, і лише з другої половини 1990-х рр. відчутно змінюється сприйняття політичної еміграції як предмета дослідження і як явища. Випала з поля зору і радянських, і сучасних істориків проблема політичного становища українців у складі Румунської держави в 1930-х – 1944 рр. та спроби вирішення питання щодо відокремлення українських територій від Румунії. Отже, незважаючи на таку широку представленість окремих аспектів цієї тематики в історичній літературі, правомірно вести мову про значну наукову нішу у ґрунтовному вивченні проблеми актуалізації „українського питання” в міжнародній політиці кінця 1920-х – 1945 рр., що й зумовило вибір теми дослідження. Джерельна база є репрезентативною, науково достовірною і достатньою для виконання поставлених наукових завдань, яка представлена архівними документами, періодикою, мемуаристикою, документальними виданнями. Особливу цінність становлять використані іноземні архівні джерела, що введені до наукового обігу вперше. Не менша вага опублікованих джерел, офіційних документів, законодавства румунською мовою. Використання цілого спектра різноманітних джерел дозволило комплексно підійти до вивчення проблеми, спростувати низку стереотипів, пролити світло на маловідомі сторінки минулого. В основу цього наукового дослідження покладено принципи історизму, комплексності та наукової об’єктивності, які вимагають розгляду подій у зв’язку з конкретно-історичними умовами їх існування, надають можливість неупереджено підійти до вивчення суспільних процесів, подій, фактів. У роботі застосовано порівняльно-історичний,

історико-генетичний, рефлексії, системний, ретроспективний, аналітичний методи дослідження, методи кількісного та якісного аналізу. При розв'язанні поставлених завдань використані загальнонаукові та спеціальні методи дослідження: історіографічного аналізу та синтезу, хронологічний, ретроспективний, методи типологізації та періодизації тощо. Вони дали змогу синтезувати загальне й виділити особливе в досліджуваному процесі, показати його сутність, динаміку кількісних і якісних змін. Проаналізовано головні питання щодо використання та тлумачення понятійно-категоріального апарату, яким характеризуються кроки в напрямку вирішення питання української державності протягом кінця 1920-х – 1945 рр. (сепаратизм, іредентизм, таємна дипломатія, п'ята колона, анексія, реокупація, окупація, румунізація та ін).

– Причини загострення „українського питання” в складі Румунії в 1938–1939 рр. потрібно шукати, з одного боку, в міжнародних чинниках, а з іншого – у внутрішніх, зокрема в політиці окупаційної влади у сфері міжетнічних відносин та ігноруванні політичних і культурних прав нацменшин. Приклад Північної Буковини показовий, оскільки румунська влада намагалася розв'язати національні проблеми українців шляхом прийняття суворих законів, культурного та мовного пресингу, дискримінації щодо зайняття високих держав посад тощо. Такі нововведення карлістського режиму мали лише зворотну реакцію. Проблема ставлення карлістського режиму до „українського питання”, тобто становища українців у Румунії, насамперед на теренах Буковини та в повітах компактного проживання українців, зрівняння їх у громадянських правах та свободах із румунами, а також до політичної долі цього краю в контексті ідеї соборності українських земель не знайшло свого належного наукового осмислення. У радянський період ця проблематика ґрунтовно не досліджувалася. Період становлення сучасної національної історіографії також не розробив цього напрямку історичних досліджень. Мова може йти лише про окремі публікації, в яких оглядово проаналізовано зміст „українського питання” і спроби його розв'язання в системі міжнародних відносин міжвоєнної та воєнної доби. Однак певний науковий інтерес становлять праці румунських

істориків, які вивчали період 1938–1940 рр. в історії Румунії та торкалися долі Буковини і Бессарабії.

– Як свідчить аналіз джерел, українці були лояльними до того, що не суперечило їхнім національним інтересам, але не до румунської держави. Інтеграція українців до Фронту національного відродження не була ефективною. Більшість ввійшли до його складу не тому, що сповідували ідеологію ФНВ, а насамперед через страх залишитися без роботи. Інші знайшли у цьому своєрідну можливість для продовження політики та реалізації своїх інтересів, чи то пов'язаних з проектом самостійної соборної України, чи то політики СРСР. Румунська влада дала власну відповідь на ці ініціативи. У зонах зі значним впливом українців на румунське населення конфлікти між цими етносами загострилися. Узагалі міжвоєнна Румунія не завжди знаходила найоптимальніші засоби зацікавлення українського населення в захисті румунських інтересів. Не можна забувати й про те, що в той період різні форми тоталітаризму були більш привабливими ніж демократична система, а отже, українці, не маючи власної національної держави, змушені були орієнтуватися на них задля здійснення своїх самостійницьких прагнень.

– Вивчення офіційних державних актів румунських органів влади та управління, численних агентурних донесень, інформативних нот, конфіденційного листування між найвищими владними інституціями Румунії дають змогу відтворити шляхи реокупації теренів Північної Буковини та Бессарабії військовим режимом І. Антонеску. Це дозволило пролити світло на багато маловідомих аспектів військової історії 1941–1943 рр., окреслити заходи, що вживалися румунськими органами безпеки та адміністрацією, щоб максимально протидіяти радянзації захоплених теренів і зміцнити там свій вплив.

– Розглядаючи історичні аспекти становлення румунського націоналістичного підпілля та його бачення політичної долі українських земель у складі Румунської держави, можна стверджувати, що воно спрямовувало свої інтереси на соборнізацію етнічних територій навколо власної батьківщини,

сформувало свою специфіку як інтегруючий та консолідуючий чинник у житті нації. Проте румунське підпілля мало антисемітське, нерідко шовіністичне спрямування, що не давало змоги українському руху робити ставку на сприяння у процесі відокремлення теренів Північної Буковини та Бессарабії.

– Віденський арбітраж завдав удару по цілісності ЧСР та Карпатської України. Було створено новий угорсько-чехословацький кордон. Карпатська Україна продовжувала своє перебування у складі ЧСР, що ускладнювало творення спільного угорсько-польського кордону. Це викликало охолодження з боку Будапешта по відношенню до Берліна. За таких обставин Карпатська Україна повинна була не лише розбудовувати власну державність та чіткіше окреслювати власні зовнішньополітичні пріоритети, але й втримати її в умовах ускладнення міжнародної ситуації. Зростання міжнародного інтересу до „українського питання” залежало від ролі, яку відігравав карпатський регіон у подальшому перегляді версальської системи на користь Німеччини, Угорщини, Румунії. Протягом 1938–1939 рр. доля Карпатської України була не лише складовою чехословацької кризи, але й важливим об’єктом міжнародної політики. Карпатоукраїнське питання вийшло на рівень міжнародного обговорення – як цілісна територія, територіальна приналежність Карпатської України в цілому та її окремих регіонів. Процеси державотворення на цих українських теренах сприяли популяризації „українського питання” на міжнародному рівні. Проблема можливої самостійності Карпатської України та її перспектив знайшла своє обговорення на міжнародній арені у часи чехословацької кризи 1938–1939 рр. У цьому сенсі йдеться про ОУН (у тому числі закарпатську її крайову екзекутиву) та споріднені з нею ідеологічно політичні та громадські українські організації у світі. Уже з літа 1938 р. у їхніх програмових та агітаційних документах закарпатська проблема розглядається як можливе ядро для розв’язання української національно-визвольної проблеми.

– У постмюнхенський період спостерігається різне ставлення до закарпатських подій у середовищі ОУН: з одного боку, більшість Проводу

організації, з іншого – нелегали активісти із ЗУЗ. Основою розбіжностей стала оцінка часу можливої незалежності краю: одразу чи з часом. Згодом ці та інші тертя на карпатоукраїнському ґрунті стали причинами розколу в ОУН у 1940 р. Проблема незалежності Карпатської України її можливості та прогнозування зовнішньополітичних дивідендів для Німеччини, із різною активністю, обговорювалися в німецьких військових та політичних колах. Але далі обговорення справа не пішла. Можливість карпатоукраїнської незалежності за німецької підтримки та перспективи її використання у німецькій зовнішньополітичній діяльності активно обговорювалися урядами Великобританії, Франції, СРСР. Проголошення незалежності Карпатської України не було результатом певної планованої акції. Цей акт був лише вимушеним кроком та похідною, з одного боку, зміни політичної ситуації на теренах чехословацької федерації, з іншого – зміни центральноєвропейського міжнародного становища. Доречніше застосовувати термін „проголошення самостійності Карпатської України”. Саме існування автономної Карпатської України й загравання Німеччини з українською проблемою підняло „українське питання” до рівня міжнародної зацікавленості. І не тільки щодо Закарпаття, а й стосовно Галичини, Буковини та України взагалі. Угорська окупація Карпатської України лише ускладнила українську проблему напередодні Другої світової війни. Збройний опір українського підпілля у 1939–1942, 1945 рр. завершився поразкою. Таким чином, своєрідним радянським варіантом розв’язання „українського питання” в межах Закарпаття стало включення краю в статусі адміністративної одиниці до складу УРСР.

– Діяльність осередків української політичної еміграції на американських теренах була спрямована на актуалізацію „українського питання” перед впливовими міжнародними чинниками. Пошуки способів об’єднання еміграції дали змогу виявити можливості й готовність еміграційних осередків до співпраці з іншими українськими центрами, що діяли в Європі, у справі визволення українських земель. Окремі аспекти діяльності двох протилежних за ідеологічними орієнтаціями політичних таборів свідчать про те, що

радянська пропаганда використовувала всі можливі методи для дискредитації представників українського визвольного руху, які опинилися за океаном. Напрямки та масштаби роботи прорадянськи налаштованих організацій свідчать про підривну роботу проти країни, яка дала їм притулок. Радянська „п'ята колона” намагалася якнайглибше укорінити в свідомість канадських і американських українців принади соціалістичного способу життя в УРСР. Це ускладнювало адекватне сприйняття міжнародною спільнотою стану, в якому опинилися українські землі. Процес єднання еміграції навколо ідеї соборності та незалежності України тривав кілька десятиліть. Однак ідейні протиріччя та небажання йти на компроміси задля спільної мети не сприяли творенню єдиного репрезентативного еміграційного органу, що об'єднав би різні політичні течії, гідно представив прагнення українців до власної державності перед міжнародною спільнотою. Беручи до уваги зовнішні обставини, еміграція перебрала на себе функцію, що їй годі було виконувати на окупованих українських теренах. У доланні протидії, яка чинилася радикально налаштованій частині еміграції викристалізувалися принципи об'єднання сил, які вбачали можливість вирішення „українського питання” в державній самостійності та соборності України.

Рекомендації щодо використання наукових висновків

Проблеми розробки та практичного впровадження офіційного курсу етнополітики, відлагодженого механізму регулювання міжнаціональних відносин в поліетнічних регіонах України, питання протидії спробам втручання у внутрішні справи та реальним загрозам територіальній цілісності держави, потреба створення міцної системи захисту національних інтересів та гідної репрезентації України перед міжнародною спільнотою складають головні аргументи практичної значимості цього дисертаційного дослідження.

Тривале перебування українських територій у складі кількох держав відобразилося на ментальній, культурній специфіці регіонів, які сьогодні творять єдину територію України та її народ. Складне сплетіння сучасних

проблем пояснюються не лише недостатнім знанням власного історичного минулого, але й відвертим нехтуванням набутим досвідом державотворення.

Отримані результати можуть слугувати підставою для формування при Адміністрації Президента України централізованого управління, яке б координувало діяльність науково-дослідницьких інститутів, головним напрямком яких є регіоналістика – вивчення конкретно взятого регіону України в історичній ретроспективі та вироблення стратегії його розвитку в політичному, етнополітичному, економічному і культурному вимірах. Це сприятиме стабілізації міжетнічних відносин в регіоні та в цілому в Україні, дозволить будувати партнерські відносини з країнами, з якими регіон має спільні кордони та з якими українські землі були пов'язані історично. Отримані наукові результати можуть стати підґрунтям для вироблення загальнодержавної стратегії розвитку регіонів, розробки принципів здійснення внутрішньої та зовнішньої політики сучасної України. Відповідно, це дозволить створити серйозну аргументаційну базу для протидії сепаратистським тенденціям усередині країни, а також територіальним претензіям ззовні. Ґрунтовне знання регіональної специфіки в історичному контексті створить умови для гідної репрезентації України в міжнародних структурах, інституціях (ООН, НАТО, ЄС, ПАРЄ, ОБСЄ, ЮНЕСКО) та унеможливить спірні та наріжні питання, що стосуються України, її минулого, перспектив її подальшого розвитку в євроінтеграційних процесах. Замовниками на виконання фундаментальних наукових досліджень такого характеру повинні виступати Рада з питань національної безпеки та оборони, Комітет у справах міграцій та національних меншин, Міністерство закордонних справ України та дипломатичні представництва, Служба безпеки України, Міністерство освіти і науки України, обласні державні адміністрації, академічні установи тощо.

Отримані результати рекомендовано покласти в основу при створенні Науково-дослідницького та аналітичного інституту вивчення можливостей економічного і політичного співробітництва України з державами

карпатського регіону, інтеграційних процесів в Південно-Східній Європі. Історично доведено, що держава стає могутньою і непохитною, якщо вміє правильно знаходити і добирати джерела інформації, а також правильно і докладно проаналізувавши їх, доцільно використовувати. Повноцінний аналіз передбачає вироблення оптимальної схеми пропозицій для вирішення проблемних відносин між державами. Такі завдання може виконати спеціалізований науково-дослідницький інститут, який би не лише проводив фундаментальні і прикладні дослідження сучасних соціально-економічних, політичних та етнічних процесів в Румунії, Молдові та інших країнах карпатського регіону, але й виробляв перспективи можливого розвитку політики цих країн щодо України.

Також отримані наукові напрацювання рекомендовано використати з метою розширення та удосконалення діяльності дипломатичних установ України в Румунії та Українського культурно-інформаційного центру в Бухаресті, які повинні не лише представляти державу за кордоном, але й творити її позитивний імідж, виробляти оптимальну модель відносин з Румунією, враховуючи специфічні історичні наслідки тривалого перебування українських земель в її складі та сучасні територіальні зазіхання.

Враховуючи оригінальність цього дослідження, висновки якого побудовані на опрацюванні раніше невідомих в Україні архівних джерел, рекомендуємо академічних установам взяти його за основу при подальшій розробці цієї проблематики – підготовці дисертацій, монографій, підручників, обговоренні її на міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях. Крім того, матеріали можуть використовуватися для розробки спеціальних навчальних курсів з регіоналістики, діаспорознавства, включення окремих розділів до лекційних курсів з історії України, історії міжнародних відносин, історіографії, джерелознавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ

Ф. 3573 Українське видавництво „Східноєвропейська кореспонденція” в Берліні. 1925–1940 рр.

оп. 1.

- 1.1. Спр. 30 Інтерв'ю міністра збройних сил Німеччини для газети „Нев-Сервіс” з питання воєнного потенціалу Німеччини 1940 р., 1940 р., 3 арк.

Ф. 3575 (с) Українське пресове бюро в Берліні. 1919–1943 рр.

оп. 1.

- 1.2. Спр. 1. Списки українських студентів за їх приналежністю до українських студентських організацій, 1932 р., 7 арк.
- 1.3. Спр. 4. Копії листів В. Стахова – головного адміністратора Української пресової служби в Берліні до МЗС Німеччини, фельдмаршалові Герінгу, головнокомандувачу німецькою армією Кейтелю по дорученню Закарпатського уряду з проханням урегулювати питання самостійності Закарпаття під захистом Німеччини, дозвіл на існування Закарпатського уряду, міжнародного представництва на Закарпатті, 1939 р., 15 арк.
- 1.4. Спр. 5. Листування з південно-європейським інститутом в Лейпцігу, з головнокомандувачем особовим складом СС у Берліні, з

- головнокомандувачем німецькою армією з приводу надіслання видань Української пресової служби в Берліні (12 липня – 10 жовтня 1939 р.), 1939 р., 134 арк.
- 1.5. Спр. 6. Листування з професором Вундерліхом у Ганновері про одержання видань пресового бюро, з грузинським інститутом у Ганновері з проханням надіслати деякі матеріали для друку (15 березня – 15 вересня 1939 р.), 29 арк.
  - 1.6. Спр. 7. Бюлетені Української пресової служби в Берліні, 1931–1932 рр., 352 арк.
  - 1.7. Спр. 11 Журнал „Третя Німеччина” – видання Української пресової служби в Берліні, 1934 р., 18 арк.
  - 1.8. Спр. 12. Видання української пресової служби в Берліні, 1934 р., 263 арк.
  - 1.9. Спр. 13. Бюлетені Української пресової служби в Берліні, 1935 р., 13 арк.
  - 1.10. Спр. 14. Бюлетені Українського пресового бюро в Берліні, 1938–1939 рр., 32 арк.
  - 1.11. Спр. 15. Видання головної редакції Українського пресової служби в Берліні, 1939–1940 рр., 64 арк.
  - 1.12. Спр. 16. Бюлетені Української пресової служби в Берліні, 1940–1941 рр., 33 арк.
  - 1.13. Спр. 17. Український вісник – орган Українського національного об’єднання в Німеччині, 1938 р., 3 арк.
  - 1.14. Спр. 18. Вісті „Карпатська Січ”, 1939 р., 53 арк.
  - 1.15. Спр. 19. Бюлетені пресової служби „Карпатська Україна”, 1939 р., 104 арк.
  - 1.16. Спр. 22. Бюлетені польської політичної інформації – орган видавництва Варшавської політичної інформації, 1936 р., 143 арк.
  - 1.17. Спр. 24. Бюлетені „Служба СРСР” у Берліні – орган видавництва „Антикомінтерн” у Берліні, 1936 р., 86 арк.
  - 1.18. Спр. 39. Бюлетені „Українські культурні вісті” – орган Українського інституту в Берліні, 126 арк.

- 1.19. Спр. 42. Бюлетені Українського пресового агентства в Лондоні, 1939 р., 153 арк.
- 1.20. Спр. 45. Бюлетені Українського пресового бюро в Бельгії, 1939 р., 9 арк.
- 1.21. Спр. 46. Українська пресова служба в Римі, 1940 р., 24 арк.

Ф. 3833 Крайовий провід Організації Українських Націоналістів на Західних українських землях. Політична референтура. 1933–1947.

оп. 1.

- 1.22. Спр. 59. Повідомлення конгресу Українських Націоналістів від лютого 1929 р. у Відні про створення ОУН, 1929 р., 1 арк.
- 1.23. Спр. 70. Документи про світогляд та основи мельниківського проводу ОУН. Б. д., 23 арк.
- 1.24. Спр. 165. Журнал „Самостійник” – орган ОУН, 1934 р., № 1–6. (мікрофільм).

оп. 2.

- 1.25. Спр. 9. Політична програма і устрій ОУН. II Великий Збір 1939 р., 1940 р., 60 арк.
- 1.26. Спр. 33. Суть націоналізму та його походження (статті та рукописи статей), 1942–1943 рр., 262 арк.

оп. 3.

- 1.27. Спр. 1. Листування українських націоналістів про заснування контрреволюційних націоналістичних організацій за кордоном та їх діяльність, 1934–1942 рр., 230 арк.
- 1.28. Спр. 10. Документи до націоналістичних українських журналів і газет, 1936–1938 рр., 73 арк.

Ф. 3866 Український історичний кабінет у Празі. 1930–1939.

оп. 1.

- 1.29. Спр. 112. Деякі відомості про спробу відокремити Карпатську Україну від Чехословаччини, що відбулася в листопаді 1938 р., 1938–1939 рр., 4 арк.
- 1.30. Спр. 113. Відомості про організацію міністерств Карпатської України в січні 1939 р. та листування з міністерством закордонних справ Чехословаччини і канцелярією уряду Карпатської України в Празі щодо торгівельних переговорів між Францією та Чехословаччиною та Італією, 1938–1939 рр., 48 арк.

Ф. 3905с. Центральний Союз Українського Студентства у Празі. 1923–1939.**оп. 1.**

- 1.31. Спр. 1. Циркуляр для внутрішнього користування відділів ЦЕСУС у Празі, 10.11.1923 – 28.12.1923 рр., 10 арк.
- 1.32. Спр. 5. Резолюції з'їздів СУС у Празі 26.11.1925 – 20.03.1931 рр., 1931 р., 57 арк.
- 1.33. Спр. 6. Звіт про діяльність української еміграційної конференції в Румунії 22 жовтня 1925 р., 123 арк.
- 1.34. Спр. 8. Списки українських студентських організацій, що знаходяться на території Західної України, Польщі, Румунії та Болгарії у 1924–1925 рр., 224 арк.
- 1.35. Спр. 10. Історія заснування, навчальні плани, списки викладачів українського університету у Львові, Празі та УГА в Падебрадах. 28 квітня 1922–1924 рр., 1924 р., 215 арк.

оп. 2.

- 1.36. Спр. 13. Листування з урядом Диктатора ЗУНР у Відні, українськими студентськими організаціями, УГА в Падебрадах, про підготовку міжнародних з'їздів, конференцій, 1922–1931 рр., 82 арк.
- 1.37. Спр. 15. Листування з Виконавчим комітетом українських емігрантських організацій в ЧСР, Союзом українських студентів „Основа” в Данцигу, українським бюро в Лондоні, 1930–1932 рр., 238 арк.
- 1.38. Спр. 21. Списки студентських організацій, які об'єднані в ЦЕСУС, 1923–1933 рр., 37 арк.

Ф. 3933 Особистий фонд Мазепи Ісака – українського емігранта, члена Української Радикальної Партії, поручика армії УНР, доктора права. 1919–1945.

оп. 1.

- 1.39. Спр. 12. Резолюція мітингу української еміграції у Відні в справі репресій проти українців Польщі, статут Контактного комітету українських організацій у ЧСР, 1928 р., 9 арк.

Ф. 4000 Особистий фонд Мартоса Бориса – голови петлюрівського уряду, професора УГА в Подебрадах та Українському Вільному Університеті в Празі. 1920–1944.

оп. 1.

- 1.40. Спр. 1. Характеристика Української Студентської громади в Харкові, 1897 р., 249 арк.
- 1.41. Спр. 31. Рецензія та доповнення до статті С. Наріжного „Українська еміграція”, 1943 р., 50 арк.

Ф. 4003 Особистий фонд Коберського Карла – українського емігранта, члена ЦК УСДРП, голови Ради Міністрів Директорії УНР. 1919–1930.

оп. 1.

- 1.42. Спр. 2. Відповідь К. Коберського на запитання Військової канцелярії диктатора ЗУНР про матеріально-економічний та моральний стан інтернованих українців у таборі Німецьке Яблонне. Копія листа-інформації колишнього командира Окремого кордонного корпусу УНР до С. Петлюри про настрій та моральний стан командного складу інтернованих петлюрівців у таборі Ланцут і статут УВІК, 1921 р., 10 арк.
- 1.43. Спр. 7. Листування з організацією „Оборона України” в Америці про діяльність українських політичних партій у Чехословаччині та Галичині, Б.д., 25 арк.
- 1.44. Спр. 8. Листування К. Коберського з секретаріатом Української Соціалістичної Радикальної партії у Львові, з українським соціалістичним товариством „Вільна Громада” в Пшібрамі та іншими установами про видавничі справи, 1926 р., 7 арк.

Ф. 4008 Підготовчий конгресовий комітет за кордоном для скликання Всеукраїнського національного конгресу м. Прага. 1932–1938.

оп. 1.

- 1.45. Спр. 1. Список членів Ініціативної Комісії по скликанню Всеукраїнського Національного Конгресу, її комунікат, інформаційне повідомлення, листування, „Маніфест” українських політичних партій та інші матеріали в справі скликання Всеукраїнського конгресу, 10.06.1932 – 9.03.1937 рр., 109 арк.

Ф. 4010 Редакція часопису „Українська кореспонденція” в Празі. 1930–1931 рр.

- 1.46. Спр. 8. Статті про життя та діяльність організацій українських емігрантів за кордоном, 1930–1931 рр., 67 арк.
- 1.47. Спр. 9. Статті про діяльність українських партій на еміграції, 1930–1931 рр., 7 арк.
- 1.48. Спр. 10. Статті з життя та діяльності українських студентів-емігрантів за кордоном, 1930–1931 рр., 21 арк.

Ф. 4025 Особистий фонд Петрашевського Дем'яна – українського буржуазного націоналіста – емігранта, інженера, доктора права Українського Вільного Університету в Празі. 1923–1932.

оп. 1.

- 1.49. Спр. 1. Матеріали товариства українських інженерів у ЧСР, що належать Петрашевському як члену товариства, 1923–1932 рр., 50 арк.
- 1.50. Спр. 2. Матеріали Української Громади в ЧСР, що належать Д. Петрашевському як члену Громади, 1928–1929 рр., 6 арк.
- 1.51. Спр. 3. Матеріали Комітету українських емігрантських організацій у ЧСР, що належать Д. Петрашевському, 1930–1932 рр., 61 арк.
- 1.52. Спр. 4. Листування з Українським Комітетом у ЧСР, українським товариством „Єдність” у Празі, „Спілкою українців”, які закінчили високі школи в ЧСР, Українським Всепрофесійним Робітничим Союзом у ЧСР з приводу об'єднання української еміграції та діяльності управи Всепрофесійного Робітничого Союзу, 1923–1931 рр., 50 арк.
- 1.53. Спр. 6. Повідомлення та запрошення на збори, засідання та вечірки від різних українських установ та організацій, 1932–1939 рр., 171 арк.

Ф. 4331 Українська військова організація. 1922–1938, 1941–1944.**оп. 1.**

- 1.54. Спр. 2. Матеріали до українських буржуазно-націоналістичних журналів і газет, 1922–1938 рр., 100 арк.
- 1.55. Спр. 3. Листування з буржуазно-націоналістичним Об'єднанням українських організацій в Америці, Українським союзом у Бразилії, ЦЕСУС, іншими буржуазно-націоналістичними організаціями про надання матеріальної допомоги українським емігрантам, про надсилання статей до буржуазно-націоналістичних видань, 1927–1929 рр., 97 арк.
- 1.56. Спр. 4. Журнал „Сурма” – орган буржуазно-націоналістичної Української Військової Організації, 1928 р., 8 арк.

Ф. 4363 Редакція часопису „Розбудова Нації” – органу проводу українських націоналістів у м. Прага. 1927–1935.**оп. 1.**

- 1.57. Спр. 3. Часописи „Розбудови Нації” та чернетки статей, вміщених до часописів, 1934 р., 380 арк.
- 1.58. Спр. 6. Листування з різними установами та особами по питанню надрукування статей, пересилки часопису „Розбудова Нації”, 1927 р., 119 арк.
- 1.59. Спр. 7. Листи різних установ та осіб до редакції про одержання часописів „Розбудова Нації” та інших книг на прохання про подальше їх надіслання, 1929 р., 131 арк.
- 1.60. Спр. 8. Листування відділів націоналістів у Парижі, Америці та окремих осіб про висилку часописів та книг, 1929–1935 рр., 290 арк.
- 1.61. Спр. 9. Листування з відділами Об'єднання українських націоналістів у Берліні, в Ліберцях з управою кооперативу „Калина” у Вінніпегу про

поширення видань та пересилку часописів „Розбудови Нації”, 1930–1933 рр., 584 арк.

- 1.62. Спр. 11. Доповідь професора Сімсона Г. на тему „Українці в Канаді” і статті з різних газет, машинописні копії, 32 арк.
- 1.63. Спр. 14. Різні статті, надіслані до редакції „Розбудови Нації”, б. д., 29 арк.
- 1.64. Спр. 19. Вирізки з газет „Канадійський фермер”, „Свобода”, „Український голос”, 227 арк.
- 1.65. Спр. 27. Адресна книга розсилки видань редакції „Розбудова Нації”, 1929–1934 рр., 121 арк.
- 1.66. Спр. 26. Адресна книга передплатників часопису, 1929 р., 51 арк.
- 1.67. Спр. 29. Книга реєстрації вхідних та вихідних листів р., 1936 р., 3 арк.

Ф. 4432 Особистий фонд Наріжного Симона – українського емігранта, професора Українського Вільного Університету в м. Прага. 1918–1947.

оп. 1.

- 1.68. Спр. 7. Зборам української професури і представників громад українського студентства в Празі, доповідь у справі загального стану й ближчих завдань Українського Вільного Університету, 1923 р., 3 арк.

Ф. 4433 Особистий фонд Сірополка Степана – українського емігранта, міністра внутрішніх справ, шляхів, пошти і телеграфу Директорії, професора Українського високого педагогічного інституту. 1892–1946.

оп. 2.

- 1.69. Спр. 103. Стаття С.С. Сірополка з проблем вищої школи на еміграції, 3 арк.
- 1.70. Спр. 246. Документи українських еміграційних організацій у Празі, 1929–1932 рр., 24 арк.

Ф. 4437 Особистий фонд Русова Юрія – українського емігранта, доктора філософії Віденського Університету, Української Господарської Академії в Подебрадах. 1921–1940.

оп. 1.

- 1.71. Спр. 18. Листи Українського Педагогічного інституту ім. Драгоманова, управи товариства „Взаємопоміч” та різних осіб до Ю. Русова, 1923 р. (мікрофільм).

Ф. 4465 Колекція окремих документальних матеріалів українських націоналістичних емігрантських установ, організацій та осіб. 1901–1948.

оп. 1.

- 1.72. Спр. 14. Статут Українського Національного Об’єднання (УНО), стаття голови об’єднання Ф. Короліва „Мета УНО”, 1933–1939 рр. (мікрофільм).
- 1.73. Спр. 16. Основні положення про Всеукраїнське національне об’єднання за кордоном та стаття „Всеукраїнське об’єднання”, 1945 р. (мікрофільм).
- 1.74. Спр. 19. Членська книжка філії УНО в Празі, 1939 р. (мікрофільм).
- 1.75. Спр. 21. Політична платформа Легії Українських Націоналістів, б. д., 1 арк.
- 1.76. Спр. 28. Статут з’їзду Українських Січових Стрільців та основні принципи утворення січових організацій у ЧСР, 1921 р. (мікрофільм).
- 1.77. Спр. 78. Листування різних осіб із редакцією „Національної Думки” та „Гуцульського куреня” у Празі з різними особами з питань висилки часописів, надрукування статей та касові звіти адміністрації, 1926–1948 р. (мікрофільм).

- 1.78. Спр. 118. Інформаційні бюлетені для української преси УПС, 1941 р. (мікрофільм).
- 1.79. Спр. 167. Бюлетені Генеральної Ради Союзу Українських Емігрантських Організацій у Франції, 1925–1929 рр. (мікрофільм).
- 1.80. Спр. 247. Комунікати Тимчасової Ради Об'єднання української еміграції в ЧСР № 1, 2 та інформація про нараду делегатів українських організацій у ЧСР, 1926 р. (мікрофільм).
- 1.81. Спр. 266. Статут кооперативу „Українська Студентська Самопоміч” у Празі, б. д. (мікрофільм).
- 1.82. Спр. 273. Статут військового товариства „Військово-Національне Об'єднання”, 1921 р. (мікрофільм).
- 1.83. Спр. 277. Статут військової організації Український Військовий Союз (Франція) 1925 р. та комунікати № 1–2 управи Союзу, б. д. (мікрофільм).
- 1.84. Спр. 295. Витяг зі статуту Ордену Українських націоналістів-державників, б. д. (мікрофільм).
- 1.85. Спр. 324. Протоколи наради представників української еміграції та окремих осіб, протоколи 5-членної комісії по об'єднанню українських емігрантських організацій в ЧСР, 1930–1931 рр. (мікрофільм).
- 1.86. Спр. 372. Списки українських видавництв, які знаходяться в Україні та за кордоном, б. д. (мікрофільм).
- 1.87. Спр. 1006. Стаття невідомого автора „Сучасне положення і завдання буковинського студентства”, б. д. (мікрофільм).
- 1.88. Спр. 1007. Короткі біографічні дані про українських емігрантів та організації, б. д. (мікрофільм).
- 1.89. Спр. 1036. Інформаційне повідомлення про нараду делегатів українських емігрантських організацій у ЧСР 10 квітня 1926 р. у справі об'єднання української еміграції у ЧСР, 1926 р. (мікрофільм).
- 1.90. Спр. 1057. Довідка про діяльність Української Громади у Франції (Париж), 1933 р. (мікрофільм).

- 1.91. Спр. 1077. Бюлетень Реорганізаційного комітету студентів із Наддніпрянщини, 1922 р. (мікрофільм).
- 1.92. Спр. 1081. Бюлетені тимчасового комітету українського демократичного студентства з Великої України, 1921–1922 рр. (мікрофільм).
- 1.93. Спр. 1084. Бюлетень Ділового Об'єднання поступового студентства Західної України та еміграції, 1924 р. (мікрофільм).
- 1.94. Спр. 1086. Бюлетені Союзу Українських Емігрантських Організацій у Франції, 1925 р. (мікрофільм).

**Центральний державний архів громадських об'єднань України,
м. Київ**

Ф. 1 Центральний Комітет Комуністичної партії України.

оп. 6.

- 1.95. Спр. 1083. Доклад „О политических ошибках и неудовлетворительной работе Института истории Украины Академии наук УССР”, 29 серпня 1947 р., 60 арк.
- 1.96. Спр. 1134. Доклад „О проблемах преподавания истории Украины”, 1947 р., 35 арк.
- 1.97. Спр. 1146. Матеріали засідання Колегії Міністерства освіти УРСР та резолюції, 1947 р., 163 арк.

оп. 23.

- 1.98. Спр. 4525. Матеріали засідання Комісії Міністерства освіти УРСР щодо розробки та вжиття низки заходів для виправлення помилок при викладанні історії СРСР та України, 1947 р., 71 арк.

оп. 70.

- 1.99. Спр. 539. Доповідь І. Назаренка „Про серйозні недоліки і помилки в роботі відділу суспільних наук АН УРСР”, 1946 р., 26 арк.

- 1.100. Спр. 711. Рукопис статті М. Бажана „Проти націоналістичних перекручень у сучасній науці про історію України”, 1947 р., 15 арк.

Державний архів Чернівецької області (ДАЧО), м. Чернівці

Ф. 1 Чернівецький обласний комітет Комуністичної партії України.

оп. 2

- 1.101. Спр. 189. Raymond Artur Davies „This is our country” The Ukrainian Canadians against Hitler P.A.”, 1947 р., 59 арк.

оп. 9

- 1.102. Спр. 2. Протоколи № 6-10 засідань бюро обкому КП(Б) України, 17 червня – 26 липня 1944 р., 127 арк.

Ф. 13 Другий міністерський директорат м. Чернівці (Directoratul Ministerial II Cernăuți). 1929–1931.

оп. 2.

- 1.103. Спр. 11. Рапорти окружного інспекторату поліції і другого інспекторату жандармерії в м. Чернівці про діяльність політичних організацій та події в містах та комунах, 1930 р., 178 арк. (рум. мовою).
- 1.104. Спр. 12. Рапорти окружного інспекторату поліції і II інспекторату та жандармерії в м. Чернівці про діяльність політичних організацій та події в комунах, 1930 р., 216 арк. (рум. мовою).
- 1.105. Спр. 13. Рапорти окружного інспекторату поліції і II інспекторату та жандармерії в м. Чернівці про діяльність політичних організацій та події в комунах, 1930 р., 196 арк. (рум. мовою).

- 1.106. Спр. 14. Рапорти окружного інспекторату поліції й префектур Кимполунзького та Радауцького повіту про події в комунах, 1930–1931 рр., 54 арк. (рум. мовою).
- 1.107. Спр. 15. Інформаційні бюлетені окружного інспекторату поліції про події, що відбулися на території повітів Буковини, 1930 р., 248 арк. (рум. мовою).
- 1.108. Спр. 16. Рапорти окружного інспекторату поліції про події на території Польщі, 1930 р., 32 арк. (рум. мовою).
- 1.109. Спр. 18. Листування з претурою Сторожинецького повіту про ведення української націоналістичної агітації вчителями шкіл у комунах Берегомет, Ревне, 1930 р., 6 арк. (рум. мовою).
- 1.110. Спр. 21. Наказ і листування з префектурою Чернівецького повіту та Президії Ради Міністрів Румунії про надання редакціями українських газет „Хліборобська правда”, „Борець”, генеральній дирекції преси обов’язкових екземплярів друкованих ними газет, 1930 р., 5 арк. (рум. мовою).

Ф. 15 Префектура Чернівецького повіту (Prefectura Județului Cernăuți). 1918–1940, 1941–1944.

оп. 1.

- 1.111. Спр. 2186. Листування з МВС та примарією комуни Кучурів Великий про наявність культурно-просвітницьких товариств та спілок у комуні, 1921–1923 рр., 72 арк. (рум. мовою).
- 1.112. Спр. 14412. Справа про видачу українському націоналістичному товариству „Народний Дім” дозволу на проведення наради, 1931 р., 5 арк. (рум. мовою).
- 1.113. Спр. 18741. Списки культурно-просвітницьких і спортивних товариств та власників готелів, 1936 р., 70 арк. (рум. мовою).

- 1.114. Спр. 20095. Листування повітового префекта з Міністерством внутрішніх справ Румунії щодо надання відомостей про зміст та діяльність українських націоналістичних газет „Самостійність”, „Молода Буковина”, що виходили в Чернівцях, 1937 р., 4 арк. (рум. мовою).
- 1.115. Спр. 20495. Рапорт претури Шипенецької волості про діяльність українського націоналістичного товариства „Українська Школа” в комуні Лашківка, 1937 р., 1 арк. (рум. мовою).
- 1.116. Спр. 21470. Копія наказу Міністерства внутрішніх справ Румунії та листування з префектурами щодо надання відомостей про діяльність культурно-просвітницьких та інших товариств повіту, 1938 р., 10 арк. (рум. мовою).

Ф. 26 Королівський намісник округу Сучава (Rezident Regal al ținutului Sucevei). 1938–1940.

оп. 1.

- 1.117. Спр. 31. Рапорти жандармського легіону м. Радауци про ведення в комунах Сторожинецького та Радауцького повітів агітаційної роботи серед населення щодо відкриття українських шкіл, 1938 р., 9 арк. (рум. мовою).
- 1.118. Спр. 1267. Рапорти інспекторату поліції і префектури Чернівецького повіту про настрої населення, 1938–1940 рр., 63 арк. (рум. мовою).

оп. 2.

- 1.119. Спр. 310. Прохання керівника митниці в комуні Оршівці про вступ службовців митниці в члени організації „Фронт національного відродження”, 1939 р., 17 арк. (рум. мовою).

Ф. 30 Регіональний поліцейний інспекторат м. Чернівці. Відділ безпеки (Inspectoratul Regional de Poliție, Cernăuți. Serviciul siguranței). 1941–1944.

оп. 4.

- 1.120. Спр. 35. Інструкції Генерального Штабу, наказ субінспекторату поліції в Бухаресті про порядок перетинання кордону Буковини та через Дністер з Трансністрії. Таємний наказ Генерального штабу про заходи по боротьбі з шпіонажем, саботажем та тероризмом, 1943–1944 рр., 394 арк.

Ф. 38 Квестура (управління) поліції м. Чернівці (Chestura Poliției Municipiului Cernăuți). 1918–1940, 1941–1944.

оп. 1.

- 1.121. Спр. 696. Справа по стеженню за діяльністю українського націоналістичного товариства „Руський Народний Дім”, 1921 р., 2 арк. (рум. мовою).
- 1.122. Спр. 5699. Справа по стеженню за діяльністю українського націоналістичного культурно-спортивного товариства „Роксоланія” в м. Чернівці, 1928 р., 9 арк. (рум. мовою).
- 1.123. Спр. 6006. Справа по стеженню за діяльністю українських націоналістичних товариств „Запороже”, „Жіноча Громада”, „Українська Школа” в м. Чернівці, 1929 р., 30 арк. (рум. мовою).
- 1.124. Спр. 6007. Справа по нагляду за діяльністю українського музичного товариства „Буковинський Кобзар” в м. Чернівці, 1929 р., 11 арк. (рум. мовою).

- 1.125. Спр. 6405. Справа по стеженню за діяльністю українських націоналістичних культурних товариств та українських іредентистів на території діяльності Квестури поліції, 1930 р., 62 арк. (рум. мовою).
- 1.126. Спр. 8259. Газета „Мечем” – орган українських націоналістів, 1919–1940 рр., 6 арк.
- 1.127. Спр. 8307. Інформаційні повідомлення агента поліції Гуменюка М. про збори українських націоналістичних студентів СУСОР у м. Чернівці, що відбулися 1.04.1933 р., 1933 р., 1 арк. (рум. мовою).
- 1.128. Спр. 8754. Рапорт комісаріату поліції Кіцмань про діяльність іредентистів у редакції української націоналістичної газети „Самостійність” у м. Кіцмань, 1934 р., 3 арк. (рум. мовою).
- 1.129. Спр. 8782. Донесення квестури Чернівецького обласного інспекторату поліції Префектур Чернівецького повіту, рапорт агента квестури поліції м. Чернівці про майбутній конгрес українських націоналістів у Польщі, 1934 р., 2 арк. (рум. мовою).
- 1.130. Спр. 9240. Справа по розслідуванню націоналістичної статті, надрукованої в українській іредентистській газеті „Самостійність”, 1935–1936 рр., 8 арк. (рум. мовою).
- 1.131. Спр. 9273. Списки культурних товариств м. Чернівці, 1935 р., 8 арк. (рум. мовою).
- 1.132. Спр. 10187. Копія наказу Чернівецького обласного інспекторату поліції про обов’язкове вживання офіційної румунської мови державними службовцями, установами та підприємствами, 1937 р., 2 арк. (рум. мовою).
- 1.133. Спр. 10210. Справа по стеженню за діяльністю українського спортивного товариства „Довбуш” у Чернівцях, 1937 р., 12 арк. (рум. мовою).
- 1.134. Спр. 10211. Справа по стеженню за діяльністю українських іредентистів у с. Мамаївці, Кадубівці, Маршинці, Малятинці Чернівецького повіту, 1937 р., 9 арк. (рум. мовою).

- 1.135. Спр. 10213. Справа по стеженню за діяльністю українських націоналістів на території діяльності Квестури поліції, 1937 р., 24 арк. (рум. мовою).
- 1.136. Спр. 10726. Справа по розгляду скарги журналіста С. Никоровича на агента Квестури поліції Сандуляка про незаконний його арешт, 1937 р., 14 арк. (рум. мовою).
- 1.137. Спр. 10746. Наказ та дозвіл національним меншинам на користування рідною мовою, публікації в газетах про діяльність політичних партій, політичної та релігійної агітації, що зачіпала основи режиму королівської диктатури, 1938 р., 2 арк.
- 1.138. Спр. 10751. Копії наказів МВС і Квестури поліції м. Чернівці про притягнення до відповідальності осіб, що висловлюються проти короля і про виконання королівського гімну, 1938 р., 5 арк. (рум. мовою).
- 1.139. Спр. 10754. Інформаційні бюлетені та рапорти агентів поліції про настрої населення і діяльність різних товариств, політичних партій, 1938 р., 54 арк. (рум. мовою).
- 1.140. Спр. 10775. Справа по стеженню за діяльністю українських націоналістів на території діяльності Квестури поліції, 1938 р., 49 арк. (рум. мовою).
- 1.141. Спр. 11499. Справа по стеженню за діяльністю українських націоналістів на території діяльності Квестури поліції, 1939 р., 40 арк. (рум. мовою).

оп. 2.

- 1.142. Спр. 335. Циркулярний наказ, ноти, донесення, рапорти про рішення керівництва Організації Українських Націоналістів заслати своїх членів в компартії Західної України, Буковини, Бессарабії, 1927–1939 рр., 60 арк. (рум. мовою).
- 1.143. Спр. 439. Рапорти і донесення агентів поліції про стеження за діяльністю політичних партій, товариств національних меншин про

порушення законів та інші події на території повітів, 1929–1940 рр., 27 арк. (рум. мовою).

1.144. Спр. 441. Список товариств, існуючих на Буковині, 1929–1940 рр., 22 арк. (рум. мовою).

1.145. Спр. 451. Доповідні записки про діяльність політичних партій, товариств національних меншин про моральні настрої населення, 1929–1940 рр., 18 арк. (рум. мовою).

1.146. Спр. 600. Інформаційний довідник про організаційні основи та напрямки діяльності політичних партій, груп та організацій, діючих на території Румунії з переліком політичної термінології, 1933 р., 23 арк. (рум. мовою).

1.147. Спр. 769. Інформаційні бюлетені про моральний настрій населення, діяльність політичних партій, товариств за 1938 р., 1938 р., 36 арк.

1.148. Спр. 8806. Справа по стеженню за підпільними рухами на території Румунії, 1934 р., 137 арк.

оп. 3

1.149. Спр. 240 Циркулярне донесення жандармського легіону м. Кимполунг про таємний легіонерський рух, 1938 р., 7 арк.

оп. 6.

1.150. Спр. 118. Накази Генерального Штабу румунської армії, 1941 р., 387 арк.

Ф. 43 Прімарія міста Чернівці (Primarija Municipiului Cernăuți). (1928–1940)

оп. 1

1.151. Спр. 8612. Прокламація короля Румунії Кароля II, 1939 р., 20 арк.

- 1.152. Спр. 8686. Циркуляри Примарії щодо запровадження привітання ФРН обов'язковим для усіх службовців Примарії та про запис службовців у Національну гвардію, 1939 р., 349 арк.
- 1.153. Спр. 8715. Справа про скликання представників всіх інтелектуальних товариств для виборів секретарів ФРН, 1939 р., 38 арк.
- 1.154. Спр. 8717 Заяви організацій та мешканців про вступ до ФРН, 1939–1940 рр., 173 арк.

**Ф. 118 Чернівецький повітовий трибунал (Tribunalul Militar Cernăuți).
1918–1940, 1941–1944.**

оп. 4.

- 1.155. Спр. 6931. Справа по обвинуваченню Д. Данелюка та С. Будного в націоналістичній пропаганді, 1937 р., 12 арк. (рум. мовою).
- 1.156. Спр. 6933. Справа по обвинуваченню членів правління українського націоналістичного товариства „Руський Народний Дім” І. Василяшка, В. Руснака та інших в образі Р. Ясеніцького, 1931–1935 рр., 112 арк. (рум. мовою).

оп. 5.

- 1.157. Спр. 516. Справа про видачу дозволу на видання газет, журналів та брошур у м. Чернівці на 1930 р., 1930 р., 38 арк. (рум. мовою).
- 1.158. Спр. 3831. Справа по реєстрації та діяльності українського товариства „Мироносиці” в м. Чернівці. 1924–1935 рр., 25 арк. (рум. мовою).
- 1.159. Спр. 3855. Справа по реєстрації та діяльності українського музичного товариства „Руський Міщанський Хор” у м. Чернівці, 1924–1938 рр., 31 арк., (рум. мовою).
- 1.160. Спр. 3871. Справа по реєстрації діяльності музичного товариства „Буковинський Кобзар” у м. Чернівці, 1924–1938 рр., 181 арк. (рум. мовою).

- 1.161. Спр. 4738. Про реєстрацію діяльності українського академічного товариства „Чорноморе” у м. Чернівці, 1926–1934 рр., 92 арк. (рум. мовою).
- 1.162. Спр. 4824. Справа по реєстрації діяльності суспільно-політичного і культурного товариства „Українська Воля” в м. Чернівці”, 1927–1928 рр., 141 арк. (рум. мовою).
- 1.163. Спр. 4832. Справа по реєстрації діяльності українського академічного товариства „Чорноморе” в м. Чернівці, 1927–1928 рр., 27 арк. (рум. мовою).
- 1.164. Спр. 4833. Справа по реєстрації діяльності українського товариства „Руське товариство правної помочі” в м. Чернівці, 1927–1935 рр., 130 арк. (рум. мовою).

Ф. 119 Особливий відділ сигуранци (таємної поліції) м. Чернівці (Serviciul Special de Siguranță din Bucovina). 1919–1929.

оп. 1.

- 1.165. Спр. 14. Донесення агентів поліції Особливого відділу сигуранци м. Чернівці і листування Обліспекторату поліції про український націоналістичний рух. 1924 р., 349 арк.
- 1.166. Спр. 213. Рапорт Генерального інспекторату сигуранци міністру Буковини про діяльність органів сигуранци за 1928 р. і про політичне становище на Буковині, донесення директора преси і пропаганди, переклади статей і листів, пов’язаних із керівниками політичних партій і організацій на Буковині, 1922–1928 рр., 64 арк. (рум. мовою).

оп. 2.

- 1.167. Спр. 187. Справа по проведенню обшуку в друкарні „Української видавничої спілки” з метою конфіскації брошур українською мовою, 1927 р., 8 арк. (рум. мовою).

Ф. 213 Головний інспекторат народної освіти (Directoratul General pentru Instrucțiunea publică). 1918–1940.

оп. 1.

- 1.168. Спр. 826. Листування із сигуранцюю про видачу дозволу на створення українського академічного товариства „Союз”, 1921 р., 2 арк. (рум. мовою).
- 1.169. Спр. 1152. Справа по розслідуванню антимонархічних настроїв учнів 4-ї гімназії м. Чернівці, що проявилися в руйнуванні пам’ятника коронування, 1922–1924 рр., 122 арк. (рум. мовою).

Ф. 286 Генеральний санітарний інспекторат м. Чернівці (Inspectoratul General Sanitar Cernăuți). 1919–1941.

оп. 2.

- 1.170. Спр. 404. Справа по нагляду за діяльністю добродійних товариств у м. Чернівці, 1933–1934 рр., 274 арк. (рум. мовою).

Ф. Р-307 Губернаторство провінції Буковина м. Чернівці (Guvernământul Provinciei Bucovina). 1941–1944.

оп. 1.

- 1.171. Спр. 161. Відомості про діяльність директоратів губернаторства за липень – жовтень 1941 р., 1941 р., 39 арк. (рум. мовою).
- 1.172. Спр. 407. Інструкції Генерального штабу армії про порядок проведення нічних стежень, нападів на ізольовані будинки та міста, переходи через протитанкові рови та дротяні сітки, 1942 р., 45 арк. (рум. мовою).

- 1.173. Спр. 1099. Інформаційне повідомлення Чернівецького обласного інспекторату жандармерії про настрої українського населення Буковини у зв'язку з розгромом німецьких військ під Сталінградом, 1943 р., 3 арк.
- 1.174. Спр. 1124. Листування з президією ради міністрів та Чернівецьким інспекторатом жандармерії про перевірку інформаційного повідомлення про посилення комуністичної пропаганди на Буковині та Бессарабії, 1943 р., 6 арк. (рум. мовою).
- 1.175. Спр. 1126. Вказівки Генерального штабу армії та 2-го армійського полку про розшук осіб, що таємно повернулися з України на Буковину з метою ведення комуністичної пропаганди, 1943 р., 7 арк. (рум. мовою).
- 1.176. Спр. 2028. Наказ президії Ради міністрів про порядок видачі закордонних паспортів жителям Північної Буковини та Бессарабії, 1943 р., 2 арк. (рум. мовою).
- 1.177. Спр. 2407. Рішення губернатора про організацію відділу преси та пропаганди при губернаторстві. Наказ командуючого 4-тим військовим округом про встановлення строгого режиму в концтаборах, 1941 р., 87 арк. (рум. мовою).
- 1.178. Спр. 3658. Звіт командування 3-го прикордонного полку про настрої населення прикордонної зони, економічне становище та санітарний стан населення за червень 1942 р., 1942 р., 5 арк. (рум. мовою).
- 1.179. Спр. 3785. Діаграми про національний склад населення м. Чернівці станом на 28 червня 1940 р. 17 вересня та 16 грудня 1941 р., 1942 р., 2 арк. (рум. мовою).

оп. 3.

- 1.180. Спр. 3 Інформаційні повідомлення Чернівецького обласного інспекторату поліції про настрої населення, діяльність колишніх румунських буржуазних партій, 1941–1942 рр., 417 арк. (рум. мовою).

- 1.181. Спр. 4 Листування з Президією Ради міністрів про настрої населення та український націоналістичний рух на Буковині, 1941–1942 рр., 165 арк. (рум. мовою).
- 1.182. Спр. 6 Місячні інформації Чернівецького обласного інспекторату поліції про настрої населення, діяльність колишніх румунських буржуазних організацій за період з вересня 1941 р. по січень 1942 р., 1941–1942 рр., 152 арк. (рум. мовою).
- 1.183. Спр. 11. Інформаційні повідомлення Чернівецького обласного інспекторату поліції про настрої населення, діяльність колишніх румунських буржуазних організацій, 1942–1943 рр., 446 арк. (рум. мовою).

Ф. 1183 Українське культурно-просвітницьке товариство „Українська Школа” в м. Чернівці. 1922, 1934–1937.

оп. 1.

- 1.184. Спр. 1. Звіти сільських секцій товариства про культурно-просвітницьку і фінансову діяльність, 1935–1936 рр., 5 арк.
- 1.185. Спр. 2. Повідомлення секцій товариства в комунах Валява і Топорівці про склад новообраних правлінь, 1936 р., 2 арк.
- 1.186. Спр. 7. Вітальні листи різних українських товариств, надіслані товариству у зв'язку зі святкуванням 50-річчя з дня його організації, 1937 р., 6 арк.
- 1.187. Спр. 8. Протоколи засідань правлінь секцій товариства, 1922 р., 4 арк.
- 1.188. Спр. 10. Місячні звіти про діяльність секцій товариства в комуні Нові Мамаївці за травень – серпень 1934 р., 1934 р., 4 арк.
- 1.189. Спр. 13. Лист товариства „Український Народний Дім” у м. Чернівці із запрошенням на святкування 50-річчя з дня його заснування, 1934 р., 1 арк.

Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ

Ф. 13 Коллекция печатных изданий (в 86 т).

- 1.190. Спр. 376. Сборник документов о структуре и характере антисоветской деятельности Организации украинских националистов – ОУН и Украинской повстанческой армии – УПА, о методах и приёмах агентурно-оперативной работы органов государственной безопасности Украины по ликвидации организованного подполья ОУН и вооруженных банд УПА на территории республики в период 1943–1954 гг. (використано матеріали з т.т. 2–9, 11–14, 31–37, 40–45).
- 1.191. Спр. 71684 ФП. Уголовное дело по обвинению Волошина Августина Ивановича. ГУКР (Главное Управление Контрразведки), 1945 р., 121 арк.
- 1.192. Спр. 45857 ФП. Уголовное дело по обвинению Синявского Алексея Наумовича, 4.08.1937 – 20.10.37 гг., 284 арк.

**Arhivele Diplomatice ale Ministerului Afacerilor Externe ale Romaniei,
București**

- 1.193. F. 71. România, vol. 6, 104 f.
- 1.194. F. 71. România, vol. 7, 216 f.
- 1.195. F. 71. România, vol. 8, 119 f.
- 1.196. F. 71. România, vol. 9, 308 f.
- 1.197. F. 71. România, vol. 10, 53 f.
- 1.198. F. 71. România, vol. 11, 173 f.
- 1.199. F. 71. România, vol. 12, 201 f.
- 1.200. F. 71. România, vol. 16, 149 f.
- 1.201. F. 71. România, vol. 18, 348 f.
- 1.202. F. 71. România, vol. 22, 215 f.

- 1.203. F. 71. România, vol. 33, 128 f.
- 1.204. F. 71. România, vol. 34, 142 f.
- 1.205. F. 71. România, vol. 35, 237 f.
- 1.206. F. 71. România, vol. 36, 374 f.
- 1.207. F. 71. România, vol. 38, 218 f.
- 1.208. F. 71. România, vol. 42, 372 f.

Arhivele Naționale Istorice Centrale ale Romaniei, București

- 1.209. F. 602. Frontul Renașterei Naționale, 1939–1940.
- 1.210. F. 670. Ministerul de Interne, Presa internă, 1939, 21/1940.
- 1.211. F. 764. Președinția Consiliului de Miniștri, Cabinetul Militar I. Antonescu, 1940–1944.
- 1.212. F. 371. Inspectoratul General al Jandarmeriei, 1940–1944.
- 1.213. F. 1166 Consulatul General Regal la Praga, 1923–1944.
- 1.214. F. 1167 Frontul Renașterei Naționale, anexa 1940.
- 1.215. F. 2860 Colecția „Organizaii i Asoțiații Studentești”, 1904–1938.

Arhivele Naționale Suceava (A.N.S.) (Suceava, Romania)

- 1.216. Fond prefectura județului Suceava, 1939–1940.

2. ОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ

- 2.217. Бандера С. Слово до Українських Націоналістів / С. Бандера. – [Б.м.] : Вид-во Пресового Бюро ЗЧ ОУН, 1948. – 69 с.
- 2.218. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2 кн. / І. Білас. – К. : Либідь, 1994. – Кн. 2. Документи і матеріали. – 685 с. – (серія „Військо України”).

- 2.219. Вимушена заява (Провід Українських Націоналістів) // Розбудова Нації. – Прага. – 1930. – Ч. 9–10, верес.–жовт. – С. 247–250.
- 2.220. Витяг з устрою Організації Українських Націоналістів // Розбудова Нації. – Прага. – 1929. – Ч. 1–2, січ.–лют. – С. 62–63.
- 2.221. Вишинський А. Про біженців та переміщених осіб / Вишинський А., Громико А. : промови А. Вишинського 6 листопада 1946 року і А. Громико 15 грудня 1946 року на засіданнях Генеральної Асамблеї ООН. – К., 1947. – 53 с.
- 2.222. Вышинский А. О международных организациях по делам беженцев / А. Вышинский : речь 6 ноября 1946 года на Генеральной Ассамблее ООН. – М., 1946. – 27 с.
- 2.223. Від Генеральної Ради Легії Українських Націоналістів // Розбудова Нації. – Прага. – 1929. – Ч. 3–4, бер.–квіт. – Ч. 3–4. – С. 135.
- 2.224. Від Комітету Об'єднаних Українських національно-політичних Організацій в ЧСР // Національна Думка. – Прага. – 1926. – Ч. 1, берез. – С. 48.
- 2.225. Від Конгресу Українських Націоналістів // Розбудова Нації. – Прага. – 1929. – Ч. 1–2, січ.–лют. – С. 1–3.
- 2.226. Внешняя политика СССР: Сборник документов : в 24 т. – М., 1946. – Т. 4. – 610 с.
- 2.227. Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів / В. Верига та ін.; редкол. : НАН України. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2002. – Т. 7. – 206 с.
- 2.228. Драгоманов М. Переписка. Зібрав і зладив М. Павлик / М. Драгоманов. – Львів, 1901. – Т. 1. – 184 с.
- 2.229. З діяльності організацій // Розбудова Нації. – Прага. – 1928. – Ч. 5, трав. – С. 205–206.
- 2.230. З діяльності організацій // Розбудова Нації. – Прага. – 1928. – Ч. 7–8, лип.–серп. – С. 299–300.

- 2.231. З діяльності організацій // Розбудова Нація. – Прага. – 1928. – Ч. 7–8, лип.–серп. – С. 348.
- 2.232. З діяльності організацій // Розбудова Нації. – Прага. – 1928. – Ч. 12, груд. – С. 444.
- 2.233. З діяльності організацій // Розбудова Нації. – Прага. – 1928. – Ч. 10–11, жовт.–листоп. – С. 400–401.
- 2.234. З діяльності організацій // Розбудова Нації. – Прага. – 1928. – Ч. 4, квіт. – С. 160–162.
- 2.235. З діяльності організацій // Розбудова Нації. – Прага. – 1928. – Ч. 3, берез. – С. 113.
- 2.236. З діяльності організацій // Розбудова Нації. – Прага. – 1928. – Ч. 1, січ. – С. 24–25.
- 2.237. З життя Групи УНМ : звіт // Національна Думка. – Прага. – 1925. – Ч. 5, груд. – С. 41–44.
- 2.238. З життя Групи УНМ // Національна Думка. – Прага. – 1926. – Ч. 1, берез. – С. 45–47.
- 2.239. Звідомлення // Розбудова Нації. – Прага. – 1931. – Ч. 1-2, січ.–лют. – С. 28–29.
- 2.240. Звідомлення Конгресу Українських Націоналістів // Розбудова Нації. – Прага. – 1929. – Ч. 1–2, січ.–лют. – С. 61.
- 2.241. Звіт Народного Комісаріату у Закордонних Справах УРСР // Політика і час. – 1992. – № 3. – С. 49–55.
- 2.242. Листування Михайла Грушевського / упоряд. Г. Бурлака ; за ред. Л. Винара. – Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. – 398 с.
- 2.243. Мануїльський Д. Українсько-німецькі націоналісти на службі фашистської Німеччини : доповідь 6-го січня 1945 року на нараді вчителів західних областей України / Мануїльський Д. – К. : Укрдержвидав, 1946. – 24 с.
- 2.244. Об'єднання українських організацій за кордоном // Розбудова Нації. – Прага. – 1932. – Ч. 1–2, січ.–лют. – С. 1-2.

- 2.245. От народного комиссара по делам национальностей (13 (26) декабря 1917 г.) // Сталин И. Статьи и речи об Украине : сб. – К. : Партиздат ЦК КП (б)У, 1936. – С. 20–26.
- 2.246. ОУН у світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 рр. // Причинки до суспільного мислення : зб. ст. – Торонто, 1989. – С. 3–160. – (Б-ка укр. підпільника).
- 2.247. Офіційна частина. Виховні методи Відділу ОУН // Розбудова Нації. – Прага. – 1930. – Ч. 1–2, січ.–лют. – С. 38–40.
- 2.248. Офіційна частина (Провід Українських Націоналістів) // Розбудова Нації. – Прага. – 1930. – Ч. 9–10, верес.–жовт. – С. 246–247.
- 2.249. Офіційна частина. Провід Українських Націоналістів. Звідомлення // Розбудова Нації. – Прага. – 1928. – Ч. 7–8, лип.–серп. – С. 298.
- 2.250. Постанови Конгресу Українських Націоналістів // Розбудова Нації – Прага. – 1929. – Ч. 3–4, берез. – С. 131–134; Ч. 5, трав. – С. 176–178.
- 2.251. Програма виховання в Організації Українських Націоналістів // Розбудова Нації. – Прага. – 1929. – Ч. 10–11, жовт.–листоп. – С. 349–407.
- 2.252. Програма Організації Українських Націоналістів (Затверджена на III Великому Зборі Українських Націоналістів 30-го серпня 1947 року). – [Б.м.] : Накладом ОУН, 1947. – 16 с.
- 2.253. Програма праці ідеологічної референтури проводу українських націоналістів // Розбудова Нації. – Прага. – 1930. – Ч. 5–6, трав. – С. 135–139.
- 2.254. Програма праці ідеологічної референтури проводу українських націоналістів // Розбудова Нації. – Прага. – 1930. – Ч. 7–8, лип.–серп. – С. 187–189.
- 2.255. Радянські органи державної безпеки у 1939–червні 1941 рр. : Документи ГДА СБ України. – К. : Києво-Могилянська академія, 2009. – 1310 с.

- 2.256. Розкол ОУН (1939–1940) : зб. док. / упоряд. В. Косик ; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів. держ. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 1997. – 136 с.
- 2.257. Сергійчук В. Український здвиг: Прикарпаття. 1939-1955 / В. Сергійчук. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2005. – 840 с.
- 2.258. Совет народных комиссаров об Украине (ноябрь 1917 г.) // Сталин И. Статьи и речи об Украине : сб. – К. : Партиздат ЦК КП (б)У, 1936. – С. 14–17.
- 2.259. СССР в борьбе за мир накануне Второй мировой войны. Сентябрь 1938 г. – август 1939 г. : документы и материалы. – М., 1971. – С. 231–233.
- 2.260. Сталін Й. Національне питання і ленінізм / Сталін Й. В. // Твори. – К. : Держвидав політичної літ-ри УРСР, 1949. – Т. 11. – С. 332–354.
- 2.261. Сталин И. Доклад по национальному вопросу на УП (апрельской) конференции РСДРП (б) 1917 г. / Сталин И. // Статьи и речи об Украине : сб. – К. : Партиздат ЦК КП (б)У, 1936. – С. 5–11.
- 2.262. Тегеран. Ялта. Потсдам : сборник документов. – М., 1970. – С. 91–93, 141–147, 153, 191, 283–284, 395–397.
- 2.263. Україна в Другій світовій війні у документах : зб. нім. арх. матеріалів : у 4 т. / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського. – Львів, 1997. – Т. 1. – 320 с.
- 2.264. Україна в ХХ столітті : зб. док. і матеріалів (1900–1939) / А. Г. Слюсаренко ; Ін-т змісту та методів навчання Київськ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. – К., 1997. – 446 с.
- 2.265. Хрестоматия по отечественной истории (1914–1945 гг.) / под ред. А.Ф. Киселёва. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1996. – 896 с.
- 2.266. Constituțiunea din 27 februarie // Colecțiunea de legi și regulamente. Т. XVI. Partea I: legi 1 ianuarie – 30 aprilie 1938. – București : Monitorul oficial și imprimerile statului. Imprimirea centrală, 1938. – P. 77–78.
- 2.267. Decret № XXXVI pentru modificarea legii pentru reprimarea unor infracțiuni contra ordinii publice și apărarea ordunii în Stat din 17 februarie

- 1938 // Colecțiunea de legi și regulamente. T. XVI. Partea I: legi 1 ianuarie – 30 aprilie 1938. – București : Monitorul oficial și imprimerile statului. Imprimăria centrală, 1938. – P. 59–62.
- 2.268. Decret-lege din 4 septembrie 1941 pentru organizarea Basarabiei și Bucovinei // Codul General al României. V. XXIX. – București : Monitorul oficial și imprimerile statului imprimăria centrală, 1942. – P. 1721–1728.
- 2.269. Decret-lege pentru reorganizarea Direcțiunii minorităților (Comisariatul general pentru minorități) din 4 mai 1938 // Codul General al României. V. XXVI. – București : Monitorul oficial și imprimerile statului imprimăria centrală, 1938. – P. 639–640.
- 2.270. Decret-lege din 4 septembrie 1941 pentru unele măsuri legislative privind Basarabia și Bucovina de Nord // Codul General al României. V. XXIX. – București : Monitorul oficial și imprimerile statului imprimăria centrală, 1942. – P. 1730–1731.
- 2.271. Decret-lege din 4 septembrie 1941 pentru unele măsuri de excepție privind organizarea judecătorească în Basarabia și Bucovina // Codul General al României. V. XXIX. – București : Monitorul oficial și imprimerile statului imprimăria centrală, 1942. – P. 1731–1732.
- 2.272. Decret-lege din 4 septembrie 1941 reglementând cetățenia locuitorilor din Basarabia și Bucovina de Nord // Codul General al României. V. XXIX. – București : Monitorul oficial și imprimerile statului imprimăria centrală, 1942. – P. 1732–1733.
- 2.273. General Ion Antonescu. Proclamația către țară // Monitorul Oficial. – 1941. – № 145, 22 iunie.
- 2.274. Lege pentru înființarea organizației politice a Frontul Renașterii Naționale din 16 decembrie 1938 // Codul General al României. V. XXVI. – București : Monitorul oficial și imprimerile statului imprimăria centrală, 1939. – P. 2647–2649.
- 2.275. Manifestul-program al Frontului Renașterii Naționale // Informația. – 1939. – 18 octombrie.

- 2.276. Regulament din 16 iulie 1941 asupra serviciului politinesc pe teritoriul rural // Codul General al României. V. XXIX. – București : Monitorul oficial și imprimerile statului imprimeria centrală, 1942. – P. 1484.
- 2.277. Regulament pentru funcționarea Comisariatului general pentru minorități din 4 august 1938 // Codul General al României. V. XXVI. – București : Monitorul oficial și imprimerile statului imprimeria centrală, 1939. – P. 1325.
- 2.278. J. C. M. privitor la pedeapsă cu moartea din 24 mai 1941 // Codul General al României. V. XXVIII. – București : Monitorul oficial și imprimerile statului imprimeria centrală, 1942. – P. 1150.
- 2.279. J. C. M. relativ la drepturile minoriteților din 4 august 1938 // Codul General al României. V. XXVI. – București : Monitorul oficial și imprimerile statului imprimeria centrală, 1939.– P. 1336–1338.
- 2.280. Scurtu I. Documente privind istoria României între anii 1918-1944 / Scurtu I., Mocanu C., Smârcea D. – București, 1995. – P. 466.

3. МЕМУАРИ

- 3.281. Андрієвський В. Микола Міхновський / В. Андрієвський // Визвольний шлях. – Лондон. – 1974. – № 6. – С. 588–617.
- 3.282. Андрієвський Д. Міжнародна акція ОУН / Д. Андрієвський // Організація Українських Націоналістів 1929-1954 : збірник статей у 25-ліття ОУН. – [Б. м.] : На чужині, 1955. – С. 141–166.
- 3.283. Антеміїчук Т. Норильські табори: Табірник Е-058 : [спогади] / Антеміїчук Т. – Б.м, б.р. – 254 с.
- 3.284. Артюшенко Ю. Легія Українських Націоналістів / Ю. Артюшенко // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен : Вид-во фундації ім. Євгена Коновальця, 1974. – С. 380–394.
- 3.285. Артюшенко Ю. Соборно-державні традиції армії УНР – основа і сила націоналістичного руху / Ю. Артюшенко // Непогасний огонь віри : зб.

- на пошану полковника Андрія Мельника, Голови Проводу Українських Націоналістів. – Париж : Націоналіст. вид-во в Європі, 1974. – С. 83–108.
- 3.286. Бандера С. Мої життєписні дані // Московські вбивці Бандери перед судом / С. Бандера ; за ред. Д. Чайковського. – Мюнхен : Укр. вид-во, 1965. – С. 439–448.
- 3.287. Бойдуник О. Організація Українських Націоналістів і засади власних сил народу / О. Бойдуник // Організація Українських Націоналістів 1929–1954. – [Б.м.] : На чужині, 1955. – С. 421–443.
- 3.288. Бойдуник О. Як дійшло до створення Організації Українських Націоналістів / О. Бойдуник // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен : Вид-во фундації ім. Євгена Коновальця, 1974. – С. 359–379.
- 3.289. Бойків О. Командир – Державний муж – Творець організованого націоналізму / О. Бойків // Організація Українських Націоналістів 1929–1954. – [Б.м.] : На чужині, 1955. – С. 49–68.
- 3.290. Бойко Ю. Ідеологічні основи українського націоналізму / Ю. Бойко // Організація Українських Націоналістів 1929–1954. – [Б.м.] : На чужині, 1955. – С. 69–88.
- 3.291. Бойова протимосковська акція українських націоналістів // Самостійність (Чернівці). – 1934. – № 2, 7 січня. – С. 1.
- 3.292. Боярський П. Внутрішня політика Організації Українських Націоналістів / П. Боярський. – Женева, 1947. – 80 с.
- 3.293. Бульба-Боровець Т. Армія без держави: Слава і трагедія українського повстанського руху : спогади / Т. Бульба-Боровець // Дніпро. – 1996. – № 7–8. – С. 2–270.
- 3.294. В боротьбі за українську державу : есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни / за ред. М. Марунчака. – Лондон; Париж; Мюнхен; Нью-Йорк; Торонто, 1990. – 108 с.
- 3.295. Винниченко В. К. Заповіт борцям за визволення / В. К. Винниченко. – К. : Криниця, 1991. – 127 с.

- 3.296. Герчанівський Д. У російському полоні / Д. Герчанівський // Непогасний огонь віри : зб. на пошану полковника Андрія Мельника, Голови Проводу Українських Націоналістів. – Париж : Націоналіст. вид-во в Європі, 1974. – С. 38–55.
- 3.297. Горбашевський Ю. Битва за Буковину : Мої спогади про драму українців під окупаціями чужинців / Ю. Горбашевський. – Чернівці, 2003. – 220 с.
- 3.298. Грицай О. Життя і діяльність Євгена Коновальця до революції 1917 р. / О. Грицай // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен : Вид. фундації ім. Євгена Коновальця, 1974. – С. 17–43.
- 3.299. Зінкевич О. Студентські роки Євгена Коновальця / О. Зінкевич // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен : Вид-во фундації ім. Євгена Коновальця, 1974. – С. 88–111.
- 3.300. Кандиба О. Вояки-будівничі // На зов Києва: Український націоналізм у II світовій війні : зб. стат., спог. і докум / О. Кандиба. – Торонто; Нью-Йорк : Новий Шлях, 1985. – С. 37–46.
- 3.301. Капустянський М. Військова підготовка ОУН // Організація Українських Націоналістів 1929-1954 : збірник статей у 25-ліття ОУН / Капустянський М. – [Б.м.] : На чужині, 1955. – С. 130–133.
- 3.302. Капустянський М. Нариси споминів 1929–1939 років / М. Капустянський // Український історик. – 1987. – Т. 24, ч. 1–4. – С. 97–106.
- 3.303. Кентржинський Б. На скандинавському секторі ОУН в другій світовій війні / Б. Кентржинський // Організація українських націоналістів: 1929–1954. – [Б. м.] : На чужині, 1955. – С. 301–329.
- 3.304. Книш З. Євген Коновалець в очах молодшої генерації УВО / З. Книш // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен : Вид-во фундації ім. Євгена Коновальця, 1974. – С. 274–287.

- 3.305. Книш З. Перед походом на схід: Спогади і матеріали до діяння Організації Українських Націоналістів у 1939-1941 роках. Ч. 1-2. / З. Книш. – Торонто : Срібна сурма, [б.р.]. – 187 с.
- 3.306. Коваленко О. На межі двох віків / О. Коваленко // Визвольний шлях. – Лондон. – 1993. – № 2. – С. 235–243.
- 3.307. Костик Д. Формування нової людини / Д. Костик // Організація Українських Націоналістів. 1929–1954. – [Б.м.] : На чужині, 1955. – С. 359–374.
- 3.308. Кривий І. Громадська праця націоналістів в Аргентині / І. Кривий // Організація Українських Націоналістів. 1929–1954. – [Б.м.] : На чужині, 1955. – С. 367–375.
- 3.309. Ленкавський С. Націоналістичний рух на ЗУЗ та I Конгрес Українських Націоналістів / С. Ленкавський // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен : Вид-во фундації ім. Євгена Коновальця, 1974. – С. 395–425.
- 3.310. Маланюк Є. Андрій Мельник / Є. Маланюк // Непогасний огонь віри : збірник на пошану полковника Андрія Мельника, Голови Проводу Українських Націоналістів. – Париж : Націоналіст. вид-во в Європі, 1974. – С. 69–76.
- 3.311. Мартинець В. Українська націоналістична преса / В. Мартинець // Організація українських Націоналістів 1929–1954. – [Б.м.] : На чужині, 1955. – С. 229–246.
- 3.312. Мартинець В. Українське підпілля від УВО до ОУН: Спогади й матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму / В. Мартинець. – [Б.м.], 1949. – С. 185–198.
- 3.313. Мацях Є. Українське Національне Об'єднання (УНО) в Німеччині / Є. Мацях // Організація Українських Націоналістів. 1929–1954. – [Б.м.] : На чужині, 1954. – С. 377–404.
- 3.314. Мельник М. Новими шляхами / М. Мельник // 1898–1923 : ювілейний збірник на честь професора, доктора С. Дністрянського, піднесений

- ювілярові з приводу його 25-літнього ювілею наукової діяльності. – Прага : Друк держ. друкарні, 1923. – С. 1–19.
- 3.315. Мінчак М. Усусуський характерник (З моїх спогадів про полк. Андрія Мельника / М. Мінчак // Непогасний огонь віри : зб. на пошану полковника Андрія Мельника, Голови Проводу Українських Націоналістів. – Париж : Націоналіст. вид-во в Європі, 1974. – С. 19–23.
- 3.316. На зов Києва: Український націоналізм у Другій світовій війні : зб. ст., спог. і док. – Торонто; Нью-Йорк : Новий Шлях, 1985. – 542 с.
- 3.317. Непогасний огонь віри : зб. на пошану полковника Андрія Мельника Голови Проводу Українських Націоналістів. – Париж : Націоналіст. вид-во в Європі, 1974. – 763 с.
- 3.318. Омелянович-Павленко М. Спогади українського командарма / М. Омелянович-Павленко. – К. : Планета людей, 2002. – 459 с.
- 3.319. Онацький Є. У вічному місті: записки українського журналіста (1933 рік) / Є. Онацький ; Науково-дослідний інститут ім. О. Ольжича, Фондація ім. О. Ольжича в ЗСА. – Торонто : Новий шлях, 1989. – 526 с.
- 3.320. Онацький Є. У вічному місті: записки українського журналіста (1934 рік) / Є. Онацький ; Науково-дослідний інститут ім. О. Ольжича, Фондація ім. О. Ольжича в ЗСА. – Торонто : Новий шлях, 1989. – 401 с.
- 3.321. Пропам'ятна книга данцігерів : історичні нариси та спомини колишніх студентів Політехніки Вільного міста Данцигу 1921–1945. – Філадельфія; Торонто : Накладом Архівної Комісії Данцігерів, 1979. – 218 с.
- 3.322. Стерчо П. Національне відродження Карпатської України / П. Стерчо // Організація Українських Націоналістів 1929–1954 : збірник статей у 25-ліття ОУН. – [Б.м.] : На чужині, 1955. – С. 187–211.
- 3.323. Суховерський М. Мої спогади / М. Суховерський ; передм. О. Зінкевича. – К. : Смолоскип, 1997. – 320 с.
- 3.324. Ференчук Ю. Кров Кенгіра / Ю. Ференчук. – Чернівці : Букрек, 2004. – 128 с.

- 3.325. Химинець Ю. Мої спостереження із Закарпаття / Ю. Химинець. – Нью-Йорк : Накладом Карпатського Союзу, 1984. – 187 с.
- 3.326. Шандор В. Спомини. Т.1: Карпатська Україна 1938–1939 / В. Шандор. – Ужгород : Гражда, Карпатський Союз, 1996. – 388 с.
- 3.327. Шах С. Молодість Євгена Коновальця / С. Шах // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен : Вид-во фундації ім. Євгена Коновальця. 1974. – С. 45–87.

ЛІТЕРАТУРА

4. МОНОГРАФІЇ, НАУКОВІ ЗБІРНИКИ, ПЕРІОДИКА, МАТЕРІАЛИ КОНФЕРЕНЦІЙ

- 4.328. Альтер П. Націоналізм: проблема визначення // Націоналізм : антологія / ПЗФЯ2. Альтер ; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 211–215.
- 4.329. Андерсон Б. Уявлена спільнота // Націоналізм : антологія / Б. Андерсон; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 567–580.
- 4.330. Андрієвський А. Основні елементи правосвідомості українського народу / А. Андрієвський // Самостійна Думка. – Чернівці. – 1935. – Річн. 5. – С. 167–179; 239–251.
- 4.331. Андрієвський Д. До ідеологічно-статуарної підготовки організації українських націоналістів / Д. Андрієвський // Розбудова Нації. – Прага. – 1928. – Ч. 6, черв. – С. 217–222.
- 4.332. Андрієвський Д. Завдання на часі / Д. Андрієвський // Національна Думка. – Прага. – 1932. – Ч. 10, жовт. – С. 1–8.
- 4.333. Андрієвський Д. Засади організації / Д. Андрієвський // Національна Думка. – Прага. – 1927. – Ч. 9, верес. – С. 1–5.

- 4.334. Андрієвський Д. Моя відповідь (Духовим батькам молодого покоління в пам'ятну книгу) / Д. Андрієвський // Розбудова Нації. – Прага. – 1928. – Ч. 7–8, лип.–серп. – С. 310–312.
- 4.335. Андрієвський Д. Підставові засади націоналізму / [стаття підписана криптонімом „Д. А.”] // Самостійна Думка. – Чернівці. – 1933. – Ч. 7–8, лип. – серп. – С. 204–208; 1933. – Ч. 9, верес. – С. 248–252.
- 4.336. Андрієвський Д. Політика націоналізму / Д. Андрієвський // Розбудова Нації. – Прага. – 1930. – Ч. 7–8, лип.–серп. – С. 157–164; Ч. 9–10, верес.–жовт. – С. 220–227.
- 4.337. Андрієвський Д. Україна в світовій політиці / Д. Андрієвський // Розбудова Нації. – Прага. – 1928. – Ч. 10–11, жовт.–листоп. – С. 378–382.
- 4.338. Андрієвський Д. Українська державність чи польський державний віз / Д. Андрієвський // Розбудова Нації. – Прага. – 1931. – Ч. 5–6, трав.–черв. – С. 117–123.
- 4.339. Андрієвський Д. Українська пропаганда закордоном / Д. Андрієвський // Розбудова Нації. – Прага. – 1931. – Ч. 1–2, січ.–лют. – С. 1–9.
- 4.340. Андрієвський Д. Українська справа на міжнародній шахівниці / Д. Андрієвський // Розбудова Нації. – Прага. – 1931. – Ч. 9–10, верес.–жовт. – С. 213–218.
- 4.341. Андрієвський Д. Шляхи розбудови / Д. Андрієвський // Розбудова Нації. – Прага. – 1928. Ч. 4, квіт. – С. 125–136 ; Ч. 5, трав. – С. 180–189.
- 4.342. Андрусів І. Спроби збройного повстання ОУН на західноукраїнських землях (грудень 1939–грудень 1940 рр.) / І. Андрусів // Галичина. – 2001. – № 7. – С. 84–87.
- 4.343. Апатов С. Українсько-румунські відносини: історія та сучасність: (Буковина в 1918–1940 рр.) / С. Апатов, І. Макан // УІЖ. – 1999. – № 5. – С. 92–94.

- 4.344. Аптекарь П. НКВД против расшитых сорочек? Внутренние войска и национальное движение на Западной Украине / П. Аптекарь // Родина. – 1999. – № 8. – С. 126–130.
- 4.345. Артюшенко Ю. Новий український світ і його противники / Ю. Артюшенко // Самостійна Думка (Чернівці). – 1933. – Ч. 11–12, листоп. – груд. – С. 299–301.
- 4.346. Афанасьев Ю. Феномен советской историографии / Афанасьев Ю. // Советская историография. – М., 1996. – 230 с.
- 4.347. Артемьев М. О новых подходах к периодизации истории СРСР / М. Артемьев // Вопросы истории КПСС. – 1987. – № 5. – С. 23–29.
- 4.348. Бадзьо Ю. Національна ідея і національне питання – десять років невизначеності / Ю. Бадзьо // Політична думка. – 2001. – № 1–2. – С. 3–12.
- 4.349. Бажан М. Проти націоналістичних перекручень у сучасній науці про історію України / М. Бажан // Більшовик України. – 1947. – № 7. – С. 32–36.
- 4.350. Бaley П. Фронда Степана Бандери в ОУН 1940 р.: причинки і наслідки / П. Бaley. – Лас-Вегас : Troppe note publishing, 1997. – 73 с.
- 4.351. Балуба І. Перші спроби управління справами нацменшин в Україні за радянської імперії (1921–1923 рр.) / І. Балуба // Посвіт. – 1996. – № 1. – С. 23–26.
- 4.352. Бандера С. Перспективи Української Революції : [репр. вид.] / С. Бандера. – Дрогобич : Вид. фірма „Відродження”, 1998. – 656 с.
- 4.353. Бандера С. Українська національна революція, а не тільки проти режимний резистанс / С. Бандера // Українські проблеми. – 1995. – № 2. – С. 7–19.
- 4.354. Бачинський Ю. Економічні підстави самостійності націй // Націоналізм : антологія / Ю. Бачинський ; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 133–146.

- 4.355. Беркут Д. Внутрішня політична боротьба та її механіка / Д. Беркут // Розбудова Нації. – Прага. – 1933. – Ч. 9–10, верес.–жовт. – С. 203–206.
- 4.356. Белоусов С. Возз'єднання українського народу в єдиній українській радянській державі / С. Білоусов. – К. : Вид-во АН УРСР, 1951. – 166 с.
- 4.357. Білинський А. Світ і ми / А. Білинський. – Мюнхен : Орлик, 1963. – С. 239–248.
- 4.358. Блосфельд Е. О соотношении проблемы и выбора методов исторического исследования : сборник научных трудов / Е. Блосфельд ; под ред. д-ра пед. наук, проф. Н. Сергеева (гл. ред.), А. Горячева. – Волгоград : Перемена, 1998. – 238 с.
- 4.359. Богуш В. Між двома імперіялізмами / В. Богуш // Розбудова Нації. – Прага. – 1931. – Ч. 5–6, трав.–черв. – С. 123–127.
- 4.360. Богуш В. Націоналізм переможе / В. Богуш // Розбудова Нації. – Прага. – 1934. – Ч. 5–6, трав.–черв. – С. 118–122.
- 4.361. Бойдуник О. Соборність України та її східні кордони / О. Бойдуник // Розбудова Нації. – Прага. – 1930. – Ч. 3–4, берез.–квіт. – С. 58–63.
- 4.362. Бойко Ю. Основи українського націоналізму / Бойко Ю. – [Б.м.] : На чужині, 1951. – 128 с.
- 4.363. Бойко Ю. Проблеми історіософії українського націоналізму / Бойко М. – [Б.м.] : На чужині, 1950. – 72 с.
- 4.364. Бойко Ю. Шлях нації / Бойко М. – Париж; Київ; Львів : Укр. слово, 1992. – 126 с.
- 4.365. Болдижар М. Краю мій рідний : науково-популярні нариси з історії Закарпаття / Болдижар М. – Ужгород, 1998. – 150 с.
- 4.366. Бондаренко Г. Вплив держав антигітлерівської коаліції на формування українсько-польських взаємин у роки другої світової війни та перші повоєнні роки / Г. Бондаренко // Наукові записки Кам'янець-Подільського педагогічного ун-ту. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2000. – Т. 4 (6). – С. 273–276.

- 4.367. Бондаренко К. До питання про національну політику Організації Українських Націоналістів на початку німецько-радянської війни. Про меншини в Україні: З протоколу конференції ОУН (р) Львів, 18–19 липня 1941 р. / К. Бондаренко // Українські варіанти. – 1997. – № 2. – С. 93–96.
- 4.368. Бондаренко К. Український Центральний Комітет / Бондаренко К., Киричук Ю. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1993. – Вип. 29. – С. 68–75.
- 4.369. Бондаренко К. Фашизм в Україні. До історії проблеми / К. Бондаренко // Укр. варіанти. – 1997. – № 2. – С. 77–80.
- 4.370. Борисенко М. Уніфікація літературного життя України в 1920–1932 рр. / М. Борисенко. – К. : Унісеф, 2001. – 127 с.
- 4.371. Бурдс Дж. Советская агентура: Очерки истории СССР в послевоенные годы (1944–1948) / Бурдс Дж. – М.; Нью-Йорк : Современная история, 2006. – 420 с.
- 4.372. Букет К. Українські іредентські центри і Румунія (1920–1940 рр.) / К. Букет // Румунсько-українські відносини: історія і сучасність. – Сату Маре, 1999. – С. 304–310.
- 4.373. Буковина : історичний нарис / Відп. ред. В. Ботушанський. – Чернівці : Зелена Буковина, 1998. – 416 с.
- 4.374. Буковина, її минуле і сучасне / за ред. Д. Квітковського, Т. Бриндзана, А. Жуковського. – Детройт; Париж : Зелена Буковина, 1956. – 965 с.
- 4.375. Буковина у контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини ХХ ст.) / В. Ботушанський, С. Гакман, Ю. Макар та ін.; за заг. ред. В. Ботушанського. – Чернівці : Рута, 2005. – 744 с.
- 4.376. Бухарин Н. Нужна ли нам марксистская историческая наука (о взглядах М.Н. Покровского) / Н. Бухарин // Известия. – 1936. – 27 января.
- 4.377. Вальо М. Реакційна суть ідеології і політики українського буржуазного націоналізму / Вальо М. – Львів, 1974. – 80 с.

- 4.378. Варварцев М. Анатомія зради. Український буржуазний націоналізм – зняряддя антирадянської політики імперіалізму / М. Варварцев, В. Чередниченко // Укр. іст. журн. – 1978. – № 11. – С. 148–149.
- 4.379. Варварцев М. Буржуазне „українство” – зняряддя ідеологічних диверсій імперіалізму / Варварцев М. – К., 1976. – 185 с.
- 4.380. Варварцев М. Буржуазний націоналізм – зняряддя ворогів соціалістичного прогресу і міжнародної розрядки / Варварцев М., Вовк О., Євтух В. ; [редколегія: Р. Симоненко (відповідальний редактор) та ін.]. – К. : Наук. думка, 1979. – 310 с.
- 4.381. Варварцев М. Буржуазно-націоналістична пропаганда на службі антикомунізму / Варварцев М. ; [відп. ред. Р. Симоненко] – К. : Наук. думка, 1974. – 190 с.
- 4.382. Васильєв В. Україна в політиці керівництва СРСР напередодні Другої світової війни / В. Васильєв // УІЖ. – 2005. – № 1. – С. 4–15.
- 4.383. Васильченко А. Между Дуче и Гитлером: Румынские ученики фюрера / Васильченко А. – М. : Эксмо-Яуза, 2004. – 240 с.
- 4.384. Вассиян Ю. До головних засад націоналізму // Націоналізм : антологія / Ю. Вассиян ; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С.197–208.
- 4.385. Вассиян Ю. Ідеологічні основи українського націоналізму / Ю. Вассиян // Розбудова Нації. – Прага. – 1929. – Ч. 3–4, берез.–квіт. – С. 65–77.
- 4.386. Вассиян Ю. Рефлексії / Ю. Вассиян // Національна Думка. – Прага. – 1927. – Ч. 1, січ. – С. 1–6; Ч. 2, лют. – С. 16–22; Ч. 3, берез. – С. 1–12; Ч. 4, квіт. – С. 12–22.
- 4.387. Васюта І. Національно-визвольний рух у Західній Україні (1918–1939 рр.) / І. Васюта // Укр. іст. журн. – 2001. – № 6. – С. 35–64.
- 4.388. Васькович Г. Національна ідеологія Донцова / Г. Васькович // Визвольний шлях. – Лондон. – 1956. – Т. 9. – Кн. 2. – С. 163–170.

- 4.389. Вегеш М. Антиукраїнська і античеська діяльність угорських агентів у Карпатській Україні наприкінці 30-х років / М. Вегеш, С. Віднянський // Сучасність. – 1998. – № 6. – С. 78–84.
- 4.390. Вегеш М. Велич і трагедія Карпатської України / М. Вегеш, В. Задорожній. – Ужгород, 1995. – 230 с.
- 4.391. Вегеш М. Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / Вегеш М., Делеган М., Довганич О. – Ужгород : Карпати, 2002. – 709 с.
- 4.392. Вегеш М. Карпатська Україна 1938-1939 рр. у світлі європейської періодики / Вегеш М., Задорожній В. // Карпатська Україна і Августин Волошин : матеріали міжнар. наук. конф. „Карпатська Україна – пролог відродження української держави”, 11-12 березня 1994 року. – Ужгород : Гражда, 1995. – 352 с.
- 4.393. Веденеев Д. Зародження спеціальних служб руху українських націоналістів 1920–1930 рр. / Д. Веденеев // Пам'ять століть. – 2002. – № 3. – С. 58–63.
- 4.394. Веденеев Д. Основні фактори політичної та оперативно-бойової обстановки, що визначили розбудову та діяльність спеціальних підрозділів УПА (1942–1945 рр.) / Д. Веденеев // Київська старовина. – 2003. – № 4. – С. 47–55.
- 4.395. Веденеев Д. Підпільна діяльність ОУН в Західній Україні у 1939–1941 рр. : (До маловідомих сторінок історії національно-визвольного руху) / Д. Веденеев // Історія України. – 2001. – № 12. – С. 4–5.
- 4.396. Веденеев Д. Погляди ОУН (б) на місце органів безпеки у структурі Української самостійної держави (1940–1941) / Д. Веденеев // Наукові записки Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. – К., 2002. – Вип. 18. – С. 230–236.
- 4.397. Веденеев Д. Розвідувальна діяльність підпілля Організації Українських Націоналістів у Західній Україні в 1939–1941 роках / Д. Веденеев //

- Наукові записки Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. – К., 2005. – Вип. 28: Політологія і етнологія. – С. 186–203.
- 4.398. Веденєєв Д. Українці проти нацизму: політичний вимір / Веденєєв Д., Кучер В. – Запоріжжя : Просвіта, 2005. – 84 с.
- 4.399. Великий Жовтень і розквіт возз'єданого Закарпаття : матеріали наукової сесії, присвяченої 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, (Ужгород, 29 червня–2 липня 1967 р.) / редкол. М.В. Троян (відп. ред.). – Ужгород : Карпати, 1970. – 605 с.
- 4.400. Верига В. Взаємовідносини урядів УНР і ЗУНР у 1919 р. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / В. Верига ; Національна академія наук України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2000. – Вип. 6 : Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиція. – С. 243–248.
- 4.401. Верига В. Вплив української націоналістичної ідеї на суспільно-громадське життя українців у Канаді // За межами Батьківщини : зб. наук. ст. і доп. / Верига В. ; упоряд. і авт. передм. М. Литвин. – Львів : Ін-т ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – С. 72–80.
- 4.402. Верига В. Ідейно-програмові заложення УНО Канади // За межами Батьківщини : зб. наук. ст. і доп. / Верига В. ; упоряд. і авт. передм. М. Литвин. – Львів : Ін-т ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – С. 98–105.
- 4.403. Верига В. Півстоліття на службі народу // За межами Батьківщини : зб. наук. ст. і доп. / Верига В. ; упоряд. і авт. передм. М. Литвин. – Львів : Ін-т ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – С. 88–97.
- 4.404. Верига В. У 20-річчя філії ОУН в Торонто // Слово і чин : вибр. ст., доп., розвід., життєписи. 1946–1988 рр. / Верига В. ; упоряд. і авт. передм. М. Литвин. – Львів : Ін-т ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. – С. 13–18.
- 4.405. Вивід прав України : док. і матер. до іст. укр. політ. думки. – Нью-Йорк : Пролог, 1964. – 249 с.

- 4.406. Винар Л. Идеологія Д. Донцова / Л. Винар // Розбудова держави. – Клівленд; Денвер; Торонто. – 1951. – Ч. 1. – С. 7–10.
- 4.407. Віднянський С. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехословаччині : Український Вільний Університет (1921–1945 рр.) / С. Віднянський. – К. : НАН Ін-т іст. Укр., 1994. – 82 с.
- 4.408. Віднянський С. Українське питання в міжвоєнній Польщі: проблеми й напрямки наукових досліджень у сучасній вітчизняній історичній науці / С. Віднянський // Укр. іст. журн. – 2003. – № 2. – С. 39–55.
- 4.409. Вовканич І. Спільне і особливе в еволюції Чехословаччини, Румунії та інших держав Східної Європи від до диктатури у 1944–1948 рр. : сучасна історіографія // Румунсько-українські відносини: історія і сучасність / І. Вовканич. – Сату Марє, 1999. – С. 409–428.
- 4.410. Воз'єднання українських земель в єдиній українській радянській державі – торжество ленінської національної політики КПРС : матеріали науково-теоретичної конференції, присвяченої 30-річчю воз'єднання Закарпаття з Радянською Україною, (17–18 квітня 1975 р.) / редкол. О.В. Хланта (відп. ред.). – Ужгород, 1976. – 280 с.
- 4.411. Вронська Т. Участь українських зарубіжних політичних та громадських організацій в акціях протесту 30-х рр. ХХ ст. проти голодомору в УРСР / Т. Вронська, Т. Остапко // Укр. іст. журн. – 2003. – № 5. – С. 65–81.
- 4.412. Гадамер Х.Г. Распространение вопроса об истине понимания в науках о духе // Гадамер Х.Г. Истина и метод: основы философской герменевтики / общ. ред. Б.Н. Бессонова. – М. : Прогресс, 1988. – 370 с.
- 4.413. Газін В. Наростання німецької реваншистської діяльності в Центральній і Південно-східній Європі (кінець 20-х–початок 30-х років). / В. Газін // Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. пед. ун-ту. – Кам'янець-Подільський, 2000. – Т. 4(6): Історичні науки – С. 266–272.
- 4.414. Гайдуков Л. Українське питання в міжнародних відносинах заключного етапу Другої світової війни / Л. Гайдуков // Вісник Київського

- університету. – К., 1996. – Вип. 5. – С. 101–109. – Серія „Міжнародні відносини”.
- 4.415. Гакман С. Проблема Бессарабії та Буковини в міжнародних відносинах: дипломатичний аспект (березень – червень 1940 р.) / С. Гакман // Питання історії нового та новітнього часу : збірник наукових статей. – Чернівці : Прут, 1997. – Вип. 5. – С. 111–121.
- 4.416. Гакман С. Проблема Буковини на Паризькій мирній конференції 1919 – 1920 рр. / С. Гакман // Питання історії нового та новітнього часу: збірник наукових статей. – Чернівці : ЧДУ, 2000. – Вип. 7. – С. 163–174.
- 4.417. Гакман С. Приєднання Бессарабії та північної частини Буковини до СРСР: військові аспекти / С. Гакман // Науковий вісник Чернівецького університету : збірник наукових праць. – Чернівці : Рута, 2000. – Вип. 96–97: Історія. – С. 69–81.
- 4.418. Гакман С. Буковина у політиці Росії, України та Угорщини навесні 1919 р. / С. Гакман // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Л. Українки. Історичні науки. – 2000. – № 3. – С. 139–143.
- 4.419. Гакман С. Буковинська проблема в міжнародних відносинах (червень–листопад 1940 р.) / С. Гакман // Вісник Центру буковинознавства. – Чернівці, 1993. – Вип. 1. – С. 164–172.
- 4.420. Галайчук Б. Нація поневолена, але державна / Галайчук Б. – Мюнхен : Сучасна Україна, 1953. – 97 с.
- 4.421. Галамай С. Боротьба за визволення України 1929–1989 : [репринт. вид.] / Галамай С. – Львів : Каменярь, 1993. – 343 с.
- 4.422. Гелнер Е. Нації та націоналізм // Націоналізм : антологія / Е. Гелнер ; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 292–310.
- 4.423. Гірчак Є. На два фронти в боротьбі проти націоналізму : зб. ст. 1926–1931 рр. / Гірчак Є. – Х. : Партвидав „Пролетар”, 1932. – 348 с.
- 4.424. Головушкин В. Захват Австрии (операция „Отто”) / В. Головушкин // Сборник трудов Академии исторических наук. – М. : Академия

- исторических наук, 2007. – Т. 1. – С. 9–113.
- 4.425. Гондор Ф. Закарпатская Украина в планах международной реакции в 1938–1939 гг. / Ф. Гондор // Дранг нах Остен и История развития Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы. – М. : Наука, 1967. – С. 193–196.
- 4.426. Гранчак І. Автономна Підкарпатська Русь у міжнародних відносинах / І. Гранчак, В. Приходько // Нариси історії Закарпаття. Т. 2. – Ужгород, 1995. – С. 318–328.
- 4.427. Григорович І. Наша ідеологія / [стаття підписана криптонімом „Г. І.”] // Національна Думка. – Прага. – 1924. – Ч. 1, квіт. – С. 3–10; Ч. 2, трав. – С. 2–9; Ч.3, черв. – С. 3–7.
- 4.428. Громыко А. История внешней политики СССР : в 2 т. / Громыко А., Поспелов П. – М. : Наука, 1986. – Т. 1. – 428 с.
- 4.429. Гундорова Т. Суспільно-літературний рух „Молодої України” і проблеми модерної української нації / Т. Гундорова // Сучасність: література, наука, мистецтво, політологія, суспільне життя. – 1992. – № 3. – С. 108–113.
- 4.430. Гунчак Т. ОУН – між колабораціонізмом та опором нацистській Німеччині / Т. Гунчак // Дзеркало тижня. – 2008. – № 2 (19–25 січня). – С. 8.
- 4.431. Гунчак Т. Українська політична думка 1920-х років: монархізм, націоналізм, націонал-комунізм / Т. Гунчак // Сучасність. – Мюнхен. – 1986. – Ч.1, січ. – С. 69–78.
- 4.432. Гуревич А. О кризисе современной исторической науки / А. Гуревич // Вопросы истории. – 1991. – №2–3. – С. 25–26.
- 4.433. Даниленко В. Діяльність ОУН на Київщині : записки „Кобзаря” / В. Даниленко // Історичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 103–122.
- 4.434. Даниленко В. Ліквідація Польської держави та встановлення радянського режиму в Західній Україні / В. Даниленко // Український історичний журнал. – 2006. – № 3. – С. 111–125.

- 4.435. Даниленко В. Польське та українське населення Західної України в лещатах радянського тоталітарного режиму (1939–1941 рр.) / В. Даниленко // Історія слов'янських народів: дослідження актуальних проблем : збірник наукових праць. Вип. 8 : Україна і Польща у горнилі Другої світової війни (До 60-річчя перемоги над фашизмом) / М-во освіти і науки України, НПУ ім. М.П. Драгоманова ; відп. ред. П.М. Чернега, Г.В. Стрельський. – К. : НПУ, 2005. – С. 88–98.
- 4.436. Даниленко В. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-ті рр.) / В. Даниленко, Г. Касьянов. – К. : Либідь, 1991. – 344 с.
- 4.437. Двоподіл таборів у внутрішньо-українським житті / [стаття підписана криптонімом „Інж. Д.”] // Розбудова Нації. – Прага. – 1934. – Ч. 5, трав.–черв. – С. 113–116.
- 4.438. Дещо про німецький націонал-соціалізм / [стаття підписана криптонімом „Ф. Ш.”] // Самостійна Думка. – Чернівці. – 1933. – Ч. 5–6, трав.–черв. – С. 157–160.
- 4.439. Дійсність боротьби й угода тіней / [стаття підписана криптонімом „Ст.-К.”] // Самостійна Думка. – Чернівці. – 1936. – Кн. 6-8, черв.–лип. – серп. – С. 370–379.
- 4.440. Дильтей В. Очерки к критике исторического разума / В. Дильтей // Вопросы философии. – 1988. – № 4. – С. 132–155.
- 4.441. Джузеппе Маццини / [стаття підписана криптонімом „Г-ская Н.”] // Русская мысль. – 1906. – Кн. 7. – С. 54–75.
- 4.442. Джунусов М. Из истории начального этапа осуществления национальной политики советского государства / М. Джунусов // История СССР. – 1988. – № 3 (май–июнь). – С. 39–53.
- 4.443. Дністрянський С. Загальна наука права і політики / С. Дністрянський. – Прага : Накладом укр. ун-ту в Празі, 1923. – Т. 1. – 393 с.
- 4.444. Довбня В. Січові стрільці київського формування у визвольних змаганнях 1917–20 рр. / В. Довбня. – К. : Текст, 2002. – 217 с.

- 4.445. Довгаль С. Соціалістичні стежки Ісаака Мазепи / С. Довгаль, С. Маковицька // Україна молода. – 2004. – 18 серп. – С. 8.
- 4.446. Довганич О. Закарпаття в роки війни / Довганич О., Пашкуй З., Троян М. – Ужгород, 1990. – 205 с.
- 4.447. Доклад С. Косиора // Известия. – 1933. – 27 ноября.
- 4.448. Донцов Дмитро. Націоналізм : [рецензія] // Більшовик України. – 1926. – № 2–3. – С. 81.
- 4.449. Донцов Д. Ідеологія чинного націоналізму // Націоналізм : антологія / Д. Донцов ; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 188–198.
- 4.450. Донцов Д. Націоналізм / Д. Донцов // Твори. – Львів : Кальварія, 2001. – Т. 1. Геополітичні та ідеологічні праці. – С. 243–425.
- 4.451. Донцов Д. „Патріотизм” і націоналізм / Д. Донцов // ЛНВ. – 1927. – Т. 94, кн. 9. – С. 62–81.
- 4.452. Донцов Д. Підстави нашої політики / Д. Донцов // Твори. – Львів : Кальварія, 2001. – Т. 1. Геополітичні та ідеологічні праці. – С. 91–242.
- 4.453. Донцов Д. По п'ятьох роках / Д. Донцов // Заграва. – 1923. – 1 листоп. (№ 15). – С. 234–237.
- 4.454. Донцов Д. Проблема поколінь / Д. Донцов // ЛНВ. – 1928. – Т. ХСVI. – Кн. 7–8, лип.–серп. – С. 318–328.
- 4.455. Донцов Д. Сучасне політичне положення нації і наші завдання / Д. Донцов // Твори. – Львів : Кальварія, 2001. – Т. 1. Геополітичні та ідеологічні праці. – С. 67–90.
- 4.456. Донцов Д. Да саро / Д. Донцов // ЛНВ. – 1929. – Т. ХСLIII, кн. 2. – С. 179–185.
- 4.457. До питання програми й кадрів / [стаття підписана криптонімом „Фчук.”] // На службі нації. – Париж. – 1938. – С. 45–61.
- 4.458. До постановки протимосковської боротьби на З.У.З. / [автор –Н. Н.] // Розбудова Нації. – Прага. – 1934. – Ч. 5–6, трав.–черв. – С. 149–152.

- 4.459. Дорошко М. Більшовицький окупаційний режим в Україні: міф чи реальність? / М. Дорошко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К. : Інститут історії України НАН України, 2007. – № 17. – С. 102–114.
- 4.460. Дорошко М. Керівна верства УСРР в умовах Голодомору 1932–1933 / М. Дорошко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К. : Інститут історії України НАН України, 2008. – № 18. – С. 75–91.
- 4.461. Дорошко М. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.) : Монографія. – К. : Ніка-Центр, 2008. – 365 с.
- 4.462. Дорошко М. Освітньо-фахова підготовка та виховання партійно-радянської номенклатури УРСР у 1920-ті – на початку 1930-х рр. / М. Дорошко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К. : Інститут історії України НАН України, 2005. – № 14. – С. 165–173.
- 4.463. Дорошко М. Проблема формування та функціонування компартійно-державної номенклатури УСРР у 20–30-ті рр. ХХ ст. у вітчизняній та зарубіжній історіографії / М. Дорошко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К. : Інститут історії України НАН України, 2004. – № 11. – С. 32–47.
- 4.464. Дорошко М.С. Ротація керівних кадрів у радянській торгальній державі у 1920–1930-ті роки: український „досвід”/ М. Дорошко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К. : Інститут історії України НАН України, 2007. – № 16. – С. 445–455.
- 4.465. Дробот І. Буковинські українці в боротьбі за соборну державність (1920–1930-ті рр.) / Дробот І. ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2002. – 67 с.
- 4.466. Дробот І. Пошуки шляхів до визволення України / І. Дробот, В. Кучер ; Ін-т політичних та етнонаціональних досліджень НАН України, Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К. : Школяр, 1999. – 280 с.

- 4.467. Дробот І. Трансформації української державно-соборницької ідеї (1920–1930-ті рр.) / Дробот І. ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К. : ФАДА, ЛТД, 2002. – 343 с.
- 4.468. Дробот І. Трансформації націоналістичної ідеології в першій половині ХХ ст. / І. Дробот // Укр. іст. журн. – 2001. – № 6. – С. 110–122.
- 4.469. Дуб Я. Зовнішньополітичне ставлення української справи / Я. Дуб // Розбудова Нації (Прага). – 1933. – Ч. 5–6, трав.–черв. – С. 109–114.
- 4.470. Дуб Я. Сучасна криза державного ладу та майбутній устрій України / Я. Дуб // Розбудова Нації. – Прага. – 1929. – Ч. 8–9, серп.–верес. – С. 251–257.
- 4.471. Дубина К. Прислужництво українських націоналістів німецьким фашистам у колишньому „генерал-губернаторстві” (1939–1940) / К. Дубина, П. Дишлевий // Укр. іст. журн. – 1967. – № 9. – С. 71–79.
- 4.472. Дужий П. Розвиток націоналістичної думки в Україні / П. Дужий // Конференція українських націоналістів : матеріали й документи. – К., 1992. – С. 63–80.
- 4.473. Дужий П. Роман Шухевич – політик, воїн, громадянин / Дужий П. – Львів : Галицька Видавнича Спілка, 1998. – 252 с.
- 4.474. Дужий П. Степан Бандера – символ нації / Дужий П. – Львів : Галицька Видавнича спілка, 1997. – 383 с.
- 4.475. Дужий П. Українська справа: вчора і сьогодні : зб. ст., спогадів / Дужий П. – Львів : Афіша, 2002. – 560 с.
- 4.476. Євдокименко В. Націоналізм і нації / В. Євдокименко, В. Ігнатов. – К. : Наук. думка, 1981. – 205 с.
- 4.477. Євдокименко В. Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму / Євдокименко В. ; АН УРСР, Ін-т філософії. – 2-е вид. випр. і доп. – К. : Наук. думка, 1968. – 293 с.
- 4.478. Єндик Р. Дмитро Донцов – ідеолог українського націоналізму / Р. Єндик. – Мюнхен : Укр. вид-во, 1955. – 176 с.

- 4.479. Жерноклеєв О. Семен Вітик // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Жерноклеєв О., Райківський І. ; Національна академія наук України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2000. – Вип. 6: Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиція. – С. 184–188.
- 4.480. Журавель В. Последний рыбок: советско-германское техническое сотрудничество перед Великой отечественной войной / В. Журавель // Международный исторический журнал. – 2002. – № 18. – С. 25–31.
- 4.481. Журба М. Громадські об'єднання українського села і практика інтернаціоналізму у світлі архівних джерел (20–30-ті рр. ХХ ст.) / М. Журба // Історичні і політичні дослідження : зб. ст. за ред. П. Доброва. – Донецьк, 2006. – № 1–2. – С. 123–130.
- 4.482. Журба М. Етнополітика більшовицького режиму та проблеми народної освіти в Криму (20–30 рр. ХХ ст.) / М. Журба, Г. Кондратюк. – К. : Леся, 2005. – 198 с.
- 4.483. Журба М. Міжнародні зв'язки українського Червоного Хреста : монографія / Журба М. – К. : Леся, 2006. – 185 с.
- 4.484. Журба М. Національно-громадський вимір боротьби з неписьменністю у радянській Україні: 20-ті роки ХХ ст. / М. Журба, В. Козир // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України : науково-практичний збірник. – 2008. – Вип. 4 (46). – С. 33–38.
- 4.485. Журба М. Національно-культурний аспект діяльності громадських об'єднань України в умовах більшовицького режиму (20–30-ті рр. ХХ ст.) / М. Журба // Українська історична наука на порозі ХХІ століття : міжнар. наук. конгрес, 16-18 травня 2000 р. / Укр. іст. т-во. Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича : допов. і повід. – Чернівці : Рута, 2001. – Т. 3. – С. 47–52.
- 4.486. Журба М. Про комуністичні громадські об'єднання в поліетнічному селі України (1920–1930-ті) / М. Журба // Збірник наук. праць Науково-дослідного інституту українознавства. Т. ІV / За ред. П. Кононенка;

- Мін. осв. і науки Укр., Наук.-досл. ін-т. українознавства. – К. : Фоліант, 2005. – С. 78–88.
- 4.487. За будучність нації / [стаття підписана криптонімом „В. М.”] // Розбудова Нації. – Прага. – 1934. – Ч. 7–8, лип.–серп. – С. 155–159.
- 4.488. За душу майбутньої нації / [стаття підписана криптонімом „П. С.”] // Самостійна Думка. – Чернівці. – 1932. – Ч. 15–16, 5–20 верес. – С. 3–6.
- 4.489. За українське Закарпаття : зб. матеріалів науково-практичної конф. „Ковнерівська справа”, (4 липня 1992 р.) / ред.-упоряд. В. Маркусь, В. Худанич. – Ужгород : Гражда, 1994. – 150 с.
- 4.490. Зайцев О. Екзильний уряд ЗУНР і українські політичні організації Галичини (1919–1923) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / О. Зайцев ; Національна академія наук України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2000. – Вип. 6: Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиція. – С. 188–194.
- 4.491. Заньковский А. О состоянии исторической науки: критика концепции Н.Н. Покровского / А. Заньковский // Отечественная история. – 1992. – № 2. – С. 128.
- 4.492. Зибачинський О. Інтегральна революція / Зибачинський О. – Мюнхен, 1960. – 342 с.
- 4.493. Зибачинський-Орлан О. Меч духа: Коментар / Зибачинський-Орлан О. – Вінніпег : Тризуб, 1980. – 112 с.
- 4.494. Зі студентського життя // Національна Думка. – Прага. – 1924. – Ч. 7–8, жовт.–листоп. – С. 23–26.
- 4.495. Іваненко В. ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології / В. Іваненко, В. Якунін. – Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2006. – 424 с.
- 4.496. Іванченко І. Ідеологічна диверсія в націоналістичній упаковці / Іванченко І. – К., 1984. – 48 с.
- 4.497. Иванов В. Канун катастрофы / В. Иванов // Урал. – 1994. – № 10-11. –

С. 103.

- 4.498. Камінський А. Між двома революціями (Від селянської революції минулого до робітничої революції майбутнього) / Камінський А. – Мюнхен : Сучасність, 1974. – 215 с.
- 4.499. Кармазин Д. До проблеми українського націоналізму / Д. Кармазин // Орлик (Берхтесгаден). – 1947. – Ч. 3–4, берез.–квіт. – С. 17–22.
- 4.500. Картунов О. Словник політичної думки / О. Картунов // Політичні читання. – 1994. – № 2. – С. 267–272.
- 4.501. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму : монографія / Касьянов Г. – К. : Либідь, 1999. – 352 с.
- 4.502. Касьянов Г. Український націоналізм: проблема наукового переосмислення / Г. Касьянов // Укр. іст. журн. – 1998. – № 2. – С. 39–54.
- 4.503. Квіт С. Патетичний ювілей: питання від Дмитра Донцова для сьогоденної України / С. Квіт // Україна молода. – 2003. – 10 квіт. – С. 12.
- 4.504. Квітковський Д. Боротьба за українську ідею : збірник публіцистичних творів / Д. Квітковський ; упоряд. і ред. В. Верига. – Детройт; Нью-Йорк; Торонто, 1993. – 600 с.
- 4.505. Квітковський Д. Мої міркування : збірник публіцистичних творів 1963–1969 рр. / Д. Квітковський ; упоряд. і ред. В. Верига. – Нью-Йорк; К.; Торонто : Вид-во ім. Олени Теліги, 1996. – 646 с.
- 4.506. Клід Б. Семінар про народню пам'ять про Другу світову війну в Україні / Б. Клід // Гомін України. – 2008. – 18 жовтня.
- 4.507. Книш З. Без ілюзій / Книш З. // Так перо пише : вибр. ст. – Торонто : Срібна сурма, 1965. – С. 182–195.
- 4.508. Книш З. Лицар світлочистої ідеї / Книш З. // Так перо пише : вибр. ст. – Торонто : Срібна сурма, 1965. – С. 45–57.

- 4.509. Книш З. При джерелах українського організованого націоналізму / Книш З. ; передм. Д. Квітковського. – Торонто : Срібна сурма, 1970. – 185 с.
- 4.510. Книш З. Пропаганда московських націоналістів / Книш З. // Так перо пише : вибр. ст. – Торонто : Срібна сурма, 1965. – С. 202–211.
- 4.511. Книш З. Революційно-визвольна боротьба в Україні і „Новий шлях” / Книш З. // Так перо пише : вибр. ст. – Торонто : Срібна сурма, 1965. – С. 33–45.
- 4.512. Книш З. Свобода творчості чи соцреалізм? / Книш З. // Так перо пише : вибр. ст. – Торонто : Срібна сурма, 1965. – С. 211–222.
- 4.513. Книш З. Ставка на якість / Книш З. // Так перо пише : вибр. ст. – Торонто : Срібна сурма, 1965. – С. 235–242.
- 4.514. Книш З. Становлення ОУН / Книш З. ; за ред. Ю. Куценка-Шеремета ; Фондація ім. Олега Ольжича. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 1994. – 126 с.
- 4.515. Книш З. Суперечності про Україну / Книш З. // Так перо пише : вибр. ст. – Торонто : Срібна сурма, 1965. – С. 242–252.
- 4.516. Книш З. Устрій Організації Українських Націоналістів / Книш З. – Вінніпег; Буенос-Айрес, 1952. – 162 с.
- 4.517. Коваль Р. Герой, що не зміг врятувати Україну / Р. Коваль // Міхновський М. І. Самостійна Україна. – К. : Діокор, 2002. – С. 5–25.
- 4.518. Козлитин В. Д. Русская и украинская эмиграция в Югославии (1919–1945) / В. Д. Козлитин. – Харьков : Харьк. гос. пед. ун-т, 1996. – 476 с.
- 4.519. Козлов В. Историк и перестройка / В. Козлов // Вопросы истории КПСС. – 1987. – № 5 (май). – С. 110–122.
- 4.520. Козоріс М. Панський терор на Західній Україні / М. Козоріс. – К. : Вид-во ВУАН, 1932. – 74 с.
- 4.521. Колкер Б. Внешняя политика Румынии и румыно-советские отношения (сентябрь 1939–июнь 1941) / Б. Колкер, И. Левиц. – М. : Наука, 1971. – 370 с.

- 4.522. Кон Г. Західний і східний націоналізм // Націоналізм : антологія / Г. Кон ; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 629–633.
- 4.523. Королевич Я. „Самостійники” на продаж / Королевич Я. – К. : Політ-видав України, 1985. – 205 с.
- 4.524. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / Косик В. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – 658 с.
- 4.525. Костарів Л. Демократизм, соціалізм, націоналізм / Л. Костарів // Самостійна Думка. – Чернівці. – 1933. – Ч. 2, лют. – 51 с.
- 4.526. Костарів Л. Перед подіями / Л. Костарів // Розбудова нації. – Прага. – 1928. – Ч. 6, черв. – С. 213–216.
- 4.527. Костарів Л. Політична стратегія українського націоналізму / Л. Костарів // Самостійна Думка. – Чернівці. – 1932. – Ч. 11–12, 5–20 лип. – С. 1–3.
- 4.528. Коцур А. Національна ідея в інтелектуальній спадщині української та російської еліти кінця XIX – пер. полов. XX ст. : монографія / А. Коцур, М. Мандрик. – Чернівці : Золоті литаври, 2000. – 204 с.
- 4.529. Коцур А. Українська державність: історія та сучасність / Коцур А. – Чернівці : Золоті литаври, 2000. – 352 с.
- 4.530. Коцур А. Український інтегральний націоналізм та його місце в національно-визвольному русі західноукраїнських земель 20-х років XX ст. / А. Коцур // Наук. зап. з укр. іст. : зб. наук. ст. – К.; Переяслав-Хмельницький, 1996. – Вип. 3. – С. 16–24.
- 4.531. Коцур А. Український націоналізм 20-х років XX ст. / Коцур А., Білецький Б. // Питання історії України : зб. наук. ст. – Чернівці : Золоті литаври, 2002. – Т. 5. – С. 82–86.
- 4.532. Коцур В. Історичні дослідження: упереджені та об’єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-х–30-х рр.) / В. Коцур. – К. : Наук. думка, 1998. – 506 с.

- 4.533. Кочерга Л. Причини і початок Другої світової війни. Українське питання в міжнародній політиці напередодні та на початку Другої світової війни // Велика Вітчизняна війна 1941–1945 років : сучасні проблеми історичної освіти і науки : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 12–13 трав. 2005 р. – Дніпропетровськ : Пороги, 2005. – С. 126–130.
- 4.534. Кравець М. Українські буржуазні націоналісти – агентура міжнародного імперіалізму : матеріали на допомогу лектору / Кравець М. – Львів, 1972. – 20 с.
- 4.535. Кравченко В. В масках и без масок / Кравченко В. – Харків : Прапор, 1983. – 111 с.
- 4.536. Кравченко В. Прокляті народом : Українські буржуазні націоналісти – прислужники світової реакції / Кравченко В. – Харків : Прапор, 1979. – 77 с.
- 4.537. Кравчук П. На новій землі. Сторінки з життя, боротьби і творчої праці канадських українців / Кравчук П. – Торонто, 1958. – 392 с.
- 4.538. Кравчук П. П'ятдесят років служіння народу / Кравчук П. – Торонто : Укр. життя, 1957. – 248 с.
- 4.539. Кричевський Р. Організація Українських Націоналістів в Україні – Організація Українських Націоналістів закордоном і ЗЧ ОУН: причини до історії українського націоналістичного руху / Р. Кричевський. – Нью-Йорк ; Торонто, 1962. – 116 с.
- 4.540. „Круглый стол” советских и американских историков // Вопросы истории. – 1989. – № 4. – С. 97–117.
- 4.541. Крупницький Б. Основні проблеми історії України / Крупницький Б. – Мюнхен : Укр. Вільн. Ун-т, 1955. – 83 с.
- 4.542. Кузьо Т. Організований український націоналізм / Т. Кузьо // Політологічні читання. – 1995. – № 2. – С. 266–272.
- 4.543. Кульчицький С. Ідеологія і практика українського праворадикального руху у довоєнній Польщі (1920–1939 рр.) // Проблема ОУН-УПА:

- Попередня історична довідка / С. Кульчицький [відпов. ред.]; НАН України, Ін-т іст. України. – К., 2000. – С. 7–18.
- 4.544. Кульчицький С. Правда і тільки правда / С. Кульчицький // Політика і час. – 1991. – № 3. – С. 62–73.
- 4.545. Куманев Г. Чекисты стояли насмерть / Г. Куманев, А. Чайковский. – [2-е изд, испр. и доп.] – К. : Политиздат Украины, 1989. – 239 с.
- 4.546. Курило В. У боротьбі за визволення. Революційно-визвольний рух на Буковині у 1922–1940 роках / Курило В. – Львів : Вища шк., 1977. – 210 с.
- 4.547. Кучер В. До питання про політичну кризу нацистського окупаційного режиму в Україні у роки війни / В.І. Кучер // Сторінки воєнної історії України : збірник наукових праць. – К. : Інститут історії України НАН України. – 2009. – № 12. – С. 135–150.
- 4.548. Кучер В. Західна Україна: боротьба за соборність українських земель (1923–1939 рр.) / В. Кучер, В. Павленко // Київська старовина. – 1999. – № 1. – С. 77–88.
- 4.549. Кучер В. Національно-визвольна боротьба за незалежну українську державу / Кучер В.І.; Національна Академія наук України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса. – К., 2009. – 196 с.
- 4.550. Кучер В. Проблема соборності українських земель у вітчизняній історіографії // В. Кучер // Наукові записки Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2007. – Вип. 20. – С. 376–383.
- 4.551. Кучер В. 1941 р. : Початок німецько-радянської війни : Погляд із сьогодення / В.І. Кучер // Історичний журнал. – 2006. – № 3. – С. 12–30.
- 4.552. Кучер В. Україна у Другій світовій війні: історіографія проблеми / Кучер В. // Наукові записки Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. – К., 2005. – Вип. 28: Політологія і етнологія. – С. 204–227.
- 4.553. Кучер В. Україна напередодні та під час Другої світової війни: радянський та національний виміри / В. Кучер // Український вибір:

- політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку. – К. : Парламентське видавництво, 2007. – С. 352–428.
- 4.554. Кучерук О. Військово-політична діяльність ОУН напередодні та на початку Другої світової війни / О. Кучерук // Мандрівець. – 2006. – № 3. – С. 73–78.
- 4.555. Лапичак Т. Український націоналізм: критика і оборона / Лапичак Т. – Нью-Йорк : Ключі, 1962. – 68 с.
- 4.556. Лебедев Н. „Железная гвардия”, Кароль II и Гитлер. Из истории румынского фашизма, монархии и её внешнеполитической „игры на двух столах” / Лебедев Н. – М. : Междунар. отношения, 1968. – 160 с.
- 4.557. Лебедев Н. История Румынии (1818–1970) / Лебедев Н. – М. : Наука, 1971. – 450 с.
- 4.558. Лебон Г. Психологические законы эволюции народов / Г. Лебон. – СПб., 1906. – 150 с.
- 4.559. Левит С. Захватнические планы буржуазно-помещичьей Румынии накануне второй мировой войны / С. Левит // Учёные записки Молдавского филиала АН СССР. Т. VI. – Кишинёв, 1957. – С. 13-20.
- 4.560. Ленкавський С. [б. н.] // Розбудова Нації (Прага). – 1928. – Ч. 7–8, лип.–серп. – С. 273–276.
- 4.561. Лисенко О. Релігійне питання у теорії та практиці українського націоналізму у першій половині ХХ ст. / О. Лисенко // Укр. іст. журн. – 2000. – № 5. – С. 29–50.
- 4.562. Лисяк–Рудницький І. Між історією та політикою : ст. до іст. та крит. укр. сусп.-політ. думки / І. Лисяк–Рудницький. – Мюнхен : Сучасність, 1973. – 441 с.
- 4.563. Лисяк–Рудницький І. Напрями української політичної думки / Лисяк–Рудницький І. // Історичні есе : в 2 т. – К. : Основи, 1994. – Т. 2. – С. 76–93.
- 4.564. Лісовий В. Ідеологія націоналізму / В. Лісовий // Культура – ідеологія – політика. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. – С. 80–115.

- 4.565. Лобай Д. Непереможна Україна. Видання Комітету Українців Канади / Лобай Д. – Вінніпег, 1950. – 239 с.
- 4.566. Лозинський М. Реєміграція / М. Лозинський // Національна Думка. – Прага. – 1927. – Ч. 1, січ. – С. 7–9.
- 4.567. Любченко М. Далі шляхом розкладу (Українська еміграція в 1923 р.) / М. Любченко // Червоний шлях. – 1924. – № 2. – С. 28–31.
- 4.568. Любченко М. Чотири роки української еміграції / М. Любченко // Червоний шлях. – 1923. – № 2. – С. 111–117.
- 4.569. Ляхович Є. В Данцигу / [стаття підписана криптонімом „–вич”] // Розбудова Нації. – Прага. – 1928. – Ч. 3, берез. – С. 122.
- 4.570. Майног К. Анатомія націоналізму // Націоналізм : антологія / К. Майног ; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 254–281.
- 4.571. Макаренко В. Главные идеологии современности / Макаренко В. П. – Ростов н/Д. : Феникс, 2000. – 480 с.
- 4.572. Мандрик М. Боротьба за українську незалежність у 1920–1940 рр. : крізь призму радянської історіографії / М. Мандрик // Історична пам'ять. – 2006. – № 2. – С. 23–30.
- 4.573. Мандрик М. Висвітлення еміграційної проблематики міжвоєнної доби в сучасній українській історіографії / М. Мандрик // Культура народів Причёрноморья : научный журнал Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. – 2006. – № 73. – С. 187–191.
- 4.574. Мандрик М. Діяльність румунських спецслужб режиму І. Антонеску в умовах реокупації Північної Буковини 1941–1944 рр. / М. Мандрик // Вісник Академії праці та соціальних відносин ФПУ. – К. : АПВ, 2008. – № 1. – С. 45–52.
- 4.575. Мандрик М. До питання шляхів національного самоусвідомлення: український та румунський націоналістичні рухи (1920–1940 рр.) / М. Мандрик // Часопис української історії : збірник наукових статей

- / за ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – 2007. – № 8. – С. 97–104.
- 4.576. Мандрик М. Жіночі обличчя українського підпілля – гендерний принцип чи „чоловіча” історія боротьби (історіографічне осмислення) / М. Мандрик // Культура народів Причёрноморья : научный журнал Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. – 2009. – № 162. – С. 129–134.
- 4.577. Мандрик М. Ідеологічно-пропагандистський чинник радянзації теренів Північної Буковини (1944–1947 рр.) / М. Мандрик // Культура народів Причёрноморья : научный журнал Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. – 2009. – № 174 (том 2). – С. 54–59.
- 4.578. Мандрик М. Карпатський геополітичний чинник 1938–1939 рр. у системі міжнародної дипломатії / М. Мандрик // Часопис української історії : збірник наукових статей / за ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – 2009. – № 14. – С. 72–77.
- 4.579. Мандрик М. Організація розвідувальної діяльності та пропаганди радянськими спецслужбами у прифронтівій зоні протягом 1941–1943 рр. (на прикладі Північної Буковини та Бессарабії) / М. Мандрик // Вісник Академії праці та соціальних відносин ФПУ. – К. : АПВ, 2007. – № 2. – С. 154–160.
- 4.580. Мандрик М. Постать Максима Славінського у контексті українських та міжнародних реалій першої половини ХХ століття / М. Мандрик // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2007. – № 2. – С. 203–215.
- 4.581. Мандрик М. Поява перших націоналістичних організацій серед заокеанської української еміграції у 1920–1930-х рр. // Українське державотворення: від минувшини до сьогодення : матеріали наук.-практ. конф., 11–12 трав. 2004 р. – Коломия, 2004. – С. 40–50.
- 4.582. Мандрик М. Проблема визволення українських територій у діяльності політичної хвилі заокеанської еміграції (1920–1940-і рр.) / М. Мандрик // Культура народів Причёрноморья : научный журнал Таврического

- національного університета ім. В.И. Вернадського. – 2008. – № 135. – С. – 70–74.
- 4.583. Мандрик М. Стан висвітлення багатогранної діяльності Івана Огієнка сучасною українською історіографією / М. Мандрик // Наукові праці Миколаївського Гуманітарного університету ім. Петра Могили. Історичні науки. – Миколаїв, 2007. – Т. 74. – Вип. 61. – С. 95–100.
- 4.584. Мандрик М. Стан розробки націоналістичної проблематики в українській діаспорній науково-публіцистичній літературі (серед. ХХ – поч. ХХІ ст.) / М. Мандрик // Наукові записки з української історії : збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2006. – Вип. 18. – С. 345–354.
- 4.585. Мандрик М. Українська „п’ята колона” в Канаді та США: хто насправді вони? (комуністичні чи націоналістичні кола) / М. Мандрик // Наукові записки з української історії : збірник наукових статей. Вип. 22. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – С. 174–182.
- 4.586. Мандрик М. „Українське питання” в офіційній політиці режиму Кароля II стосовно національних меншин у Румунії (1938–1939 рр.) / М. Мандрик // Часопис української історії : збірник наукових статей / за ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – 2008. – № 9. – С. 76–81.
- 4.587. Мандрик М. Український студентський рух як консолідуючий чинник в об’єднанні міжвоєнної еміграції на платформі ідеї незалежності / М. Мандрик // Вісник Академії праці та соціальних відносин ФПУ. – К. : АПВ, 2007. – № 3. – С. 136–142.
- 4.588. Мандрик М. Українці Буковини в інтеграційній політиці Румунії: Фронт Національного Відродження як відсутність альтернативи (1938–1940 рр.) / М. Мандрик // Вісник Академії праці та соціальних відносин ФПУ. – К. : АПВ, 2006. – № 4. – С. 171–178.

- 4.589. Mandric M. Considerații privind căile conștientizării naționale: mișcările naționaliste ucraineană și română (1920–1940) // *Analele Bucovinei. – România. – 2006. – Anul XIII, nr. 2 (27) [iulie–decembrie]. – С. 631–641.*
- 4.590. Mandric M. După șablone vechi recenzie // *Codrul Cosminului (România). – 2006. – Nr. 12. – С. 165–170.*
- 4.591. Маркусь В. Півстоліття ОУН (1929–1979) / В. Маркусь // *Сучасність. – Мюнхен. – 1979. – Ч. 4. – С. 45–63.*
- 4.592. Маркусь В. Українські політичні партії на еміграції в 1945–1955 роках / В. Маркусь // *Сучасність. – Мюнхен. – 1984. – Ч. 10. – С. 64–70; Ч. 12. – С. 66–81.*
- 4.593. Мартинець В. Записки для майбутньої Конференції Українських Націоналістів / Мартинець В. – Прага : Накладом Групи Української Національної Молоді, 1927. – 20 с.
- 4.594. Мартинець В. За творчість і дух експансії / В. Мартинець // *На службі нації. – Париж, 1938. – С. 20–31.*
- 4.595. Мартинець В. Ідеологія організованого й т. зв. волевого націоналізму: Аналітико-порівняльна студія / В. Мартинець. – Вінніпег, 1954. – 200 с.
- 4.596. Мартинець В. Наша тактика / В. Мартинець // *Розбудова Нації. – Прага. – 1930. – Ч. 1–2, січ.–лют. – С. 1–10.*
- 4.597. Мартинець В. По другій конференції / В. Мартинець // *Розбудова Нації. – Прага. – Ч. 5, трав. – С. 173–177.*
- 4.598. Мартинець В. По Конгресі / В. Мартинець // *Розбудова Нації. – Прага. – 1929. – Ч. 12, січ.–лют. – С. 4–7.*
- 4.599. Мартинець В. По конференції / В. Мартинець // *Розбудова Нації. – Прага. – 1928. – Ч. 1, січ. – С. 3–7.*
- 4.600. Мартинець В. По році діяльності / В. Мартинець // *Розбудова Нації. – Прага. – 1928. – Ч. 12, груд. – С. 417–422.*
- 4.601. Мартинець В. Реєміграція / В. Мартинець // *Національна Думка. – Прага. – 1926. – Ч. 4, квіт. – С. 8–14.*

- 4.602. Мартинець В. Українська еміграція в Німеччині / [стаття підписана криптонімом „-ець”] // Розбудова Нації. – Прага. – 1928. – Ч. 6, черв. – С. 250–251.
- 4.603. Мартинець В. Українська справа та її зовнішнє ставлення / В. Мартинець // Розбудова Нації. – Прага. – 1930. – Ч. 5–6, трав.–черв. – С. 107–117.
- 4.604. Мартинець В. Українці, навчіться асимілювати! / Мартинець В. // За зуби й пазурі нації. – Париж : Укр. слово, 1937. – С. 49–93.
- 4.605. Мартинець В. Чи дбати нам про чистоту раси ? / Мартинець В. // За зуби й пазурі нації. – Париж : Укр. слово, 1937. – С. 94–111.
- 4.606. Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні / Маруняк В. – Мюнхен : П. Белей, 1985. – Т.1 : 1945–1951. – 340 с.
- 4.607. Марущенко О. Завершення Другої світової війни і українське питання: проблеми історіографії / О. Марущенко // Галичина. – 2001. – № 5–6. – С. 362–371.
- 4.608. Маслов С. Правды стало больше / С. Маслов // Российская газета (федеральный выпуск). – 2008. – Вып. № 4761. – 30 сентября.
- 4.609. Масюкевич М. Декілька уваг про поняття держави / М. Масюкевич // Розбудова Нації (Прага). – 1931. – Ч. 9–10, верес. – жовт. – С. 14–15.
- 4.610. Масюкевич М. Підстави розвитку нації / М. Масюкевич // Самостійна Думка (Чернівці). – 1931. – Ч. 11–12, листоп.–груд. – С. 292–296; 1932. – Ч. 1, 5 лют. – С. 1–2.; Ч. 2, 20 лют. – С. 2–4.
- 4.611. Масюкевич М. Про взаємовідносини держави та нації / М. Масюкевич // Розбудова Нації. – Прага. – 1931. – Ч. 5–6, трав.–черв. – С. 141–145.
- 4.612. Мицюк О. Фашизм / О. Мицюк // Розбудова Нації. – Прага. – 1929. – Ч. 8–9, серп.–верес. – С. 262–270; Ч. 10–11, жовт.–листоп. – С. 328–337.
- 4.613. Мищак І. Інкорпорація та радянська заохочення західноукраїнських земель (1939 – початок 1950-х рр.): історіографія / І. Мищак ; наук. ред. Я. Калакура. – К. : Інститут законодавства Верховної ради України, 2010. – 509 с.

- 4.614. Митин М. Об учебниках по диалектическому и историческому материализму / М. Митин // Большевик. – 1937. – № 12. – С. 29–40.
- 4.615. Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів / Мірчук П. – Мюнхен : Укр. вид-во, 1968. – Т. 1 : 1920–1939. – 639 с.
- 4.616. Мірчук П. Українська визвольна справа і українська еміграція / Мірчук П. – Торонто : Ліга визволення України, 1954. – 78 с.
- 4.617. Міхельс Р. До соціології фашизму / Р. Міхельс // ЛНВ. – 1928. – Т. ХСVI, кн. 6. – С. 177–180.
- 4.618. Міхновський М. Націоналізм – всесвітня сила // Націоналізм : антологія / М. Міхновський ; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 159–160.
- 4.619. Міхновський М. Одвертий лист до міністра Сипягіна / М. Міхновський // Самостійна Україна. – К. : Діокор, 2002. – С. 45–47.
- 4.620. Міхновський М. Самостійна Україна / М. Міхновський // Микола Міхновський та його „Самостійна Україна”. – К., 1996. – С. 13–23.
- 4.621. Міхновський М. Справа української інтелігенції в програмі Української народної партії : [фрагмент] / М. Міхновський // Самостійна Україна. – К. : Діокор, 2002. – С. 47–48.
- 4.622. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. / Млиновецький Р. – 2-ге вид. – Львів : Каменярь, 1994. – 571 с.
- 4.623. Моррас Ш. Повернення до живих речей // Націоналізм : антологія / Ш. Моррас ; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 121–132.
- 4.624. Музиченко Я. Нацисти і перемога / Я. Музиченко // Україна молода. – 2009. – 8 травня. – С. 6.
- 4.625. Муковський І. Звитяга і жертвність: українці на фронтах Другої світової війни / І. Муковський, О. Лисенко ; [за ред. В. Д. Конашевича]. – К. : Пошуково-вид. агентство „Книга Пам’яті України”, 1996. – 568 с.

- 4.626. На новий шлях // Самостійна Думка. – Чернівці. – 1932. – Ч. 1, 5 лют. – С. 1.
- 4.627. На поміч нашим ворогам // Національна Думка. – Прага. – 1924. – Ч. 4–6, лип.–верес. – С. 30–31.
- 4.628. Нагорняк М. Т.Г. Масарик про регіональну інтеграцію в повоєнній Європі і місце в ній України / М. Нагорняк // Людина і політика. – 1999. – № 1. – С. 39–46.
- 4.629. Народи української молоді в Канаді // Самостійність. – Чернівці. – 1935. – № 39, 29 верес. – С. 3.
- 4.630. Нарис історії українського націоналізму. – Лондон : Тереновий кадрово-вишкільний осередок ОУН у ВБ., 1964. – 40 с.
- 4.631. Нарис історії філософії на Україні. – К. : Наук. думка, 1966. – 260 с.
- 4.632. Наріжний С. Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома війнами / Наріжний С. – Прага, 1942. – Ч.1. – 352 с.
- 4.633. Наші основні позиції / [стаття підписана криптонімом „Е. С.”] // Самостійна Думка. – Чернівці. – 1932. – Ч. 9–10, черв. – С. 9–12.
- 4.634. Наші основні позиції на Західній Україні / [стаття підписана криптонімом „Е. С.”] // Розбудова Нації. – Прага. – 1932. – Ч. 5–6, трав.–черв. – С. 105–110.
- 4.635. Недужко Ю. Українська діаспора в процесі відновлення державної незалежності України (середина 40-х – початок 90-х років ХХ століття) : монографія / Недужко Ю. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2009. – 620 с.
- 4.636. Несук М. Україна у зарубіжних доктринах та стратегіях ХХ століття / Несук М., Репринцев В., Камінський Є. // Політична думка. – 1995. – № 2–3. – С. 50–70.
- 4.637. Нікуліцу І. Адміністративно-територіальний устрій Трансністрії (1941–1944 рр.) / І. Нікуліцу // Румунсько-українські відносини: історія і сучасність / І. Нікуліцу. – Сату Маре, 1999. – С. 321–341.

- 4.638. Ніцкевич М. До основних питань націоналізму / М. Ніцкевич. – Париж, 1936. – 56 с.
- 4.639. Ніцкевич М. Проблема вождя / М. Ніцкевич // Самостійна Думка. – Чернівці. – 1933. – Ч. 7–8, лип. – серп. – С. 208–210.
- 4.640. Ніцкевич М. Фрагменти ідеології українського націоналізму / М. Ніцкевич // Самостійна Думка. – Чернівці. – 1931. – Ч. 6–7, черв.–лип. – С. 22–27.
- 4.641. Ницше Ф. Полное собрание починений / Ф. Ницше ; под ред. Г. Рачинского. – М. : Моск. книгоизд-во, 1910. – Т. 9. Воля к власти. Опыт переоценки всех ценностей (1884–1888)– 362 с.
- 4.642. Об'єднання українських організацій за кордоном // Розбудова Нації. – Прага. – 1932. – Ч. 1–2, січ.–лют. – С.1–3.
- 4.643. Олесь О.–Кандиба О. Євген Коновалець: нарис про життя, чин і смерть великого українського патріота / Олесь О.–Кандиба О. – [Б.м.] : На чужині ; Український патріот, 1948. – 29 с.
- 4.644. Онацький Є. Амадео Джанніні – італійський дипломат / Є. Онацький // Портрети в профіль. – Чикаго : Українсько-американська видавнича спілка, 1965. – С. 227–232.
- 4.645. Онацький Є. Вага традицій у політичному та національному житті / Є. Онацький // Самостійна Думка. – Чернівці. – 1935. – Ч. 7–8, лип.–серп. – С. 33–41.
- 4.646. Онацький Є. Гієрархія націй і автаркія / Є. Онацький // На службу нації. – Париж, 1938. – С. 72–83.
- 4.647. Онацький Є. Джузеппе Мацціні – апостол свободи пригнічених націй / Є. Онацький // Портрети в профіль. – Чикаго : Українсько-американська видавнича спілка, 1965. – С. 75–82.
- 4.648. Онацький Є. Завдання еміграції і реальна робота / Є. Онацький // Розбудова Нації. – Прага. – 1929. – Ч. 6–7, черв.–лип. – С. 205.

- 4.649. Онацький Є. Идеологічні й тактичні розходження між фашизмом і націонал-соціалізмом / Є. Онацький // Розбудова Нації. – Прага. – 1934. – Ч. 5–6, трав.–черв. – С. 142–149.
- 4.650. Онацький Є. Кардинал Гаспарі – державний секретар Ватикану / Є. Онацький // Портрети в профіль. – Чикаго : Українсько-американська видавнича спілка, 1965. – С. 223–227.
- 4.651. Онацький Є. Листи з Італії: Дещо про фашизм / Є. Онацький // Розбудова Нації. – Прага. – 1928. – Ч. 3, берез. – С. 93–96.
- 4.652. Онацький Є. Націоналізм і індивідуалізм / Є. Онацький // Розбудова Нації. – Прага. – 1933. – Ч. 7–8, лип.–серп. – С. 161–165.
- 4.653. Онацький Є. Політика недержавної нації / Є. Онацький // Самостійна Думка. – Чернівці. – 1932. – Ч. 8, 20 трав. – С. 1–2.
- 4.654. Онацький Є. У вічному місті (записки українського журналіста) / Онацький Є. – Торонто : Новий шлях, 1985. – Т. 3: 1933 рік. – 512 с.
- 4.655. Онацький Є. Фашизм і ми / Є. Онацький // Розбудова Нації. – Прага. – 1929. – Ч. 12, груд. – С. 397–401.
- 4.656. О вопросах пересмотра принципов и критериев периодизации истории советского общества // История СССР. – 1988. – № 3. – С. 15–25.
- 4.657. Орлик М. Ідея і чин України 1940 / Орлик М. – К. : Укр. вид. спілка, 2001. – 216 с.
- 4.658. Ортега–и–Гассет Х. Восстание масс / Х. Ортега–и–Гассет // Вопросы философии. – 1989. – № 3. – С. 119–154; № 4. – С. 114–154.
- 4.659. Ортега–и–Гассет Х. История как система / Х. Ортега–и–Гассет // Вопросы философии. – 1996. – № 6. – С. 79–103.
- 4.660. Оршан Я. Доба націоналізму / Оршан Я. – Париж, 1938. – 31 с.
- 4.661. Оршан Я. Націоналісти / Я. Оршан // Самостійність. – Чернівці. – 1936. – Ч. 43, 25 жовт. – С. 3.
- 4.662. Оршан Я. Розвиток української політичної думки за сто літ / Оршан Я. – Лондон, 1938. – 55 с.

- 4.663. Остудін В. Білі плями в біографії націоналіста Міхновського / В. Остудін // Україна молода. – 2003. – 23 квіт. – С. 10.
- 4.664. Ответы на волнующие вопросы советских граждан, находящихся за границей на положении перемещенных лиц. – М., 1946. – 25 с.
- 4.665. Охримович С. Про ідеологічні підстави українського націоналізму / С. Охримович // Самостійна Думка. – Чернівці. – 1931. – Ч. 8–10, серп.–жовт. – С. 3–7.
- 4.666. Очерки политической истории Румынии 1859–1944 / под ред. А. Минца, Н. Лебедева, И. Левита и др. – Кишинёв : Штиинца, 1985. – 315 с.
- 4.667. Павленко М. „Біженці” та переміщені особи в політиці імперіалістичних держав 1945–1949 / Павленко М. – К. : Наук. думка, 1979. – 247 с.
- 4.668. Павленко М.І. Політика уряду Румунії щодо інтернованих частин армії УНР. 1920–1923 рр. / М. Павленко // Румунсько-українські відносини: історія і сучасність /. – Сату Марє, 1999. – С. 45–57.
- 4.669. Павленко М. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, ЧСР та Румунії: ставлення влади й умови перебування (1919–1924 рр.) / Павленко М. – К. : Ін-т іст. Укр., 1999. – 352 с.
- 4.670. Павлюк О. Українсько-чехословацька конфедерація? (з історії взаємин України і ЧСР у 1917–1921 рр.) / О. Павлюк // Київська старовина. – 1999. – № 1. – С. 65–77.
- 4.671. Паклен Р. Основи націоналістичного світогляду і українські націоналісти : у 3 т. / Паклен Р. – [Б.м.] : Чужина, 1978. – Т. 3, ч.1. – 108 с.
- 4.672. Пастушенко Т.В. Міжнародна наукова конференція „Друга світова війна: український вимір” (до 60-річчя закінчення Другої світової війни) / Т. Пастушенко // Український історичний журнал. – К. : Дієз-продукт, 2005. – №6. – С. 229–231.

- 4.673. Педрієль–Весер Ж. Бретонський націоналізм / Ж. Педрієль–Весер // ЛНВ. – 1928. – Т. ХСІІ, кн. 11. – С. 252–259.
- 4.674. Пеленський З. Наша справа / З. Пеленський // Розбудова Нації. – Прага. – 1928. – Ч. 12, груд. – С. 429–435.
- 4.675. Пеленський З. Ідея української соціальности / З. Пеленський // Розбудова Нації. – Прага. – 1928. – Ч. 10–11, листоп. – С. 363–370.
- 4.676. Піддубний І. Діяльність Української Національної Партії на Буковині в 1927–1938 рр. / І. Піддубний // Сторінки історії. – № 8. – К., 1996. – С. 6–7.
- 4.677. Піддубний І. Діяльність українських політиків реформістського напрямку та газета „Час” в умовах королівської диктатури в Румунії / І. Піддубний // Сторінки історії. – № 9. – К., 1997. – С.131–132.
- 4.678. Піддубний І. Політичне життя Буковини 1918–1940 рр. // Буковина 1918–1940 рр.: зовнішні впливи та внутрішній розвиток : матеріали і документи / упор. та ред. С. Осачука; резюме нім. та англ. мов. – Чернівці : Зелена Буковина, 2005. – С. 58–88.
- 4.679. Піддубний І. Увічнення подій Буковинського народного віча (3 листопада 1918 р.) / І. Піддубний // VII Всеукраїнська наукова конференція „Історичне краєзнавство і культура” / Наук. доп. та повідомлення. – Ч. І. – К. – Харків : Рідний край, 1997. – С. 218–220.
- 4.680. Піддубний І. Українці Буковини на початку тимчасової лібералізації політичного режиму в Румунії (жовтень 1928–березень 1929 рр.) / І. Піддубний // Перша світова війна і слов'янські народи : матеріали міжнародної наукової конференції, 14–15 травня 1998 р. – К., 1998. – С. 134–141.
- 4.681. Подоляк М. Суспільний зміст націоналізму / М. Подоляк // На службі нації. – Париж, 1938. – С. 32–44.
- 4.682. Політична історія України ХХ століття : у 6 т. / І.Ф. Курас ; НАН України, Ін-т політичних та етнонаціональних досліджень. – К.: Генеза,

2003. – Т.4 : Україна у Другій світовій війні (1939–1945) / В.І. Кучер, В.А. Гриневич, В.С. Коваль. – К. : Генеза, 2003. – 584 с.
- 4.683. Політична історія України ХХ століття : у 6 т. / І. Ф. Курас ; НАН України, Ін-т політичних та етнонаціональних досліджень. – К. : Генеза, 2002. – Т.5: Українці за межами УРСР (1918–1940) / В.П. Трощинський, А.А. Шевченко, Р.Г. Симоненко. – К., 2003. – 717 с.
- 4.684. Поліщук О. Реакційна сутність концепції держави в ідеології українського буржуазного націоналізму / Поліщук О. – К. : Вища шк., 1981. – 157 с.
- 4.685. Поліщук О. Український буржуазний націоналізм і його „теорія” держави / Поліщук О. – К. : Вища шк., 1986. – 160 с.
- 4.686. Полторацький О. Українські буржуазні націоналісти – найлютіші вороги українського народу / Полторацький О. – К. : Держполітвидав УРСР, 1953. – 68 с.
- 4.687. Постелов П. История Великой Отечественной войны Советского Союза (1941–1945) : в 6 т. / Поспелов П. – М., 1960–1965. – 396 с.
- 4.688. Проблема возз'єднання українських земель у суспільно-політичній думці Буковини // Соборність України. На шляху до об'єднання та утвердження української держави / Дробот І.І., Коваль В.С., Кучер В.І. та ін. ; відп. ред. Кучер В.І. – Кн. 2. – К. : Бібліотека українця, 2002. – С. 49–59.
- 4.689. Прокоп М. Українська політика III Райху у Другій світовій війні // В боротьбі за Українську Державу : есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни / ред. М. Марунчак. – [I-ше репр. вид.]. – Львів : Меморіал, 1992. – С. 91–119.
- 4.690. Прокопович Е. Кінець австрійського панування в Буковині / Прокопович Е. ; пер. з нім. О. Матійчук, Н. Панчук. – Чернівці : Золоті литаври, 2004. – 80 с.
- 4.691. Пундик Ю. Український націоналізм / Пундик Ю. – Париж : Укр. націоналіст. вид-во в Європі, 1966. – 96 с.

- 4.692. Пушкар К. „Націоналізм” : критика фраз / Пушкар К. – Львів : Громада, 1933. – 150 с.
- 4.693. Революційна тактика українського націоналізму / [стаття підписана криптонімом „Е. Л.”] // Розбудова Нації (Прага). – 1932. – Ч. 9–10, верес. – жовт. – С. 225–230.
- 4.694. Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре / Риккерт Г. – СПб, 1911. – 210 с.
- 4.695. Римаренко Ю. Буржуазний націоналізм та його „теорії” нації / Римаренко Ю. І. – К. : Наук. думка, 1974. – 383 с.
- 4.696. Римаренко Ю. Жовто-блакитний „месія” (Про шовіністичну й расистську суть українського буржуазного націоналізму) / Римаренко Ю. – К., 1969. – 104 с.
- 4.697. Римаренко Ю. З ким і проти кого / Римаренко Ю. – К. : Дніпро, 1983. – 348 с.
- 4.698. Римаренко Ю. На службі у світової реакції. Про антинародну суть українського буржуазного націоналізму / Римаренко Ю. – К., 1968. – 48 с.
- 4.699. Римаренко Ю. Антипод інтернаціоналізму (Причини націоналістичних проявів і шляхи їх подолання) / Римаренко Ю. – К., 1988. – 210 с.
- 4.700. Ріпецький С. Українське січове стрілецтво: визвольна ідея і збройний чин / Ріпецький С. – Нью-Йорк : Червона калина, 1956. – 360 с.
- 4.701. Рубач М. Реакційна суть націоналістичних „теорій” безкласовості та „єдиного потоку” / Рубач М. – К. : Держполітвидав, 1955. – 72 с.
- 4.702. Рубльов О. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції 20–50-ті роки ХХ ст. / О. Рубльов, Ю. Черченко. – К., 1994. – 350 с.
- 4.703. Рубльов О. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. / Рубльов О., Реєнт О. // Україна крізь віки : у 15 т. – К. : Вид. дім „Альтернативи”, 1999. – Т. 10. – 318 с.

- 4.704. Рудко В. Чинний націоналізм: активність versus культура // Націоналізм : антологія / В. Рудко ; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 350–385.
- 4.705. Румунсько-українські відносини: історія і сучасність. – Сату Маре, 1999. – 678 с.
- 4.706. Рябошапка Л. Радянсько-німецький договір про ненапад 1939 р.: наслідки для національних меншин Західної України та Буковини // Львівський університетський вісник. – Львів, 2000. – Сер. : міжнародні відносини. – С. 435–437.
- 4.707. Савінський Р. Український націоналізм та його завдання Р. Савінський // Самостійна Думка. – Чернівці. – 1931. Ч. 6–7, черв.–лип. – С. 14–15.
- 4.708. Сандру Д. Буковина і Марморощина в планах української іреденти (1940–1947 рр.) / І. Сандру // Румунсько-українські відносини: історія і сучасність / Д. Сандру. – Сату Маре, 1999. – С. 349–374.
- 4.709. Сарбей В. Національне відродження України / Сарбей В. // Україна крізь віки : у 15 т. – К. : Альтернативи, 1999. – Т. 9. – 336 с.
- 4.710. Саролеа Ч. Дванадцять фаз большевизму / Ч. Саролеа // ЛНВ. – 1925. – Т. 87, кн. 7–8. – С. 312–319.
- 4.711. Світленко С. Теоретико-методологічні проблеми осмислення історії України часів Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945 рр. // Велика Вітчизняна війна 1941–1945 років : сучасні проблеми історичної освіти і науки : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 12–13 трав. 2005 р. – Дніпропетровськ : Пороги, 2005. – С. 13–23.
- 4.712. Священний героїзм як основа українського національного світогляду / [стаття підписана криптонімом „Володимир”]. – Лондон : Орден, 1964. – 31 с.
- 4.713. Сенченко А. Небезпека нової інтервенції та український фашизм / Сенченко А. // Знищити український націоналізм на теоретичному фронті : зб. ст. – К. : Партвидав ЦК КП (б)У, 1934. – Вип. 1. – С. 3–25.

- 4.714. Сидоренко Н. Національно-духовне самоствердження : у 3 ч. / Сидоренко Н. – К. : Дослід. центр історії укр. преси, 2000. – Ч. 1: Українська таборова періодика часів Першої світової війни. – 202 с.
- 4.715. Сиполс В. Тайны дипломатические. Канун Великой Отечественной. 1939–1941 / Сиполс В. – М., 1997. – 310 с.
- 4.716. Сіманц Г. Націоналізм і українська визвольна ідея / Г. Сіманц // Національна Думка. – Прага. – 1925. – Ч. 2, лют. – С. 15–20.
- 4.717. Сливка Ю. Україна в Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспекти / Сливка Ю. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 1997. – Вип. 3–4. – С. 3–31.
- 4.718. Случ С. Советско-германские отношения в сентябре–декабре 1939 года и вопрос о вступлении СССР во вторую мировую войну / Случ С. // Отечественная история. – 2000. – № 6. – С. 10–27.
- 4.719. Случ С. Советско-германские отношения в сентябре–декабре 1939 года и вопрос о вступлении СССР во вторую мировую войну / Случ С. // Отечественная история. – 2000. – № 5. – С. 46–57.
- 4.720. Смаль–Стоцький С. Моя політика / Смаль–Стоцький С. – Чернівці : Друк. Віглера, 1913. – 24 с.
- 4.721. Сміт Е.Д. Націоналізм та історичний націоналізм // Націоналізм : антологія / Е. Д. Сміт ; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 282–291.
- 4.722. Сніжко В. Український націоналіст Микола Міхновський / Сніжко В. // Микола Міхновський та його „Самостійна Україна”. – К., 1996. – С. 2–12.
- 4.723. Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена. Інтернована Армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921–1924 рр.) / Срібняк І. – К.; Філадельфія, 1997. – 187 с.
- 4.724. Срібняк І. Останній шлях УГА: обставини перебування та культурно-просвітницька діяльність полонених старшин Української Галицької

- Армії в таборі Тухоля (Польща) у 1920–1922 рр. / Срібняк І. В. – К.; Торунь, 1999. – 132 с.
- 4.725. Срібняк І. Полонені українці а Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.) / Срібняк І. ; Київськ. лінгвіст. ун-т. – К., 1999. – 296 с.
- 4.726. Срібняк І. Українці на чужині. Полонені та інтерновані вояки-українці в країнах Центральної та Південно-Східної Європи: становище, організація, культурно-просвітницька діяльність (1919–1924) / Срібняк І. – К., 2000. – 324 с.
- 4.727. Стефанеску Б. Про „хороші” та „погані” націоналізми // Націоналізм : антологія / Б. Стефанеску ; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 704–723.
- 4.728. Стецько Я. 30 червня 1941. Проголошення відновлення державності України / Стецько Я. – Торонто; Нью-Йорк; Лондон, 1967. – 463 с.
- 4.729. Сціборський М. Демократія / Сціборський М. – Прага : Пробоем, 1941. – 46 с.
- 4.730. Сціборський М. Націократія / Сціборський М. – Париж, 1935. – 117 с.
- 4.731. Сціборський М. Передпосилка національної революції / М. Сціборський // Розбудова Нації. – Прага. – 1932. – Ч. 7–8, лип.–серп. – С. 161–176.
- 4.732. Сціборський М. Самостійники / М. Сціборський // Розбудова Нації. – Прага. – 1928. – Ч. 2, лют. – С. 46–49.
- 4.733. Сціборський М. Соборність політики і психології – засада визволення / М. Сціборський // Самостійна Думка. – Чернівці. – 1931. – Ч. 1, січ. – С. 9–14.
- 4.734. Таран С. Інтегральний націоналізм – в ім'я ідеї / С. Таран // Березіль. – 1992. – № 9–10. – С. 155–162.
- 4.735. 1937 год: Институт красной профессуры // Отечественная история. – 1992. – № 2. – С. 119–137.

- 4.736. Тревізонно Дж. Фільософічно-політична оцінка фашизму / Дж. Тревізонно // Розбудова Нації. – Прага. – 1928. – Ч. 4, квіт. – С. 137–143.
- 4.737. Троцький Л. Об українском вопросе / Л. Троцький // Бюллетень опозиции. – 1939. – № 77–78. – С. 18–25.
- 4.738. Трощинський В. Зловісне обличчя неофашизму / Трощинський В. – К. : Політвидав України, 1983. – 168 с.
- 4.739. Трощинський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / Трощинський В. ; Ін-т соціології НАН України. – К. : Інтел, 1994. – 259 с.
- 4.740. Трощинський В. Найманці фашизму: (українські буржуазні націоналісти на службі гітлерівців у міжвоєнний період (1921–1939 рр.) / Трощинський В. – К. : Наук. думка, 1981. – 139 с.
- 4.741. Трощинський В. Українські буржуазні націоналісти – агентура німецького фашизму в підготовці другої світової війни / Трощинський В. // Укр. іст. журн. – 1979. – № 8. – С. 83–92.
- 4.742. Трощинський В. Українці в світі / Трощинський В., Шевченко А. // Україна крізь віки : у 15 т. – К. : Альтернативи, 1999. – Т. 15. – 351 с.
- 4.743. Трубайчук А. Українське питання в європейських міжнародних відносинах (1918–1945 рр.) / Трубайчук А. // Київська старовина. – 1996. – № 2–3. – С. 104–118.
- 4.744. Тудор С. Блазні на пожарищі / Тудор С. // Західна Україна. – 1930. – № 11–12. – С. 89–92.
- 4.745. Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921 / Удовиченко О. – К. : Україна, 1995. – 206 с.
- 4.746. Українська державність у ХХ столітті (історико-політологічний аналіз) / [за ред. О. Дергачова]. – К. : Політична думка, 1996. – 448 с.
- 4.747. Український чин Закарпаття / [ред.-упоряд. В. Маркусь]. – Ужгород : Мистецька лінія, 2004. – 240 с.

- 4.748. Українці в Румунії й теорія „українщення” Буковини / [стаття підписана криптонімом „І.В.А.Н.”] // Розбудова Нації. – Прага. – 1934. – Ч. 1–2, січ.–лют. – С. 24–35, 95–100.
- 4.749. Українці в Бельгії // Самостійність. – Чернівці. – 1934. – № 1, 1 січ.– С. 5–6; № 2, 7 січ. – С. 2.
- 4.750. Федорчак П. Утворення ЗУНР та національно-визвольний рух слов'янських народів / Федорчак П., Федорчак Т. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Національна академія наук України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2000. – Вип. 6: Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиція. – С. 129–133.
- 4.751. Фігурний С. Етнічні, національні та державотворчі процеси на Закарпатській Україні й участь у них інтегральних націоналістів (1938-1939 рр.) / Фігурний С. – К. : НДІУ, 2008. – 56 с.
- 4.752. Фіхте Й. Г. Що таке народ у вищому розумінні цього слова і що таке любов до Батьківщини // Націоналізм : антологія / Й. Г. Фіхте ; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 46–55.
- 4.753. Франко І. *Ucraina irredenta* / І. Франко // Вивід прав України : док. і матеріали до іст. укр. політ. думки. – 2-е вид. – Нью-Йорк : Пролог, 1964. – С. 115–138.
- 4.754. Червак Б. Урок націоналізму / Б. Червак // Укр. слово. – 2002. – 6 лют. – С. 1, 5.
- 4.755. Чередниченко В. Анатомія зради: український буржуазний націоналізм – знаряддя антирадянської політики імперіалізму / Чередниченко В. – К. : Політвидав України, 1978. – 334 с.
- 4.756. Чернега П.М. Внесок українського народу в перемогу над фашистськими загарбниками / П.М. Чернега, В.М. Ширай // Історія слов'янських народів: актуальні проблеми дослідження. – К. : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2000. – Вип. 6: Слов'янські народи в Другій світовій війні.– С. 84–88.

- 4.757. Чернега П.М. До причин розв'язання першої світової війни / Чернега П.М., Кучер В.І., Байраківський А.І. // Перша світова війна і слов'янські народи : матеріали міжнародної наукової конференції, 14–15 травня 1998 р. / М-во освіти України, НПУ ім. М.П. Драгоманова. – Київ, 1998. – С. 4–7.
- 4.758. Чернега П.М. Український народ у Другій світовій війні: новий погляд на проблему / П.М. Чернега // Історія в школі. – 2000. – № 5–6. – С. 1–7.
- 4.759. Чорновол І. Чи був польсько-український конфлікт 1918–1919 рр. у Галичині закономірністю? / Чорновол І. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / НАН України, Ін-т українознав-ства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2000. – Вип. 6: Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиція. – С. 91–95.
- 4.760. Чумак М. Єдність національної думки / М. Чумак // Самостійна Думка (Чернівці). – 1932. – Ч. 17–18, 5–20 жовт. – С. 1–2.
- 4.761. Чумак М. Шляхи національного визволення / М. Чумак // Самостійна Думка (Чернівці). – 1932. – Ч. 19–20, 5–20 листоп. – С. 3–8; Ч. 21–22, 5–20 груд. – С. 2–8.
- 4.762. Шаповал Ю. У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні / Шаповал Ю. – К., 1990. – 143 с.
- 4.763. Шаповал Ю. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії / Шаповал Ю. ; АН України, Ін-т нац-х відносин і політології. – К. : Наук. думка, 1993. – 316 с.
- 4.764. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події важкої історії / Шаповал Ю. – К. : Генеза, 2001. – 557 с.
- 4.765. Шевченко І. Антанта проти українського „сепаратизму”. Дипломатія доби Директорії УНР та її уроки / Шевченко І., Балюк О. // Політика і час. – 1998. – № 7. – С. 65–72.
- 4.766. Шевяков А. Внешняя политика Румынии после Мюнхена / А. Шевяков // Новая и новейшая история. – 1968. – № 5. – С. 24–31.

- 4.767. Шевяков А. Экономическая и военно-политическая агрессия германского империализма в Румынии / Шевяков А. – Кишинёв, 1963. – 160 с.
- 4.768. Шкільник М. Україна в боротьбі за державність в 1917–1921 роках: Спомини і роздуми / Шкільник М. ; передм. Б. Боцюркова. – Торонто, 1971. – 366 с.
- 4.769. Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм // Націоналізм : антологія / Шпорлюк Р. ; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 333–349.
- 4.770. Язькова А. Румыния накануне второй мировой войны / Язькова А. – М., 1963. – 210 с.
- 4.771. [Я.] Українці на міжнародному форумі / [підписана криптонімом „Я”] // Розбудова Нації. – Прага. – 1928. – Ч. 7-8, лип.–серп. – С. 309–310.
- 4.772. Якунин В. Методология истории: отечественный опыт и современная практика / В. Якунин // Грани. – 2000. – № 3 (11). – С. 21–23.
- 4.773. Якунин В. Методология истории: поиск новых основ / В. Якунин, А. Болебрух // Грани. – 2000. – № 2 (10). – С. 8.
- 4.774. Якунин В. Об „отечестве” и „отечественной войне” для Украины и украинцев: некоторые проблемы истории и историографии / В. Якунин // Грани. – 2004. – № 3. – С. 24–30.
- 4.775. Юрик Ю. Політична діяльність ОУН та реакція на неї національно-демократичних сил (1929–1935 рр.) / Юрик Ю. // Наук. зап. Терноп. держ. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. – Тернопіль, 2001. – Вип. 13. – С. 153–160. – (Сер.: Історія).
- 4.776. Arifeanu V. La Granițele bolșevismului. Observațiile unui martor ocular / Arifeanu V. – București : GARMEN-SYLVA, 1933. – 116 p.
- 4.777. Babici I. Solidaritatea militanta antifascistă. 1933–1939 / Babici I. – București: Editura politică, 1972. – 162 p.
- 4.778. Bruja R.F. Carol al II-lea și partidul unic : Frontul renașterii naționale / Bruja R.F. – Iași : Editura Junimea, 2006. – 309 p.

- 4.779. Buzatu Gb. Din istoria secretă a celui de-al doilea război mondial / Buzatu Gb. – București : Editura enciclopedică, 1995. – Vol. II. – 286 p.
- 4.780. Comnene N.P. Anarhie, dictature ou organization international / Comnene N.P. – Geneve, 1946. – 152 p.
- 4.781. Căruntu M.A. Bucovina în al doilea război mondial / Căruntu M. – Iaș, 2004. – 293 p.
- 4.782. Căruntu M.A. Preliminarii ale celui de-al doilea război mondial al Bucovinei // Codrul Cosminului. – Сучава. – 2000–2001. – № 16–17. – P. 270–286.
- 4.783. Cretzeanu A. The lost Opportunity / Cretzeanu A. – London, 1957. – 118 p.
- 4.784. Cretzeanu A. The Soviet Ultimatum to Roumania (26.06.1940) // Journal of Central European Affairs. – 1950. – Vol. 9. – P. 35–43.
- 4.785. Dandara L. România în vârtoarea anului 1939 / Dandara L. – București, 1985. – 210 p.
- 4.786. Gafenco G. Prelude to the Russian Campaign / Gafenco G. – London, 1945. – 220 p.
- 4.787. Gafenco G. Dernies jours de L'Europe / Gafenco G. – Paris, 1946. – 180 p.
- 4.788. Garboviceanu P. Minoritățile din România (maghiarii și săcuii, sașii și șvabii). Conferința ținută în Palatul Atenei Române din București în 1926 / Garboviceanu P. – București. : Editura casei școalelor, 1928. – 230 p.
- 4.789. Hausleitner M. Die Rumanisierung der Bukowina : Die Durchsetzung des nationalstaatlichen Anspruchs Grossrumaniens 1918–1944 / Hausleitner M. – Munchen : Oldenbourg, 2001. – 495 s.
- 4.790. Hitler removes Schacht as Reichsbank president: suspends refugee talks // New York Times. – 1939. – 21 january.
- 4.791. Hrenciuk D. Continuitate și schimbare: integrarea minorităților naționale din Bucovina istorică în regatul României Mari (1918–1940) / Hrenciuk D. – Suceava : Editura Mușatinii, 2007. – Vol. II (1928–1940). – 319 p.
- 4.792. Ionașcu A. Constituțiunea Regele Carol al II-lea / Ionașcu A. – Cluj–Napoca, 1939. – 241 p.

- 4.793. Markus V. Political Parties in the DP Camps // The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons after World War II / Wsevolod W. Isajiw, Yury Boshyk, Roman Senkus. – Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies Press University of Alberta, 1992. – P. 111–123.
- 4.794. Mândruț S. Fritz Valjavec și România (1939, 1941) / Mândruț S., Ottmar Trașcă O. // Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu”, Academia Română, filiala Cluj-Napoca. – Cluj-Napoca : Editura Academiei Române, 2009. – Vol. XLVII, series Historica. – P. 147–191.
- 4.795. Morarescu–Baldomir Ș. Epoca domniei M.S. Regelui Carol al II-lea. Înfaptuiri / Morarescu–Baldomir Ș. – București, 1939. – 310 p.
- 4.796. Motyl A. The Turn to the Right: The Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism. 1919–1929 / Motyl A. – Boulder; New York, 1980.
- 4.797. Mușat M. Romania după Marea Unire. – Vol. II (noiembrie 1933-septembrie 1940) / M. Mușat, I. Ardeleanu. – București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1988. – 316 p.
- 4.798. Neagoe S. Istoria unirii românilor / Neagoe S. – București : Editura DIOGENE, 1999. – 392 p.
- 4.799. Ornea Z. Anii treizeci: extrema dreaptă românească / Ornea Z. – București : Editura fundației culturale române, 1995. – 474 p.
- 4.800. Savu Al. Gh. Dictatura regală (1938–1940) / Savu Al. Gh. – București : Editura Științifică și Enciclopedică, 1970. – 270 p.
- 4.801. Savu Al. Gh. Sistemul partidelor politice din România (1919–1940) / Savu Al. Gh. – București : Editura Științifică și Enciclopedică, 1976. – 220 p.
- 4.802. Shahaar G. Zakarpathia by the way to autonomy / G. Shahaar // Contemporary Review. – London. – 1938. – № 1 (January).
- 4.803. Subtelny O. Ukrainian Political Refugees: An Historical Overview / O. Subtelny // The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons after World War II / Wsevolod W. Isajiw, Yury Boshyk, Roman Senkus. –

Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press University of Alberta, 1992. – P. 3–15.

- 4.804. The Shelepin File: planned and executed murders of Ukrainian political leaders. – London : Ukrainian Information Service, 1975. – 64 p.
- 4.805. Titulescu N. Politica externă a României / Titulescu N. – București : Editura enciclopedică, 1994. – 422 p.
- 4.806. Troncotă C. Mihai Moruzov și Serviciul Secret de Informații al Armatei / Troncotă C. – București, 1997. – 340 p.
- 4.807. Văratec V. Preliminarii la raptul Bucovinei și Basarabiei (1938–1940) / Văratec V. – București : Editura Libra, 2000. – 230 p.

5.ДИСЕРТАЦІЇ ТА АВТОРЕФЕРАТИ

- 5.808. Бетлій О. Українське питання в міжнародних відносинах Центральної Європи, 1919–1923 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 „Всесвітня історія” / О. Бетлій. – К., 2003. – 19 с.
- 5.809. Богів О. Вплив карпатоукраїнського фактора на політику європейських країн у період чехословацької кризи (травень 1938 р. – березень 1939 р.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 „Історія України” / О. Богів. – Чернівці, 2003. – 22 с.
- 5.810. Бондаренко К. Діяльність Організації Українських Націоналістів напередодні і під час Другої світової війни (1938–1945): політичний та військовий аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 20.02.22 „Політичні науки” / К. Бондаренко. – Львів, 1997. – 17 с.
- 5.811. Буковський І. Утворення і діяльність військових формувань Карпатської України (1938–1939) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 20.02.22 „Політичні науки” / І. Буковський. – Львів, 2004. – 17 с.

- 5.812. Вагіна О. Освітня діяльність української еміграції в країнах Європи (1918–1939 рр.) : автореф дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 „Історія України” / О. Вагіна. – Запоріжжя, 1996. – 18 с.
- 5.813. Вегеш М. Закарпаття в контексті центральноевропейської політичної кризи напередодні другої світової війни : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : 07.00.02 „Всесвітня історія” / М. Вегеш. – К., 1998. – 30 с.
- 5.814. Віднянський С. Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині : автореф. дис. д-ра іст. наук [у формі наук. доп.] : спец. 07.00.02 „Всесвітня історія” / С. В. Віднянський ; НАН України, Ін-т іст. Укр. – К., 1997. – 108 с.
- 5.815. Гакман С. Проблема Бессарабії та Буковини у контексті радянсько-румунських міждержавних відносин. 1917–1940 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук : спец. 07.00.02 „Всесвітня історія” / С. Гакман. – Чернівці, 2001. – 20 с.
- 5.816. Гогун А. Деятельность вооружённых националистических формирований на территории Западных областей УССР (1943–1949) : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.03 „Всеобщая история” / А. Гогун. – СПб, 2005. – 22 с.
- 5.817. Дробот І. Державно-соборницька ідея в практиці українських суспільно-політичних сил еміграції та на західноукраїнських землях (1920–30-ті рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 „Історія України” / І. Дробот. – К., 2002. – 39 с.
- 5.818. Іващенко К. Українські емігрантські політичні партії в Чехословацькій Республіці (1918–1938 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 „Історія України” / К. Іващенко. – Донецьк, 1999. – 19 с.
- 5.819. Капелюшний В. Українська національна державність доби визвольних змагань (1917–1921 рр.): історіографія : автореф. дис. на здобуття наук.

- ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.06 „Історіографія” / В. Капелюшний. – К., 2004. – 45 с.
- 5.820. Козлітін В. Російська та українська еміграція в Югославії (1919–1945 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 „Всесвітня історія” / В. Козлітін. – К., 1997. – 31 с.
- 5.821. Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 20.02.22 „Політичні науки” / О. Колянчук. – Львів, 2000. – 20 с.
- 5.822. Криськов А. Українська еміграція в Чехословаччині у міжвоєнний період (1919–1939 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 „Всесвітня історія” / А. Криськов. – Чернівці, 1997. – 18 с.
- 5.823. Кулик Г. Українські буржуазні націоналісти – люті вороги трудящих : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Кулик Г. – К., 1947. – 272 с.
- 5.824. Ліпкан А. Українське питання в радянсько-польських стосунках 20–50-х років ХХ ст.: військово-історичний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 20.02.22 „Політичні науки” / А. Г. Ліпкан. – Львів, 2003. – 20 с.
- 5.825. Лялька Я. Борьба трудящихся Западной Украины против фашизма и войны (1933–1939 гг.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.02. „Всесвітня історія” / Я. Лялька. – Львів, 1975. – 35 с.
- 5.826. Новосьолов О. Політика Румунії щодо українських земель в період диктатури І. Антонеску (1940–1944 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02. „Всесвітня історія” / О. Новосьолов. – Чернівці, 2008. – 22 с.
- 5.827. Озимчук О. Антифашистська боротьба ОУН-УПА в роки Другої світової війни (період 1941–1944 рр.) на матеріалах Волині : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 „Історія України” / О. Озимчук. – К., 1995. – 21 с.

- 5.828. Павленко М. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади й умови перебування (1919–1924) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.02 „Всесвітня історія” / М. Павленко. – К., 2000. – 34 с.
- 5.829. Патриляк І. Діяльність Організації українських націоналістів (бандерівців) у 1940–42 рр. (військовий аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 „Історія України” / І. Патриляк. – К., 2001. – 19 с.
- 5.830. Почапский А. Борьба против идеологии украинского буржуазного национализма за утверждение марксистско-ленинского мировоззрения на Западной Украине (20–30 гг. XX в.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. филос. наук : спец. 07.00.01 „Історія України” / А. Почапский. – К., 1965. – 215 с.
- 5.831. Римаренко Ю. Діяльність КП(б)У по вихованню трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму і непримиренності до буржуазного націоналізму (1921–1922) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.03 / Ю.І. Римаренко. – К., 1967. – 220 с.
- 5.832. Сабинин А. Идеинный и организационный крах мелкобуржуазных партий на Украине (1920–1925 гг.) : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.03 / А.С. Сабинин. – Ужгород, 1971. – 243 с.
- 5.833. Свідерська Н. Українське питання в політиці держав Європи напередодні Другої світової війни (вересень 1938–вересень 1939 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 „Історія України” / Н. Свідерська. – Львів, 2001. – 20 с.
- 5.834. Сидорчук Т. Наукова та культурно-освітня діяльність української еміграції в Австрії (1919–1925) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.03 / Т. Сидорчук. – К., 1995. – 18 с.

- 5.835. Срібняк І. Полонені та інтерновані вояки-українці в Європі (1914–1924 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.02 „Всесвітня історія” / І. В. Срібняк. – К., 2000. – 39 с.
- 5.836. Стремидло В. Друга хвиля української еміграції у Чехословаччині (20–30-ті рр. ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 „Всесвітня історія” / В. Стремидло. – Запоріжжя, 1994. – 19 с.
- 5.837. Трощинський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище (1918–1939 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.03 „Загальна історія” / В. Трощинський. – К., 1994. – 38 с.
- 5.838. Ухач В. Культурно-освітня діяльність Організації Українських Націоналістів (1929–1944) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 „Історія України” / В. Ухач. – К., 1998. – 16 с.
- 5.839. Шайкан В. Колабораціонізм на території Рейхскомісаріату „Україна” та військової зони в період Другої світової війни : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 „Історія України” / В. Шайкан. – Донецьк, 2006. – 36 с.

6. ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ

- 6.840. Международный договор от 29 июня 1990 года „Документ Копенгагенского совещания Конференции по человеческому измерению СБСЕ” (Копенгаген, 29 июня 1990 г.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://www.svobodanews.ru/content/backgrounderfull/1768840.html>.
- 6.841. Нерозв’язані проблеми історії Великої Вітчизняної та Другої світової воєн (до 60-річчя визволення України від окупантів) : Постанова № 243

від 06.10.2004 р. президії Національної Академії Наук України [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://www.uazakon.com/documents/date42>.

6.842. Портников В. Друга світова війна з погляду української історіографії / інтерв'ю Радіо Свобода [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
[//http://www.radiosvoboda.org/articleprintview/1624286.html](http://www.radiosvoboda.org/articleprintview/1624286.html).

6.843. Резолюція „Воссоединение разделенной Европы : поощрение прав человека и гражданских свобод в регионе ОБСЕ в XXI веке”. 2009 [Електронний ресурс] // Вильнюсская Декларация Парламентской Ассамблеи ОБСЕ и резолюции Восемнадцатой ежегодной сессии. Вильнюс, 29.06–3.07 2009. – Режим доступу :

[//http://www.svobodanews.ru/content/backgroundunderfullpage/1768840.html](http://www.svobodanews.ru/content/backgroundunderfullpage/1768840.html).